

МІНІСТЕРСТВО ОСВІТИ І НАУКИ
ОДЕСЬКИЙ НАЦІОНАЛЬНИЙ УНІВЕРСИТЕТ імені І. І. МЕЧНИКОВА
ФАКУЛЬТЕТ ІСТОРІЇ ТА ФІЛОСОФІЇ

Л. В. Новікова

**ІСТОРІЯ ЕТНІЧНИХ (НАЦІОНАЛЬНИХ)
МЕНШИН В УКРАЇНІ**

*Змістовий модуль 2. Історія окремих етнічних
(національних) меншин в Україні*

КУРС ЛЕКЦІЙ

ОДЕСА
ОНУ
2021

УДК 94(1.477)

Н73

Рекомендовано науково-методичною радою
ОНУ імені І. І. Мечникова.
Протокол № 4 від 17.06.2021 р.

Рецензенти:

О. А. Бачинська, доктор історичних наук, професор, завідувач кафедри історії України Одеського національного університету імені І. І. Мечникова;

Ю. В. Котляр, доктор історичних наук, професор, завідувач кафедри історії Чорноморського національного університету імені Петра Могили;

А. В. Красножон, доктор історичних наук, завідувач кафедри історії України Південноукраїнського національного педагогічного університету імені К. Д. Ушинського.

Новікова Л. В.

Н73 Історія етнічних (національних) меншин в Україні. Змістовий модуль 2. Історія окремих етнічних (національних) меншин в Україні : курс лекцій / Л. В. Новікова. – Одеса : Одес. нац. ун-т ім. І. І. Мечникова, 2021. – 398 с.

ISBN 978-617-689-434-6

Видання містить лекції з вибіркового курсу для студентів другого рівня вищої освіти «бакалавр» спеціальності 032 «Історія та археологія» факультету історії та філософії. У курсі лекцій розкриваються різні аспекти історії окремих етнічних (національних) меншин в Україні. Зокрема, приділяється увага історіографії, причинам переселення на територію України окремих груп, їх правовому, економічному становищу, участі їх представників у суспільно-політичному житті, роль у розвитку культури в Україні, відображенню в художній літературі різних аспектів життя національних громад.

Видання призначене для студентів, викладачів та всіх тих, хто має інтерес до тематики курсу.

УДК 94(1.477)

ISBN 978-617-689-434-6

© Новікова Л. В., 2021

© Одеський національний університет імені І. І. Мечникова, 2021

ЗМІСТ

ПРОГРАМА ДИСЦИПЛІНИ «ІСТОРІЯ ЕТНІЧНИХ (НАЦІОНАЛЬНИХ) МЕНШИН В УКРАЇНІ». Змістовий модуль 2. Історія окремих етнічних (національних) меншин в Україні	4
ПЕРЕДМОВА	20
Тема 1. Єврейська (іудейська) громада в Україні до початку ХХ ст.: між асиміляцією та пошуком власного шляху	23
Тема 2. Соціальна, економічна, демографічна, культурна історія єврейського населення України у ХХ – на початку ХХІ ст.: втрати та здобутки	70
Тема 3. Історія польської етнічної (національної) меншини в Україні: від початків імміграції до сьогодення	108
Тема 4. Історія російської етнічної (національної) меншини в Україні: головні етапи та особливості	155
Тема 5. Історія білоруської етнічної (національної) меншини в Україні: особливості економічного, суспільно-політичного та культурного розвитку	207
Тема 6. Історія болгарської етнічної (національної) меншини в Україні: культурні впливи середньовіччя, соціально-політичні чинники модерної доби та парадокси новітньої історії	231
Тема 7. Історія німців та менонітів в Україні: трансляція західно-європейських традицій та вплив політичних чинників на становище німецькомовного населення у новітню добу	266
Тема 8. Історія грецької етнічної (національної) меншини в Україні: культурні, соціально-економічні та політичні аспекти україно-грецького співіснування та взаємовпливів	305
Тема 9. Історія кримських татар в Україні	334
Тема 10. Проблеми історії національних меншин України в літературі ХІХ – першої половини ХХ ст.	371
КОРОТКА ПІСЛЯМОВА	397

ПРОГРАМА ДИСЦИПЛІНИ «ІСТОРІЯ ЕТНІЧНИХ (НАЦІОНАЛЬНИХ) МЕНШИН В УКРАЇНІ»

Змістовий модуль 2. Історія окремих етнічних (національних) меншин в Україні

Тема 1. Єврейська (іудейська) громада в Україні до початку ХХ ст.: між асиміляцією та пошуком власного шляху.

Етнонім. Чисельність за переписом 2001 р. Головні етапи історії єврейської громади в Україні.

Загальні особливості розвитку історіографії історії єврейського населення в Україні.

Єврейські громади на українських етнічних землях до середини XVII ст. Поява іудейських громад в Криму у I тис. до н. е. Іудейське населення Східної Європи у I тис. н. е. Хозарський каганат. Русь-Україна (Київська Русь). Громада в Києві у X ст. Польсько-литовська доба. Особливості історії євреїв (іудеїв) у середньовічній Європі як передумова їх переселення на схід. Переселення до Великого князівства Литовського. Протекція князівської влади. Законодавство Вітовта щодо євреїв. Переселення з Польщі. Правові та майнові обмеження. Роль у соціально-економічному та культурному житті. Активізація переселення після Люблінської унії. Самоврядування єврейського населення в Речі Посполитій. Кагал і Ваад чотирьох земель Речі Посполитої. Намір поширити землеволодіння та соціально-економічний устрій Речі Посполитої в українських землях як передумова зміни занять верхівки єврейської громади. Система оренди в українських землях Речі Посполитої.

Проблема українсько-єврейських відносин під час Національно-визвольної революції українського народу у XVII ст.

Єврейське населення України наприкінці XVII-XVIII ст.: нові виклики суспільного та ідейного розвитку. Лжемесійний рух у другій половині XVII ст.

Єврейське населення України наприкінці XVII-XVIII ст. Обмеження на постійне проживання іудеїв в Російській православній державі. Протекція окремих гетьманів єврейським купцям як засіб до

здійснення самостійної політики в Гетьманщині. Козацька старшина єврейського походження. Герцики. Маркович. Конституція П. Орлика і питання майбутнього іудейської релігії в Україні. Євреї та гайдамацький рух. Коліївщина. Рабі Нахман в Умані. Лжемесійний рух. Франк. Зародження хасидизму в Україні. Баал Шем Тов. Євреї-козаки та купці в Новій Січі. Зародження руху гаскалі у XVIII ст.

Особливості соціально-економічного та правового становища євреїв в українських землях у межах Російської імперії. Введення межі осілості євреїв у Російській імперії. Соціальна та культурна диференціація. Спроби державної політики асиміляції. Заснування землеробських поселень на півдні України. Ліквідація кагалів у 1844 р. Євреї під час Кримської війни. Роль у розвитку економіки, культури. Єврейська благодійність. Виселення з містечок у другій половині XIX ст. Участь представників єврейської групи у суспільно-політичних рухах. Єврейські погроми, їх причини та наслідки. Спроби протистояння. Негативна реакція з боку української інтелігенції на погроми. Розвиток релігійної та політичної думки. Книга Л. Пінскера «Автоемансипація». Поява сіоністського руху. Т. Герцль «Європейська держава». Сіоністський і робітничий рух: проблема об'єднання. Палестинофільство. Утворення землеробських колоній в Палестині та США. Поява культурних товариств на захист єврейської культури.

Єврейські громади на українських етнічних землях у складі Австрійської імперії у XIX – на початку XX ст. Загальна характеристика.

Євреї в Україні та розвиток релігії, культури, науки. Приклад Одеси.

Тема 2. Соціальна, економічна, демографічна, культурна історія єврейського населення України у XX – на початку XXI ст.: втрати та здобутки.

Українська національно-демократична революція та єврейська громада у період з 1917-1920 рр. Лютнева революція й ліквідація межі осілості. Єврейські політичні партії. Закон про національно-

персональну автономію та спроба його реалізації. Єврейські погроми. Питання про відповідальність в історіографії.

Євреї в Україні у 1920-1930-х рр.: соціальні експерименти, «виправлення суспільних нравів» та політичні репресії. Особливості соціально-економічного та політичного становища, характерні риси розвитку культури. Роль у розвитку науки в Україні. Значна чисельність серед міського населення в УСРР та західноукраїнських землях. Урядова боротьба проти сіоністських або псевдо-сіоністських організацій та партій. Заснування землеробських поселень в УСРР та Криму. Національні райони: Калініндорфський на Херсонщині, Фрейдорфський в Криму та ін. Високий рівень механізації праці та соціальних умов в окремих районах внаслідок закордонної допомоги. Вплив єврейського населення з території України внаслідок створення Єврейської автономної області в Хабаровському краї. Політичні репресії.

Єврейська національна меншина в західноукраїнських землях.

Євреї України під час Другої світової війни: між знищенням та порятунком. Євреї в Галичині. Створення юденратів. Трагедія єврейського народу. Бабин Яр та інші місця масового знищення єврейського населення. Події в Одесі під час окупації. Шоа в Трансністрії. Табори смерті. Участь євреїв у Русі Опору. Ставлення з боку українського населення та представників церкви до проблеми політичного вбивства та геноциду євреїв. Значне зменшення кількості представників єврейської етнічної групи в містах України.

Євреї в Україні у другій половині 40-х рр. ХХ ст. – на початку ХХІ ст. Активізація національного життя в період перебудови. І з'їзд єврейських організацій та громад СРСР. Ваад. Національно-культурне життя єврейської громади у незалежній Україні.

Тема 3. *Історія польської етнічної (національної) меншини в Україні: від початків імміграції до сьогодення.*

Етнонім. Чисельність за переписом 2001 р. Головні етапи історії польської громади в Україні.

Загальні особливості розвитку історіографії.

Поляки в історії України з княжої доби до кінця XVIII ст.: роль в економічному, суспільно-політичному та культурному розвитку. Місце в історії Русі-України. Поляки в історії Галицько-Волинського князівства.

Період XIV – першої половини XVI ст. Початок польської офіційної колонізації та політики правової та культурної асиміляції православного населення. Дальший розвиток католицької церковної організації в Україні як ознака збільшення кількості католицького населення.

Соціальний склад польських переселенців. Поляки у козацтві. Предслав Лянцкоронський. Бернард Претвич. Поляки в реєстровому козацтві.

Проблема участі поляків у заселенні українських земель Наддніпрянщини. Питання про так звану «цивілізаційну роль» Речі Посполитої.

Поляки під час Визвольної війни. Поляки в Україні у другій половині XVII-XVIII ст. Зосередження на території західноукраїнських земель та Правобережжя. Поляки і гайдамацький рух. Поляки у Новій Січі. Участь у заселенні Південної України.

Головні тенденції в історії польської громади в Україні з кінця XVIII ст. до початку XX ст. у складі двох імперій.

Наслідки поразки національно-визвольних повстань 1830-1831 та 1863-1864 рр. Зміна у становищі польської громади. Проведення майнових конфіскацій та обмеження у церковній сфері. Закриття частини монастирів. Декласація шляхти. Ліквідація системи польської освіти на Правобережній Україні. Поляки на західноукраїнських землях у складі Австрійської імперії. Діячі польської культури, пов'язані з Україною. Ю.-Б. Залеський, етнограф Г.-Ф. Духінський (1817-1886), Михайло Грабовський (1804-1863), Северин Гоцинський (1801-1876), В. І. Григорович (1815-1876).

Поляки в Одесі у XIX – на початку XX ст. Аристократичні прошарки польської громади. Доля їх після польського повстання 1830-1831 рр. Вплив присутності поляків у місті на міську топоніміку. Участь у робочому русі. Національно-культурні

організації. Польський дім. Національні видання. Роль у розвитку культури.

Поляки в Україні в ХХ ст.: головні аспекти розвитку етнічної групи. Період 1917-1920 рр. Польське національно-культурне життя. Польський міністр в уряді Центральної Ради.

Польська етнічна група в 20-30-х рр. ХХ ст. Освітні успіхи політики коренізації. Інститут польської культури. Мархлевський національний район. Пошук «фашистських елементів» серед польської громади. Виселення з прикордонних районів з Польщею у східні райони СРСР. Репресії проти польського населення. «Польська організація військова» та ін.

Особливості історії польської етнічної групи в Україні під час Другої світової війни.

Поляки України у другій половині ХХ ст.

Новий етап в розвитку національно-культурного життя поляків в Україні у період перебудови. Польське культурно-освітнє товариство (1988). Національно-культурний розвиток поляків у незалежній Україні.

Тема 4. Історія російської етнічної (національної) меншини в Україні: головні етапи та особливості.

Етнонім. Чисельність за переписом 2001 р. Головні етапи історії російської громади в Україні.

Загальні особливості розвитку історіографії. Дослідницька проблема поєднання етноніму та політоніму на певних історичних етапах. Формування російської етнічної групи на території України. Історія російської етнічної групи на українських землях з княжих часів до середини XVII ст. Горюни. Російська політична еміграція до ВКЛ у XVI ст. Єресь Сільвестра Косова та його послідовники в Україні. Андрій Курбський та його науковий гурток на Волині. Його роль у розвитку культури та захисті православної церкви. Іван Федорів (Федорович) та значення його діяльності у розвитку друкарства в Україні.

Росіяни у козацтві. Спільні походи українських та російських козаків проти татар та турків. Новий етап переселення росіян в

Україну у зв'язку з подіями Визвольної війни. Воєводи та російські гарнізони в Україні. Проблеми міжетнічних взаємин як наслідок недоліків у політичних українсько-російських відносинах та економічної конкуренції у містах. Російські купці та послі. Переселення старообрядців до України.

Особливості історії росіян на українських землях у другій половині XVII-XVIII ст. Участь в органах управління. Князь Шаховський. Петро Румянцев. Григорій Потьомкін. Місце росіян у землеволодінні та розвитку промисловості в Україні. Поміщицька колонізація й переселення кріпосних селян. Росіяни в історії півдня України. Офіційне й стихійне переселення. Політичні та соціально-економічні причини активізації переселення росіян у XIX ст. Представники росіян в адміністративних органах в Україні. Генерал-губернатори: М. С. Воронцов, Д. Г. Бібиков, С. О. Кокошкін, М. Драгомиров, Ф. Ф.Трепов. Роль росіян у соціально-економічному розвитку України. Місце росіян у суспільно-політичному розвитку. Участь у народництві, робітничому, соціал-демократичному русі, політичних партіях. Роль у розвитку культури в Україні. Роль росіян-уродженців України у розвитку російської культури. Некрасов.

Росіяни в історії Одеси у кінці XVIII ст. – на початку XX ст. Роль в формуванні населення міста, в історії промисловості, культури, адміністрації.

Росіяни в період Української національно-демократичної революції. Росіяни в радянський період. Загальна динаміка зміни частки в національній структурі українського суспільства. Коренізація. Росіяни в західноукраїнських землях.

Історія російської національної меншини в Україні в другій половині XX ст. Російська національна меншина у добу незалежності.

Тема 5. *Історія білоруської етнічної (національної) меншини в Україні: особливості економічного, суспільно-політичного та культурного розвитку.*

Етніонім. Чисельність за переписом 2001 р. Головні етапи історії білоруської громади в Україні.

Загальні особливості розвитку історіографії.

Досвід політичного співжиття в Русі-Україні (Київській Русі) та Великому князівстві Литовському, Руському та Жомоїтському. Історія переселення білорусів на українські етнічні землі та на сучасну територію України. Фактори переселення, головні етапи та їх особливості. Причини переселення у другій половині XVII-XVIII ст. Структура переселенців. Переселення до Полісся, Слобідської України, Правобережної України, Чернігівщини. Соціально-правове становище переселенців. Ремісничя міграція. Заснування населених пунктів.

Роль білорусів у соціальному розвитку та політичних подіях в Україні XVI-XVIII ст. Білоруси в українському козацтві. Участь у козацьких повстаннях наприкінці XVI – першої половини XVII ст. та Визвольній війні. Іван Костирський. Лук'ян Мозиря. Роль у народних рухах в Україні у XVIII ст. Семен Гаркуша. Участь у культурному житті України. Навчання білорусів в українських навчальних закладах, роль у розвитку театрального мистецтва. Андрій Римша. Діяльність Симеона Полоцького в Україні.

Білоруси в історії України у кінці XVIII-початку XX ст. Стихійні переселення селян. Переселення до Кримського півострова, міграція дрібної шляхти після польського повстання 1830-1831 рр. Участь у суспільно-політичних рухах. Участь вихідців з білоруських губерній у Комітеті російських офіцерів у Польщі, Харківсько-Київському товаристві, польському ЦК на Русі тощо. Роль у розвитку народництва в Україні. Робітничий рух і білоруси. Соціал-демократичний рух. Національні об'єднання та національний рух.

Участь у розвитку культури в Україні. «Енеїда навиворіт» початку XIX ст. як вияв культурних українсько-білоруських взаємовпливів.

Білоруські зв'язки та впливи Т. Шевченка. Янка Купала. Поет Францішек Багушевич. Історик М. Довнар-Запольський.

Білоруси в Україні у XX ст. Білоруси в Україні під час Української національно-демократичної революції. Білоруська меншина в період «перебудови» в незалежній Україні. Активізація

національно-культурного життя. Створення національних організацій. Всеукраїнський союз білорусів (2000).

Тема 6. Історія болгарської етнічної (національної) меншини в Україні: культурні впливи середньовіччя, соціально-політичні чинники модерної доби та парадокси новітньої історії.

Етнонім. Чисельність за переписом 2001 р. Головні етапи історії болгарської громади в Україні. Загальні особливості розвитку історіографії.

Головні чинники імміграції. Княжий період. Роль болгар в утвердженні православ'я. Період XVI ст. – початку XVIII ст. Участь у козацтві. Місце болгар в економічному житті, у діяльності Ніжинського грецького братства. Роль болгар у культурному житті України. Друкування книг («Про життя Івана Рильського» (1671)).

Період з початку XVIII ст. до початку XIX ст. Роль російської державної політики стосовно балканських народів під владою Османської імперії у активізації переселень болгар. Проект І. Албанеза 1723 р. Болгари у Новій Січі. Переселення болгар на південь України з середини XVIII ст. Поселення на р. Вись та Синюха. Болгари у складі військових формувань та поселень на півдні. Поселення болгар під Києвом та на Чернігівщині. Масове переселення болгар під час російсько-турецької війни 1768-1774 рр. «Одновірна» колонізація. Створення «Болгарського полку» у 1775 р. Масове переселення болгар під час російсько-турецької війни 1787-1791 рр. Заснування населених пунктів або використання традиційної поселенської інфраструктури. Правовий статус болгар, пільги та закінчення пільгових років. Болгари у Задунайській Січі та Усть-Дунайському Буджацькому козацькому війську.

Нові переселення болгар на початку XIX ст. Причини, заснування поселень. Указ 1807 р. про додаткові пільги переселенцям.

Переселення болгар до Бессарабської області та, зокрема, Буджаку, наприкінці XVIII – на початку XIX ст. Соціальна структура переселенців. Перше масове переселення до Бессарабії під час війни 1806-1812 рр. Роль указу М. Кутузова 1811 р. Питання про

самоврядування за зразком донського козацтва. Важкі обставини переселення. Болгари у складі Бузького козацького війська. Роль І. М. Інзова у забезпеченні переселення та особливими правами «задунайських переселенців». Утворення колоністських округів в Бессарабії. Останнє велике переселення болгар під час російсько-турецької війни 1828-1829 рр. Створення у 1832 р. Управління задунайськими переселенцями. Реєміграція болгар, її причини. Соціально-економічний розвиток болгар у першій третині ХІХ ст. Створення змішаних (Балта-Чокрак) та етнічно однорідних поселень у Криму. Кримська війна та її наслідки для болгарських колоній Бессарабії. Перехід Південної Бессарабії до Молдавського князівства під зверхністю Османської імперії. Турецька урядова політика. Політика румунського уряду. Земельна реформа 1874 р., пільги. Останнє масове переселення болгар до Російської імперії у 1860-1862 рр. Причини та важкі обставини реєміграції частини болгар у 1862 р. «Видинська трагедія».

Ставлення окремих представників болгарського національного руху до переселенського руху до Російської імперії. Формування нового регіону розселення болгар у Приазов'ї з 1861 р. Соціально-економічне становище болгар у ХІХ ст. Скасування колоністських прав у 1871 р. та наслідки для болгар в Україні.

Участь болгарських переселенців у суспільно-політичному житті. Болгари й Східна війна. Болгари в народницькому русі. Створення Одеського болгарського комітету у 1867 р. Христо Ботев на півдні, створення воєнних дружин. Агітація серед болгар з боку представників національного болгарського руху. Вплив утворення Болгарії на ситуацію серед болгар України. Події революції 1905-1907 рр. і болгар в Україні.

Розвиток культури. Роль різних центрів. Південнослов'янський пансіон. Вплив болгарських організацій на розвиток церкви та культури.

Болгари у період 1917–1921 рр. Активізація національного руху болгар, зокрема, у Бессарабії. Поділ діаспори у період 1920-1930-х рр. Болгари в українських землях у складі Румунії. 1936 р. – перший

позачерговий з'їзд болгар Бессарабії. Болгари у складі УСРР та Кримської АСРР. Голова РНК УСРР Х. Раковський (Станчев). Проведення політики коренізації серед болгар України, її особливості. Заснування національних районів.

Болгари України під час Другої світової війни. Проєкт переселення до Болгарії. Депортація. Репатріація.

Болгари в Україні у другій половині ХХ ст. Болгари у сучасній Україні. Створення культурно-освітніх товариств, організація освіти.

Болгари в історії Одеси.

Тема 7. Історія німців та менонітів в Україні: трансляція західноєвропейських традицій та вплив політичних чинників на становище німецькомовного населення у новітню добу.

Етнонім. Чисельність за переписом 2001 р. Головні етапи історії німецької та німецькомовної менонітської громад в Україні. Загальні особливості розвитку історіографії.

Перші переселення у княжу добу. Німецьке населення в містах. Війт Львову Бертольд. Німці серед бюргерства та патриціату. Поява землеробських поселень у ХІІ ст. Німецька колонізація Закарпаття у ХІІ–ХІІІ ст.

Переселення німців на територію України у ХІV–ХVІІ ст. Економічні та релігійні причини імміграції. Трансляція європейського досвіду. Роль в історії м. Львова. Переселенці та «німецьке право». Переселення анабаптистів на Волинь у ХVІ ст. Підтримка з боку місцевої шляхти. Роль у поширенні соцініанства та розвитку культури. Соціальна структура німецького населення, економічне життя.

Німецьке населення в Україні у другій половині ХVІІ ст. Вплив Визвольної війни (революції) на приток військових найманців як в козацькому, так і в польському війську. Участь у навчанні козацького війська.

Збільшення переселення німців до українських земель у складі Російської держави у першій половині ХVІІІ ст. Оселення в містах. Пожалування та придбання маєтків німецькими військовими на російській службі. Б. К. Мініх. І. Б. Вейсбах. Переселення

німецькомовного населення до Закарпаття у складі Австрійської імперії після придушення повстання під проводом Ференца Ракоці (1711).

Новий етап переселення до українських земель у складі Російської імперії, друга половина XVIII ст. Пільгова урядова політика. Доба Просвітництва. Міркування щодо «корисності» попереднього досвіду переселенців для розвитку економіки. Заснування німецьких колоній на Чернігівщині, Волині. Конфесійна неоднорідність переселенців, особливості церковного підпорядкування. Зростання поміщицького землеволодіння. Переселення менонітів. Зміна їх статусу з обмежених у правах у Пруссії на пільговий правовий статус. Головний напрямок – південь України, Катеринославська, Таврійська губернії. Причини, вимоги переселенців, обставини переселення. Населені пункти.

Німецька колонізація західноукраїнських земель у складі Австрійської імперії.

Переселення німецькомовного населення до українських земель у складі Російської імперії з кінця XVIII до початку XX ст. Нові пільги. Роль державних органів: Контори опікунства новоросійських іноземних поселенців (С. Контеніус), Піклувального комітету над іноземними поселенцями південного краю Росії (1818-1871). Чергове запрошення переселенців за Олександра I. Роль маніфесту 1804 р. у зміні соціально-економічних характеристик колоністів. Напрямок: південь та Одеса як важливий пункт імміграційного процесу. Нові колонії. Вплив офіційного обмеження іноземної колонізації у 1819 р. на переселення німців та менонітів. Переселення у Приазов'я. Статистика щодо створення сільських населених пунктів (колоній). Особливості внутрішнього життя колоній. Колоністські округи. Міське населення. Соціальна структура, економічний розвиток, культурні особливості колоній. Питання про причини замкненості колоній. Приклади господарських та релігійних впливів на місцеве населення. Роль у розвитку ремесла, промисловості (особливо у галузі виготовлення сільськогосподарських машин). Переселення на Волинь.

Німці в Україні під час Першої світової війни. Примусові переселення. Ліквідаційні закони. Боротьба з «німецьким засиллям». Неоднозначне ставлення суспільства до подібної урядової політики.

Роль німців у розвитку культури та науки в Україні у ХІХ – на початку ХХ ст. Роль представників німецької етнічної групи в розвитку українських університетів. Німецькі викладачі в Харківському, Київському та Одеському (Новоросійському) університетах (Р. Траутфеттер, М. Бунге, Е. Р. фон Штерн та ін.). Заснування заповідника «Асканія-Нова» (Фальц-Фейни).

Німецьке населення в Одесі, кінець ХVІІІ – початок ХХ ст. Роль у розвитку ремесла та промисловості. Вплив на розвиток топографії міста. Значення у розвитку культури, зокрема, архітектури.

Період Української національно-демократичної революції 1917-1921 рр. Активізація національного німецького руху в межах колишньої Російської імперії. Завершення війни та повернення виселених раніше німців. Ставлення до української державності. Особливе становище німецької меншини під час Української держави (1918). Соціальна диференціація групи та її політичні наслідки. Різне ставлення до радянської влади й комуністичного руху. Причини. Антирадянські повстання колоністів.

Період 1920-1930 рр. Демографічна статистика. Політика коренізації серед німецької меншини. Створення спеціальних урядових структур, німецькі секції тощо. Проблеми в середині громади. Загроза еміграції. Створення національних німецьких районів в Одеському, Херсонському, Маріупольському, Мелітопольському округах. Соціальна структура, обмеження у правах частини населення. Розвиток культури. Проведення освітньої політики. Різні рівні освітніх закладів. Одеський німецький педагогічний інститут. Високий рівень письменності. Друк періодичних видань. Згорання коренізації. Репресії проти «фашистського» елементу. Голодомори в Україні та німецька меншина.

Німці під час Другої світової війни Депортації. Німецька національна меншина в УРСР у другій половині ХХ ст. Активізація національно-культурного життя в незалежній Україні.

Тема 8. Історія грецької етнічної (національної) меншини в Україні: культурні, соціально-економічні та політичні аспекти україно-грецького співіснування та взаємовпливів

Етніонім. Чисельність за переписом 2001 р. Головні етапи історії грецької громади в Україні. Загальні особливості розвитку історіографії.

Історія грецької етнічної групи в Україні до останньої чверті ХVIII ст. Участь греків в діяльності православних братств, розвитку міст та торгівлі, формуванні української еліти. Греки в Україні з останньої чверті ХVIII ст. до початку ХХ ст. Представники грецької громади в історії м. Одеси. Історія грецької етнічної групи в ХХ ст.

Причини переселення. Давньогрецька колонізація. Переселення у середні віки та ранньомодерний час. Місце греків у церковній організації. Перші митрополити. Михайло Сирин (або Леон). Приток грецького населення як православного у зв'язку з падінням Візантії. Навчання греків в Україні. Формування грецьких громад. Грецька громада у Львові. Корнякт та ін. Історія греків в Україні у ХVII ст. Роль у торгівлі та розвитку культури. Церковні братства. Ніжинське братство та входження до нього греків.

Участь грецьких переселенців у козацтві й у формуванні козацької старшини. Капністи.

Соціальний склад греків у ХVIII ст. Переселення до Російської імперії внаслідок російсько-турецьких воєн другої половини ХVIII ст. Переселення греків з території Кримського ханства в район Приазов'я. Демографічні втрати. «Пункти митрополита Ігнатія». Заснування м. Маріуполя та навколишніх сіл. Культурна та соціальна неоднорідність греків. Переселенці з Туреччини. Переселення греків-фанаріотів з Молдови та Валахії. Еволюція політики російського уряду стосовно переселення греків та надання їм особливих пільг.

Переселення до Криму та на Одещину. Албанське військо. Грецький дивізіон. Грецький піхотний батальйон. Створення військових поселень.

Історія грецької етнічної групи в Одесі. Одеська грецька громада. Одна з версій заснування міста – потреба забезпечення притулку греків після російсько-турецької війни. Економічні заняття греків. Соціальна диференціація. Релігійне життя. Роль Одеси у розвитку національного грецького руху. «Філікі етерія». Благодійність. Поширення грецької мови в одеському побуті першої половини ХІХ ст. Розвиток культури. Утворення Одеського комерційного училища.

Греки в Україні у ХІХ – на початку ХХ ст. Роль у економічному та культурному житті. Динаміка чисельності населення, нерівномірність соціально-економічного розвитку в залежності від регіону розселення.

Греки у ХХ ст. Активізація національного життя у революційний період 1917 – 1921 рр.

Греки України у радянський період. Соціальна структура. Коренізація серед греків, проблеми. Особливості колективізації в грецьких селах. Розвиток культури. Політичні репресії. Греки під час Другої світової війни. Грецька національна меншина в Україні в другій половині ХХ ст.

Національно-культурне життя у добу перебудови. Національно-культурний розвиток грецької меншини в незалежній Україні.

Тема 9. Історія кримських татар в Україні.

Етніонім. Чисельність за переписом 2001 р. Головні етапи історії кримськотатарської громади в Україні. Загальні особливості розвитку історіографії.

Створення Кримського ханства. Ногайські татари у його підпорядкуванні. Особливості політичної історії, суспільного устрою. Головні заняття. Кримсько-козацькі та українські взаємини: між конфліктом та союзом.

Використання ресурсів Степу та Криму: конфлікти та стосунки за домовленістю. Мирні економічні стосунки. Торгівельні зв'язки та

шляхи: Крим – Київ, Черкаси, Путивль, Львів, Кам’янець, далі – через Люблін, Краків, Москву – до Західної Європи, Скандинавії.

Ліквідація Кримського ханства. Переселення ногайців, спроба змінити їх кочовий спосіб життя. Еміграція кримських та ногайських татар до Туреччини. Політика соціальної асиміляції, що проводилася Російською імперією до кінця XVIII ст. Татари в Таврійській губернії. Кримська війна й нова хвиля еміграції татар до Туреччини. Чисельність емігрантів. Чисельність татар за переписом 1897 р.

Зростання політичної активності кримських татар наприкінці XIX ст. Татарський національний рух 80-х років XIX ст. Ізмаїл Гаспринський. Національно-просвітницька діяльність. Роль мусульманського духовенства. I Всеросійський з’їзд мусульманських народів та створення першої політичної партії мусульман на чолі з Ізмаїлом Гаспринським.

Погіршення становища татар під час Першої світової війни. Особливості урядового ставлення. Реакція у суспільстві. Еміграція татар до Туреччини.

Активізація національного руху у 1917 р. Мусульманський виконавчий комітет. Політична програма комітету. Створення політичної партії «Міллі-фірка». Курултай у грудні 1917 р. і створення національного уряду – Директорії. Конституція. Формування татарської армії.

Ліквідація національних органів влади у лютому 1918 р. при встановленні радянської влади. Негативне ставлення до національної кримськотатарської державності денікінців. Нові проекти державності.

Встановлення радянської влади. Утворення у 1918 р. Кримської АСРР у складі РСФРР. Велі Ібраїмов.

Соціально-економічний та культурний розвиток кримських татар. Коренізація. Колективізація.

Кримські татари під час Другої світової війни. Політика фашистської Німеччини на території Криму. Масова депортація внаслідок тоталітарного підходу у національній політиці. Фактично

припинення існування в Україні в сучасних межах кримськотатарської народу. Позбавлення майна та прав.

Випадки стихійного повернення депортованих татар до Криму. «Повільна» реабілітація кримських татар у повоєнний період. Причини. Урядова політика та проекти. Остаточна реабілітація.

Рух за повернення татар. Діяльність Мустафи Джемілева. Підтримка прогресивної радянської інтелігенції. Значення прийнятих у 1989 р. ВР СРСР Постанови ВР СРСР «Про підсумки роботи Комісії ВР СРСР по проблемах кримськотатарського народу, Декларації «Про визнання незаконними і злочинними репресивних актів проти народів, які зазнали насильного переселення, і забезпечення їх прав».

Кримські татари в добу незалежності України. Повернення до Криму. Національний рух кримських татар. Національно-культурне життя кримських татар.

Тема 10. Проблеми історії національних меншин України в літературі XIX – першої половини XX ст.

Шолом-Алейхем – видатний єврейський письменник. Побут та історія євреїв в Україні на сторінках «Тев'є-молочника». В.-З. Жаботинський як літератор доби формування модерної єврейської нації. Проблема асиміляції євреїв у Російській імперії в романі письменника «П'ятеро». М. Лєсков – відомий російський письменник XIX ст. Старообрядці в Україні на сторінках творів М. Лєскова. В. Друмев як болгарський літератор і церковний діяч. Твори В. Друмева як джерело для ознайомлення з причинами еміграції болгар.

ПЕРЕДМОВА

Курс «Історія етнічних (національних) меншин в Україні» призначений для студентів-бакалаврів факультету історії та філософії ОНУ імені І. І. Мечникова. Він є вибіркоvim і доповнює загальний курс історії України, розширює концепцію загального курсу за рахунок поліетнічної парадигми.

Якщо у першому змістовому модулі курсу розкривалися загальні питання термінології, історіографії, формування національного складу населення України в окремі історичні періоди, то у другому змістовому модулі розкриваються питання історії різних етнічних (національних) меншин.

Мігранти на територію України, представники різних народів привносили свої правові, культурні, побутові традиції. Всі вони складають спадщину сучасного українського суспільства. Водночас кожна етнічна (національна) меншина мала внутрішню логіку свого розвитку, відрізнялася від інших етнічних груп не тільки національними властивостями, але часом та обставинами переселення, політикою щодо них держав, які включали територію України в різний час, та Українських держав в різні історичні періоди.

Одні намагалися знайти притулок від політичних чи релігійних переслідувань, інші мріяли про допомогу своїй історичній вітчизні у справі визволення, треті прагнули отримати можливості для здійснення економічної діяльності тощо.

Час появи окремих етнічних/релігійних груп відрізняється від періоду давньої історії (євреї/іудеї) до модерного періоду.

Попри відмінності у процесах національного відродження, правному становищі тощо, перебування національних меншин разом з українцями в межах певних держав призводило до формування спільних тенденцій під впливом національної політики цих держав. Прикладом є коренізація, політичні репресії 1930-х рр. та інші напрямки внутрішньої політики в УСРР/УРСР 1920-1930-х рр.

Багато подібних рис в історії окремих національних меншин можна відзначити і для революційної доби 1917-1920 рр.

Водночас окремі меншини мали специфіку свого розвитку, визначену не тільки державною політикою, але й певними суспільними стереотипами, які часто залежали й від державної політики, але не тільки.

Окремі питання історії етнічних (національних) меншин залишаються з різних причин дискусійними, на що звертається спеціальна увага у курсі лекцій.

Зрештою, ще раз звернутися до особливостей історії окремих етнічних (національних) меншин пропонується в темі 10, в якій розглядаються біографії письменників різних національностей та їх твори, в яких відображаються суспільні настрої, ідеологія, побут, культура, стійкість перед випробуваннями і страждання окремих народів.

Задачі другого змістового модулю курсу «Історія етнічних (національних) меншин в Україні»:

- ознайомити студентів з існуючою спеціальною історіографією;
- забезпечити їх необхідним фактичним матеріалом;
- звернути увагу на окремі проблеми дослідження історії етнічних (національних) меншин в Україні;
- продемонструвати специфіку історії окремих етнічних груп;
- вказати на спільні тенденції в розвитку окремих меншин;
- висвітлити питання стосовно внеску представників етнічних (національних) меншин у розвиток українського суспільства;
- вказати на особливості розвитку самих національних громад;
- сформулювати уявлення щодо важливості вивчення художньої літератури, присвяченої історії різних етнічних груп в Україні.

Студенти мають змогу оволодіти спеціальними компетентностями, необхідними їм для подальшої професійної діяльності в різних сферах – від викладацької до науково-популяризаторської та державної служби.

Другий змістовий модуль призначений для того, щоб студент міг вільно володіти фактичним матеріалом щодо історії окремих етнічних (національних) меншин, виявляв знання сучасної історіографії, а також дискусійних проблем історії етнічних

(національних) меншин в Україні, вмів відстоювати власну точку зору на дискусійні питання, усвідомлював важливість врахування різного історичного досвіду, створеного та отриманого представниками різних етнічних груп на території України, у сучасному суспільному розвитку.

Тема 1. ЄВРЕЙСЬКА (ІУДЕЙСЬКА) ГРОМАДА В УКРАЇНІ ДО ПОЧАТКУ ХХ СТ.: МІЖ АСИМІЛЯЦІЄЮ ТА ПОШУКОМ ВЛАСНОГО ШЛЯХУ

Загальні відомості

Термінологія. Самоназва євреїв – йегудим. Термін «євреї», поширений у сучасному суспільному дискурсі, виводиться від поняття, близького поняттю «бродяга» («іврі»)*. Крім того, у християнській (європейській) культурній сфері використовувалися назви, що базувалися, ймовірно, на релігійній приналежності євреїв (як іудеїв). У науковому та суспільному дискурсах в Україні зустрічається в певні періоди відповідний термін – «жиди» (архаїчний, практично не використовується на теперішній час, однак вживається в інших мовах, зокрема, польській), у суспільному вжитку мало місце використання також терміну «юдеї». Термін «євреї» у Російській імперії практично був синонімом терміну «іудей», однак в умовах розвитку національних ідей та формування національних ідентичностей у другій половині ХІХ ст. відбувається розділення понять, коли термін «євреї» використовується на означення національної належності, а «іудей» – власне релігійної. Це явище відбиває законодавство Російської імперії, у якому наприкінці ХІХ ст. офіційно заборонялося вживати термін «євреї» у якості синоніму до віросповідної належності «іудей» (за циркуляром № 73 від 24 червня 1878 р., у паспортах віросповідання мало бути вказано за допомогою терміну «іудей», а не «євреї») [21, с. 72].

Особливу групу населення України (переважно в Криму та Галичині) становили караїми. Їх етнічне походження є дискусійним. У Східній Європі караїми розглядають себе як народ тюркського походження (їх мова відноситься до кипчацької групи тюркських мов), за межами регіону – часто вказують на єврейське походження. В історіографії питання про походження караїмів (кримських караїмів) не має однозначної відповіді. У духовному відношенні вони розглядаються як послідовники іудейської секти VIII ст., яка визнає

---

* «Іврі» називалася в ізраїльсько-іудейському суспільстві соціальна група людей, що втратила суспільні зв'язки та мала бродяжити (Шифман И. Ш. Ветхий Завет и его мир. Москва, 1987, с. 23).

Танах (Священне писання) й не визнає Талмуд (коментар) [23]. У XIX ст. статистика щодо караїмів часто подається в контексті статистики єврейського населення, яке поділяють на караїмів, талмудистів. Караїми були визначені як один з корінних народів України в Законі України «Про корінні народи України» від 01.07.2021 р. (<https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1616-20#Text>).

В основі єврейської духовної традиції іудаїзму лежить Тора («вчення»), писемна (П'ятикнижжя) та Усна. Крім того, важливу роль відіграє Талмуд («вивчення»).

Кількість єврейського населення у сучасній Україні. За переписом 2001 р., в Україні проживає 103,6 тис. євреїв (0,2 % всього населення).

Історіографія

Перші згадки про єврейське населення в Україні в писемних пам'ятках зустрічаються в середньовічних та ранньомодерних працях історичного характеру, зокрема, у давньоруських, литовських, польських та ін. Це були переважно окремі факти з історії єврейського населення. Становлення козацької української державності у XVII ст. супроводжувалось зростанням значення релігійно-національного чинника в суспільному житті. Тому в козацько-старшинських літописах Самійла Величка, Григорія Граб'янки не тільки подається фактичний матеріал, але й з'являються вже певні концепції, що, зокрема, стверджували негативну роль поляків (шляхти) та іудеїв (верхнього прошарку громади) в зростанні кризових явищ в українському православному суспільстві напередодні війни. Єврейські автори (Натан Ганновер), у свою чергу, також негативно оцінювали події війни, пов'язані з позицією козаків стосовно євреїв/іудеїв [1].

З кінця XVIII ст. починається новий етап у розвитку історичної науки. Багато для розкриття історії іудеїв і караїмів було зроблено завдяки П. Кеппену [2], А. Фірковичу (хоча доробок цього автора й піддавали критиці, звинувачуючи його в певній фальсифікації, спрямованій на підтримку тези щодо ранньої присутності іудеїв на

території Східної Європи). Висвітлення історії євреїв здійснювалось й на сторінках видань історичних товариств.

Значний внесок у популяризацію історії євреїв у Російській імперії зробив Т. Грановський.

Часто історію євреїв висвітлювали в контексті розвитку законодавства або діяльності державного управління стосовно євреїв. Прикладом є праця М. Варадинова, присвячена історії Міністерства внутрішніх справ [6-7]. Вмістивши багато фактичного матеріалу, він переважно критично оцінює вплив єврейського населення на православних. Така оцінка вповні корелює з політикою Миколи I стосовно єврейського населення імперії.

У середині XIX ст. український історик М. Костомаров присвятив низку праць проблемі українсько(козацько)-єврейських взаємин переважно ранньомодерної доби (у роботі «Іудеям» та ін.), у яких він розглядає аспект конфлікту в цих відносинах і пропонує своє бачення його причин, визначену народницькою позицією.

Важливе значення для привернення уваги до національного складу Правобережжя мали етнографічні експедиції П. Чубинського.

Гострота публіцистичних дискусій та особливості державної політики створювали потребу усвідомлення загальної історії єврейського населення в межах Російській імперії, що ми бачимо в працях І. Оршанського, С. Бершадського.

Одним із відомих єврейських істориків того часу був С.(Ш.) Дубнов. Узагальнив історію євреїв у Російській імперії уродженець Одеси Ю. Гессен [9-10]. І. Галант намагався розібратися у складних українсько-єврейських історичних взаєминах, звертаючись до історії гайдамаччини.

Предметом спеціального дослідження стає історія євреїв на півдні України (в роботі О. Лернера, зокрема).

Зростання уваги до історії євреїв та українсько-єврейських взаємин спостерігається в радянській історіографії 1920-1930-х рр., у період коренізації та найближчі роки після неї (С. Боровий [4-5], Н. Полонська-Василенко). Виходить друге видання загальної праці Ю. Гессена, який довів виклад матеріалу до 1880-х рр. [9]. Велике

значення мала діяльність Єврейської (гебраїстичної) історико-архівної комісії при ВУАН (1919-1929 рр.). У порівняльному аспекті є важливими матеріали дослідження О. Тюмєнєва (1922) [22].

У подальшому слід згадати доробок Я. Хонігсмана, який працював у Кабінеті юдаїки при Львівському філіалі бібліотеки АН УРСР (закритий у 1949 р. у зв'язку з кампанією боротьби проти космополітизму).

У сучасній Україні загальні огляди історії євреїв в Україні належать А. Найману, Я. Хонігсману та ін. [25]. Особлива увага приділяється вивченню історії євреїв під час Другої світової війни, історії Голокосту. А. Подольський захистив кандидатську дисертацію в 1996 году на тему «Нацистский геноцид относительно евреев Украины 1941 – 1944». Багато аспектів проблеми досліджує О. Круглов. У 2002 р. було засновано неурядову громадську організацію Український центр вивчення Голокосту у партнерстві з Інститутом політичних та етнонаціональних досліджень ім. І. Кураса (часопис «Голокост і сучасність»). Проводяться щорічні круглі столи. Створена ще низка організацій, що займаються вивченням історії та культури євреїв України: Центр досліджень історії та культури східноєвропейських євреїв (Київ), Інститут юдаїки (Київ), Музей Голокосту (Харків), Науково-просвітницький та меморіальний центр єврейської історії та культури «ТКУМА». Для вивчення історії Голокосту є важливою діяльність Музею історії Голокосту у Вашингтоні, Яд Вашем. Важлива інформація вміщена у виданні «Вестник Еврейского университета», електронних ресурсах.

Один із осередків вивчення єврейської історії та культури та історії євреїв в Україні й Одесі, зокрема, сформувався на базі філософського факультету Одеського національного університету імені І. І. Мечникова (тепер факультету історії та філософії), результати роботи публікуються у збірці «Иудаика в Одессе». В Одесі також була проведена низка міжнародних конференцій «Одеса та єврейська цивілізація».

Історія єврейської етнічної (національної) меншини в Україні

Єврейське/іудейське населення на території Східної Європи у I тис. до н. е. й I тис. н. е. Питання часу появи єврейського населення на території Центрально-Східної Європи достатньо дискусійне.

У дослідницькій літературі існує кілька теорій, які визначають головні шляхи та час переселення євреїв/іудеїв на територію України, Польщі. Кілька з них об'єднують в групу так званих північно-причорноморських теорій. Однією з них є скіфська теорія, за якою близько 600 р. до н. е. євреї прибули прямо з Палестини до Скіфії, і їх кількість зростала за рахунок нових переселенців або прозелітів. Згідно з іншою теорією, євреї (10 племен) прибули у Північне Причорномор'я вже з Вавілонії та Персії перед і в перші століття нашої ери. Наступна теорія пояснює появу євреїв у Північному Причорномор'ї з Греції та Візантії, або з Палестини через Грецію у період Боспорського царства або Візантійської імперії, у якій відбувалося переслідування євреїв у VII–X ст. Частина авторів вказує на переселення євреїв до Північного Причорномор'я з Кавказу (куди вони переселилися задовго до нашої ери: після руйнації першого храму (VI ст. до н. е.) або після вигнання 10 племен (710 р. до н. е.)).

Ще одна теорія стверджує, що першою зі слов'янських земель, де поселилися євреї, була територія Русі IX–X ст. При цьому частина авторів вважає їх спадкоємцями до-християнських переселенців до Боспорського царства, чисельність яких збільшилися за рахунок оборнення на іудаїзм хозар. Інші вважають, що це були ранні переселенці з Палестини, Греції, Візантії, Персії, нащадки хозар. Це означає також, що євреї в сенсі іудеї у Східній Європі були семітами, напівсемітами та повністю не семітами за походженням.

Наступною є хозарська теорія, за якою хозари та етнічні євреї, що проживали у Північному Причорномор'ї з 1 ст. до н. е., або іммігрували згодом, сформували основу єврейського населення Східної Європи. Після руйнації Хозарського каганату вони сформували єврейські осередки в слов'янських землях та Угорщині.

Звертає на себе увагу, що іудеї з Хозарії розглядаються іноді як нащадки тюркських хозарських племен, а іноді як нащадки слов'ян, що були під зверхністю хозар (М. Гумплович). Інші вважають, що східноєвропейські євреї походять і від хозар, і від етнічних євреїв, які проживали у Хозарії.

Прибічники ще однієї групи теорій вважають, що єврейське населення слов'янських країн мало переважно західноєвропейське походження. Одна з теорій цього типу має назву «гіпотеза торгівельних шляхів», інша – «теорія гонінь на Заході».

Деякі теорії виникли в період формування модерних націй і включають елементи національної міфологізації. Так, дослідник караїмів А. Фіркович, за висновками Д. Хвольсона, ототожнив багато написів XVI-XVII ст. з написами X-XI ст. Його звинувачують у фальсифікації епітафій та навіть рукописів з метою довести, зокрема, що іудеї жили в Криму у I ст. до н. е., що караїми долучили хозар до іудаїзму, а отже, хозарське володарювання над літописними слов'янськими племенами формувало перший осередок іудаїзму на Русі [27, с. 19-22].

Названі теорії так чи інакше перетинаються, коли мова йде про реальний історичний процес. Початок переселення етнічного єврейського (або також іудейського) населення на територію Північного Причорномор'я важко визначити. Є певні відомості щодо переселення в античний період.

Одним з перших українських регіонів, до якого стали переселятися у I тис. євреї/іудеї, стає Крим. Про це свідчать надгробні написи на івриті, єврейські імена та символи. Поповнення іудейських общин відбувалося також за рахунок кооптації відпущених рабів. Акт відпущення здійснювався у синагозі, колишні раби були зобов'язані відвідувати синагогу під контролем єврейської общини [25, с. 5].

У середні віки Крим часто розглядався як місце, де можна було знайти притулок візантійським дисидентам. Саме тому туди тікали і євреї, які зазнали переслідувань у Візантії у VII ст. Це був період, коли Хозарський каганат поширював свої володіння в Криму, вів боротьбу з Візантією за право володіти Херсонесом. Хозарський

каганат утримував свій вплив в Криму до початку X ст. При кагані Обадії, у 790 р., у цій країні був прийнятий іудаїзм як державна релігія. Каган запросив до себе єврейських вчених, сприяв заснуванню синагог та шкіл, де вивчались Танах і Талмуд [25, с. 6].

Період IX-XIV ст. У період середньовіччя євреї розселяються у Європі. До німецьких земель євреї переселяються як торговці та торгівельні агенти. У слов'янських землях євреї займалися придбанням рабів та в подальшому продавали їх у Франції та Іспанії. З X ст. вони торгували східними товарами, роблячи закупки в італійських містах. Привілеї єврейському населенню від різних європейських правителів у другій половині XII ст. мали переважно торгівельний характер. Згідно з висновком О. Тюменєва, поступово сфера занять єврейської верхівки в Європі змінюється, торгівельні операції поступаються грошовим [22, с. 277, 279, 321]. Так, європейські привілеї XIII ст. вже не згадують про торгівлю, а стосуються умов проведення грошових операцій.

З кінця I тис. н. е. у Центрально-Східну Європу, зокрема, до Русі, єврейське населення проникає кількома шляхами й внаслідок комплексу причин. З Європи його витісняють політика Візантії, хрестові походи, рішення церковних соборів, зокрема, Латеранського (щодо створення окремих єврейських кварталів-гетто), вигнання з ряду країн (з території сучасних Англії, Франції, Німеччини) у XIII-XV ст. Загострювалося міжрелігійне протистояння у Європі й в умовах пандемій, зокрема, «чорної смерті» XIV ст., в яких звинувачували «інших», тобто іновірців. З огляду на це, Східна й Центральна Європа стали своєрідним притулком для переселенців. Їх проникненню до українських земель сприяли торгівельні заняття, запрошення та підтримка з боку окремих князів, неврегульованість до Володимира Мономаха лихварської діяльності, що обіцяла високі прибутки, традиції часів Хозарського каганату, ймовірно, язичницький період і період так званого «двовір'я» в Київській Русі, слов'янська акультурація частини іудеїв. У період Русі існували общини слов'яномовних євреїв, які називалися кенааним. Переселяються євреї

до Русі й з Криму, Візантії, Хозарії. У Києві існувала іудейська громада з широкими міжнародними зв'язками у X ст.

Присутність єврейського населення позначалася на топографії та топоніміці міст. У Києві існував єврейський район (відомо, що в ньому сталася велика пожежа у 1124 р.), Жидівські ворота (згадуються в Іпатіївському літописі під 1146 та 1151 рр.) [25, с. 10, 13].

Кримські караїми ще у XII–XIII ст. переселялися з Візантії, яка мала володіння на півострові. Центром караїмів в Криму було місто Чуфут-Кале. За іншою версією, вони прибули до півострова з монгольською навалою (перша писемна згадка датується 1278 р.), переселялися в українські землі, перейнявши в Золотій Орді тюркську мову [23].

На Русі присутність єврейського населення, як і в Європі, легітимізувалася з боку влади, в той час як православна церква суворо ставилася до спілкування з іновірцями, за виключенням випадків, коли вони потребували порятунку. Неоднозначно сприймалася економічна діяльність представників єврейської громади киянами, про що свідчать події під час повстання 1113 р., після смерті князя Святополка Ізяславича, який позитивно ставився до київських євреїв [25, с. 12]. Київ привертав увагу єврейських купців своїм важливим місцем у системі торгівельних шляхів.

Євреї проживали в Києві у XIII ст., під час монгольської навали постраждали від нападів. Під час монгольського панування київські євреї користувалися привілеями, які вони мали в інших країнах під владою монголів [25, с. 13; 28].

У Галицько-Волинському князівстві князі зазвичай підтримували єврейських переселенців привілеями. Данило Галицький закликав переселенців для економічного відродження зруйнованих міст, у 1259 р. запросив до переселення до Києва німців, поляків та євреїв. Його політиці слідували сини Мстислав Данилович, Лев Данилович, брат Володимир Василькович. Найбільшою була єврейська община Львову. Євреї селилися на схід від Лисої гори, де знаходився князівський дитинець (зараз Високий Замок). Як зазначав В. Зиморович у своїй хроніці «Leopolis triplex» (1672 р.), «Від того

часу аж до наших днів це підзамче густо заселене русинами, а також вірменами та євреями. Тут найбільше їх храмів, тому що під час панування Льва їх предки першими зайняли своїми будівлями цю частину гори».

Прихильну політику щодо євреїв проводили також Юрій I, Лев II та Андрій I. Вони надали єврейським купцям низку привілеїв у торгівлі з українськими містами, Польщею та Литвою. Зростає чисельність єврейського населення при Юрії II Болеславові. Перебуваючи в союзі з Великим князівством Литовським та Німецьким орденом, він підтримував німецьку колонізацію. Економічна конкуренція призводила до зростання ворожості в князівстві між двома групами переселенців – німцями та євреями. Однак вони користувалися підтримкою князя, якому вони надавали послуги в господарських справах [25, с. 17-19].

На початку XIV ст. більшість євреїв західноукраїнських земель відносилася до ашкеназим (ашкеназі), культурно-етнічний комплекс яких склався під впливом західноєвропейської культури (на відміну від сефардів, побут та культура яких сформувалися в Іспанії, Португалії та інших країнах Середземномор'я). Однак у передмістях деяких міст було багато євреїв, етнічні ознаки яких сформувалися на Кавказі, у Візантії та Хозарії [25, с. 19]. У XIV ст. ряд поселень на території України були створені вихідцями з Литви.

Сефарди розмовляли на мові ладино (іспано-єврейський діалект), багато з них покинуло українські землі, переселяючись до півдня Європи [16, с. 41]. У Галицькій Русі залишилося кілька сімей, нащадки яких були представлені знаменитими вченими, письменниками, мислителями, лікарями (серед яких Абрахам Халеві, Абрахам Бен Іегуда, Шастай Бен Йосиф, Фішель Мойсей, історик Натан Ганновер та ін.).

Єврейське населення в Україні в XIV – першій половині XVII ст. Після включення українських земель до складу різних країн євреї потрапляли під дію відповідного законодавства. При приєднанні українських земель до Великого князівства Литовського євреї отримували урядові привілеї, що мало сприяти їх вільній економічній

діяльності та розвитку толерантності у суспільстві, заснованій на праві. Зокрема, таку політику проводив князь Вітовт. Згодом Казимир Ягелончик надав ще інші привілеї.

Казимир III після захоплення Галичини, з метою укріплення своїх позицій у боротьбі зі шляхтою, підтримував німецьких колоністів і католицьку церкву. У Львові, Перемишлі та Галичі були засновані католицькі єпископати, які забороняли євреям проживати у сільській місцевості, займатися землеробством та скотарством. Євреї стали селитися в передмістях міст, що належали королю та феодалам, які їх підтримували.

Євреї не могли користуватися перевагами магдебурзького права, брати участь у виборах членів магістрату. Однак вони підкорялися бурмистру та вйту.

За прикладом Західної Європи, євреї вважалися власністю короля. Вони повинні були платити різні податі [25, с. 31-32] на користь короля та міської Ради, виконувати низку повинностей, надавати королю та старості грошові засоби. За це вони користувалися захистом короля від переслідувань.

Однією з причин зростання єврейської імміграції до українських земель у цей час була європейська пандемія чуми, внаслідок якої постраждали міста Італії, Австрії, Германії. Католицька церква, домініканці й францисканці провину за епідемію покладали на євреїв, поширювалися чутки, що вони отруюють криниці. Це викликало масові антиєврейські погроми. У Майнці, Кельні, Ерфурті та інших населених пунктах євреїв загоняли до синагог та молитовних будинків та спалювали [22, с. 368].

Євреї починають шукати порятунку від переслідувань у Німеччині, Австрії та Чехії, обираючи міграцію до Польщі, Литви, Галицько-Волинської Русі. Зацікавлені в прийнятті практично біженців були польський король Казимир III, великі феодали. З огляду на те, що це були головним чином євреї-ремісники та торговці, проти їх імміграції, з погляду конкуренції, були німецькі та польські купці (патриціат Львова та Перемишля), духівництво.

У привілеї Казимира III (1364 р.) зазначалося: «кожний єврей може вільно та безпечно переходити та переїжджати без перепон та зупинки з міста в місто, з провінції в провінцію нашого королівства, і з повною безпекою може везти та нести з собою своє майно чи товари, продавати, покупати та міняти..., а мито сплачувати не більше, ніж християни» [25, с. 23].

Щоб відмінити надані привілеї, католицьке духовництво поширило чутки, що Казимир надав привілеї під впливом єврейки Естерки (Естер), у яку він закоханий. У 1369 р. у Вислиці на з'їзді шляхти та духовництва були прийняті постанови, що обмежували права євреїв у господарській діяльності. Але в 1387 р. Ядвіга та Ягайло підтвердили привілеї Казимира. Через рік подібний привілей був наданий євреям Великого князівства Литовського, де вони також стали «рабами скарбниці», тобто власністю великого князя Вітовта. Така політика привела до імміграції євреїв із Західної Європи до Польщі, Великого князівства Литовського. Головну роль у ній відігравали євреї з Німеччини, Австрії та Богемії.

У 1392 р. на Волинь переселяються караїми (до Луцька).

Одним з міст, де була значною частка єврейського та караїмського населення, був Львів. У ньому з XIV ст. існувало дві єврейські громади, у Краківському передмісті та власне у Львові (об'єдналися лише у XVIII ст.). У 1475 р. єврейська громада передмістя сплачувала 5 марок щорічного податку. Після пожежі 1530 р. формується єврейський квартал (з другої половини XVI ст. – гетто) у південно-західній частині нового міста. Існували гетто – відокремлені єврейські райони – і в інших українських містах. Євреї у маленьких містах та пригороді Львова зберігали вірність іудейській вірі, тоді як євреї міста були більш світськими, деякі мали європейську освіту. Наприкінці XVI ст. у Львові нараховувалося більше 3000 євреїв. У 1582 р. за ініціативи старшини громади Ісаака Нахмановича італійський архітектор Павел побудував велику синагогу у готичному стилі [25, с. 43-45].

Хвилі імміграції в українські землі (переважно західноукраїнські) мали місце в XV ст. (у зв'язку з репресивною політикою німецького імператора Максиміліана I), XVI ст.

Особливо значний потік іммігрантів пов'язаний вже з періодом Речі Посполитої, коли кількість єврейського населення зростає в кілька разів із другої половини XVI до середини XVII ст. У 1578 р., за дозволом Стефана Баторія, у Галичі поселяються караїми.

При цьому статус євреїв був неоднаковим в різних місцевостях. Наприклад, у Барі вони могли проживати, а в Барському старостві – ні. Іноді запрошували євреїв у свої міста магнати, наприклад, Ілля Острозький до Вінниці. І король, і шляхта переслідували при цьому економічні цілі. Найвищого прояву подібна політика досягла вже в Речі Посполитій, коли євреї залучаються до орендарської сфери в умовах роздачі земель шляхті в українських землях та періодичного витіснення євреїв з міст. Оренда особливо розвивається на Київщині, Волині та Поділлі.

З кінця XV ст. в українських землях все частіше євреї вживають переважно ідиш, замість лушон-койдеш або місцевої мови [25, с. 45].

Освіта євреїв (хлопчиків) була обов'язковою й здійснювалась на основі священних книг в хедерах з мелаamedом, або у безкоштовних талмуд-торах. Вищим закладом була єшива на чолі з ректором (рош-єшива). Всі вони давали духовну освіту [25, с. 47-48].

У цей час значним культурним центром іудеїв став Київ, що знайшло вираз у говірці «Вчення виходить з Києва». У цьому місті поселився відомий єврейський вчений Моше Бен Яаков Ашкеназі Ха-Голе (народився у 1449 р., помер у Кафі у 1529 р.). Він видав антикараїмський трактат, вивчав кабалу. Під час нападу татар на Київ його дітей було взято в полон, і він викупив їх за гроші, зібрані єврейськими общинами. Згодом і сам Моше Бен Яаков Ашкеназі Ха-Голе пережив полон. Викуплений з нього, він став рабином у Кафі в Кримському ханаті [25, с. 45-46; 28].

Близько 1425 р. у Києві поширюється єресь «жидовствующих», звідки вона поширювалась далі завдяки Захарії Київському, який їхав до Новгороду у свиті князя Михайла Олельковича.

У 1495 р. євреї були вигнані Олександром Ягеллоном з Литви та з Києва й не допускалися до проживання там до 1503 р. Частина єврейського населення обрала тоді міграцію до Криму [25, с. 46].

Іудеї були податковим станом. Громади встановлювали стосунки з воєводами, які мали так звані «воєводські правила». Сигізмунд I здійснив невдалу спробу ввести посаду генерального збиральника податків з євреїв. Сигізмунд II Август надав громадам автономію. У XVI ст. на півдні Речі Посполитої податки державі виплачувалися через кагал (автономні органи врядування). Кагал мав складатися мінімум з 8 осіб. Звичайно кагал складався з 22-35 іудеїв. Керівництво кагалу обиралося. У кагалі значну роль відігравали рабин, майстри цехів, ректор єшиви. Одній громаді відповідав один кагал, більшій могли підпорядковувати менші. Кагал утримувався на кошти громади, на податок симпл, на пожертвування, брав у борг, у тому числі у шляхти та католицьких монастирів. До сфери контролю з боку кагалу входила торгівля, гігієна, благодійність, освіта, викуп євреїв з татарського та турецького полону тощо. При кагалі існували різні комісії зі своєю спеціалізацією. У єврейській громаді розвивалася благодійна справа, створювалися різні товариства. Кагал міг позбавити права відвідування синагоги [25, с. 33-36].

У 1519 р. з ініціативи уряду в Польщі з'являється сеймик чи окружний ваад, що мав займатися податковою сферою. Згодом ваади діють в Руському та Белзькому воєводствах. У 1580-х рр. з'являється Коронний ваад, в Литві – Литовський ваад. Коронний ваад керував кагалами чотирьох земель (Великої та Малої Польщі, Руського та Белзького воєводств та Волині). Збирався ваад два рази на рік у Любліні чи Ярославі. Прийняті закони були обов'язкові, їх порушення тягнуло за собою херем (відлучення від громади, що супроводжувалося бойкотом). Ваад виступав проти обвинувачень євреїв у псуванні християнських святинь тощо [25, с. 37-39]. Правозахисна діяльність вааду була актуальною в умовах поширення антиєврейської літератури, звинувачень євреїв у сприянні поширенню протестантизму, ересі «жидовствующих» тощо. Не сприяли соціальному миру й антиіудейська діяльність католицьких

орденів. Приймалися документи, які обмежували євреїв у місці проживання та заняттях. Так, за конституцією церковного собору в Пьотркові у 1542 р. ставилася вимога до короля зменшити кількість євреїв у містах, заборонити будівництво нових синагог, передбачалося, що торгувати вони мають тільки в своїх будинках, а не в публічних місцях тощо [25, с. 40]. Водночас існували протилежні положення, що забороняли євреям проживати у сільській місцевості.

Є свідчення, що євреї, як і інші жителі міст, брали участь в обороні міст (Львів, Луцьк).

У Києві в XVI ст. євреї проживали в єврейському кварталі, що знаходився в Старому місті. Своїм актом від 4 березня 1507 р. король Сигізмунд I віддав на відкуп податки в м. Києві Шамаку Даниловичу, який збирав податки також у Луцьку та ін. У другій половині XVI ст. становище євреїв у Києві дещо погіршилось, з огляду на те, що іноземні купці різних вір обмежувались у правах.

У 1585 р. православні магнати звернулись до київського митрополита з проханням захистити православних від католиків та іудеїв. У 1618-1619 рр. київські купці скаржилися королю Сигізмунду III на те, що іудейські купці, всупереч забороні, взяли у свої руки торгівлю в місті та придбали нерухомість. Сигізмунд III, зважаючи на прикордонний характер міста й потребу у його обороні, яку могли надати тільки постійні жителі, наказав, щоб єврейські купці торгували з місцевими тільки на заїжджому дворі, залишалися там не більше як на один день, без права на постійне поселення. У разі порушення цього закону, їх майно переходило у власність корони та місцевих купців. Єврейські купці не мали користуватися магдебурзьким правом, а підпорядковувалися київському воєводі.

У XVI – першій половині XVII ст. в Речі Посполитій іудеї користувалися підтримкою центральної влади (королів Сигізмунда III, Владислава IV) та окремих магнатів (Яреми Вишневецького) в українських землях, про що згадує єврейський автор Натан Ганновер [1, с. 82, 85-86, 93]. Напередодні Національно-визвольної революції в Україні 1648-1676 рр. існувала ціла низка єврейських громад, за висловом Натана Ганновера, «святих общин» (ця назва свідчить про

відносно значну кількість єврейського населення): у містах Полонне, Немирів, Заслав, Острог, Константинов, Біла Церква, Павлоч, Чуднов, Любаров, Львів, Тульчин, Бар, Винниця, Черноград, Красне, Переяслав, Пирятин, Лубни, Бориспіль, Лохвиця, Борисівка [1, с. 94].

До кінця XIV ст. відносять дослідники появу євреїв у Бессарабії, до початку XVI ст. в Південній Бессарабії вже існували єврейські общини (більшість із них переселилися з Польщі та Молдавії).

Роль євреїв у економічному житті в XIV – сер. XVII ст.

Наприкінці XIV – у XV ст. євреї вели жваву торгівлю з містами Причорномор'я, Туреччини, Кримського ханства, Угорщини, Валахії, Московії. Центром було місто Львів, що користувалося правом складу. Іноземні товари мали передусім йти на місцевий ринок та продаватися за цінами, встановленими на Львівському Ринку, часто за узгодженням із представниками короля. Якщо товари не були розпродані, їх вивозили на інші ринки, на Захід.

Єврейські купці зі сходу України возили товари через Львів, Жешув та Краків на Вроцлав, через Торунь та Гданськ. Невдоволені конкуренти поширювали чутки про те, що єврейські купці користуються фальшивими монетами тощо. Єврейські купці отримали виправдання, однак були змушені виплатити до міської каси у Львові великий штраф та погодитися на самообмеження у торгівлі. Казимир IV у XV ст. відмінив низку привілеїв. Знову заборонялося проживати в сільській місцевості, займатися сільським господарством. Крім того, євреям заборонялося бути членами ремісничих цехів, гуртова торгівля худобою, кіньми, хутром. Не дозволялося виробляти будівничі матеріали, м'ясні продукти. У 1483 р. король відновив право львівських та перемишльських євреїв на гуртову торгівлю, однак під тиском з боку купецької верхівки його син Ян Ольбрахт (1450 – 1501) знову наклав обмеження на торгівлю. Як наслідок, зменшився прибуток скарбниці. Тому за нового короля Олександра (1461 – 1506) були відновлені у Руському та Белзькому воєводствах старі торгівельні привілеї та надані нові. Це сприяло імміграції євреїв, водночас важливими для стимулювання імміграції

були загроза інквізиції, економічна політика західноєвропейських правителів, вигнання євреїв з Іспанії у 1492 р. та з Португалії у 1497 р.

Євреї у містах мали ремісничі спеціальності, які були як загального характеру, так і визначалися специфікою іудейського побуту (ті, що займалися приготуванням кошерної їжі, різники зі специфічними навичками, шевці, що шили єврейський одяг тощо). Виникали єврейські цехи, які могли залежати й не залежати від кагалу. Перші «незалежні» цехи виникли в XVI ст., у Львові, Луцьку, Галичі. Вони мали свої синагоги, утримували рабина.

Наприкінці XVI – у першій половині XVII ст. роль євреїв у господарстві західноукраїнських земель значно зростає. Це пов'язано з їх роллю в міжнародній торгівлі. Євреї Львова, Луцька, Перемишля, Бреста зіграли важливу роль у розвитку кредитно-грошових операцій. Як і король, магнати та шляхта використовували євреїв у своїх господарствах із метою збільшення прибутків. У єврейській торгівлі були зацікавлені також селяни та інші прості люди, бо мали змогу дешевше купувати товари.

Після створення Речі Посполитої євреї залучаються до системи орендарства в Україні [25, с. 50].

Антиєврейські виступи в XVI – першій половині XVII ст.

Антиєврейські виступи в XVI ст. ставали більш активними в разі стихійного лиха, повеней, пожеж тощо. Негативне ставлення до євреїв формувалося не тільки на основі їх участі в економічному житті, але й, в першу чергу, на підставі релігійного чиннику. Траплялися випадки насилля проти євреїв, які в літературі характеризуються терміном «погроми». Зокрема, вони мали місце у 1558 р., 1576 р. Останній погром відбувся у Краківському передмісті Львову, коли представники єзуїтського монастиря звинуватили євреїв у ритуальному вбивстві християнського хлопчика. У справу на боці євреїв втрутився король Стефан Баторій, який, до речі, продовжував політику його попередника Сигізмунда II Августа. Водночас у його реакції на події ми бачимо вплив не тільки релігійного протистояння, але економічної конкуренції на негативне ставлення частини суспільства до євреїв. Так, Стефан Баторій обмежив економічну

діяльність євреїв обробкою сукна, шкіри, хутра та ювелірною справою [25, с. 40-41].

Наприкінці XVI – на початку XVII ст. часто приймали участь у виступах проти євреїв католицькі семінаристи.

Натан Ганновер вказує на складне становище євреїв під час повстання С. Наливайка, а у часи Павлюка, за його відомостями, «постановили козаки знищити навіть ім'я Ізраїля» [1, с. 87]. Сучасні дослідники також вказують на важке становище євреїв під час козацько-селянських повстань. Як зазначають А. Найман та Я. Хонігсман, стосунки шляхти, євреїв та козаків були складними та змінювалися в залежності від різних чинників. Впливала на них і церковна політика, заборони, взаємні етнічні та релігійні стереотипи сприйняття. Про існування останніх свідчать фольклорні пам'ятки.

Що стосується спеціальних заборон, то у XII артикулі третього Литовського статуту (1588) зазначалося «Та не наважуються євреї ходити у дорогому вбранні з золотими ланцюгами, а жінки їх в золоті і сріблі. Та не насміляться вони носити срібло на шаблях та палашах. Одяг їх, одначе, хай буде помітним для всякого. Хай носять вони жовті капелюхи або шапки, а жінки їх – повойники з жовтого полотна, щоб кожний міг відрізнити християнина від єврея» [14, с. 35-36]. У 1627 р. собор у Вроцлаві прийняв постанову, за якою «прихожани синагог мусили жити в особливих кварталах, зачинятися в своїх житлах під час католицьких свят і процесій, носити капелюхи особливої форми».

Євреї в період Національно-визвольної війни та існування козацької державності. У період Національно-визвольної війни (революції) доля представників єврейської громади складалася різними шляхами, але часто – трагічно. Загострення міжнаціональних (як міжконфесійних у тому числі) в тогочасній Україні є однією з найскладніших дослідницьких проблем. У першій половині XX ст. її намагався вирішити С. Боровий (на ґрунті марксизму) [5]. Він визначив наступні причини протистояння та його жорсткого характеру, висловлені в термінології та поняттях свого часу: за роль верхніх прошарків єврейства України у системі феодальної

експлуатації розплачувалися єврейські народні маси; це був результат відокремленості єврейства та його релігійно-племінної замкненості, що склалася (історично); з іншого боку, антипольський та антифеодальний рух українського народу був позначений історично неминучими рисами соціально-релігійної обмеженості; антисемітська (точніше, антиіудейська) пропаганда духовенства; вороже ставлення до євреїв з боку українських меценатів та шляхти, що сформувалося на ґрунті економічної конкуренції. Звичайно, це була одна з історіографічних спроб пояснення такого важливого питання, але запропонований істориком підхід до вирішення проблеми, який, зрештою, передбачав врахування соціальної стратифікації єврейської громади в Україні, є достатньо раціональним. Тому С. Боровий звертає увагу не тільки на перехід частини іудеїв до християнства й тим самим на сторону повсталих, але й на приклади участі так званих єврейських плебейських елементів у подіях антифеодального характеру під час війни, які теж брали участь у виступах проти орендарів, тобто заможного прошарку, у тому числі й проти орендарів-євреїв.

Єврейські свідки подій Визвольної війни дають своє трактування подіям. Натан Ганновер у своєму творі «Іевен Мецула» («Безодня без дна») (вперше надрукований був у Венеції в 1653 р.) трактує повідомлення Старого Заповіту в дусі есхатології для євреїв України. Так, у творі йдеться про передбачення царя Давида щодо «об'єднання татар та православних для знищення Ізраїлю, вибраного народу в цьому році» [1, с. 83]. Серед причин війни Н. Ганновер вказує на зраду своєї віри православними панами та зубожіння православного народу, який перетворився на кріпосних та слуг «поляків і навіть, особливо скажемо, у євреїв. І так вони були принижені, що майже всі народи, і навіть той народ, що стоїть нижче всіх, володарювали над ними» [1, с. 85]. Євреї в Україні тоді далеко не завжди мали прізвища національні. Так, Н. Ганновер згадує про управителя та орендаря м. Чигирин єврея Захарія Собиленка, «приятеля Хмеля» [1, с. 91]. Оренда маєтків та міст у панів, що зосереджувалася в руках євреїв «в Русі», і стала причиною

«страшного нещастя, тому що євреї своїм високим становищем викликали заздрість» [1, с. 90], продовжує Н. Ганновер, маючи на увазі становище іудеїв на початку Національно-визвольної революції в Україні. У цей час частина єврейського населення була асимільована, частина загинула, а також є відомості про те, що татари уводили у полон (що було тоді рятівним виходом, бо згодом 20 тисяч було викуплено з полону, у тому числі іудеями в Константинополі). Н. Ганновер, очевидно, з певними перебільшеннями, вказує, що на час написання його твору в Україні кілька сот змінило віру, багато тисяч вбито у Задніпров'ї. Знищувалися свитки Біблії (Тори). Описує цей автор і трагічні події 10 червня 1648 р. у Немирові, а також події у Тульчині, Полонному, Острозі, Заславлі. Н. Ганновер вказує на особливу ворожість до євреїв та поляків з боку Б. Хмельницького (цьому автору властива персоніфікація подій війни), але водночас згадує про випадки, коли іудеї попереджалися про небезпеку їх православними сусідами або друзями [1, с. 95-109]. Трагічною для єврейського населення подією стало взяття м. Бара М. Кривоносом. Я. Хонігсман та А. Найман вказують на те, що тоді загинуло близько 15 тис. його представників [25, с. 54].

Певну солідарність з євреями як співгромадянами проявили жителі Львова при облозі міста Б. Хмельницьким у 1648 р. Слід відзначити, що євреї потерпали іноді й від польської армії (1656 р.).

Згідно Н. Ганноверу, частина євреїв/іудеїв обрала шлях християнської асиміляції. Є й інші свідчення цього процесу. Так, у 1648 р. житель Стародубу Григорій Климов повідомляв московським урядовцям: «А жидаы де многие крестяца и приставают к их же войску. А лях де хотя и похочет крестица, а их не принимают, а всех побивают». 20 грудня у донесенні Федора Арсеньєва царю Олексію Михайловичу говорилося наступне: «багато же євреїв хрестились та живуть тепер у містах за єдино з козаками».

Євреї в цей час, як і все суспільство, були розділені за «таборами», і брали участь у подіях на боці різних сторін. Зокрема, вони брали участь на боці поляків у захисті фортеці Тульчин (у С. Величка – Нестервар), Острогу, Полонного та ін. За

повідомленнями Н. Ганновера, у польській армії воював 1000-ий єврейський загін.

В угодах з Річчю Посполитою козацька сторона наполягала на виселенні іудеїв зі своєї території. Зокрема, у Зборівській угоді 1649 р. вказувалося про необхідність їх виселення з козацької території, тобто території колишніх трьох воєводств Речі Посполитої. Водночас ті іудеї, які перейшли у православ'я, вказані у «Реєстрі Війська Запорозького» 1649 р.

Після Білоцерківської угоди 1651 р. євреї отримали право повернутися, а спеціальним указом короля євреї, що були змушені прийняти православ'я, отримали можливість знову стати іудеями [25, с. 55].

Частина іудеїв у таких умовах емігрує до Європи. Втрати внаслідок загибелі єврейського населення України в часи Хмельниччини оцінюються в межах 100-180 тисяч.

Ставлення християн до євреїв як іудеїв і навпаки було неоднозначним, що опиралося на тривалість українсько-єврейських стосунків, їх складний історичний зміст. З одного боку, антиіудейська тематика у XVII ст. була достатньо звичною і для католицького, і для православного дискурсів, в яких євреї=іудеї постає щонайменше як «інший». Так, у Речі Посполитій у XVII ст. були популярні антиіудейські книги, зокрема, «Дзеркало Польського королівства». З іншого боку, критика іудеїв була вміщена у творі Іоанікія Галятовського «Месія праведний». Критичний погляд відображений і у поезії, зокрема, у вірші відомого поета-ченця Климентія Зиновієва «О циганах и о жидах». У побуті біли поширені говірки на взірць «Іродово кодрло». Водночас можна знайти приклади позитивних оцінок євреїв, у народі поширювалися приказки протилежного змісту: «Як біда, то до жида, а як мине біда – най дідько бере жида», «Над жида нема кріпшого у вірі» тощо [14, с. 32-34].

Єврейське населення України в козацьких автономіях під зверхністю Російської держави (імперії) кінця XVII-XVIII ст. У лівобережній Гетьманщині та інших територіях, що відійшли в 1667 та 1686 рр., внаслідок угод між Московською державою та Річчю

Посполитою, під зверхність Московської держави, на становище євреїв позначилася давня традиція сприйняття іновірців як «інших» та «чужих». Слід відзначити, що подібне ставлення, що опиралося на релігійні, політичні та соціально-економічні передумови у переддержавний у ранньомодерний час період, існувало в другій половині XVII ст. також у самій Гетьманщині (дивіться умови Зборівської угоди), а також відображене в політико-державній програмі політичної еміграції початку XVIII ст. (у «Конституції» Пилипа Орлика).

Вже на початку XVIII ст., у 1708 р., євреям/іудеям було заборонено торгувати вроздріб. Імператриця Катерина I наказувала виселити євреїв з Гетьманщини. Однак керівники Української держави не завжди підтримували такий підхід. Зокрема, Данило Апостол звертався у Петербург із проханням дозволити євреям приїздити в Україну для сприяння розвитку торгівлі. Дозвіл було надано тільки на гуртову торгівлю та тимчасове перебування. У літературі вказується, що в 1734 р. представники Слобідської України, з огляду на відсутність купецького стану в регіоні, зверталися до уряду з проханням дозволити роздрібну торгівлю євреям [25, с. 109].

У 1734 р. євреї були допущені до торгівлі на ярмарках Гетьманщини та Слобожанщини. Через два роки їх наказано пропускати з-за кордону до Гетьманщини тільки для цієї торгівлі [2, с. 89].

У 1738 р., після випадку іудейського прозелітизму, Анна Іоанівна видала наказ виселити всіх іудеїв з України (140 осіб). Обставини військового часу призупинили дію наказу, однак місцевим жителям заборонялося передавати щось в оренду євреям [25, с. 109]. У 1740 р. знову підтверджено було указ 1738 р. Поступово створювалися умови для формування смуги осілості євреїв – в указі 1742 р. йшлося про виселення євреїв/іудеїв з малоросійських та великоросійських населених пунктів та про можливість допуску в Росію тільки тих, хто виявить бажання прийняти православ'я.

Особливо тверду позицію зайняла в цьому питанні імператриця Єлизавета Петрівна [2, с. 190].

У Гетьманщині частина еліти мала єврейське походження, зокрема, це були Герцики, Марковичі.

С. Боровий повідомляє про економічну діяльність єврейських купців на півдні, коли вони привозили товари з Кримського ханства до Олешківської Січі. Під час Нової Січі, важливого центру торгівлі на півдні, відомо про пересування місцевими шляхами єврейських купців із Польщі, а також їх торгівлю на Запоріжжі в першій половині 1770-х рр. [4, с. 216, 218, 237-238]. Серед самих запорожців знаходились і козаки єврейського походження [4, с. 225-231].

Особливості становища євреїв в українських землях у складі Речі Посполитої в другій половині XVII – XVIII ст. Глибока криза в становищі єврейського населення Україна внаслідок Визвольної війни (революції) та численних війн була добрим ґрунтом для кризи духовної, що знайшло свій прояв у появі лжемесій, суперечках між послідовниками лжемесіанства та рабинізму. Передумовою було те, що рабини, які були прибічниками каббали – містичної течії в іудаїзмі – на основі книги «Зоґар» вираховували, що у 5408 р. за єврейським літочисленням (1648 р.) прийде месія, який врятує народ Ізраїля. Один із відомих лжемесій другої половини XVII ст. був Саббатай Цві [25, с. 60-61].

При укладенні Андрусівського перемир'я 1667 р. між Річчю Посполитою та Московським царством, однією зі статей було передбачено звільнення всіх євреїв (очевидно, громадян Речі Посполитої), захоплених російською стороною. У 1717 р. варшавський сейм прийняв на перший погляд низку суперечливих положень. З одного боку, була підтверджена недоторканість особи та майна євреїв, з іншого – євреї мали йти на матеріальні жертви, і податок з них збільшувався майже наполовину [25, с. 56]. Але прагматичній державній політиці, яку підтримували й земле- та місто-власники, протистояла церковна [25, с. 57]. Євреї різними заходами обмежувалися в спілкуванні з християнами, наприклад, християни не мали служити у євреїв (за розпорядженням одного з

єпископів), дах синагоги не міг бути вище криши костьолу тощо. Проводилася цілеспрямована політика католицького прозелітизму. Серед православного населення також зберігалися й закріплювалися культурною традицією тощо негативні стереотипні образи євреїв/іудеїв.

Територія України у XVIII ст. стала місцем зародження та поширення нових ідейних течій серед євреїв. Однією з них став франкізм, від імені засновника – Якова Франка [25, с. 62-64; 9, т. 1, с. 43-44].

З Україною пов'язано виникнення та поширення хасидизму, який отримав значну популярність. Слово «хасидизм» означає «пієтизм», а хасидське вчення є подібним до пієтизму – протестантського вчення. Обидва ці вчення на перше місце ставили не релігійну догму та ритуал, але емоційну віру. Засновником хасидизму став представник подільських євреїв Ізраїль б. Еліезер Баал Шем Тов (БЕШТ). Він уславився як цілитель, «добрий Баал Шем» («Баал Шем Тов»), зцілюючи часто за допомогою глибокого молитовного екстазу та рухів. Іноді він вдало передбачав майбутнє, викривав потаємне. Особливу популярність він мав у простих людей, переконуючи в тому, що щира любов до Бога та молитва від серця більш бажана для Бога, ніж рабиністська вченість та знання Талмуду. Бог присутній повсюду, він завжди з людиною [25, с. 66-70].

Поширюється просвітницьке вчення Гаскалі (Просвітництва), яке передбачало, зокрема, можливість акультурації євреїв у країнах проживання. Її послідовники називалися маскілім. Серед них в українських землях слід згадати Менделя Левіна, Герца Гомберга [25, с. 71-75].

Єврейське/іудейське населення постраждало в умовах розгортання гайдамацького руху та Коліївщини 1768 р. У 1734 р., під час активізації гайдамаків, серед селян поширювалися чутки, ніби воєначальники російського війська, що з метою політичного впливу перебували на території Речі Посполитої, оприлюднювали грамоти, в яких дозволялося знищувати панів та іновірців-іудеїв. У 1740-х рр. один із керівників гайдамаків Васько Воцило поширював звернення,

де йшлося про мету його виступу, яку він розумів як «знищення жидівського народу та оборона християнства». Він вважав себе учасником «священної війни проти невірних» [25, с. 58].

Особлива криза розгортається в 1768 р. в Умані під час Коліївщини. Одним із мобілізуючих чинників для учасників руху стала фальшива грамота Катерини II, де нібито йшлося про те, що «Максиму Железняку, полковнику та командиру в наших землях Низового Запорожжя, вступити в кордони Польщі» для знищення поляків та євреїв, «хулителів нашої святої віри» [25, с. 59]. Стосовно кількості загиблих у літературі наводяться різні цифри. Одні автори стверджують, що тоді загинуло 20000 євреїв та поляків, тоді як Ярослав Пеленський у 1980 р. вказав на те, що було не більше 2000 загиблих. Єврейські історики оцінюють загальну кількість жертв гайдамацького руху у XVIII ст. серед євреїв/іудеїв у не менше ніж 60 тис. осіб [25, с. 60].

Одним з наслідків Коліївщини була поява місця поклоніння євреїв в Умані. Правнук Бешта по материнській лінії Нахман з Брацлава (1772 – 1810), який побував у Палестині, вивчав Каббалу, називав себе «єдиним вождем Ізраїлю свого часу», вважаючи, що він або його нащадок буде Месією. Його діяльність викликала протидію цадиків. Як зазначав Нахман, «я не від світу цього, а тому світ не може мене терпіти». З 1808 р. він захворів на туберкульоз, та вирішив залишитися в Умані, зазначаючи, що «душі померлих за віру чекають на мене» [12; 17]. Умань стала місцем паломництва хасидів.

На Правобережжі в складі Речі Посполитої євреї у XVIII ст. відомі як жителі Житомира, Тернополя (у 1765 р. там було 1246 євреїв), Бердичева, Рівно, навіть Кам'янця-Подільського, у якому Август II забороняв селитися євреям. Особливою рисою життя євреїв того часу залишалися штетли – містечка (почали виникати в приватних володіннях на запрошення шляхти ще з XV-XVI ст.). Центром суспільного життя штетлу була синагога. Одноманітне життя провінційних штетлів прикрашали виступи клезмерів (бродячих музикантів) [25, с. 112-113].

На Волині, у місті Острополі (зараз село у Хмельницькій області) народився один з героїв єврейського фольклору та народний відомий гуморист, Гершеле Острополер (друга половина XVIII ст.), який за ремеслом був шохетом (кошерним різником). У XVIII ст. з Луцька до Криму переселився вчений Сикха Іцхак Бен Моше Луцький (середина XVIII ст.), якому належить твори, в яких висвітлюється історія караїмів [23].

Євреї в Наддніпрянській Україні в складі Російської імперії, друга половина XVIII – початок XX ст. Після офіційного початку підтримки колонізаційних процесів з боку Катерини II євреям було в 1769 р. надано дозвіл селитися в Новоросійській губернії.

Уряд намагався контролювати єврейське населення, отримувати прибуток у вигляді податку. У 1772 р. євреї були обкладені подушним збором, та приписані до кагалів під контролем генерал-губернаторів [25, с. 110].

Головними передумовами формування нової історичної ситуації для єврейського населення українських земель став перехід Південної України (включно з південною частиною Бессарабської області (Бессарабії, Буджака)) та Правобережної України (та ряду інших територій колишньої Речі Посполитої) під владу Російської імперії, в якій традиційна політика щодо іновірців зустрілася з викликом різкого збільшення кількості єврейського населення в цій державі. Складною на той час була історична спадщина й самої єврейської громади. Зокрема, сучасник, юрист М. Варадинов вказує на різницю у ставленні до єврейського населення в «західних» губерніях (куди входили й губернії Правобережної України) (де, на його думку, ставлення було лояльним) та в Полтавській та Чернігівській (де всі верстви, на думку цього автора, нібито «історично» негативно ставилися до євреїв) [7, с. 137].

Також показовою є в цей час практика відмежування караїмів від євреїв, що було викликано правовими обмеженнями та економічним тиском щодо останніх. Уряд Російської імперії офіційно визнав окремішність караїмів від євреїв/іудеїв, і в 1863 р. караїми були зрівняні в правах із рештою населення імперії [23].

Приєднання до Російської імперії Правобережної України з більше ніж 110-тисячним єврейським населенням у 1793 р. різко збільшило кількість представників іудейського сповідання в Російській імперії [25, с. 111]. У приєднаній у 1812 р. Бессарабії, за оцінками дослідників, на початок цього року проживало близько 20 тис. євреїв. Зокрема, в Ізмаїлі на початку ХІХ ст. у 31 єврейській родині проживало 90 осіб [26, с. 22].

За М. Варадиновим, у 1835 р. євреїв-талмудистів у Волинській губернії було 194528, Подільській – 157271, Катеринославській – 4461, Полтавській – 13809, Київській – 105221, Таврійській – 2647, там також проживало 1437 караїмів, в Херсонській 16207 талмудистів та 223 караїми, Чернігівській губернії – 18048 талмудистів, в Бессарабії – 36123 талмудисти [7, с. 139].

Державна політика стосовно євреїв. Межа осілості. Державна політика поділялася на три головні напрямки: політика ізоляції євреїв/іудеїв, зокрема, територіальна (створення межі осілості євреїв), а також соціально-економічна, культурна; політика офіційної асиміляції; ліберальна політика, що була суголосною ідеям єврейської Гаскали, розраховувала на схильність частини євреїв до акультурації та асиміляції.

Слід відзначити, що єврейська Гаскала зовсім не була явищем, що швидко поширилось серед євреїв. Окремі представники просвітницького руху, практично модернізаційного, провели десятиліття свого життя в зубожінні та протистоянні з прибічниками єврейської традиції, зокрема, Ісаак-Бер Левінзон (автор «Повчання Ізраїлю» («Теудо Беісроель»)) (1828 р.) [10, с. 210-214].

Державна політика ізоляції іновірців, у першу чергу іудеїв, від християн, викликана різними чинниками, мала давні традиції в Російській імперії. Так, ще 17 серпня 1610 р. серед умов, що були укладені московськими боярами з гетьманом С. Жолкевським, при обранні на московський престол польського королевича Владислава євреям мало бути заборонено приїздити для торгівлі в Московське царство [2, с. 188].

Певні зрушення в цьому питанні були здійснені Катериною II. Водночас ізоляція державного рівня була замінена внутрішньою територіальною ізоляцією, впровадженням переліку територій для проживання єврейського населення. Формально до початку створення в імперії межі єврейської осілості, тобто території, де євреї/іудеї мали право постійно мешкати та займатися міщанськими та купецькими промислами, призвело прохання представників московського купецтва в 1791 р. (у зв'язку з випадками запису до московського купецтва єврейських купців та перспективою економічної конкуренції) [9, т. 1, с. 77-78]. Очевидно, що початок її створення також був пов'язаний і з тим, що Російська імперія мала свій інтерес стосовно Правобережної України, що на той час знаходилася під владою Речі Посполитої й мала в складі населення значну громаду іудеїв. У 1791 р. євреї отримали громадянські права в Катеринославському намісництві та Таврійській області. 23 червня 1794 р. євреям було дозволено займатися міщанськими та купецькими промислами в Мінській, Ізяславській, Брацлавській, Полоцькій, Могилівській, Київській, Чернігівській, Новгород-Сіверській, Катеринославській губерніях та Таврійській області [2, с. 191-192]. Право на постійне перебування за межами осілості могли отримати особи з вищою освітою, купці першої гільдії, ремісники та деякі інші категорії (за спеціальними Положеннями 1804 р., 1835 р. та іншими документами). Впродовж XIX ст. проводилася політика виселення євреїв з сіл (з перервами), що було суголосним з давнім європейським досвідом і відповідало ідеї межі осілості. Іудеям також заборонялося жити (заново оселятися) у 50-верстній прикордонній смузі.

У Києві було дозволено селитися та мати власність євреям за особливим ордером Катерини II 1794 р., і за Павла I кількість їх у місті зросла до 452 осіб. Було дозволено будувати синагогу та мати кладовище.

Павло I проводив ліберальну політику щодо євреїв, зокрема, відмовив християнам Кам'янця-Подільського та Києва в задоволенні їх прохання про виселення євреїв із цих населених пунктів [25,

с. 111]. Після Павла I, у заходах Олександра I та Миколи I, все чіткіше оформлюються головні напрямки асиміляційної політики (які загалом властиві й політиці Австрійської імперії): зміна прізвищ, хрещення, організація уніфікованої системи освіти, впровадження в єврейський економічний побут нової галузі – землеробства, заснування єврейських землеробських колоній. У 1801 р. до влади прийшов Олександр I. У 1802 р. було створено перший «Комітет для складання положення для євреїв» («Комітет щодо благоустрою євреїв») [25, с. 114], внаслідок чого з'явилося «Положення» 1804 р. Наступний комітет було створено у зв'язку з особливою увагою до євреїв Наполеона Бонапарта. Розглядалося питання виселення євреїв із сіл, зокрема, у 1807 р. наказано в Подільській та Волинській губерніях переміщати євреїв із селищ до міст, у 1808-1809 рр. призупинено виселення [2, с. 193]. Члени чергового комітету у 1812 р. дійшли висновку, що виселення має бути скасоване, однак їх доповідь не була затверджена [9, т. 1, 167].

В історіографії зазначається, що Олександр I наказав надати євреям прізвища в залежності від їх місця проживання (Винницькі, Бершадські), або в залежності від занять (різники та ін.). У 1817 р. було зроблено дальший крок у процесі асиміляції євреїв – утворено «Товариство ізраїльських християн» (той, хто прийняв християнство та його нащадки звільнялися від військової служби тощо). Водночас у березні 1817 р. було оголошено височайше повеління, щоб євреї не притягувалися до відповідальності по звинуваченню у ритуальних вбивствах християнських дітей за відсутності доказів [25, с. 114-115].

Вже у 1801 р. році київський магістрат, посилаючись на привілей 1619 р., порушив клопотання щодо виселення євреїв з міста. Однак воно було відхилено. Змогли добитися цього за Миколи I. Про заборону проживати в Києві йшлося в новому «Положенні» 1835 р., де черговий раз визначалася територія осілості євреїв. Водночас київський генерал-губернатор Д. Бібіков зайняв подвійну позицію щодо євреїв. Виселяючи їх з постійного місця проживання, він дозволив їм короткий час бути в місті на спеціальному подвір'ї, дозволив євреям-купцям I гільдії брати у відкуп корчми. Повернулися

євреї до міста тільки за Олександра II. Євреї були виселені з воєнних міркувань із Севастополя та Миколаєва, закріплювалося їх виселення з козацьких та казенних сіл Полтавської та Чернігівської губерній, вони не могли проживати в Харківській губернії (теж на основі «Положення» 1835 р.) [25, с. 117; 7, с. 132-133].

Асиміляторським політичним заходом був указ Миколи I щодо обов'язкового хрещення євреїв, які знаходяться на державній службі [25, с. 117].

У 1824 р. було заборонено селитися в імперії євреям-іноземцям. Водночас підприємцям, ремісникам, купцям було дозволено селитися за межами осілості, набувати незаселені землі та використовувати найману силу, як євреїв, так і не євреїв. Вони не мали права оренди шинків тощо на землях поміщиків.

У 1840 р. було створено «Комітет для визначення заходів перетворень (преобразований) євреїв». Серед іншого, у виробленому проєкті передбачалося створення світської освіти, заборона носіння традиційного одягу та поділ на «корисних» (купців, ремісників, землеробів) та «некорисних» (що викликало протести з боку місцевої влади, в особі М. Воронцова), з яких мав збільшитися рекрутський набір. Урядовці звертали увагу імператора на те, що такий поділ може бути тоді, коли всі обмеження в смузі осілості для євреїв будуть ліквідовані [10, с. 218-221].

За зводом Законів 1857 р. євреї отримували від міських урядів паспорти [25, с. 117]. У внутрішні губернії Росії євреї могли потрапити лише на короткий строк або, для ремісничої молоді, цей строк складав два роки. Обов'язковою умовою отримання євреем паспорту були свідчення трьох хазяїв-християн про його благонадійність. Обмеження прав стосувалося й прав власності – євреї могли володіти нерухомістю тільки у місці проживання. У Києві купці, що входили до I гільдії менше ніж 5 років, могли отримувати нерухомість лише у Плосьькій та Либідській частинах міста.

У більш складному становищі знаходилися євреї-ремісники. Вони не могли стати на чолі цехів. Навіть із зони осілості їх могли виселити, якщо вони припиняли без поважних причин свої заняття. У

1887 р. для іудеїв-ремісників була закрита Катеринославська губернія. Список ремісничих спеціальностей, представники яких не могли отримати дозволу жити поза межею осілости, включав типографських наборщиків, фотографів, будівничі спеціальності, настройщиків інструментів та ін. [25, с. 121].

Соціально-економічний розвиток. У Російській імперії євреї/іудеї фактично виділялися в окремий соціально-правовий стан. У 1794 р. іудеї були обкладені подвійним податком [25, с. 111].

Як вже згадувалося, щодо євреїв постійно розроблялися спеціальні положення (1804, 1835 рр. та ін.). Одним з постійних питань, яких вони торкалися, була проблема території проживання євреїв, і це не тільки питання межі осілости загалом, але й питання проживання євреїв у сільській місцевості чи в містах. Управлінський прошарок, особливо на місцях, мав неоднозначне ставлення до єврейської економічної активності, часто вказуючи на її корисний характер для місцевої людності. Водночас на рівні Міністерства внутрішніх справ євреїв (як «сповідувачів Мойсеєва закону») звинувачували у поширенні пияцтва серед селян через єврейські шинки та корчми, у впливі форм їх економічної діяльності на розорення селянства тощо. Таке ставлення, висловлене, зокрема, в офіційній історії Міністерства внутрішніх справ М. Варадіновим, і мало обґрунтувати політику примусового виселення євреїв з аграрної місцевості до міст. Однак водночас сам же М. Варадінов, вказував на те, що повільне виконання положень про виселення євреїв із сіл, що розтягнулося на десятки років, «доводить вигоди місцевого населення від перебування євреїв» [7, с. 135-138].

Соціальна структура єврейського населення була достатньо строкатою, багато належало до міщанського та купецького стану, водночас частина проживала у новостворюваних землеробських колоніях. Частина єврейського населення не мала засобів до існування. Зокрема, 20 % іудеїв Бердичіва існувало на благодійні внески. У другій половині ХІХ ст. відбувалося переселення євреїв до міст, що було викликано як особливостями соціального розвитку, так і державною політикою, що обмежувала права євреїв на проживання

в сільській місцевості (за Тимчасовими правилами 1882 р. євреям не можна було в межі осілості поселитися (вперше) в сільській місцевості, за виключенням єврейських колоній, створених до 1882 р., та окремих категорій єврейського населення).

За переписом 1897 р., 40 % євреїв проживало в містах, що вносило свою специфіку до міського побуту. Бердичів називали Єрусалим Волині [25, с. 125].

Євреї були значною складовою населення півдня України. На 1858 р. євреї в Новоросійському краї склали 3,8 %. Вони становили помітну частку в містах регіону. Наприкінці 1850-х рр. у населенні Одеси, Херсона, Єлисаветграда, Катеринослава вони становили більше 20 % у кожному місті.

Єврейські землеробські колонії. Одним із асиміляторських заходів уряду стало заснування єврейських землеробських колоній. Кризові явища при створенні єврейських землеробських колоній описує А. Скальковський, який, як і М. Варадинов, вказує на відсутність сільськогосподарського досвіду у колоністів-євреїв, що негативно відбилось на їх становищі [20; 6, с. 84-85].

З 1807 до 1830 рр. на півдні України (спершу тільки в Херсонській губернії), у Білорусі та Бессарабії виникають єврейські землеробські колонії, надаючи свої специфіки регіону. Так, у 1807-1810 рр. у Херсонському повіті було засновано 8 колоній, зокрема, Бобровий Кут, Сейдеминуха, Ефенгар, Ізраїлівка та ін. Однак процес створення колоній виявився важким, внаслідок відсутності звички до землеробства та смертності, що спонукало герцога А. Е. де Рішельє звернутися до уряду з проханням призупинити колонізацію. У 1830 р. знову було дозволено заснування колоній на півдні та Бессарабській області, внаслідок чого, відзначає А. О. Скальковський, у Новоросійському краї на початку 1860-х рр. було 28 колоній з населенням 20 тисяч осіб, при цьому дослідник відзначає, що більша частина колоній знаходилась у тому ж стані, що й при А. Е. де Рішельє [20].

Наприкінці ХІХ ст. в Херсонській та Катеринославській губерніях було 43 єврейських поселення. Навесні 1914 р. в Україні

нараховувалося 27 колоній, в яких проживало 4 тис. родин або 23 тис. осіб. Колоністи займалися вирощуванням тютюну та городництвом.

Поряд з експериментами по створенню єврейських землеробських колоній на півдні, влада намагалася обмежити землекористування євреїв. За Тимчасовими правилами 1872 р., у євреїв була відібрана земля, надана раніше в користування. За Тимчасовими правилами 1882 р. євреї не мали оселятися в селах.

Вважається, що на початок 1812 р. у Бессарабії мешкало близько 20 тис. євреїв. В Ізмаїлі більшість євреїв мешкали у фортеці ще з часів Османської імперії. Головним господарчим пріоритетом єврейських родин була торгівля, якою займалися 53 % сімей (Гуревичі, Мінци, Фрідмани, Гольберги) [26, с. 22-23].

Як відзначав В.-З. Жаботинський, в умовах Російської імперії євреї втрачали традиційну соціальну структуру та економічні заняття, і, полишаючи свої традиції, поповнювали армію присяжних повірених. Слід відзначити, що особливу увагу до адвокатури можна побачити в модерний час серед різних національних еліт, що зумовлено, серед іншого, й необхідністю захисту прав, для євреїв також – ідеями Гаскалі, наприклад, інтересом до державної асиміляції тощо. Серед єврейських адвокатів особливої популярності зазнав О. Грузенберг, який був захисником В. Короленка, Максима Горького, П. Мілюкова, Л. Троцького, М. Бейліса.

Внутрішнє самоврядування та участь у державній службі та органах міського самоврядування. Євреї були організовані в територіальні громади, у великих містах існували гетто-квартали, а також громадське самоврядування (кагал).

Євреї могли бути обраними членами міського самоврядування. У першій половині XIX ст. висування кандидатів християнами та євреями відбувалося роздільно, а у 1857 р. в Одесі вони разом обирали міського голову. У законі про міське самоврядування 1870 р. доля не християн обмежувалась однією третиною, а на місце міського голови вони не могли бути обраними. Іноді були змушені коригувати законодавство, тому що в Україні були міста, де євреї складали більше третини населення (у Бердичеві – 80 %).

Самоуправління регулювалося законодавством. У Положенні 1835 р. вперше встановлювалися категорії міських та сільських єврейських громад, регламентувалися обов'язки кагальних установ: різні збори, звітність, благодійність та ін. У 1844 р. вийшли положення про скасування кагалів, євреї підпорядковувалися думам та ратушам, а самі єврейські громади залишилися без змін (фактично кагал зберігся). У другій половині ХІХ ст. інтереси євреїв перед урядом представляв казенний рабин, духовні рабини вважалися його радниками [25, с. 122].

В історіографії вказується, що в російську армію євреї вперше були призвані в 1827 р., до цього виплачували рекрутський податок. Однак відомо, що євреї приймали участь і у франко-російській війні з Наполеоном 1812 р. Д. Давидов згадував про одного з улан родом з Бердичева, який, отримавши за свій подвиг Георгієвський хрест, не міг його носити. У 1836 р. Микола І дозволив євреям отримувати ордени.

Спочатку євреї мали постачати по 10 рекрутів з 1000 осіб. В армію брали з 12 рр. (кантоністи). На 19 році євреї присягали служити «с полным повиновением военному начальству так же верно, как бы они были обязаны служить для защиты законов земли Израильской». Поступово Микола І дозволив євреям ставати унтер-офіцерами (однак тільки за воєнні подвиги). З 1841 р. набір євреїв у рекрути був збільшений у 5 разів [25, с. 119].

При обороні Севастополя (1854-1855 рр.) загинуло 500 євреїв, яким був поставлений пам'ятник. Поступово євреї-військові отримували все більше послаблень, до права відставникам жити по всій країні. У 1860 р. євреям дозволили служити у гвардії, у 1861 р. – нарівні з християнами ставати унтер-офіцерами [25, с. 120-121]. Тоді ж євреї, що мали ступінь доктора, магістра чи кандидата, отримали право жити за межею осілості. В кінці 1870-х років таке право отримали всі євреї, що мали вищу освіту (як і члени їх сімей, крім синів старше 25 рр. та одружених дочок).

Суспільно-політичне становище єврейської громади. Погроми в Україні. Причини погромів в історіографії називаються різні. Вони

полягали у попередній політиці держави, різниці релігій, впливі негативного іміджу, що сформувався в попередні епохи на основі релігійного та економічного підтекстів, спробі антиурядових рухів (зокрема, народницького) «розхитати» ситуацію в імперії, у зовнішніх впливах тощо. Очевидно, що певною відповіддю на продовження циркуляції в суспільстві чуток стосовно євреїв, стала книга Д. Хвольсона «О некоторых средневековых обвинениях против евреев» (СПб, 1861). Автор з'ясував, що Александр Граматик Аніон (бл. 30 р. н. е.) поширив чутки щодо того, що нібито євреї приносять у своєму храмі в Єрусалимі людські жертви. Ці чутки згодом супроводжували єврейські громади під час їх розселення у Європі, набуваючи форми звинувачення у використанні в ритуалах людської крові [24, с. 1, 6-7]. Свою роль зіграли публікації в пресі, що носили часто відверто антиіудейський та антисемітський характер, хоча були й видання юдофільського спрямування (як «Одесский листок») [19].

У ХІХ ст. погроми вперше мали місце в м. Одесі. Коли у квітні 1821 р. у Константинополі вбили грецького патріарха Григорія, в Одесі почали поширюватися чутки про роль у цьому євреїв. Погроми почалися водночас у трьох місцях міста. Був зроблений напад на синагогу, пограбовані сотні євреїв. Одесити вважали, що погром був припинений внаслідок втручання єврейки Бейли, яка мала вплив на адміністрацію міста. Погром 1859 р. теж був масштабним. У 1862 р. відбувся погром в Аккермані. У 1871 р. погром в Одесі тривав три дні [25, с. 102-103].

У 1881 р. погроми почалися 15 квітня у Єлисаветграді (сучасному Кропивницькому), де було зруйновано 50 будинків та 100 лавок. У Київській губернії поширився поголос, що євреї вбили царя і є наказ їх покарати, однак влада його приховує. Поширення провокуючих чуток відбувалося й в Одесі. Погроми охопили великі міста, містечка, сільськогосподарські колонії. Зустрічалися й випадки організації опору з боку єврейського населення. Загалом погроми в Наддніпрянщині відбувалися протягом 1881-1883 рр., і поширились на 6 губерній, 150 населених пунктів. Але погроми виходили й за межі українських губерній: Варшава, Нижній Новгород (1884 р.) [21,

с. 69; 25, с. 127-128]. Ситуація погіршувалася ще й тим, що на імператора Олександра II було здійснено вдалий замах, що стимулювало монархічні настрої й прояви «руського» націоналізму в пресі. При цьому позиція влади відрізнялася амбівалентним характером: з одного боку, міністр внутрішніх справ робив заяви про відповідальність місцевої влади, для припинення погромів використовувались війська, з іншого боку, були спроби перекласти відповідальність на самих євреїв, також іноді спостерігалась просто бездіяльність місцевої влади [18, с. 77-78]. Події в Російській імперії проти євреїв викликали осуд з боку В. Гюго, І. Франка, відгукнувся на події і М. Коцюбинський [25, с. 129, 165-166].

Погроми продовжувалися й на початку ХХ ст., у 1903-1904 рр., особливого масштабу вони досягли в 1905 р., після оприлюднення імператорського маніфесту 17 жовтня. Погром в Одесі був наймасовішим за кількістю жертв. Він продовжувався з 18 до 22 жовтня 1905 р. За даними поліції, було вбито 500 людей (близько 400 євреїв), поранено – 289. Роль притулку для постраждалих відіграла Єврейська лікарня міста. З осудом погромів виступив одеський архієпископ Димитрій [25, с. 162]. Однак антисемітизм був властивий деяким організаціям, так званим чорносотенним. Погіршувало ситуацію те, що побутовий антисемітизм був притаманний багатьом представниками владних структур. Водночас окремі з них вели боротьбу з цим явищем. Так, сенатор О. Кузьминський, який проводив сенатську ревізію подій погрому в Одеському градоначальстві, добився звільнення та віддання під суд 49 поліцейських чинів в Одесі за безпосередню участь у погромі чи злочинну недбалість [8, с. 239].

Погроми у 1905 р. відбувалися й у інших містах. Зокрема, у Ніжині, де було 150 постраждалих, яких захищав відомий адвокат Арнольд Марголін, але суд не захотів вислухати думку потерпілих про те, що погроми 1905 року – це справа рук однієї й тієї ж організації.

У цей час зростає інтерес з боку науковців до основ правового становища євреїв у Російській імперії. Внаслідок цього виходить

книга І. Ольшанського «Русское законодательство о евреях» (1910). Відповіддю на погроми стало утворення Е. Гінзбургом «Товариства повноправ'я єврейського народу» (1908).

Особливого суспільного розголосу мала справа М. Бейліса 1911-1913 рр., звинуваченого в ритуальному вбивстві у Києві християнського хлопчика А. Ющинського. Вражає те, що підводилася навіть «наукова» база під хибні теорії вживання крові християнських дітей в іудейській релігійній практиці, здійснювалися «хімічні аналізи» маці (ритуального хліба) на зміст крові тощо [29, стаття у додатках: Жаботинский В. Вскользь. [Статья] II //Одесские новости. 1912. 28 марта].

Нова хвиля негативного ставлення частини суспільства до єврейського населення була пов'язана з Першою світовою війною.

Суспільно-політичні рухи наприкінці XIX – на початку XX ст.

Навчаючись за кордоном, єврейська молодь знайомилася з соціалістичними ідеями, формувалося її ставлення до Російської імперії на тлі політичного протистояння Німеччини та Росії та інших чинників. Відбувався відрив частини молоді від традиційної іудейської громади, формувалася єврейська інтелігенція, що, поряд з представниками інтелігенції інших національностей, почала брати активну участь у суспільно-політичному житті. Зосередження євреїв у великих містах, де виникали міські партії, що апелювали до міського (робітничого) населення, важке економічне становище єврейських ремісників, робітників, дрібних крамарів призвело до входження багатьох представників єврейської молоді у русло соціалістичного руху. Процеси модернізації призвели до зростання конфлікту батьків та синів, зменшили роль такого раніше важливого суспільного регулятора, як моральний вплив рабина та релігійної громади. Євреї вже не означає тільки іудеї, серед частини інтелігенції відбувається поширення модерних національних уявлень. Євреї беруть участь у загальних та національних політичних організаціях.

Зокрема, І. Герасимов відзначає, що євреї брали участь в анархістському русі, який зрештою набував форми розгрому «експропріаторів». Цьому сприяли традиції революціонерів-

бойовиків, кримінальне минуле частини учасників, досвід загонів єврейської самооборони, створеної для протистояння погромникам [8, с. 230-235].

Національний рух мав різні прояви й формувався як потужна відповідь на обмеження правового статусу євреїв та антиєврейські погроми. Вагоме значення мала книга одеського лікаря Л. Пінскера «Автоемансипація» (1882), в якій він бачив вихід для єврейського народу у тому, щоб стати окремою нацією, добитися самостійності [10, с. 338-339].

Розвивається сіоністський рух, який головним чином ставив завдання створення держави в Ерец-Ізраель. У 1901 р. створюється одна з перших сіоністських груп в Катеринославі.

Важливе значення почало набувати відгалуження сіонізму – територіалістський рух (з 1903 р., за переселення євреїв не в Ерец-Ізраель, а на інші території, зокрема, на територію британського протекторату Уганда та інші).

Поширюється палестинофільство, духовний сіонізм. Частина євреїв виступає проти боротьби за державу до приходу Месії [25, с. 135-137].

Наприкінці ХІХ ст. створюються єврейські партії. Однією з них став Бунд – Загальний Єврейський Робітничий Союз в Литві, Польщі й Росії (Вільно, 1897), що мав свої осередки в Україні. Опираючись на соціалістичну ідеологію, Бунд виступав при цьому проти сіонізму. Передісторія поширення впливу цієї партії полягає у створенні ще у 1880-90-х рр. соціалістичних єврейських гуртків (у Бердичеві, Житомирі, Києві, Харкові, Полтаві, Одесі та ін.). Географія поширення бундівських осередків на початку ХХ ст. практично співпадає з географією гуртків. Певний час партія брала участь у роботі РСДРП в Україні, у 1903 р. прийняла рішення про те, що має сама представляти інтереси єврейських робітників, і вийшла з РСДРП. Члени партії організовували першотравневі демонстрації, запобігали погромам, виступали проти процесу над М. Бейлісом (1913 р.). Як опозиційна, партія зближалася з українськими партіями (РУП), під час революції 1905 – 1907 рр. – з РСДРП, після революції

поєднували нелегальну й легальну діяльність (в Одесі – у профспілці чоботарів) [14, с. 13, 16-17].

Класичним проявом модерних національних рухів була увага до спортивного виховання молоді. Серед єврейського населення на початку ХХ ст. поширюється спортивний рух. Особливу роль у цьому зіграла організація «Маккабі» (Маккавей). Перші спортивні клуби були відкриті у Петербурзі (1916), а також в Одесі (1917). На серпень 1917 р. в Україні існувало 125 єврейських спортивних клубів [15].

Євреї й розвиток культури в ХІХ – на початку ХХ ст. Система єврейської освіти в Російській імперії складалася з двох частин. З одного боку, це були заклади, покликані реалізовувати політику суспільної асиміляції євреїв в Російській імперії. У 1844 р. впроваджувалася система казенних єврейських училищ [25, с. 150]. З іншого боку, продовжувала розвиватися традиційна система єврейської освіти. Традиційними навчальними закладами, з викладанням релігійних предметів, були талмуд-тори, хедери, вищі учбові заклади – ешиботи (єшиви). При синагогах та молитовних домах існували бес-медраші, в яких євреї збиралися помолитись, а потім дискутувати на наукові та етичні теми, що торкалися законів єврейської віри. Окреме місце займали єврейські учбові заклади, які стали наслідком поширення ідей Гаскали, де викладалися світські предмети та мови.

Держава намагалася контролювати традиційні єврейські освітні заклади. Міністерство народної освіти розробляло програми та підручники, поступово у хедерах було введено викладання російської та німецької мов.

Контроль здійснювався й за духовним життям іудеїв. За наказом від 13 травня 1857 р., кожна єврейська громада обирала рабинами тільки випускників рабинських училищ, казенних єврейських училищ 2-го ступеня, загальних вищих, середніх і повітових училищ.

Положення Олександра ІІІ 1886-1887 рр. вводили відсоткові норми для кількості євреїв у середніх та вищих навчальних закладах. У смузі осілості це – 10 %, поза смугою – 5 %, у столицях імперії – 3 % [25, с. 149, 152]. Водночас ці обмеження призвели до зростання

ролі приватних навчальних закладів, зокрема, в Одесі – училища Файга. З іншого боку, ці заборони спонукали до отримання освіти за кордоном.

У 1908 р. була створена єврейська «Просвіта», що мала відділення у Києві та Катеринославі.

В окремих містах педагоги склали велику частину єврейського населення міста. Так, у Кам'янці-Подільському наприкінці ХІХ ст. нараховувалося 515 педагогів [3]. У Кам'янці-Подільському у 1856 – 1857 рр. у єврейському казенному училищі працював Шолом Яків Абрамович (відомий письменник Мендель Мойхер Сфорим) (1835 – 1917).

Євреї-меценати сприяли розвитку як власної культури, так і загальної [25, с. 147-148]. Зокрема, Бродські у Києві побудували 2 синагоги, а також фінансували будівництво Київського політехнічного інституту та інших закладів. Фінансування навчальних закладів дозволяло, серед іншого, як свідчить історіографія, уникати звинувачень єврейського населення з боку радикально налаштованих членів суспільства у тому, що вони не вкладають кошти у виші, а намагаються в них навчатися.

Євреї брали участь у розвитку науки. Зокрема, існувала ціла плеяда єврейських істориків. Наприкінці ХІХ ст. діяли історики М. Вайнштейн, Г. Рубінштейн. Ряд істориків виявляли зацікавленість до дослідження української проблематики, історії українсько-єврейських відносин. З цим ми зустрічаємося, зокрема, у працях І. Галанта.

Протичумну сироватку відкрив видатний бактеріолог України Володимир Афанович (Мордехай Зев) Хавкін, який народився в Одесі у 1860 р., закінчив Новоросійський університет. Один з етапів його відданого науці життя пов'язаний із працею в інституті Л. Пастера у Парижі. У 1893 р. вчений відкрив сироватку проти холери, у 1896 р. – протичумну вакцину. Помер вчений у 1930 р. у Парижі.

Наприкінці ХІХ ст. зустрічаються приклади процесу самоорганізації вчених на етнічній основі. Зокрема, у 1899 р. у Катеринославі було створено Наукове єврейське товариство, в яке

об'єдналися інженери-технологи, що працювали на Катеринославському металургійному заводі.

Єврейське населення Одеси. В Одесі (Хаджибеї) євреї, очевидно, проживали ще в турецький період. Як вказує І. Котлер, у виданні І. Авдєєнко «Одесский чичероне» в 1914 р. стверджувалося, що найдавніша синагога Одеси була побудована ще у 1792 р. (вул. Балківська, 133). На початку 1820-х рр. остаточно було визначено місцезнаходження головної синагоги на розі Єврейської та Рішельєвської вулиць. На 1843 р. в Одесі було три громадські синагоги, однак вони були закриті [13, с. 39-42]. Важливим релігійним, культурним (тут був перший в імперії орган) і суспільним центром стала Бродська синагога. У 1863 р. архітектор Ф. Колович створює для неї будівлю в готично-флорентійському стилі. Серед рабинів в Одесі особливе місце належить Ш. Швабахеру, який був підданим Німеччини, доктором філософії та теології Тюбінгенського університету [13, с. 50-52, 54].

Місцевий кагал виступав проти створення єврейської школи у 1826 р., на основі ідей Гаскалі, розглядаючи її програму як надто радикальну, однак місцеві потреби переважили консерватизм, і діяльність школи була успішно продовжена під керівництвом Б. Штерна, що приїхав з Галичини. У 1866 р. в Одесі редактором газети «Гамелиц» А. Цедербаумом була заснована традиційна єшива [13, с. 150-153].

У другій половині XIX ст. в Одесі збільшилася кількість бідних євреїв. Уряд видав низку приблизних статутів кредитно-ощадних товариств та товариств допомоги бідним. Але іноді таке товариство для євреїв було відкрити непросто. У 1875 р. в Одесі з'явився будинок опіки над літніми євреями в м. Одесі, який був побудований на гроші купця Кофмана. Там утримувалося 250 стариків. Серед товариств, зокрема, було «Товариство допомоги вчителям-євреям півдня Росії».

Культурне життя єврейської громади набувало різних форм, в залежності від ставлення до асиміляції та акультурації та до

національного руху, що народжувався. Серед сіоністської інтелігенції слід назвати відомого поета Х. Н. Бялика [13, с. 57].

До Одеси єврейське населення в російській імперській період історії міста притягувалося пільговим законодавством Катерини II, яка обіцяла тим, хто стане засновником фабрик, заводів, магазинів 10 років пільг (указ від 25 жовтня 1795 р.) [11, с. 118]. У 1804 р. за спеціальним «Положенням» євреям було також дозволено записуватися до міщанського та купецького станів. Все це визначило інтерес до Одеси як до південного міста, що розбудовувалося й обіцяло великі перспективи, особливо для торгівлі. Вже в 1809 р. в місті було 34 купці-євреї, а з часом їх кількість зростала. Головні сфери зайнятості єврейського населення Одеси у ХІХ ст. – банківська справа, експорт збіжжя, біржове маклерство, ремісництво (у 1857 р. – 25 % ремісників в Одесі були євреями.). У 1844 р. євреям належав 221 торговий будинок [11, с. 120]. Поступово єврейські купці витісняють зі своїх позицій греків, що стало підґрунтям для зростання конфліктності у міському суспільстві.

У 1857 р. євреї становили 13 % населення Одеси, поступово частка їх зростала. В Одесі була створена єврейська громада.

Реформа 1892 р. обмежила права євреїв у справі участі в загальноміській адміністрації та Міській Думі [8, с. 239]. Євреї склали близько третини гласних міської Думи влітку 1917 р.

Євреї завдяки своїй кількості в Одесі та сферам зайнятості й економічного життя створювали особливий колорит у місті. Так, на 1914 рік в Одесі, за даними І. Герасимова, в місті був 21 православний храм та 16 синагог [8, с. 226, приміт.].

Єврейські громади на українських етнічних землях у складі Австрійської імперії у ХІХ – на початку ХХ ст. У 1772 р. разом із Галичиною від Речі Посполитої до Австрійської імперії відійшла значна частка єврейського населення. Для євреїв була властива значна соціальна диференціація, 28 % були ремісниками, 17 % – зубожілими та без певних занять. У той же час податок для євреїв Галичини було збільшено в 2 рази [25, с. 79, 81].

Певний час євреї не мали політичних прав, обмежувалися в професіях (заборонялося займатися гінекологією тощо). Уряд заохочував еміграцію євреїв. За імператора Йосифа II (1780-1790), який намагався використати потенціал асиміляторської політики, було знято багато економічних обмежень, дозволено орендувати землю, скасовувався особливий одяг (чорні лапсердаки та шляпи), зроблена спроба переселити євреїв на землю. У 1789 р. був виданий толерантний патент [25, с. 84-85]. Головним інспектором шкіл, заснованих для євреїв у Галичині, був Герц Гомберг (Herz Homberg), який був товаришем засновника Гаскали Мозеса Мендельсона. Після смерті Йосифа II становище євреїв погіршилося. Змінюється ситуація вже в ХІХ ст. Так, у 1847 р. був виданий указ про зрівняння в правах євреїв-городян з іншими національностями. У конституції 4 березня 1849 р. була проголошена релігійна свобода. Однак після поразки революції 1848-1849 рр. знову забороняється євреям набувати нерухомість на селі тощо.

У 1860 р. політика по відношенню до євреїв змінюється, розширюються економічні права, був відкритий доступ до університетів [25, с. 90, 95].

Євреї не були однорідними за своїми переконаннями, вони поділялися на ортодоксів, хасидів та прихильників Гаскали, реформ іудаїзму та асиміляції.

Наприкінці ХІХ ст. простежується суто модерна тенденція: нове покоління, народжене асиміляторами, відмовляється від принципів своїх батьків, робить наголос на національній ідеї, закликає до виходу євреїв з діаспори й створення національного центру в Палестині. Цю ідею поширювали через видавництво «Сіон». Великий вплив на розвиток сіонізму мала брошура віденського журналіста Т. Герцля «Єврейська держава» (1895). Вже у 1897 р. на землі, що її купив адвокат з Тарнова А. Зельц, була заснована перша колонія з євреїв Галичини [25, с. 100].

Поряд з розвитком єврейського національного руху, євреї прагнули до участі в державному житті Австро-Угорщини та окремих регіонів, зокрема, Галичини. Євреї брали участь у роботі Галицького

сейму (у 1873 р. – 5 депутатів з 155) [25, с. 96]. Наприкінці XIX ст. представники єврейської громади поставили вимогу про участь у роботі австрійського парламенту. У 1905 р. вимогу євреїв стосовно створення своєї національної курії в парламенті підтримали українці, зокрема, Ю. Романчук [25, с. 102-103].

Наслідком економічної кризи 1873-1874 рр. було погіршення соціально-економічного становища значної кількості представників єврейської громади. У 1880-х рр. нараховувалося близько 500 тисяч зuboжілих. З одного боку, така ситуація сприяла поширенню участі євреїв у робітничих гуртках у Львові, Дрогобичі, Стрию у 1890-х рр.

Відбувається створення партій соціалістичного спрямування, які мали іноді протилежну позицію щодо ідей сiонiзму. Так, сiонiстський характер мала партія Поалей-Сiон (робітники-сiонiсти). У 1906 р. створюється Єврейська соціалістична партія Галичини, що мала антисіоністський характер, виступала за культурно-національну автономію [25, с. 103].

В умовах Австро-Угорщини державна політика в національному питанні, у тому числі під час переписів населення, коли євреїв не виділяли в окрему націю, записуючи до інших – польської, німецької, – поряд з іншими обмеженнями, сприяла розвитку антисемітизму. Цьому сприяло й загострення соціального протистояння, зростання економічної ролі представників єврейської громади, поширення соціалістичних ідей тощо. Антисемітизм проявлявся з польського боку (в Галичині) (про що згадував С. Гольдельман), до певної міри властивий він був і українському селянству, частині нового покоління інтелігенції (як показав Я. Грицак). С. Гольдельман згадував про випадки приниження єврейських студентів у Львівському університеті, при спробах зареєструватися як єврей чи відповідно зареєструвати свою рідну мову [1, с. 27].

Під час Першої світової війни частина єврейського населення Галичини стає біженцями до західних районів імперії (близько 400 тисяч осіб) [25, с. 105]. Водночас євреї брали участь і у воєнних подіях. По встановленні російської адміністрації в Галичині на євреїв

накладається низка обмежень, вони виселяються з прифронтової зони [25, с. 106].

На західноукраїнських землях, зокрема, у Галичині, представники єврейської громади становили значний відсоток регіональної інтелігенції. У 1904 р. у Львівському політехнічному інституті навчалось 143 євреїв (17 % студентів).

Єврейські винахідники працювали разом з науковцями інших національностей, брали участь у розвитку різних галузей науки. Торговець з Бориславу, Авраам Шрайнер розробив технологію отримання керосину, очистив його за допомогою львівського хіміка. Двічі під час наукових дослідів згорало майно винахідника, який самовіддано займався дослідями [25, с. 145].

Висновок. Єврейське/іудейське населення на території України з'являється ще у період давньої історії. У середні віки та ранньомодерний час перебування єврейського населення в Україні було переважно результатом політики центральної влади. У період Національно-визвольної війни XVII ст. частина єврейського населення приймає християнську асиміляцію, його представники входять до складу козацтва. Водночас період XVII-XVIII ст. був непростим, наповненим втратами та духовними здобутками. У Російській та Австрійській імперіях становище євреїв продовжувало залишатися у залежності від державної політики. Водночас частина євреїв переживала новий етап асиміляції – добровільної й внаслідок державної політики. Модерні явища були притаманні і єврейській громаді, в умовах радикалізації суспільних відносин з'являються спроби осмислення історичних перспектив єврейського народу.

Контрольні питання:

- 1) Які існують головні версії переселення євреїв/іудеїв у Східну й Центральну Європу?
- 2) Як описує Натан Ганновер події для єврейського населення в Україні середини XVII ст. Поясніть його позицію.
- 3) Наведіть приклади державної політики асиміляції стосовно єврейського населення.

4) Назвіть спільні й відмінні риси в становищі єврейського населення в Російській та Австрійській імперіях.

5) Визначте особливості розвитку єврейської громади в Одесі.

Тести:

1. Яким було прізвище засновника течії Гаскалі?:

1) Мендельсон; 2) Бешт; 3) Франк; 4) Левінзон.

2. У якому році в Палестині була заснована перша колонія з євреїв Галичини?: 1) 1891 р.; 2) 1897 р.; 3) 1898 р.; 4) 1906 р.

3. Який випускник Новоросійського університету відкрив протичумну сироватку?: 1) І. Мечников; 2) В. Хавкін; 3) А. Шрайнер; 4) С. Гольдельман.

4. Приведіть у відповідність кількість на 1835 р. євреїв-талмудистів та назви губерній, де вони проживали:

1) 194528 євреїв-талмудистів, 2) 4461, 3) 13809, 4) 157271, 5) 105221.

а) у Волинській губернії, б) у Подільській, в) у Катеринославській, г) у Полтавській, д) у Київській.

5. Хто відігравав значну роль в кагалі?: 1) рабин, 2) майстри цехів, 3) ректор єшиви, 4) всі зазначені особи.

Джерела та література:

Джерела:

1. Ганновер Н. Пучина бездонная // Еврейские хроники XVII столетия (Эпоха «Хмельниччины»). Москва: Гешарим, 1997. С. 84-109. Восточная литература. Средневековые исторические источники Востока и Запада. URL: <http://www.vostlit.info/Texts/rus10/Ganover/frametext1.htm>

2. Кеппен П. И. Хронологический указатель материалов для истории инородцев Европейской России. СПб.: Тип. имп. АН, 1861. 521 с.

Лтература:

3. Weinryb V. D. The Jews of Poland: A Social and Economic History of the Jewish Community in Poland from 1100 to 1800. Philadelphia, 1972. 424 p.

4. Болтанюк П. А., Федьков О. М. Освіта, культура і духовне життя єврейської громади м. Кам'янця-Подільського у XIX - на початку XX ст. // Освіта, наука і культура на Поділлі. 2004. Т. 4. С. 212-220.

5. Боровой С. Я. Евреи в Запорожской Сечи (по материалам сечевого архива) // Исторический сборник. 1934. С. 141-190.
6. Боровой С. Я. Национально-освободительная борьба украинского народа против польского правления и судьба еврейского населения на Украине // Исторические записки. 1940. № 9. С. 81-124.
7. Варадинов И. История министерства внутренних дел. СПб.: В тип. М-ва внутр. дел, 1859. Ч. 1. 652 с.
8. Варадинов И. История министерства внутренних дел. СПб.: В тип. М-ва внутр. дел, 1859. Ч. 3, кн 2. 774 с.
9. Герасимов И. «Мы убиваем только своих»: преступность как маркер межэтнических границ в Одессе начала XX века (1907 – 1917 гг.) // Ab imperio. 2003. № 1. С. 209-260.
10. Гессен Ю. И. История еврейского народа в России. 2-е изд. Т. 1-2. Ленинград : Тип. К.-О. Ленингр. Губпрофсовета, 1925-1927.
11. Гессен Ю. История евреев в России. СПб, 1914. IV, 346 с.
12. Діанова Н. М. Формування єврейської етнічної общини в Одесі та її розвиток у дореформений період // Записки історичного факультету / ОДУ імені І. І. Мечникова. Одеса, 1999. Вип. 8. С. 118-123.
13. Кац А. Раби Нахман из Бреслава. URL: https://toldot.ru/rabbanim/rabbanim_2885.html
14. Котлер И. Очерки по истории евреев Одессы. Иерусалим, 1996. 204 с.
15. Курочкін О. Образ єврея в драматично-ігровому фольклорі українців (до проблеми етнічної ідентифікації) // Народна творчість та етнографія. 2008. № 6. С. 31-41.
16. Наулко В. Хто і відколи живе в Україні. Київ: Головна спеціалізована редакція літератури мовами національних меншин України, 1998. 80 с.
17. Нахман из Брацлава // Еврейская электронная энциклопедия. URL: <http://www.eleven.co.il/article/12927>
18. Новікова Л. «Антиєврейські погроми» 1881 р.: особливості висвітлення проблеми в газеті «Одесский листок» // Україна доби модернізації XIX-XX ст.: соціум, цінності, життєві практики / МОН України. Херсонський державний університет. Матеріали Всеукраїнської науково-практичної конференції, 30 квітня 2020 р. Херсон, 2020. С.76-81.
19. Новікова Л. «Ліберальний» та «радикальний» образи єврейського населення в публікаціях неєврейських газет в Одесі (перша половина 1880-х рр..) // Юго-Запад. Одессика=Південний Захід. Одессика. Одеса, 2020. Вип. 28. С. 123-144.

20. Скальковский А. Еврейские колонии на юге России в 1880-х годах // Одесский вестник. 1881. 17 нояб.
21. Тихонов А. К. Єврейські погроми 1881 р. в українських губерніях Російської імперії // Український історичний журнал. 2007. № 5. С. 65-74. URL: http://resource.history.org.ua/publ/journal_2007_5_65
22. Тюменев А. И. Евреи в древности и средние века. Пг.: Госиздат, 1922. 382 с.
23. Тяглий М. І. Караїми // Енциклопедія історії України: Т. 4: Ка-Ком. Київ, 2007. 528 с. URL: <http://www.history.org.ua/?termin=Karaimy>
24. Хвольсон Д. А. О некоторых средневековых обвинениях против евреев (историческое исследование по источникам), СПб, 1861. 218 с.
25. Хонигсман Я. С., Найман А. Я. Евреи Украины: краткий очерк истории. Ч. 1 / под общей ред. Ф. Я. Горовского. Киев: НМК ВО, 1993. 176 с.
26. Циганенко Л. Етнічний склад населення фортеці Ізмаїл на початку XIX ст. (на матеріалах місцевого архіву) // Етнічна історія народів Європи. 2013. Вип. 41.
27. Rosental Н. Kiev // Jewish encyclopedia. P. 488-489. URL: <https://jewishencyclopedia.com/articles/9314-kiev>
28. Моше Бен Я'аков из Киева // Электронная еврейская энциклопедия. URL: <https://eleven.co.il/judaism/rabbinical-authorities/12865/>
29. Канунникова О. Жаботинский – корреспондент «Одесских новостей» // Всемирные одесские новости. 2002. № 3 (47).

Рекомендовані електронні ресурси:

Электронная еврейская энциклопедия. URL: <http://www.eleven.co.il>
 Jewish encyclopedia. URL: <https://jewishencyclopedia.com>

Тема 2. Соціальна, економічна, демографічна, культурна історія єврейського населення України у ХХ – на початку ХХІ ст.: втрати та здобутки

Єврейська національна меншина в період 1917-1920 рр.

Революційний період для єврейської громади був пов'язаний зі спробами створення національно-культурної автономії, що опиралися на законодавство УНР у національному питанні. З іншого боку, це був час загострення міжнаціональних стосунків (вже власне як міжнаціональних, а не міжконфесійних). Старі суспільні стереотипи, військові дії та переміщення армій, ослаблення дії державного апарату, зовнішні впливи, ідеологічна боротьба та нові стереотипи щодо єврейського населення у певних політичних текстах та лозунгах (вже не «експлуататори», а «більшовики») призводили до спалахів антиєврейських погромів. За даними А. Наймана, у 1918-1920 рр. в Україні було вбито більше 200 тис. євреїв. І. Чериковер присвятив цим питанням спеціальне дослідження «Антисемітизм и погромы на Украине 1917-1918 гг.» (Берлін, 1923).

Що стосується кількості єврейського населення, то у 1919 р., за даними Я. Лещинського, в Україні разом з західноукраїнськими землями нараховувалося 3,3 млн. євреїв, з них у містечках проживало 34 %.

Доба Центральної Ради. У 1917 р., після Лютневої революції, була ліквідована смуга осілості євреїв. Нові обставини поставили нові завдання перед єврейською громадою та її суспільно-активними членами. З огляду на різний політичний спектр єврейських партій та на участь представників єврейського населення в ненаціональних партіях, а також враховуючи, що інтереси частини еліти, яка визнавала для себе асиміляцію, не мали суто національного єврейського забарвлення, опиралися на загальні або соціальні принципи суспільних інтересів – це були дійсно непрості завдання.

Руйнація Російської імперії, питання про її майбутнє або майбутнє національних частин цієї держави, призвели до активізації суспільних та національних рухів, у тому числі єврейського руху, який розвивався в Україні поряд з українським та іншими рухами, а

також, як і інші, робив спроби самоорганізації на рівні території колишньої імперії [39]. Позиція чисельної єврейської громади була важлива й для українського державотворення. В Україні після утворення Центральної Ради в Києві єврейські організації провели власну демонстрацію.

У липні у Петрограді пройшла загальноросійська єврейська конференція, на якій прийнято рішення про проведення єврейського з'їзду в грудні 1917 р. (не відбувся).

Загалом єврейське населення на території України, де розпочався процес розбудови національної державності, мало відтепер статус національної меншини. Тому особливої ваги набула політика Центральної Ради в національному питанні, в якій перемогу отримав принцип національно-персональної автономії національних меншин.

Єврейські партії входили до складу Центральної Ради. У липні 1917 р. вони отримали 50 з 822 місць в Центральній Раді та 5 з 55 в Малій Раді. Це були представники Бунда, Поалей-Ціон, Об'єднаної єврейської соціалістичної робітничої партії, Фолкспартей та сіоністів. Найбільший вплив тоді у єврейському суспільстві мав Бунд (у серпні в Україні було 60 організацій Бунду, до вересня – близько 10 тис. членів партії [14, с. 18]), а також сіоністи. Цікаво, що Бунд увійшов у 1917 р. до РСДРП (тобто меншовиків), підтримав Тимчасовий уряд, що скасував антиєврейське законодавство, виступив проти більшовиків, підтримав національну політику Центральної Ради, зайняв сторону ЦР у конфлікті з Радянською Росією. Водночас Бунд виступив проти IV Універсалу, розглядаючи розрив з Росією як шлях до підпорядкування Німеччині та Австро-Угорщині й загибелі української держави.

Євреї входили до керівних органів української державності і як члени загальнополітичних чи інших національних – не єврейських – партій (прикладом є киянин, відомий адвокат (брав участь у справах про погроми, справі М. Бейліса) Арнольд Марголін, який представляв Українську партію соціалістів-федералістів, за Директорії був заступником міністра іноземних справ), до українських філій партій,

до рад тощо. У Київському комітеті РСДРП(б) були Д. Іткінд, М. Майоров та ін., в Одеському В. Юдовський тощо.

Частина суспільно-активних членів єврейської громади були в органах влади радянської державності (Е. Лугановський), в компартії.

Одним з відомих діячів періоду української революції був Соломон Гольдельман (1885-1974) [13]. До революції він закінчив Київський комерційний інститут та працював у ньому як викладач. Як член соціал-демократичної партії національного спрямування Поалей-Ціон, він був членом Української Центральної Ради, входив до Малої Ради.

При українському уряді існували спеціальні урядовці при генеральному секретарі з міжнаціональних справ, після проголошення незалежності Української Народної Республіки єврейський віце-секретаріат був перетворений на міністерство у єврейських справах УНР. З 27 липня 1917 р. товаришем генерального секретаря з міжнаціональних справ з єврейських справ був член Об'єднаної єврейської соціалістичної робітничої партії Моше Ісакович Зільберфарб (Базин) (1876, Рівне – 1934, Варшава), з початку січня 1918 р. він став міністром з єврейських справ.

Міністерство у єврейських справах УНР займалося питаннями освіти, культури, а також організації місцевого громадського самоврядування. До складу Міністерства увійшли представники Бунду, Об'єднаної єврейської соціалістичної партії та Поалей-Ціон.

Займалося питаннями культурної де-асиміляції (головно як дерусифікації, властивої міському населенню колишньої імперії) й Народне міністерство у справах освіти УНР, яке вперше в Україні ініціювало політику «євреїзації». У 1918 р. з'явився циркуляр Міністерства про переведення всіх єврейських початкових училищ на єврейську мову навчання. У Міністерстві з єврейських справ розпочалася дискусія, на якій саме єврейській мові має відбуватися викладання: іврит чи ідиш. Перевагу отримала мова ідиш (так званий «жаргон»), що розглядалася як народна. Однак справа не була реалізована, хоча Міністерство у справах освіти виділяло значні кошти на розвиток єврейської освіти. Незважаючи на зусилля

розвивати світську освіту, більшість шкіл залишалися традиційними (хедери, Талмуд-Тори, єшиви).

2 грудня 1917 р. був прийнятий Закон УНР щодо утворення єврейських громадських рад та інші законодавчі акти, що дозволили діяльність єврейських громадських об'єднань. Значну освітню діяльність проводило товариство «Культур-Ліга» (засновано в Києві 15 січня 1918 р.) [15, с. 197], що запроваджувало світську освіту серед євреїв та мову ідиш, відкривало школи (вечірні) та гімназії.

Одним з негативних явищ вже в цей період стали антиєврейські погроми, які мали місце ще у 1917 р. [24, с. 116-117], у зв'язку з чим з'явилася відома відозва генерального секретаря з національних справ О. Шульгіна 20 листопада 1917 р., направлена проти агітації до погромів. Політична боротьба, пересування військових, соціальні кризи сприяли їх розгортанню. За даними О. Гольденвейзера, вже навесні 1918 р., у період протистояння з більшовиками, мали місце єврейські погроми, учасники яких звинувачували євреїв у більшовизмі [2, с. 28-29]. Згодом це гасло неодноразово буде сприяти розгортанню антиєврейських погромів. Ситуація призвела до створення єврейських дружин самооборони. 10-15 жовтня 1917 р. (ст. ст.) у Києві було проведено з'їзд Союзів євреїв-воїнів Південно-Західного фронту, де було прийнято рішення щодо створення Всеросійської єврейської самооборони (що зустріло суперечливе ставлення у суспільстві).

Єврейське населення України під час урядування П. Скоропадського. Єврейські соціалістичні партії засудили прихід до влади гетьмана П. Скоропадського, який виступив проти політики УНР доби Центральної Ради. Вони закликали до національно-персональної автономії, скликання установчих зборів. Нагадаємо, що саме на травень 1918 р. було заплановано з боку керівництва УНР проведення Українських Установчих Зборів, які мали визначити державне майбутнє України.

Під час існування Української держави П. Скоропадського єврейські політичні діячі намагалися використати потенціал попереднього законодавства з національного питання. Певний час в

Українській державі продовжувало існувати єврейське міністерство, при якому була Єврейська національна рада (до 9 липня 1918, коли скасовано закон УНР про національно-персональну автономію та національні міністерства).

В уряді П. Скоропадського, що формувався з певним урахуванням професійних якостей майбутніх міністрів, посаду міністра промисловості й торгівлі зайняв відомий банкір Сергій Михайлович Гутник, якого В. Винниченко (як соціаліст) у своїх спогадах оцінив як «міністра спекуляції». Серед справ С. Гутника слід згадати скликання з'їзду представників промисловості, торгівлі, фінансів та сільського господарства (Київ, 1918 р.), що зібрав більше 1000 делегатів з усієї України.

При П. Скоропадському вирішення питань національного розвитку меншин не мало державної підтримки. Водночас активізувалася діяльність громадських організацій. За сприяння товариства «Культур-Ліга» в Києві було відкрито Київський єврейський народний університет (травень 1918 р.) [15, с. 198], де заняття проводилися в трьох групах: природно-математичній, гуманітарній, єврейських знань. В останній вивчалася єврейська культура, давньоєврейська мова, Біблія, а також історія єврейського національного самоврядування. В університеті спершу навчалося 62 студента (влітку 1919 – 250), а навчання було платним. За оцінками дослідників, університет більше відповідав середнім навчальним закладам. Очолював університет у 1918-1920 рр. Моїсей Зільберфарб. У 1918 р. Єврейський народний університет існував і в Одесі, однак у ньому лекції читалися на івриті. Серед його викладачів був відомий поет Х. Н. Бялик.

У 1918 р. в Києві була відкрита і Єврейська вчительська семінарія для підготовки вчителів для початкових шкіл.

Інше єврейське товариство – Тарбут, яке об'єднувало прибічників івриту, – відкрило у 1918 р. у Києві Єврейські Фребелівські курси, де теж готували вчителів. На них викладалися загальні предмети, включно з українською мовою, а також іудейська

релігія та історія. Відкривало товариство Тарбут й інші навчальні заклади.

Період УНР доби Директорії. Ще у листопаді 1918 р. Директорія випустила «Звернення до російської, єврейської й польської демократії на Україні», в якому встановлювала спадкоємність у сфері національної політики з добою УНР Центральної Ради.

Після приходу до влади Директорії та відновлення УНР С. Гольдельман виступив з ініціативою відновлення закону про національно-персональну автономію.

Вже 10 грудня 1918 р. у Вінниці було прийнято рішення відновити Закон про національно-персональну автономію й тимчасово заснувати Відділ по справах національних меншостей, в. о. завідувача був призначений С. Гольдельман (він також з грудня 1918 р. був міністром праці, певний час був заступником міністра торгівлі й промисловості, міністра праці). Свій погляд на події революції С. Гольдельман втілював згодом у таких роботах як «Листи жидівського соціал-демократа про Україну» (Відень, 1921), «Жидівська національна автономія на Україні, 1917-1920» (Мюнхен, 1967). Зокрема, у першій праці (до неї вміщені листи з 1919 р.) С. Гольдельман відзначав, що «жидівська соціалістична та демократична інтелігенція в УНР в найстрашніших умовах антисемітичного чаду і міжнаціональної війни, повальних пошестей, військових окупацій, селянських повстань і погромів, віддає своє життя, свою енергію та любов своєму народу в стремлінні досягти перше всього демократичного ладу і національного порозуміння між українською та жидівською людністю...» [1, с. 4].

Короткий час у 1918 р. міністром з єврейських справ був уродженець Києва Яків Зеєв Вольф Лацький-Бертольд [23]. Він був учасником революційного руху, також сіоністського соціалістичного робітничого руху, прибічником територіалізму, одним з засновників Соціалістичної єврейської політичної партії та згодом одним з керівників Фолькспартей (засновником якої був Ш. Дубнов).

У першому уряді В. Чехівського національних міністрів не було. Міністр мав бути соціалістом, а єврейська громада була дуже диференційованою у політичному сенсі. 24 січня 1919 р. було скасовано закон П. Скоропадського від 9 липня 1918 р., що скасував був закон про національно-персональну автономію та національні міністерства.

На той час серед центральних установ єврейської автономії був несоціалістичний Національний Секретаріат, який виступав проти єврейського міністра в соціалістичному уряді В. Винниченка. В. Винниченко запропонував партії Поалей-Ціон направити свого кандидата до уряду. Ним став член партії Авраам Ревуцький (1889-1946) [37], випускник фізико-математичного факультету Новоросійського університету, який, між іншим, мав на той час досвід проживання в Палестині. У лютому 1919 р. він вийшов з уряду.

З лютого 1919 р. до листопада 1920 р. міністром з єврейських справ в урядах УНР Директорії був представник Фолкспартей Пінхас Абрамович Красний [26], що за часів Центральної Ради був членом Малої Ради. Як національний міністр, він намагався боротися з антиєврейськими погромами. Згодом вийшла його книга «Трагедия украинского еврейства (к процессу С. Шварцбарда)» (Харків, 1928), де він виклав власний погляд на проблему погромів. У серпні 1919 р. П. Красний разом з Б. Мартосом підписав звернення, в якому закликав євреїв боротися за УНР разом з українцями.

Діяльність Міністерства у єврейських справах (з єврейських справ) відображена у документах фонду 2060 Центрального державного архіву вищих органів влади та управління України.

Звертає на себе увагу спроба С. Гольдельмана як сучасника та свідка подій здійснити аналіз причин антиєврейських погромів у цей час, вказуючи на слабкість влади Директорії як центрального органу влади, кризу в армії з її отаманщиною, складеною з різних національних та соціальних елементів, невідповідний рівень та самодіяльність місцевої влади, на вплив військових дій з Червоною армією та іншими формуваннями, а також на появу відозви з приводу

погромів, що забороняла євреям підтримувати більшовиків, виділяючи тим самим національну групу у своєрідному політичному контексті [1, с. 21, 23; 4, с. 109]. Слід відзначити, що поєднання поняття «єврей» та «більшовик» зустрічалося в цей час також серед лозунгів антирадянських повстанців з німецьких колоній (червень 1919 р.).

Серед погромів першої половини 1919 р. особливого значення набули Проскурівський (очолений комендантом Семосенко, під час придушення ним спроби більшовиків взяти владу у Проскурові) та Фельштинський. У Проскурові один з свідків вказував на факт захоронення на кладовищі більше 1000 жертв, якому він був свідком 15 лютого 1919 р. [4, с. 147-150] Подробиці погрому та дані про жертви відображені у спогадах та документах, надрукованих у виданні «Проскурівський погром 1919 року в документах: міфи та реальність» (Хмельницький, 2019). В УНР діяв Всеукраїнський Єврейський Центральний Комітет допомоги потерпілим від погромів (1919 р.), Комітет допомоги потерпілим від погромів 1-16 лютого 1919 р. в м. Проскурові (1919 р.). 27 травня з'явився закон про створення Особливої слідчої комісії для розслідування єврейських погромів [4, с. 104-108].

Погроми, усвою чергу, формували у єврейського населення певний образ погромника. Іноді попередній трагічний досвід підштовхував євреїв, з метою захисту (самооборони) від нових погромів, до більшовиків, якщо останні воювали проти тих, хто раніше виступив у ролі погромників (за висновком С. Гольдельмана, саме така ситуація склалася в Проскурові вже в червні 1919 р.). Питання ситуативних союзників очевидно знаходилося в залежності від місцевого образу погромника [1, с. 32].

Антисемітизм був властивий і так званим «білим». Водночас у Криму за часів перебування його під владою А. Денікіна і П. Врангеля розвивався сіоністський рух, створювалися сільськогосподарські кооперативи, кібуци [45]. Зі встановленням радянської влади члени кібуців виїхали до Палестини.

Єврейська меншина в ЗУНР. У Західноукраїнській Народній Республіці євреї у 1919 р. були визнані національною меншиною. С. Гольдельман підкреслює певну різницю між українсько-єврейськими відносинами на так званій Великій Україні та Галичині. Він вказує, що в останній політика польської суспільної еліти спрямовувалася і проти українців, і проти євреїв, що створювало передумови для їх зближення. Українська Національна Рада визнала права єврейського народу, до неї мали увійти єврейські представники. Водночас схильність частини єврейської громади до суспільно-політичної асиміляції призводила до того, що, наприклад, Єврейська Національна Рада оголосила нейтралітет під час польсько-української війни у 1918 р. С. Гольдельман засуджував таку позицію ЄНР, вказував на нерозуміння спільних завдань визволення. Водночас позиція цієї організації не зупинила добровольців-євреїв з колишніх військових австрійської армії, які вступали до української армії [1, с. 27-28]. І. Федик називає погроми євреїв у Львові наприкінці листопада 1918 р. (вбито 73 людини) з боку польських військових результатом цієї ситуації і вказує на тяглість подібних дій у подальшому [42, с. 590].

С. Гольдельман пов'язує з заявою про нейтралітет зростання антисемітизму у західноукраїнських землях, а поряд з впливом наддніпрянців – низку порівняно невеликих погромів (зокрема, у Тернополі) [1, с. 28]. Більше того, він вказує на те, що адміністративна практика ЗУНР щодо євреїв є копією з польської, і «тракує жидів інакше і гірше, ніж інших громадян». Вказує він і на результати спроб «націоналізувати», тобто зробити суто українським економічне життя, відмовившись від посередництва євреїв. На практиці за «своїм власним» підприємцем залишався більш досвідчений єврейський, тому утворювалася практика подвійного посередництва, розвивалася корупція.

Загалом С. Гольдельман відзначає велику бідність маси євреїв у Галичині, 40 % яких отримували «філантропічну допомогу» [1, с. 28-29].

Після проголошення Акту Злуки (22 січня 1919 р.) у березні 1919 р. західноукраїнський секретаріат Поалей-Ціону заявив про

свою підтримку «вільної, незалежної, соборної Української народної Республіки...». Подібну позицію зайняв і Бунд. У рядах Української Галицької Армії воювало понад 3 тис. євреїв, існував єврейський курінь.

Радянська державність у 1917-1920 рр. В уряді Радянської Росії при наркоматі у справах національностей було створено у 1918 р. відділ – Єврейський комісаріат (Євком) на чолі з більшовиком Ш. Діманштайном (1886-1940) [48]. В УСРР склалася дещо інша ситуація.

Національна політика щодо меншин в УСРР була окреслена практично тільки в 1919 р., у березневій Конституції, де йшлося про рівноправність трудящих поза расою та національністю, водночас вказувалось на недопущення дискримінації національних меншин. На III з'їзді рад, на якому була затверджена Конституція УСРР, член Об'єднаної єврейської соціалістичної робітничої партії Новаківський вказав на необхідність створення українського комісаріату національних справ. Однак ідея створення такого комісаріату зустріла певний опір. Представники ВУЦВК, зокрема, вважали, що він дублював би діяльність інших наркоматів. У квітні 1919 р. ставилося питання щодо ліквідації існуючих місцевих національних комісаріатів, в першу чергу єврейських. Національні комісаріати (єврейські, польські) були створені в першій половині 1919 р. при Харківському та Київському губвиконкомах та інших містах, існували до середини 1919 р. У цьому ж році в Україні створювалися національні секції при партійних органах КП(б)У – більше 30 (єврейські, латиські, литовські, польські), які підтримували ідею національного наркомату [40, с. 120-122].

Практика створення нацвідділів при парткомітетах отримала оформлення в статуті РКП(б) (затверджений на 8 партконференції в грудні 1919 р.). КП(б)У з січня 1920 р. почала створювати нацсекції на чолі з бюро при губкомах, причому ця практика не стосувалася українців та росіян. Однак у квітні 1920 р. за ініціативою РКП(б) секції мали поступитися нацвідділам (бюро) агітації й пропаганди, одним з перших було створено єврейський відділ. У цьому ж році, з огляду на те, що за відсутності в УСРР наркомату у справах

національностей скарги від національних меншин направлялися часто до російського наркомату, РСФРР підняла питання щодо створення в УСРР відділу у справах національностей при ВУЦВК чи РНК. Незважаючи на спершу позитивну реакцію української сторони, справа не була завершена [40, с. 124-126].

З кінця 1919 р. компартія приділяє значну увагу єврейській меншині, боротьбі з антисемітизмом. У таких умовах відбувається політична еволюція традиційних єврейських партій [40, с. 127]. Ще у 1918 р. Бунд під впливом обставин, особливо німецької революції (листопад 1918 р.), почав переглядати ставлення до більшовиків та радянської влади, починають виділятися ліві групи. Ставлення до Директорії формувалося під впливом факту єврейських погромів. 28 лютого 1919 р. відбулася Всеукраїнська Бундівська нарада, яка повідомила III Інтернаціоналу про створення єврейської комуністичної організації в Україні (лівий Бунд). У травні 1919 р. прокомуністичні групи з Бунду та ОЄСРП об'єдналися в Єврейський Комуністичний Союз в Україні (Комфарбанд), що невдовзі влився в КП(б)У [14, с. 23-25]. Натомість були створені бюро єврейські секції при ЦК і губпарткомітетах. Частина бундівців продовжувала підтримувати Директорію [14, с. 24].

Проводилися певні практичні заходи допомоги тим, хто потерпів від погромів. У червні 1919 р. при Центральній Комісії допомоги жертвам контрреволюції створювалася секція допомоги постраждалим від погромів – громадянам УСРР (підкреслено нами. – Л. Н.). В. Устименко вказує на те, що становище єврейського населення було важким: підтримка радянської влади з боку євреїв проголошувалася запорукою від погромів, водночас зміна влади призводила до того, що вони ставали об'єктами погромів з боку повстанських отаманів чи білогвардійських формувань саме за підтримку більшовиків [40, с. 129].

Єврейська національна меншина у 1920-1930-х рр. У цей час українські етнічні території увійшли до складу різних держав, політика яких позначалася на становищі єврейського населення.

Єврейське населення в УСРР/УРСР та КАСРР. За переписом населення 1926 р. в УСРР нараховувалося 1574400 євреїв. З них 15 % становили працівники за наймом, 23,3 % – службовці, 21 % – кустарі. У сільській місцевості проживало приблизно 2,6 % євреїв. У містах України проживало 77,4 % євреїв, становлячи більшість населення у Житомирі, Вінниці, Бердичеві та ін. В Одесі на 1926 р. євреї становили 36,7 % населення міста, 40 % яких жили «з повітря».

Ставлення до єврейського населення й навпаки, єврейського населення до його сусідів, пройшло важке випробування в революційну добу, коли пропаганда різновекторних стереотипів стосовно одного й того самого населення призводила до загострення міжнаціональних стосунків та погромів. У 1920-1930-х рр. певне напруження у стосунках на міжнаціональному ґрунті породжували: участь членів єврейської етнічної групи у роботі органів управління та партії, питання єврейського землекористування, факт вбивства у Парижі С. Петлюри С. Шварцбардом під приводом помсти за погроми.

Ще з кінця 1919 р. єврейський напрямок національної політики був визнаний за важливий з боку КП(б)У та РКП(б) у спільній заяві. Значна увага з боку уряду приділялася подоланню негативних суспільних стереотипів.

Після утвердження більшовиків діяльність єврейських національних організацій була заборонена. Закривалися синагоги, заборонялося вивчення івриту.

Національні єврейські партії. Водночас, зокрема, на півдні продовжували діяльність Єврейська комуністична партія Поалей Ціон, Єврейська соціал-демократична робітничка партія Поалей Ціон, Радикал-соціалістична партія Поалей Ціон. Були створені Сіоністська соціалістична партія і Сіоністська трудова партія Цейрей Ціон. Усі п'ять єврейських партій, що діяли в Україні у 1920-х рр., були сіоністського спрямування. Власне сіоністи користувалися значною підтримкою. Частина партій мали центральне керівництво в Москві, в Одесі знаходилось центральне керівництво Радикал-соціалістичної партії Поалей Ціон [19, с. 8].

Єврейські партії приділяли велику увагу молодіжним організаціям, зокрема, Сіоністсько-соціалістичній спілці молоді та спілці Гашомер Гацоір («Юна сторожа»), мета якої полягала у підготовці єврейської молоді до переселення в Ерец-Ізраель та життя в кібуці.

Важливе значення в суспільному житті відігравала організація «Гехалуц» («Піонер»), яка готувала молодь до міграції в Палестину.

Уряд проводить загалом антисіоністську політику. Під підозрою, часом безпідставну, потрапляли різні єврейські організації, у тому числі спортивні. За даними окремих офіційних документів, вони часто діяли під назвою «Молот» (як з давньоєврейської перекладається слово «Маккабі») (хоча представники ДПУ в Одесі й заперечували наявність сіоністських рис в одеській спортивній організації). Рішення про ліквідацію цих спортивних об'єднань в РКП(б) було прийнято в 1922 р., а в українському ЦК комсомолу це питання розглядали у 1923 р. У 1920-х роках були заборонені за звинуваченням у сіонізмі й легальні групи «Гехалуц» [32]. Водночас ця організація була звинувачена в тому, що її члени брали участь як офіцери у добровольчій армії А. Денікіна, а один з лідерів В. Жаботинський уклав угоду з С. Петлюрою про організацію у його армії єврейської жандармерії з метою охорони єврейського населення.

Незважаючи на офіційну боротьбу з сіонізмом, органи ДПУ у 1925 р. фіксували наявність тисяч сіоністів в Одеській губернії, на Поділлі, Київщині. Представники сіоністських організацій звинувачували владу у використанні аграрної єврейської колонізації як засобу боротьби з сіоністськими настроями, що насправді супроводжувалася вбивством єврейських переселенців та пошкодженням майна; в антисемітизмі урядовців. Вони висували лозунг: «Ради без комуністів».

Створення єврейських землеробських колоній. Створення єврейських землеробських колоній, серед іншого, переслідувало мету зменшення антисемітських настроїв. У 1924 р. на союзному рівні було створено КОМЗЕТ – Комітет щодо земельного устрою євреїв-

трудівників. На території сучасної України у 1924 р. проживало 43657 селян-євреїв, більшість з них – у Криму [48]. У 1924-1930 рр. в Україні було засновано 162 землеробських поселення. В Одеській губернії існувало 30 єврейських поселень. Звертає на себе увагу те, що В.-З. Жаботинський вважав, що подібна політика, навпаки, призведе до зростання міжнаціональної конфліктності на ґрунті аграрного питання (у статті «Кримська колонізація» (1926)) [28, с. 226-227].

Зростання кількості сільських населених пунктів створило передумови для утворення національних єврейських районів, в тому числі в ареалі єврейської землеробської колонізації ще ХІХ ст. 8 вересня 1926 р. у Херсонській окрузі засновано національний Великосейдеминухівський (згодом перейменований на Калініндорфський, а потім – на Калінінський) район (40 селищ). У 1927 р. створено було Новозлатопільський район у Запорізькій окрузі (45 селищ). Також були створені Сталіндорфський (на Криворіжжі) (11 селищ), Фрайдорфський в Криму (40 селищ), Октоберг біля Маріуполя (25 сіл), Лариндорфський в Криму.

Створювалися національні сільради. На 1927 р. на Херсонщині було 10 єврейських сільрад.

Єврейські колонії страждали від Голодомору 1921-1923 р. Про це свідчить активна участь у допомозі голодуючим єврейської організації «Джойнт», з якою була укладена тимчасова угода про допомогу 21 вересня 1922 р. (умовою угоди була допомога без акценту на національності). «Джойнт» асигнувала 1,5 млн доларів у безвідсоткову позику селянським кооперативам. Її позику отримали 10 тис. одноосібних селянських господарств у 29-ти єврейських колоніях і в 27-ми українських селах Донецької, Одеської та Катеринославської губерній.

Єврейські землеробські колонії пережили колективізацію та Голодомор 1932-1933 рр. За підрахунками Ю. Котляра та І. Міронової до кінця 1930 р. у степових районах України, тобто в Херсонській, Запорізькій, Одеській, Миколаївській областях, налічувалося 93 єврейські колгоспи, які об'єднували понад 156 тис. селян. До

початку 1930-х рр. у Калініндорфському районі колективізація охопила 94,7 % господарств і 97,4 % землі; у Сталіндорфському – 86,7 % і 90,1 %, у Новозлатопільському – 80 % та 83,2 % відповідно. Незважаючи на узаконення репресій щодо колгоспів за невиконання хлібозаготівель, окремі голови колгоспів намагалися врятувати населення, зокрема, Яків Геллер, голова єврейського колгоспу ім. Кирова в с. Добре Баштанського району, організував годування всіх дітей юшкою вранці і в обід [23, с. 90, 92, 96].

Інформація про голод в єврейських колоніях поширювалась в Америці та Європі. З іншого боку, італійський консул у Харкові С. Граденіго сприяв поширенню дезінформації про винуватість у Голодоморі євреїв, що знаходилися при владі. Ці міфи спростовують сучасні дослідники, вказуючи на те, що євреї також постраждали від Голодомору, з іншого боку, на початок трагедії євреї становили тільки 13,5 % службовців ДПУ [23, с. 97].

Чисельність сільського єврейського населення на середину 1930-х рр. нараховувало 109 тис. осіб, тобто на 47 тис. менше, ніж у 1930 р. Це скорочення було пов'язано і з трагедією Голодомору, і з переселенням внаслідок агітації КОМЗЕТу на Далекий Схід, де у 1934 р. у Хабаровському краї була створена Єврейська автономна область. Саме переселення було достатньо важким і супроводжувалося смертністю серед переселенців.

Коренізація і розвиток нової культури. Єврейська національна меншина, як і інші національні меншини, була об'єктом спеціальної національної політики коренізації.

При губернських та повітових відділах народної освіти утворювались управління єврейської освіти, підпорядковані Євсекції Наркомосвіти.

Формування нової соціалістичної єврейської культури відбувалося в умовах антирелігійних кампаній, що призводило до перетворення синагог на клуби. Була ліквідована традиційна релігійна система освіти євреїв/іудеїв. Був закритий і Київський Єврейський Народний університет (остання згадка у січні 1920 р.).

Значні зміни були внесені в організацію роботи Культур-Ліги [15, с. 199], створені нею навчальні заклади підпорядковувалися наркомату освіти, а потім були перетворені в єдині трудові школи.

Після виходу у 1923 р. декрету РНК УРСР про рівноправність мов в УРСР постала проблема, яка мова як єврейська має отримати підтримку. Представники Євсекцій проголосили про створення нової соціалістичної культури на мові ідиш.

Важливим завданням став лікнеп. Розвивається середня освіта. В Одесі у 1924/1925 рр. було 7 єврейських шкіл, у 1925/1926 – 14. Єврейський сектор Одеського педагогічного інституту діяв як дворічний вчительський інститут.

Існували численні проблеми розвитку освіти, одна з найважливіших – проблема підручників. Був надрукований список підручників в «Бюлетені Народного Комісаріату освіти» у 1928 р., однак практична реалізація проєкту затягувалася. Також важливою була проблема вчительських кадрів [31, с. 265-266].

Створювались національні дитячі будинки. У 1924 р. тільки на півдні України було 29 єврейських дитячих будинків.

У 1930-х рр., зі згортанням політики коренізації, система національної єврейської освіти була ліквідована.

Розвиток єврейської культури супроводжувався відкриттям бібліотек, зокрема, у 1920 р. в Одесі була заснована Єврейська Академічна бібліотека ім. Менделе Мойхер Сфорима (більше 25 тис. книг) [31, с. 267-268].

Розвивалася єврейська радянська література. Серед її представників – Давид Гофштейн, Перец Маркіш (обидва поети згодом репресовані по справі Єврейського антифашистського комітету), тематику селянського життя вперше у єврейській літературі розвивав Ілля Гордон та ін. Одеса в 1920-х роках була центром розвитку єврейської культури на ідиш. Серед письменників слід згадати Ноте (Натана) Лур'є, автора роману про колективізацію «Степ кличе» (ідиш, 1932, українською, 1934), що отримав високу оцінку з боку О. Гончара за художні якості. В Одесі він у 1930-х рр. займався викладацькою діяльністю, був представником газети «Емес»

(«Правда») по Одеській області), очолював відділ єврейських літературно-художніх передач на обласному радіо, видавав збірки оповідань. Айзик Губерман [36] почав письменницьку діяльність у 1930 р., був автором віршів, прози, театральних п'єс. Ірма Хаїмович Друкер [27] у 1929 р. поступив до педтехнікуму в Одесі. Далі працював в Одеському єврейському театрі та газеті «Дер Одессер Арбейтер». Вже у 1929 р. у нього виходить повість на ідиш «У Степу» про єврейських переселенців на Херсонщині. Героями його інших творів є відомі єврейські письменники Мойхер-Сфорим та Шолом-Алейхем. Окреме місце займає творчість І. Бабеля, І. Ільфа (Файнзильберга), Ханана Вайнермана (віршований цикл «В херсонських степах»).

Відкривалися єврейські театри, в яких ставилися п'єси на ідиш. У 1925 р. був заснований у Харкові Всеукраїнський державний єврейський театр (ГОСЕТ), який кілька років очолював діяч Культур-Ліге, учень Є. Вахтангова та В. Мейерхольда, Ефраїм Лойтер (1889-1963). У 1928 р. ГОСЕТ було засновано у Києві. У театрах ставили єврейську класику (твори І. Переца, Шолом-Алейхема, А. Гольдфадена), а також нову драматургію, зокрема, в Одесі п'єси Айзіка Губермана. У 1930 р. було відкрито Одеський державний єврейський театр-студію, першою п'єсою став твір О. Безименського «Постріл». Театр очолив М. Рубінштейн. У 1935 р. Одеський єврейський театр очолив згаданий Е. Лойтер [6, с. 302, 304]. Артисти, задіяні в єврейських театрах, грали і в інших театральних закладах. В Одесі особливо прославилися Лія Бугова, Володимир Шварцер та інші [6, с. 303-304]. У школі П. Столярського навчався Е. Гіллельс, Д. Ойстрах та ін.

Існувала національна за мовою преса. Виходили газети й журнали «Дер Штерн», «Комфон», «Дер ідишер пойер», «Ді ройте вельт» та ін. [31, с. 268].

Розвивався єврейський напрямок наукових досліджень. У першу чергу він був пов'язаний з необхідністю забезпечення ресурсами освітньої системи. При ВУАН була створена кафедра єврейської мови та літератури, у завдання якої входила розробка навчальних програм

та підручників. У 1929 р. кафедра була реорганізована в Інститут єврейської культури.

У 1919-1929 р. при ВУАН існувала Єврейська історично-етнографічна комісія.

Значний внесок у розвиток науки внесли археолог, директор Інституту археології УРСР (1939–1941, 1944–1945), викладач Київського університету, керівник розкопок в Ольвії з 1936 р. Лазар Славін (1906–1951), математик, академік, уродженець Одеси Сергій Бернштейн (1880–1968), математик, член-кореспондент ВУАН Наум Ахієзер, математик, член-кореспондент АН УРСР, викладач у київських вишах Ілля Штраерман.

Помітний внесок було зроблено у розвиток фізики. Олександр Гольдман заснував у Києві у 1923 р. науково-дослідну кафедру фізики, що у 1929 р. була перетворена на Інститут фізики, який він очолив. У Київському університеті фізику вакууму досліджував Наум Моргуліс. Олександр Бродський в Інституті фізичної хімії організував лабораторію ізотопів, у якій у 1934 р. була отримана «важка вода» [33] (у 2018 р. НАН України оголосила премію імені О. І. Бродського – за видатні наукові роботи в галузі теорії хімічної будови, кінетики і реакційної здатності (Відділення хімії НАН України).

Певного розвитку зазнала музейна справа, зокрема, в Одесі було створено Одеський музей єврейської культури.

Репресії тоталітарного режиму. У 1930-х рр. відбувається згорання політики «коренізації», репресії часто набувають національного забарвлення. У цей час Інститут єврейської культури був «викритий» як «кубло троцькізму», він був перетворений на кабінет єврейської мови, літератури та фольклору.

Репресій зазнали представники армії, партійного керівництва, діячі культури. Це були, зокрема, командуючий військами київського військового округу Іона Еммануїлович Якір (1896-1937), секретар Одеського губкому партії Михайло Майоров, члени Політбюро КП(б)У Є. Вегер, М. Хатаєвич, письменники А. Абчук та ін. [33].

У 1937 р. було репресовано 4097 євреїв, в Одеській області – 535. Серед «національних» справ – справа про «підпільну контрреволюційну організацію «Бунду». По ній проходили Б. Меламед (професор, завкафедри діалектичного матеріалізму Одеського університету), Д. Мац (колишній завідувач відділу нацменів ЦВК УРСР) [43].

У розвитку культури починається особлива епоха – так звана «доба псевдонімів» [31, с. 269].

Єврейське населення західноукраїнських земель у 1920-х – 1930-х рр. Західноукраїнські землі перебували в цей час у складі різних країн. У складі Польщі євреї становили другу за розміром національну меншину після українців. Найбільша частка єврейського населення в Польщі зосереджена була в Галичині. На 1921 р. тут проживало 736000 євреїв, з них у Львівському воєводстві - 313206, а у Львові – 78854 євреїв [42, с. 589]. Єврейське населення переважало у Дрогобичі, Луцьку, Рівному, Станіславі, Тернополі та ін.

На думку І. Федика, стосунки між польською владою та євреями у 1920-х рр. багато в чому були визначені тим, що під час українсько-польської війни 1918-1919 рр. мала місце часткова підтримка євреями української влади, участь їх в УГА [42, с. 590].

У повоєнний час, у відповідь на певні поступки влади, частина єврейської громади зайняла лояльну позицію. Це відкрило можливості для певного суспільного та культурного розвитку. У Львові у 1920-1930-х р. виходило 22 періодичних єврейських видання польською мовою. Під час виборів до польського парламенту євреї отримали 8 % мандатів [42, с. 590].

З одного боку, дослідники відзначають високий ступінь антисемітизму, водночас ставлення польської влади до євреїв відрізнялося від ставлення до тих меншин, які мали лозунги національно-визвольного характеру, що з погляду уряду загрожували територіальній цілісності Польщі.

Політична палітра єврейського населення представлена була сіоністами, які мали за мету еміграцію до Палестини та створення там

держави. Польських ендеків це влаштовувало, тому що для них була краще єврейська еміграція, ніж автономія.

Проблемними були відносини між бундівцями (соціалістами) та владою, особливо ендеками. Найбільше переслідувалися представники комуністичного руху.

Третя течія була представлена «Спілкою Ізраїлю», яка боролася за збереження традицій єврейської громади в Польщі.

І. Федик відзначає, що спершу у міжвоєнній Польщі не було міжетнічних конфліктів серед національних меншин у цій державі, за винятком певних економічних непорозумінь на побутовому рівні серед маргінальних елементів. Ситуація змінилася під впливом фашизму в німецькій громаді наприкінці 1930-х рр. [42, с. 590-591].

Особливо жорстко ставилися до євреїв представники правих політичних сил. Євреї знаходилися під наглядом поліції, складалися списки активістів, організацій, під особливим наглядом знаходились сіоністські організації. Відкривалися кримінальні справи проти українських націоналістів, яких звинувачували у антиєврейських виступах. Так само відкривалися справи проти польських екстремістів за антиєврейську діяльність. Але зазвичай справи не доводилися до кінця «за браком доказів».

Значний рівень антисемітизму спостерігався серед студентства, що викликало конфлікти в студентській громаді (у Львівському університеті, Львівській Політехніці). Антисемітизмом вирізнялися окремі молодіжні організації, як «Млодзеж Вшехпольська». Влада докладала зусиль до припинення антисемітських дій, які іноді носили терористичний характер. Про це свідчить справа Макса Федера, в крамницю якого у 1934 р. було кинуте вибухівку.

Захист з боку держави підтримував лояльність частини єврейського населення, особливо в середовищі Agudat Israel («Союзу Ізраїля»). З іншого боку, критика влади не визнавалася, і під цим приводом в 1933 р. було конфісковано єврейську газету «Хвиля Волинська», в інший час – ідишемовну газету «Морген» та інші. Конфіскація загрожувала й тим виданням, які намагалися оприлюднити інформацію про єврейські погроми.

Особливо пильно поліція стежила за соціалістичними та робітничими організаціями, партіями Бунд та Поалей Ціон, які виступали не тільки за соціальну справедливість, але й за створення єврейської автономії в Польщі. Під нагляд поліції потрапляли й ті євреї, які приїжджали з Німеччини або СРСР. Уряд переслідував учасників комуністичного руху (який розглядався як інспірований Москвою), відповідні справи могли завершитися стратою або депортацією.

Цікаво, що мали місце акції, направлені проти єврейських погромів, як страйк у Львові 17 березня 1936 р. Проти погромів виступали й євреї-депутати до польського сейму [42, с. 592-593].

У Польщі був значний відсоток євреїв-інтелектуалів, банкірів, які фінансували виїзд до Палестини.

Однією зі складних історичних проблем є проблема українсько-єврейських стосунків у 1920-1930-х рр., ставлення ОУН (і згодом УПА) до єврейського населення (розгорнуту історіографію питання на 2006 р. здійснив В. В'ятрович [9, с. 7-23]). Як відзначає згаданий автор, ці стосунки визначалися не тільки під впливом конкретних суспільно-політичних умов, але й були наслідком стереотипів, що сформувалися переважно в конфліктні періоди історії міжнаціональних взаємин. Відзначаючи гострий характер міжнаціональних взаємин, В. В'ятрович водночас заперечує можливість звинувачення ОУН в антисемітизмі у класичному значенні цього терміну, вказує на намагання польської влади поєднати прояви антисемітизму під час погромів (1932 р.), і під час антиалкогольної кампанії (краще сказати, антикорчемної) у 1933 р. та ОУН [9, с. 46-48]. За підрахунками професора Колумбійського університету А. Мотиля, члени ОУН в Галичині і Волині до початку Другої світової війни здійснили 63 збройних напади, серед жертв – 36 українців, 25 поляків, 1 росіянин, 1 єврей [12, с. 379]. Хоча ці дані, за твердження інших дослідників, неточні.

Увага в націоналістичному крилі українського руху до питання українсько-єврейських взаємин активізувалась, очевидно, після вбивства С. Петлюри. Українська Військова Організація вже у 1927 р.

вказала на те, що виступає проти поділу громадян на ґрунті антисемітизму, за правову рівність. Водночас поширюється інша ідея (С. Ніжанківським) – формувати ставлення до неукраїнців і прямо євреїв відповідно їх ставленню до самостійності України (ймовірно, що певне значення мало те, що символом самостійності був, зокрема, С. Петлюра).

М. Гон вказує на те, що з 1935 до 1939 рр. зафіксовано 3 випадки вбивства членами ОУН євреїв: за комуністичну діяльність; за свідчення проти учасників української демонстрації; під час експропріаційного нападу. Як відзначає В. В'ятрович, у жодному випадку не йдеться про ліквідацію людини за приналежність до єврейської національності [9, с. 49].

Водночас М. Гон вказує на різницю у ставленні до євреїв з боку ліберально-демократичних сил та прибічників інтегрального націоналізму. Українське Національно-Демократичне Об'єднання займало більш толерантну позицію, ОУН – більш радикальну. Водночас остання не називала (принаймні відкрито) євреїв як «головного ворога», в першому номері «Українського націоналіста» зараховуючи до цього поняття поляків, росіян та «інших наїзників». Як відзначає М. Гон, ставлення ОУН, як і інших організацій праворадикалів, до євреїв визначалося, головним чином, двома факторами: їхніми позиціями в економіці Західної України (наприклад, ОУН періодично використовувала гасло «кооперація або євреї») та перманентними обвинуваченнями в сповідуванні комуністичних ідей (ОУН відмовилася від вживання терміну «жидокомуна» лише в 1943 р. (за іншими даними – у 1942) під впливом митрополита А. Шептицького). Як зазначає М. Гон, ОУН оперувало звуженим образом єврейської нації, поділяючи євреїв на некомуністів, проти яких допускався економічний бойкот, та комуністів (могли по відношенню до них застосовувати активні дії, аж до терору) [12, с. 374-376]. Проти євреїв застосовували методи психологічного тиску, члени ОУН у 1935 р. провели акції побиття шибок у єврейських будинках та інші подібні акції [12, с. 378].

Водночас ряд дослідників стверджує, що антисемітизм не став оформленою ідеологією ОУН.

Подібною була позиція й інших організацій, зокрема, Фронту національної єдності, мета якого декларувалася як покращення економічного становища українців. Мета породила достатньо своєрідну аргументацію – «вимушеність» витиснути євреїв з економічного життя в умовах всебічного розвитку українців. Тим самим поширювалася ідеологема «поміхи». Ще однією правою організацією, яка вважала необхідним протистояння з євреями (навіть з селянами) і проводила акції психологічного тиску, була УНАКОР (Український національний козацький рух) [12, с. 380-381].

В українському суспільстві були й противники радикального ставлення до євреїв. Так, у травні 1933 р. Українська соціал-демократична та Українська соціалістична радикальна партії на спільній нараді з єврейською партією «Гітахдут-Поалей-Ціон» зобов'язалися провести агітаційну роботу з метою запобігання антиєврейській агітації в сільській місцевості Східної Галичини.

Єврейське населення України під час Другої світової війни.

Друга світова війна стала трагічною сторінкою в історії України і в історії єврейського населення, зокрема. Відбувалися масові міграції. Наприклад, у нових політичних умовах восени 1939 р. на Волинь прибуло 60 тис. мігрантів, на 1941 р. їх залишилося 24 тисячі. Важливе значення для збереження етнічної групи мала евакуація населення, самостійна втеча, мобілізація чоловіків до Червоної Армії. Свою роль загравав географічний чинник, який дозволив євреям з більш східних місць проживання покинути їх перед загрозою з боку нацистів. Яскравим прикладом є статистика щодо різних частин Волині. Наприклад, у Рокитно, завдяки евакуації, врятувалося 25 % євреїв, у Корці – 20 %, у Мізочі – 15 %, в Острозі – 10 %, у Дубровиці – 7,8 %. Натомість у містах Волинської області у Ковелі – 1,6 %, у Луцьку – 1,5 % тощо [38, с. 74, 76].

З 1941 р. нацисти та їх союзники постійно переміщували значні групи єврейського населення, концентрували їх у таборах.

Окреме місце в історії євреїв під час Другої світової війни займає масове їх знищення, що отримало назву «Голокосту» (давньогр. «цілком спалений»). В. Нахманович вказує на практику звуження змісту терміну до фізичного винищення євреїв, хоча нацистська політика переслідування євреїв мала й інші форми. На думку цього автора, кращими термінами є Шоа (Катастрофа) або Хурбан (Руїна). Він же вказує на поширення термінів на інші народи і появу конкретизації – «єврейський Голокост» [35, с. 803-805].

Ряд сучасних дослідників вказують на різницю у часі між Голокостом та оформленням нацистської політики «остаточного розв'язання». Крістофер Браунінг (Browning Christopher R. *The origin of final solution: The evolution of Nazy Jewish Policy, Septemder 1939 – March 1942. Linkoln, 2003*) вважає, що А. Гітлер прийняв рішення про знищення євреїв восени 1941 р. в стані ейфорії від очікування швидкої перемоги. Кристіан Герлах пов'язує оформлення політики на початку грудня 1941 р., після радянського контрнаступу під Москвою. Петер Лонгеріх вважає формування цієї політики поступовим процесом, до весни 1942 р. [8, с. 134].

Водночас В. Нахманович виділяє періоди в історії Голокосту, починаючи вже з 1933 р. [35, с. 832].

Існує значна історіографія історії Голокосту, відбувається величезна робота по збиранню усних свідчень. В Одесі вона представлена дослідженнями Л. Дусмана, Л. Сушона, Я. Борового, В. Щетникова [3] та ін. М. Михайлюк у своєму порівняльному дослідженні вказує на проблеми вивчення Голокосту в Одесі, а саме на різницю у трактуванні кількості жертв, на неоднозначність інформації у джерелах [29]. Проблемою є питання про частку євреїв-жителів певного населеного пункту (Києва, Одеси) у загальній кількості вбитих євреїв, тому що відбувалися процеси концентрації єврейського населення.

В. Нахманович виділяє окремі проблеми історії Голокосту в Україні, які вимагають додаткового вивчення. По-перше, масові погроми в липні 1941 р. в Східній Галичині, меншою мірою на Західній Волині. Напередодні війни Гайдріх дав наказ каральним

загонам сприяти антирадянським та антиєврейським настроям місцевого населення. У погромах взяли участь і бійці української міліції, створеної ОУН, навіть підрозділ батальйону Нахтігаль. У Східній Галичині погроми відбулися у більше 150 населених пунктах, найбільше жертв було в Тернополі (4,6-5 тис.), Львові (3 тис.), Золочеві (1,4 тис.). Всього було 15-17 тис. жертв погромів. Друга проблема – випадки зрадництва місцевих жителів щодо євреїв. Третя проблема – ставлення ОУН (б) та УПА до євреїв. Четверта проблема – порятунок євреїв під час Голокосту. В контексті України цю проблему вивчають тільки 20 років. Лише звання «Праведник Бабиного Яру», яке окремо від Яд Вашем надає київський фонд «Пам'ять Бабиного Яру», на 2010 р. отримали 605 людей [35, с. 854-857].

М. Михайлюк здійснила аналіз ставлення ОУН(б) та УПА до євреїв й з'ясувала, що в історіографії на позиції визнання існування політики УПА як знищення стоять окремі російські, польські, німецькі, ізраїльські, американські, канадські, українські історики (Г. Мотика, Ф. Гольчевський, А. Вайс, О. Бартов, Т. Снайдер, І.-П. Химка, Ю. Радченко та ін.). Їхню думку повністю чи частково не поділяють В. Мороко, І. Федик, І. Щупак, В. В'ятрович [30, с. 115; 41]. Наведена аргументація не дає можливості поставити крапку у вирішенні проблеми. Також проблемою є кількість єврейських жертв. Сама М. Михайлюк пов'язує знищення головно з ініціативою окремих командирів, які, на її думку, керувалися прагматичними міркуваннями з огляду на інтереси своїх загонів: запобіганням переходу євреїв на бік радянських партизан, викриттю інформації про загоони УПА. Також дослідниця вказує на вибіркового підхід представників УПА. Водночас вона доводить, що в програмних документах ОУН (ОУН (б)), якими керувалися представники УПА, у 1941 р. наголошувалося на боротьбі не проти всієї етнічної групи, а на вибіркового підході, направленому проти євреїв-комуністів. З іншого боку, дослідниця згадує про рішення 1942 р. відмовитися від антиєврейських акцій, які відволікають від боротьби з головним ворогом – «московським більшовизмом» [30, с. 115, 127]. А

постанови III Надзвичайного великого збору ОУН проголосили правову рівність національних меншин з українцями.

I. Федик відзначає, що УПА ніколи не приймала участі у масових езекуціях над євреями, підтверджуючи це, зокрема, тим, що у «Літописі УПА» багато інформації про героїзм єврейських бійців УПА, багато з яких загинуло в боротьбі за волю України і за честь єврейського народу [41].

М. Михайлюк наводить також дані про те, що в Ізраїлі мешкало 52 євреї, врятовані українськими повстанцями. Серед рятівників була, зокрема, дружина командира УПА Наталія Шухевич, яка протягом 1942-1943 рр. переховувала 7-річну дівчинку Ірину Райсинберг (Райхенбург) [30, с. 121-122].

Водночас дії проти євреїв з боку представників УПА, які мали місце, були пов'язані, очевидно, не тільки з ідеологічними моментами, настановами служби безпеки УПА, але й з фактом приєднання до війська української поліції. Радянські матеріали про воєнні злочини підтверджують, що українські поліцаї, які допомагали німцям знищувати волинських євреїв, надалі служили в УПА. Г. Мотика оцінює кількість єврейських жертв УПА в 1-2 тисячі, в основному на Волині [30, с. 125-126].

Згідно з резолюцією № 60/7 Генеральної Асамблеї ООН, 27 січня відзначається Міжнародний день пам'яті жертв Голокосту.

Нацистську політику щодо євреїв здійснювали спеціальні загони – «айнзацгрупи», завданням яких було «безжалісне знищення ідеологічних і расових ворогів». Вони діяли з літа 1941 р., разом з зондеркомандами Сіпо і СД, Ваффен-СС, за участі місцевої допоміжної поліції та військових формувань. За наказом, одержаним айнзацгрупами 1 липня, акції «чистки» мали бути спрямовані насамперед проти «більшовиків» та «євреїв», які розглядалися як «головна опора більшовизму». Українське суспільство, окремі національні групи розглядалися як союзники нацистів у антисемітських діях, для мобілізації антисемітизму використовувалося гасло, що євреї – опора більшовизму [20, с. 157-158]. Ситуація ускладнювалася діями радянської влади, НКВС

стосовно ув'язнених при відступі, які сприяли антирадянській пропаганді, безпосередньо торкаючись інтересів місцевого населення тощо. Тому у перші тижні окупації антиєврейським діям надавали вигляду відплатних заходів за жорстокості, вчинені «жидо-більшовицьким» режимом. У Львові з перших днів окупації «поліція безпеки зібрала і розстріляла 7 тисяч євреїв у вигляді помсти за нелюдські звірства». У Луцьку – «2 тисячі страт як відплата за побоїще українців» та ін. Незважаючи на ці обставини, у донесеннях поліції, айнзацгруп відзначалося, що «майже ніде населення не було втягнуто в дії проти євреїв» (вересень 1941 р.), що «антисемітизму расистського та ідеологічного характеру в населення все-таки немає» (Київ, жовтень 1941 р.).

Активно використовувалась нацистами злочинна система заручництва – знищення населення як помсти за терор проти нацистських військових, – що несла загибель і єврейському, і неєврейському населенню. Саме цей аргумент – помста (за вибухи в місті вибухівки, залишеної, згідно з історіографією, радянськими інженерами тощо) – висувався нацистами своєму керівництву як головний для виправдання майбутніх масових вбивств євреїв у Бабиному Яру в Києві.

К. Беркгоф відзначає, що Київ став першим великим містом в Європі, в якому було знищено майже всіх його жителів-євреїв (у ньому знищувалися і ті євреї, які концентрувалися в Києві з інших місць). При цьому вбивства розпочалися ще мінімум з 20 вересня, велику роль зіграв вермахт, представники якого виділили 100000 куль для проведення розстрілів. Апогей вбивств у 1941 р. в Бабиному Яру прийшовся на 29-30 вересня, коли, за даними СС, було знищено 33771 людину, водночас і до кінця жовтня там відбувалися розстріли цивільних та військовополонених євреїв [7, с. 11, 14, 18]. До 1943 р. у Бабиному Яру знищувалися і євреї і неєвреї. В. Нахманович поділяє процес знищення людей в Бабиному Яру на три періоди, починаючи з середини жовтня 1941 р., і вказує, що самий інтенсивний був третій – у серпні-вересні 1943 р. При цьому він характеризує виконавців для кожного періоду [34, с. 71].

Загальну кількість знищених людей встановити непросто, тому що 9 свідків подій, яким нацисти наказали спалити трупи, ховаючи сліди своїх злочинів, давали різні свідчення. Промовистим є свідчення Л. Островського, який вказав, що у 25-30 печах у 1943 р. спалювались трупи 2500-3000 людей в кожній. Вже у березні 1945 р. була прийнята постанова Раднаркому УСРР та ЦК КП(б)У «Про спорудження монументального пам'ятника на території Бабиного Яру».

У 1947 р. у документах була відображена загальна цифра тих, хто тут загинув – 150000 людей («радянських громадян»), місце страт було визнано історичною пам'яткою. У 1976 р. був відкритий пам'ятник «Радянським громадянам та військовополоненим солдатам та офіцерам Радянської Армії, розстріляним німецькими фашистами в Бабиному Яру». Водночас пам'ятний знак, який вказував би саме на трагедію єврейського населення, з'явився вже 29 вересня 1991 р. [16, с. 22-23, 28, 30].

Загалом під час війни в Україні знищено 1,6 млн. євреїв.

Відомі випадки організації спротиву євреїв Так, з львівського гетто спромоглася вийти група на чолі з поетом Я. Шудріхом, яка брала участь у партизанському русі. В Одесі 26 жовтня, уникнувши масових розстрілів, частина євреїв спустилася у катакомби, де створила загін під керівництвом Гірша Фурмана [33].

Євреї під час війни брали участь у діючій армії.

Єврейські літератори з України брали участь у діяльності Єврейського антифашистського комітету на чолі з С. Міхоелсом: П. Маркіш, Д. Гофштейн, І. Фефер та ін. Незважаючи на успішну діяльність комітету, у 1946 р. починаються політичні переслідування Єврейського антифашистського комітету, його члени звинувачуються у націоналізмі та антирадянській діяльності.

На Західній Україні ситуацію у справі становища єврейського населення намагалася взяти під свій контроль греко-католицька церква, розглядаючи це питання, зокрема, як дуже важливе з огляду його впливу на моральні цінності вірян. Вже 16 липня 1941 р. митрополит А. Шептицький намагається знайти підтримку у

Українського центрального комітету у Генерал-губернаторстві, однак безуспішно. З квітня 1942 р. ті, що свідомо й добровільно припустилися злочину людиноббивства, мали підлягати церковному прокляттю. 21 листопада 1942 р. з'явився відомий лист митрополита «Не убий» [17, с. 135-136, 139]. У більшості сільських парафій наприкінці 1941 р. євреїв не було, їх зосередили у великих містах. Незважаючи на складну ситуацію, люди, посилаючись на важливість християнських цінностей, надавали притулок окремим євреям та цілим сім'ям. Згідно з німецькими законами, хрещення не змінювало расової приналежності євреїв. Однак бувало, що священники обирали саме такий шлях для забезпечення їх порятунку у 1941-1942 рр., іноді видавали фальшиві свідоцтва хрещення, допомагали еміграції. Вважаючи справу порятунку своїм християнським обов'язком, часто священники самі наражалися на небезпеку, однак завдяки силі морального закону це їх не лякало. Так, до отця Є. Ковча у Перемишлі звернулося біля 800 євреїв. Він робив публічні хрещення. Заарештований гестапо, він загинув у березні 1944 р. у концтаборі Майданек [17, с. 140-142]. Переховували людей у монастирях Студитів (в них війну пережили 200 дітей) Й. Сліпий, сам А. Шептицький. А. Шептицький врятував львівського рабина Давида Кахане [17, с. 144-145, 149; 46, с. 110-111].

Водночас були й священники, що вважали, що допомога євреям неможлива й непотрібна.

На особливу небезпеку наражалися і духовні проводирі самих євреїв, що допомагали людям у цей складний час подолати «пархад» (страх смерті та страждання). Водночас нацисти намагалися використати авторитет рабинів. Так, у Вінниці гестапо доручило Елю Кордонському зібрати єврейську інтелігенцію міста. Рабин відмовився вказати прізвища і сказав: «Вбиваєте мій народ – убийте й мене» [10, с. 123].

Люди та священники в різних регіонах України, виходячи з принципів християнського милосердя, в умовах небезпеки, як православні, так і католики, надавали притулок євреям, забезпечували їм хрещення тощо [10, с. 115, 117, 119].

Голокост змушував виробляти в єврейській громаді певні стратегії порятунку від переходу, якщо дозволяла місцевість, у лісах до участі в радянському, тобто антинацистському, партизанському русі тощо. Ці стратегії висвітлюються в інтерв'ю та спогадах тих, хто врятувався [5].

Єврейська національна меншина в Україні у другій половині ХХ ст. У повоєнний час міграції та асиміляції призвели до зменшення кількості єврейського населення, особливо в результаті розпаду СРСР.

У травні 1948 р. була створена держава Ізраїль, що сприяло розгортанню еміграційного процесу. Послом Ізраїлю до СРСР у 1948-1949 рр. стала Голда Меєр (Меєрсон, уроджена Мабович) (1898-1978), що народилася в Києві. Її сім'я мігрувала до США у 1906 р.

Антисемітська кампанія у пресі, справа лікарів, наміри Й. Сталіна переселити всіх євреїв до Біробіджану створювали складні умови для представників єврейської меншини в радянській Україні. Витоки проявів антисемітських настроїв в суспільстві в цей час дослідники пов'язують з 1944 р., коли на звільненій території населення, що зазнало вплив нацистської антисемітської пропаганди та інших ідеологічних впливів подібного характеру, вдавалося до агресивних дій. Хвиля антиєврейських державних репресій розпочалася у 1948-1949 рр. У Києві та Харкові в цей час були випадки погромів. У 1953 р. мала місце чергова хвиля антисемітських виступів, зокрема, у зв'язку зі смертю Й. Сталіна, в якій намагалися звинуватити євреїв. На лютий 1953 р. в Києві було нібито «викрито» 8 «єврейських буржуазних націонал-сіоністських організацій» [18, с. 22-23, 25].

Замовчувались події Другої світової війни, проти чого виступали представники як української інтелігенції, так і російської. Перший офіційний мітинг у Бабиному Яру відбувся у вересні 1989 р.

У зв'язку зі справою Єврейського антифашистського комітету була арештована група інтелігенції [33]. Серед них був і згаданий вище Ноте Лур'є [11]. Незважаючи на участь у війні, він був звинувачений у зв'язках з українськими та єврейськими

націоналістами, антирадянській діяльності тощо. Реабілітований письменник був у 1956 р., повернувся в Одесу. Він отримав запрошення від М. Посмітного, який також високо цінував його творчість, до колгоспу «Рассвет», де з успіхом продовжував літературну діяльність. У 1950 р. був заарештований і Айзик Губерман (реабілітований у 1955 р.) і Ірма Друкер (реабілітований у 1956 р.). Останній після повернення з місць ув'язнення в Одесу працював в журналі «Советиш Геймланд». Відомі його листи з ГУЛАГу – на блокноті з рукописом написано «Листи здалеку, близьким». У цих листах є такі життєстверджуючі слова: «Восточная пословица говорит: «начало веревки влечет за собой конец ее». Я верю, что веревка страданий скоро закончится, что она вынесет и пронесет меня благополучно по всем скалам и обрываю, и я вернусь к вам».

В Одесі у 1954 р. була закрита остання діюча синагога на розі Пушкінської та Базарної вулиць. У 1970-1980-х рр. у місті існували нелегальні гуртки (гурток Непомнящего) [22].

Нові можливості для суспільної активності єврейської громади з'явилися під час перебудови. За даними перепису населення 1989 р. в Україні єврейське населення становило 486326 осіб (0,9 % в населенні).

Єврейський національний рух в цей час розвивався як частина загальносоюзного. У другій половині 1980-х рр. існували культурні єврейські організації та сіоністські. Серед культурних організацій – Товариство єврейської культури при Українському фонді культури, Київське культурно-просвітницьке товариство ім. Шолом-Алейхема, сіоністські організації – «Іргун Ціоні», «Бейтар».

Відновлювалося публічне релігійне життя. Так, в Одесі у 1990 р. відбулася перша пасхальна служба у синагозі на вул. Одарія [22].

Деякі організації, зокрема, «Пам'ять», виявляли негативне ставлення до євреїв. На I з'їзді Народного Руху України спеціально було прийнято звернення, направлене проти антисемітизму та шовінізму. Була створена асоціація «Антишовіністична дія», яка

18 лютого 1990 р. разом з Рухом провела мітинг на майдані Незалежності.

I з'їзд єврейських організацій та громад ЄРСР відбувся у грудні 1989 р. Тоді було утворено ВААД, що об'єднав 204 єврейські організації ЄРСР [21, с. 586]. На той час в Україні було близько 20 організацій. II з'їзд мав місце 19 січня 1991 р., який об'єднав 239 учасників.

У травні 1990 р. було створено Одеську регіональну асоціацію євреїв – колишніх ув'язнених гетто та концтаборів (holocaust.od.ua).

Почала виходити єврейська преса. Першою стала газета «Возрождение».

Почали здійснюватися спеціальні наукові дослідження, проводились наукові конференції. В Інституті національних відносин і політології АН України було створено Кабінет єврейської історії і культури.

Єврейська меншина в незалежній Україні. У добу незалежності на становище єврейської меншини впливає еміграція. Водночас в Україні активізується суспільне та культурне життя громади [47].

25-26 жовтня 1992 р. було проведено Єврейський Конгрес України, де було обрано Єврейську Раду України.

Почалася робота по відновленню національно-культурної пам'яті, зокрема, встановлення пам'ятних дошок.

Утворюються мистецькі колективи, як Київський вокально-інструментальний ансамбль «Шолом».

24 червня 2003 р. Рада керівників всеукраїнських єврейських організацій ухвалила документ, в якому визнала себе вищим представницьким органом єврейських общин.

Значним культурним та суспільним центром для єврейської меншини продовжує залишатися Одеса. З 2002 р. існує Музей історії євреїв Одеси (вул. Ніжинська, 66). Значну роботу проводить Єврейський культурний центр організація «Мигдаль». Проводився цикл щорічних міжнародних наукових конференцій «Одеса і єврейська цивілізація». Крім того, в Одесі є Асоціація колишніх

в'язнів гетто, Товариство єврейської культури, видавництво «Морія», Центральна синагога «Хабад Шомрей шабот», діє Південноукраїнський єврейський університет та інші установи.

Висновки: Новітня історія в історії єврейської національної меншини розпочалася з національного піднесення, поєднання національних сподівань з українською державністю. Однак після УНР доби Центральної Ради ситуація ускладнюється, особливо завдяки антиєврейським погромам. У 1920-1930 рр. в УСРР/УРСР та КАСРР єврейська національна меншина пройшла однаковий з рештою суспільства шлях – від політики коренізації до репресій. У Західній Україні формується власна специфіка становища єврейської громади. Під час Другої світової війни єврейське населення зазнало трагедію Голокосту в умовах нацистської окупації України. Зникає цілий прошарок населення з його унікальною культурою. Друга половина ХХ ст. у повоєнний час була позначена новою хвилею репресій. Водночас і після смерті Й. Сталіна єврейська меншина не мала можливості активно підтримувати особливості своєї національної культури. У період перебудови та в незалежній Україні єврейська національна меншина отримала можливість реалізації своїх національно-культурних інтересів.

Контрольні питання:

1. Назвіть особливості становища єврейського населення у середньовічній та ранньомодерній Україні.
2. Охарактеризуйте внесок єврейських вчених у розвиток науки в Україні.
3. Дайте характеристику головним проблемам вивчення історії Голокосту в Україні під час Другої світової війни.
4. Визначте особливості розвитку єврейського населення в Одесі у ХІХ – на початку ХХ ст.
5. Вкажіть на особливості становища єврейської громади в західноукраїнських землях у 1920-1930-х рр.

Тести:

1. Який єврейський письменник став автором роману про колективізацію?: 1) І. Друкер; 2) І. Бабель; 3) Н. Лур'є; 4) П. Маркіш.

2. У якому році в Харкові було засновано Всеукраїнський державний єврейський театр (ГОСЕТ)?: 1) 1) 1917 р.; 2) 1925 р.; 3) 1927 р.; 4) 1935 р.

3. Яка партія не входила до складу Центральної Ради?: 1) Бунд; 2) Поалей-Ціон; 3) Об'єднана єврейська соціалістична робітничка партія; 4) Соціалістична партія Галичини.

4. Хто був представником єврейської національної меншини в українському уряді в 1917-1920 рр.?: 1) М. Зільберфарб; 2) А. Марголін; 3) П. Красний; 4) А. Ревуцький.

5. У якому місті відбувся масовий погром у лютому 1919 р.?: 1) у Києві; 2) у Проскурові; 3) в Одесі; 4) у Бердичеві.

Джерела та література:

Джерела:

1. Гольдельман С. Листи жидівського соціал-демократа про Україну. Відень, 1921. 84 с. URL: <http://diasporiana.org.ua/wp-content/uploads/books/9944/file.pdf>
2. Гольденвейзер А. А. Из киевских воспоминаний // Революция на Украине по мемуарам белых. Ленинград; Москва, 1930. Репринт. изд. С. 1-63.
3. История Холокоста в Одесском регионе: сборник статей и документов / сост. М. Рашковецкий; Еврейский общинный Центр «Мигдаль». Одесса, 2006. 372 с.
4. Проскурівський погром 1919 року в документах: міфи та реальність / Упоряд.: В. І. Сергійчук та ін. Хмельницький: ТОВ «ТВОРИ», 2019. 290 с.
5. Світло в темряві. Розповідь Сімона Стерлінга, який пережив Голокост, розказана ним Філіс Стерлінг Якобс. Київ: Український центр вивчення історії Голокосту, 2017. 120 с.

Література:

6. Баканурский А. Г. Еврейский театр в Одессе // Дерибасовская – Ришельевская. 2013. № 2 (53). С. 287-310.
7. Беркгоф К. Бабин Яр: місце наймасштабнішого розстрілу євреїв нацистами в Радянському Союзі // Бабин Яр: масове убивство і пам'ять про нього:

- матеріали міжнародної наукової конференції, 24-25 жовтня 2011 р., м. Київ. 2-ге вид., доп. Київ, 2017. С. 8-21.
8. Бурцлафф Я. Kopstein, Jeffrey S.; Wittenberg, Jason. Intimate Violence: Anti-Jewish Pogroms on the Eve of the Holocaust. – Cornell University Press, 2018. – 192 р. // Голокост і сучасність. Студії в Україні і світі. 2019. № 1. С. 134-147.
  9. В'ятрович В. Ставлення ОУН до євреїв: формування позиції на тлі катастрофи. Львів: Вид-во «Мс», 2006. 139 с.
  10. Винокурова Ф. Відображення в документальних джерелах ДАВО участі представників релігійних конфесій у порятунку євреїв, які пережили Голокост на території Вінницької області // Проблеми історії Голокосту. 2007. Дніпропетровськ, 2007. Вип. 4. С. 114-126. URL: http://www.tkuma.dp.ua/images/public_download/2007_holocaust_studies_4.pdf
  11. Гольдберг С. Жизнь и судьба «еврейского Шолохова». URL: http://samlib.ru/l/lurxe_n_n/jizn.shtml
  12. Гон М. Українські праворадикали та євреї Західної України (друга половина 1930-х років) // Проблеми історії України: факти, судження, пошуки. 2006. Вип. 15. С. 374-383. URL: <http://dspace.nbuv.gov.ua/bitstream/handle/123456789/51788/19-Non.pdf?sequence=1>
  13. Гриневич В. А. Гольдельман С. І. // Енциклопедія історії України: Т. 2: Г-Д. Київ, 2004. 688 с. URL: http://www.history.org.ua/?termin=Goldelman_S
  14. Гусев В. І. Бунд в суспільно-політичному житті України (кінець XIX ст. - 1921 р.): автореф. дис. ... д-ра іст. наук: 07.00.01; Київ. ун-т ім. Т. Шевченка. Київ, 1999. 36 с.
  15. Доценко В. О. Історія Єврейської культурно–просвітницької організації Культур–Ліга // Гілея: науковий вісник. 2014. Вип. 84. С. 197-200. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/gileya_2014_84_49
  16. Евстафьева Т. Бабий Яр: послевоенная история местности // Бабин Яр: масове убивство і пам'ять про нього: матеріали міжнародної наукової конференції, 24-25 жовтня 2011 р., м. Київ. 2-ге вид., доп. Київ, 2017. С. 21-31.
  17. Ковба Ж. Вплив митрополита Шептицького на вірних у часи Голокосту // Проблеми історії Голокосту. 2007. Дніпропетровськ, 2007. Вип. 4. С. 127-151. URL: http://www.tkuma.dp.ua/images/public_download/2007_holocaust_studies_4.pdf
  18. Кононенко В. В. Єврейська інтелігенція України у повоєнний період (1945-1953) // Євреї в Україні: історія і сучасність. Матеріали міжнародної

- науково-практичної конференції, 20 березня 2009 р. Житомир, 2009. С. 21-26. URL: <https://core.ac.uk/download/pdf/12084979.pdf>
- 19.Копил О. С. Єврейські політичні партії та рухи у 20-х роках ХХ ст.: політологічний аналіз: автореф. дис. ... канд. політ. наук: 23.00.02; Миколаїв. держ. гуманіт. ун-т ім. П. Могили. Миколаїв, 2008. 19 с.
- 20.Косик В. Україна і Німеччина у другій світовій війні. Париж; Нью-Йорк; Львів, 1993.
- 21.Котигоренко В. О. Етнічні протиріччя і конфлікти в сучасній Україні: Політологічний аспект. Київ: Світогляд, 2004.
- 22.Котлер И. Очерки по истории евреев Одессы. Иерусалим, 1996. 204 с.
- 23.Котляр Ю. В., Міронова І. С. Голодомори 1921-1923 рр. та 1932-1933 рр. на Півдні України: етнічний та міжнародний аспекти. Миколаїв: Вид-во МДГУ ім. П. Могили, 2008. Кн. 2. 204 с.
- 24.Лацкий-Бертольди Яков Зеев Вольф // Электронная еврейская энциклопедия. URL: <https://eleven.co.il/zionism/parties-institutions/12342/>
- 25.Макаренко Т. П. Єврейські погроми в добу Української революції // Наук. праці історичного факультету Запорізького національного університету. 2013. Вип. 35. С. 116-119.
- 26.Мацько В. П. Красний Пінхас Абрамович // Енциклопедія сучасної України. URL: http://esu.com.ua/search_articles.php?id=2848.
- 27.Мельниченко Л. Письма Ирмы Друкера из ГУЛАГа // Мория. 2005. № 2. С. 80-100.
- 28.Мельничук І. П. Національні погляди В. Жаботинського // Євреї в Україні: історія і сучасність. Матеріали міжнародної науково-практичної конференції, 20 березня 2009 р. Житомир, 2009. С. 224-227.
- 29.Михайлюк М. В. Акції знищення єврейського населення в Одесі на початку румунської окупації: до питання про статистику жертв // Південь України: етноісторичний, мовний, культурний та релігійний виміри: збірник наукових праць VI Міжнародної наукової конференції, 28-29 квітня 2017 р., Одеса. Херсон: ФОП Грінь Д. С., 2017. С. 234-240.
- 30.Михайлюк М. Євреї у складі УПА порятунк vs винищення (історіографія проблеми) // Наукові праці Кам'янець-Подільського національного університету імені Івана Огієнка. Історичні науки. 2019. Т. 29. С. 114-129.
- 31.Міронова І. С. Розвиток освіти та культури єврейського населення Півдня України в 20-30-ті роки ХХ ст. // Проблеми історії та сучасного стану науки Української держави. Миколаїв; Одеса, 2002. Т. 1. С. 263-270.

32. Мучник А. Борьба советской власти с молодежным сионистским движением в Украине (Одесса): Архивы ГПУ свидетельствуют: электронный ресурс. URL: <https://berkovich-zametki.com/2013/Zametki/Nomer7/Muchnik1.php#top>.
33. Найман О. Я. Життя прожити... З історії розселення євреїв на українській землі // Відродження. 1993. № 8. С. 66-69.
34. Нахманович В. Бабин Яр як символ Голокосту та інших трагедій часів Другої світової війни // Бабин Яр: історія і пам'ять / за ред. В. Гріневича, П. Р. Магочія. Київ: Дух і літера, 2016. С. 67-108.
35. Нахманович В. Голокост як наукова та світоглядна проблема. Погляд з України // Україна в Другій світовій війні: погляд з ХХІ ст. К: Наук. думка, 2011. Кн. 2. С. 802-853.
36. Полянкер Г. Губерман Айзик Шмульович: життєпис URL: <http://www.ukrlib.com.ua/bio/printit.php?tid=1778>
37. Ревуцкий Аврахам // Электронная еврейская энциклопедия. URL: <https://eleven.co.il/jews-of-russia/movements-parties/13471/>.
38. Трофимович В. В., Иванов С. С. Голокост на окупованій Волині // Військово-науковий вісник. 2015. Вип. 24. С. 74-101. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/vnv_2015_24_9
39. Украина. Евреи Украины 1914-1920 гг. // Еврейская электронная энциклопедия. URL: <https://eleven.co.il/diaspora/regions-and-countries/15410/>
40. Устименко В. Етнонаціональна політика як фактор державотворення в Україні (1917-1920 рр.). Київ: [Ін-т історії України НАН України], 2010. 141 с.
41. Федик І. Євреї і УПА: факти, що заперечують пропаганду. URL: https://vgolos.com.ua/news/jevreyi-i-upa-fakty-shho-zaperechuyut-propagandu_106565.html
42. Федик І. Національна політика міжвоєнної Польщі в Галичині: єврейський контекст (на прикладі діяльності правоохоронних органів) // Наукові зошити історичного факультету Львівського університету. 2012-2013. Вип. 13-14. С. 589-595.
43. Евселевский Л. И. О так называемом Деле подпольной котрреволюционной организации Бунда // Єврейське населення Півдня України: історія та сучасність: тези до наук. конф. 27-28 жовтня 1994 р. Запоріжжя, 1995. С. 65-68.
44. Хитерер В. Еврейское образование в Украинской Народной Республике (1917-1920 гг.) // Вестник Еврейского университета в Москве. 1996. № 3 (13). С. 147-163.

45. Хонігсман Я. Єврейське землеробство в Україні // Філософська і соціологічна думка. 1993. № 9-10. С. 164-171.
46. Чайка Т. Колаборація у «просторі смерті»: до осмислення моральної колізії митрополита Андрія Шептицького // Проблеми історії Голокосту. Дніпропетровськ, 2007. Вип. 4. С. 100-113. URL: http://www.tkuma.dp.ua/images/public_download/2007_holocaust_studies_4.pdf
47. Етнонаціональні процеси в Україні: історія та сучасність. Київ: Головна спеціалізована редакція літератури мовами національних меншин в Україні, 2001. 424 с.

Рекомендовані електронні ресурси:

1. United States Holocaust Memorial Museum. URL: <https://www.ushmm.org/>
2. Електронна єврейська енциклопедія: URL: <http://www.eleven.co.il>
3. Енциклопедія кримських караїмов. URL: <http://karaimbook.com/?tag=%D0%BF%D0%B5%D1%80%D1%81%D0%BE%D0%BD%D0%B0%D0%BB%D0%B8%D0%B8>
4. Інститут юдаїки. URL: <http://www.judaica.kiev.ua/old/IndexUkr.htm>
5. Мигдаль [Єврейська громадська організація єврейський общинний центр]. URL: <https://www.migdal.org.ua/migdal>
6. Науково-просвітницький та меморіальний центр єврейської історії та культури «ТКУМА». URL: <http://tkuma.dp.ua>.
7. Український центр вивчення Голокосту у партнерстві з Інститутом політичних та етнонаціональних досліджень ім. І. Кураса/ URL: www.holocaust.kiev.ua.
8. Центр студій політики пам'яті та публічної історії «Мнемоніка». URL: <https://mnemonika.org.ua/>
9. Центральний державний архів вищих органів влади та управління України: опис фонду. URL: <http://tsdavo.gov.ua/fonds/view-fond.php?id=2097>).
10. Яд Вашем. Меморіальний комплекс історії Холокоста. URL: <https://www.yadvashem.org/ru.html>

Тема 3. Історія польської етнічної (національної) меншини в Україні: від початків імміграції до сьогодення

Загальні відомості

Термінологія. Етнонім – поляки. Самоназва – поляци. Належність до етнічної групи поляків визначається часто за римокатолицьким сповіданням та прізвищами, місцем походження.

Історично використовувався в українському дискурсі термін «ляхи». Також субетнічні терміни можуть вказувати на належність до польського етносу (мазури).

Кількість польської національної меншини в Україні за переписом 2001 р. становила 144,1 тис. осіб.

Історіографія

Вивчення історії поляків в Україні відбувалося в ХІХ ст., у зв'язку з чим слід згадати краєзнавчі праці І. Ролле. Додатковим стимулом для проведення досліджень стали результати Всеросійського перепису населення 1897 р.

Наступний етап активізації інтересу в історіографії до проблематики був пов'язаний з періодом реалізації політики коренізації. У радянській історіографії другої половини ХХ ст. приділялася увага політичним рухам поляків (Г. Марахов).

У сучасній українській історіографії вивчаються окремі аспекти, пов'язані з регіонами розселення поляків в Україні.

Особливу увагу дослідників привертає історія польсько-українського конфлікту під час Другої світової війни, Волинська трагедія 1943 р. (І. Ільюшин [18], Л. Зашкільняк та ін.). Робота над проблематикою здійснюється і в Україні, і в Польщі, поширеною стає практика спільних тематичних конференцій, доповіді яких публікуються для широкого ознайомлення (зокрема, «Україна-Польща важкі питання. Матеріали ІІ міжнародного семінару істориків «Українсько-польські відносини в 1918-1947 роках», Варшава, 22-24 травня 1997 р. / відп. ред. М. Кучерепа. Світовий союз воїнів Армії Крайової; Об'єднання українців у Польщі. Варшава, 1998. Т. 1-2).

При цьому історія відносин між поляками та українцями в міжвоєнній Польщі часто підпорядковується завданню «пояснити» польсько-український конфлікт під час Другої світової війни (О. Калакура та ін.). Також є напрямок, що розглядає ці події як прояв польсько-української війни (В. В'ятрович). Історіографія проблеми поповнюється дослідженнями і з українського, і з польського боку, в обох випадках вони мають ознаки, властиві відповідній національній історіографії. Докладний огляд історіографії здійснила О. Каліщук (2013) [19, с. 34 і далі].

Крім того, були здійснені загальні огляди історії поляків в Україні (А. Кондрацький), або огляди історії польської національної меншини в окремі епохи (І. Лісевич). Історія поляків у ХХ ст. була узагальнена в дослідженні О. Я. Калакури «Поляки в етнополітичних процесах на землях України у ХХ столітті» (Київ, 2007). Ця тематика висвітлюється й у працях польських авторів, які перекладаються й українською мовою. Прикладом є дослідження, авторами якого є М. Коженювський, М. Мондзік, К. Лятавець «Поляки у Центральній та Східній Україні у 1832-1921 рр.» (Київ, 2017).

Одним з перших сучасних дослідників історії поляків в Одесі став О. Болдирєв.

Історія польської національної меншини в Україні

Період єдиної Русі та доба роздробленості. Частина поляків, ймовірно, опинилася на сході Європи ще в добу слов'янських міграцій другої половини I тис. н. е. Певне підґрунтя для такого висновку ми знаходимо у «Повісті минулих літ», де, зокрема, говориться, що «радимичі ж і в'ятичі [походять] од ляхів. Бо було в ляхів два брати – [один] Радим, а другий В'ятко...». Від них та їх родів прозвалися радимичі та в'ятичі [3, с. 7-8]. Однак ми маємо з обережністю підходити до цих даних. По-перше, мова в літописі йде про ляське (польське) походження тільки засновників племінних союзів (княжінь) радимичів та в'ятичів. По-друге, сам текст літопису надійшов до нас у достатньо пізній редакції. Відомі нам списки (копії) датовані XIV – початком XV ст., коли територія колишньої Русі представляла особливий інтерес для Польського королівства, а

частина давньоруських земель уже увійшла до складу цієї держави або до складу іншої держави – Великого князівства Литовського. З'єднання значної частини колишніх земель Русі відбулося в результаті «Кревської унії» цих держав у 1385 р. Отже, відомості про польське походження Радима й В'ятка могли мати в тих часах політичне значення й бути основою для польських претензій на територію цих колишніх племінних союзів (княжінь). На користь цього припущення говорить факт активного використання з боку Польщі історичних аргументів прав на землі історичної Русі вже при укладенні Люблінської унії.

Поляки, ймовірно, входили до населення «кордону» – Червенських міст на заході сучасної України й на сході сучасної Польщі. Наскільки відомо, ці міста вперше увійшли до складу Русі за Володимира Великого. Надалі вони були втрачені під час міжусобної боротьби між Ярославом та Святополком Окаянним, який був одружений із дочкою польського князя (згодом короля) Болеслава Хороброго й звернувся за допомогою до тестя. Однак Святополк не мав на увазі закріплення поляків на Русі. Ймовірно, саме тому він дав наказ бити поляків Болеслава у містах [3, с. 83], що спричинило відхід із території Русі Болеслава та захоплення ним Червенських міст. Повернені ці території були вже князем Ярославом Мудрим разом з його братом Мстиславом. Вони скористалися політичним ослабленням Польщі, і не тільки зайняли Червенські міста, але й здійснили переселення до Русі «багатьох ляхів» [3, с. 87]. Ярослав був налаштований встановити більш тісні контакти зі західними сусідами (всупереч політичному впливу православної Візантії, проти якого цей князь вів постійну боротьбу). Цим пояснюється й факт поселення полонених поляків на р. Рось у 1031 р. біля Києва, де вони були й на початку XII ст., і обмін шлюбами. Сестра Ярослава Мудрого Доброніга-Марія була одружена з польським королем Казимиром I Відновителем, а син князя Ізяслав був одружений із сестрою Казимира Гертрудою-Олісавою.

У добу правління синів Ярослава Мудрого, Ярославичів, зростає зовнішня небезпека від половців. Необхідно було організувати

захист країни. Однак князі відволікалися на боротьбу за владу. У цих умовах кияни вирішили самі діяти й провели віче, після якого звернулися до князя Ізяслава з проханням дати зброю. Ізяслав, одружений із сестрою Казимира Великого, звернувся по допомогу проти половців до свого двоюрідного брата, сина Доброніги-Марії, Болеслава Сміливого. Повернувшись до Києва, князь розпустив ляхів «на покорм». Однак ставлення місцевих жителів до іноземців було ворожим, вони «побивали ... ляхів потайки» [3, с. 83], тому їх перебування тут продовжувалося недовго.

У Києві існував польський квартал біля Лядської брами. У XII ст. в Києві була заснована католицька місія [3, с. 243; 26, с. 37].

У добу роздробленості продовжувалася практика укладання шлюбів між князями та представниками польської правлячої еліти. Засновник Галицько-Волинського князівства Роман Мстиславич народився від шлюбу Мстислава Ізяславича та дочки польського короля Болеслава Кривоустого Агнеси [3, с. 226]. Крім нього, були ще два брати – Всеволод та Володимир. Цей факт вплинув на процес виховання сина Романа Мстиславича Данила Галицького. Приплив польського населення до Галичини, ймовірно, прийшовся особливо на час передачі цієї території під владу юного подружжя угорського королевича Коломана та польської княжни Саломеї на початку XIII ст. Однак місцеве населення було достатньо вороже налаштоване проти іноземної окупації, тому, ймовірно, мала місце міграція поляків до Польщі.

Останній князь Галицько-Волинського князівства Юрій II Болеслав народився від шлюбу між мазовецьким князем Тройденом та Марією, дочкою галицько-волинського князя Юрія I Львовича. Привілей Юрія II місту Сяноку 1339 р. на право управління за магдебурзьким правом підтверджує те, що поляки входили до числа міських громад Галицько-Волинського князівства.

Поляки в Україні в XIV ст. – 1569 р. У цей час територія сучасної України була поділена між низкою держав. Найбільші регіони входили до Великого князівства Литовського та Польського королівства.

Польські королі починають роздавати маєтності в українських землях. У 1442 р. кам'янецький каштелян та генеральний подільський староста Теодорік (Дитріх) Бучацький отримав від Владислава Варненчика в заставу у розмірі 23000 гривень укріплення Качибей на узбережжі Чорного моря, Чарніград та Каравул на Дністрі. Згодом цю практику продовжив Казимир Ягеллончик, що роздавав земельні пожалування як литовським панам, так і польським, зокрема, перебуваючи в Кракові у 1448 р. [6, с. 10-11]. Велике значення могла б мати реалізація проєктів (середина XV ст.) ряду польських нобілів, які виступали за розширення кордонів Польщі до Дунаю, особливо претендуючи на Білгород, з перетворенням Молдови в польську провінцію.

Казимир Ягеллончик роздавав привілеї подільським містам на магдебурзьке право. Водночас польські королі приділяли увагу й значні кошти розбудові фортифікаційних споруд. Мацей Стрийковський писав: «Казимир, підправивши дерев'яні фортеці в Кам'янці, Бакоті, Брацлаві, Меджибожі та Володимирі, тримав Поділля в спокої». Водночас польська влада докладала мало зусиль для протистояння татарським набігам.

З початком польсько-литовської доби в історії України починається полонізація приєднаних українських земель. У 1275 р. було створено римо-католицьку єпархію з архієпископом у Галичі, а згодом у Львові, та єпископствами у Перемишлі, Холмі та Володимирі-Волинському, а з 1428 р. у Луцьку. Латинське духовенство отримувало великі маєтки.

Масове переселення поляків на українські землі відбувається у XIV-XVI ст. Сьогоднішні Хмельницька та Житомирська області заселялися селянами з Мазовії (мазурами).

У витоків Запорозької Січі були гетьмани польського походження (Предслав Лянцкоронський). Серед козацьких ватажків слід назвати ще Бернарда Претвича і С. Зборовського.

Період спільного життя в Речі Посполитій: 1569 р. – середина XVII ст.

З середини XVI ст. – у першій половині XVII ст. відбувалося переселення селян та міщан з Жешувського, Телецького, Краківського, Люблінського воєводств на західноукраїнські землі.

У XVI-XVII ст. поляки на території України входили до складу різних суспільних верств. На Правобережну Україну переселяється безземельна шляхта, нащадки дрібних земельних власників, які були на військовій службі з охорони кордонів Речі Посполитої. Польський уряд практикував роздачу землі магнатам.

Міцні економічні позиції займали поляки в західноукраїнських землях, входили до патриціату міст, зокрема, м. Львова. У цьому місті мали свої садиби й представники заможної шляхти та магнатів, такі, як Жолкевські.

На незасвоєних землях оселялися польські втікачі. Згодом вони ставали чиншовими селянами, які користувалися особистою свободою, однак були позбавлені землі.

З належністю українських земель до Речі Посполитої пов'язана так звана «полонізація». З одного боку, це було явище духовного порядку, що супроводжувалося переходом православних до католицтва та сприйняттям польської культури, що була локальною культурою католицької Європи. З іншого боку, полонізація була й явищем політичним, пов'язаним з державною асиміляцією, з набуттям лояльності до Речі Посполитої та її відкритим виявленням. Поряд з цим під полонізацією часто розуміють примусову політику культурної та державної асиміляції по відношенню до українців та білорусів у Речі Посполитій, в основі якої було ураження православних у правах. Відбувалася примусова полонізація значної частини населення – українців за походженням на Західній Україні та на Правобережжі.

Польська меншина в середині XVII ст. – наприкінці XVIII ст.

У другій половині XVII ст. продовжувалося переселення селян та міщан з польських воєводств. У XVII-XVIII ст. зростає кількість переселенців з центральних районів Польщі, Мазовії, частково з Мазурського Поозер'я. З часу Люблінської унії 1569 р. у Києві перебувало 6 тис. польських жовнірів.

Присутність поляків супроводжувалася будівництвом костьолів та заснуванням католицьких парафій. Державна політика Речі Посполитої призвела до ополячування частини українців.

Водночас відомо, що у запорозькому війську перебували Єремія Кончевський, брати Виговські, Станіслав Кричевський, Станіслав Морозенко (Мрозовицький).

За повідомленням російського посланника у Речі Посполитій Григорія Кунакова (1649), до 1648 р. у реєстрових козацьких полках налічувалось до 100-200 поляків. Залишились вони там і під час війни. У 1649 р. 6000 поляків перебували на службі у Богдана Хмельницького. Вони залишили свої сім'ї біля Чигирин та Черкас, а самі вирушили у похід [21, с. 86].

За «Реєстром» 1649 р. найбільше вихідців з Польщі було в правобережних полках: Чигиринському (Стась Вольський, Ілляш Ляховчин, Стась Лях та ін.), Черкаському, Канівському, Корсунському, Білоцерківському, Переяславському, а також у нових полках: Уманському, Кальницькому та ін.

У 1655 р. Ян Казимир під час шведсько-польської війни був змушений втекти з Варшави до Львова й там була заснована велика майстерня для карбування монет.

Представники польської громади в Україні були відомими в свій час учасниками культурного процесу. Серед окремих постатей культурних діячів слід згадати львівського католицького священника Якуба Гаватовича (1598-1679). Вчитель і письменник, драматург, він став автором містерії «Трагедія, або образ смерті пресвятого Івана Хрестителя, посланника Божого», до якої увійшли найраніші українські інтермедії [21, с. 87].

У XVIII ст. був відомий польський та український поет-співак Гжегош Відорт (1734 - 1834) [21, с. 88].

Одним із священників на Запоріжжі був прозваний запорожцями «диким паном» Кирило Тарах-Тарловський. Він був вихованець Києво-Могилянської академії, згодом став духівником імператорського двору, деякий час був наставником Катерини II та Петра III. Внаслідок придворних інтриг, під час яких зайняв сторону

Петра II, потрапив в опалу до Катерини й змушений був тікати до Києва, де став ченцем Києво-Печерської лаври, подорожував по Запорозжю. Козаки запропонували йому стати священником Покровської церкви. Однак К. Тарах-Тарловський недовго був на Січі, мандрував по Запорозжю, проповідуючи. Він багато зробив для колонізації півдня, на території Катеринославської губернії в Новомосковському та Павлоградському повітах заснував десятки поселень, а також за свій власний кошт збудував кам'яну церкву в Самарсько-Миколаївському монастирі [21, с. 89].

Однак у цілому ставлення запорожців до поляків/католиків та євреїв/іудеїв було неприхильним, на що вказує І. Лиман. Це стало підґрунтям для участі козаків у гайдамацькому русі та Коліївщині, яку польські автори називали «Уманською різаниною». Поряд з цим той же автор вказує на перебування в козацтві періоду Нової Січі й поляків (потреба у поповненні війська). Відомо про викрадення козаками малолітніх дітей, у тому числі поляків. Так, в Балті запорожці викрали з коліски поляка, привезли його до Січі й охрестили. Козаки врятували від загибелі малолітнього поляка, якого назвали Григорієм Покотило. Курінний отаман привіз його до Січі, де охрестив у православну віру. Згодом він сам став курінним отаманом. Син польського поміщика Олексій Григорович (Білицький) зайняв таку ж посаду [45, глава 3].

У XVIII ст. Правобережна Україна входила до складу Речі Посполитої, що було передумовою для землеволодіння польської шляхти, присутності її в місцевих урядах, для поширення впливу католицької церкви. Так, у 1726 р. Київському каштеляну Казимиру Стецькому було дозволено заснувати у Житомирі монастир із семінарією для єзуїтів. У 1761 р. Станіслав Август дозволив Каетану Ільїнському заснувати Бернардинський монастир тощо [14, с. 371].

Значну роль в історії Правобережної України відігравали польські магнати. Зокрема, Потоцькі зробили своєю резиденцією м. Тульчин. Станіслав Щенсний-Потоцький у 1782 р. побудував палац у класичному стилі. На фасаді був напис: «Щоб завжди був оселею вільним і порядним» [36, с. 248].

У середині XVIII ст. розпочинається переселення поляків на південь України.

Поляки в Україні з кінця XVIII до початку XX ст. Зміна становища поляків в українських землях внаслідок поділів Польщі залежали від політики двох імперій: Російської та Австрійської.

Важливим чинником в історії польської етнічної групи в цей період були польські антиросійські повстання 1830-1831 рр. та 1863-1864 рр. Уряд вживав репресивні заходи для покарання учасників повстань і певною мірою всієї етнічної групи.

Наприкінці XVIII ст. на Правобережній Україні нараховувалося 350 тис. поляків. Вони відігравали важливу роль в економічному та духовному житті регіону. Поляки не були однорідними за соціальним складом і за етнічною структурою. Частина – мазури, селяни-переселенці з Мазовії. Інша частина – чиншова шляхта – це нащадки дрібної польської шляхти, яку привезли з собою магнати. На південь за імператорським указом 1796 р. стали переселяти чиншову шляхту. Польські землевласники переселялися до регіону з міркувань економічної вигоди.

За даними І. Лісевича, перепис 1897 р. показав занижену кількість поляків у Наддніпрянській Україні – 388,6 тисяч. Доказом є, наприклад, перепис на Правобережжі у 1909 р., який показав «зростання» польського населення на 100 тис. осіб. І. Лісевич вважає, що перед Першою світовою війною в Україні проживало близько 600 тис. поляків (менше 2,5 % населення) [22, с. 45]

Багато поляків оселилися у великих містах України – Києві, Одесі, Миколаєві, Харкові та ін. За переписом 1897 р., їх у містах нараховувалося 30,3 %. У цей час на півдні поляків нараховувалося 53,4 тисяч, з них 66,3 % проживали в містах. Найбільше поляків було зосереджено в Херсонській губернії (30,9 тисяч) [8, с. 79].

У 1914 р. на етнічних українських землях проживало 1 640 тис. поляків [32].

У Російській імперії Катерина II скасувала Литовські статuti, вводила російські суди. Павло I проводив протилежну політику. Він наказав звільнити біля 11 тис. поляків, які були на засланні за участь

у повстанні Т. Костюшки, і повернути їм конфісковане майно та вже роздані росіянам маєтки, відновив католицькі та уніатські єпархії, розглядаючи католицизм як оплот проти вільнолюбства. У 1797 р. був виданий указ про те, що польським дворянам приєднаних від Польщі областей надається право обирати з свого середовища на сеймиках губернських та повітових маршалків та інших урядовців. Іншим указом їм надавалося право обрання суддів у головні суди та головуючих в інші суди, відновлена дія Литовського статуту та судівництва польською мовою. З цього часу всі майже адміністративні та судові посади у південно-західних губерніях займали виключно поляки.

Олександр I знаходився під впливом друга свого юнацтва князя Адама Чарторийського. Він мав серйозні наміри відновити Польщу, повернути їй російські (за державною приналежністю) на той час території до Березини та Дніпра. У Київській губернії більшість дворян була поляками. За закликом Олександра I у 1806 р. з польських шляхтичів було створено кінний загін у 6000 осіб (після розгрому Пруссії Наполеоном). Головний начальник був росіянин – граф О. Самойлов.

Після польського повстання 1830-1831 рр. становище поляків погіршилося. Були конфісковані маєтки учасників повстання. Близько 3 тис. конфіскованих у шляхти маєтків було перетворено на військові поселення. У 1836 р. всі конфісковані маєтки повстанців у Київській та Подільській губернії (80543 особи) були наказом передані до військового відомства. На їх основі було створено Києво-Подільське військове поселення [38, с. 66].

Не враховуючи Царство Польське, було конфісковано в польських поміщиків 115,7 тис. кріпаків чоловічої статі. За деякими даними генерал-губернатора Д. Бібікова, тільки в 1840-1844 рр. із числа дворян було виключено 82121 осіб. Високе суспільно-політичне становище поляків було на той час втрачене.

Під час генерал-губернаторства в Південно-Західному краї Д. Бібікова (1837-1852) проводилася політика русифікації. За його наказом були закриті всі католицькі монастирські та приходські

училища. Католикам заборонялося займати посади в адміністрації краю, вчителювати.

За даними Г. Марахова, на початку 1853 р. серед поміщиків Подільської губернії поляки становили 89 % [24, с. 31]. За підрахунками Д. Бовуа, на 1863 р. у трьох правобережних губерніях було не більше 5 тис. польських маєтків.

Польське дворянство на Поділлі у 1862 р. подало імператору Олександру II адрес, в якому висловило бажання приєднати край до Царства Польського. Внаслідок цього були розпущені губернські дворянські збори, у яких більшість складала поляки [23, с. 185].

У планах польських повстань Україна займала особливе місце. Зокрема, один з польських учасників підготовки повстання 1863 р. З. Мілковський (Т. Єж) планував виступ повсталих на Русь, тобто Україну – Поділля, Волинь, південь (де мав підняти на повстання козаків Ксаверій Браницький). Головним організатором повстання на Русі був полковник Е. Ружицький [12, с. 143; 46].

Після польського повстання 1863-1864 рр. розпочалася офіційна політика скорочення польського землеволодіння на Правобережжі та збільшення російського. Було відібрано більше 144 маєтків польських поміщиків, конфісковано землі учасників повстання з різних соціальних прошарків (132 тис. дес.).

Власники маєтків втрачали право на купівлю землі, щоб запобігти зростанню польського землеволодіння. Польським землевласникам було заборонено, за указом від 10 грудня 1865 р. «Про заборону купувати нову землю особам польської національності...», набувати нові землі будь-яким шляхом, крім прямої передачі у спадок. У 1893 р. обмежили коло родичів, які могли успадкувати маєток – це мали бути члени подружжя та родичі по прямій лінії. Було введено спеціальний 10 %, згодом 5 % податок на прибуток із польських землеволодінь (існував до кінця XIX ст.).

Подібна політика уряду поступово сприяла зменшенню польського землеволодіння на Правобережжі. Якщо у 1861 р. польським поміщикам у регіоні належало 89 % приватної землі, то у 1901 р. – 47 %. Водночас далі цифри змінюються, тому що у 1905 р.

поляки отримали право продавати землю полякам, землеволодіння збільшується. Як відзначає Д. Бовуа, у літературі наводиться інформація П. Столипіна, яку він збирав щодо польських землевласників у 1909 р., з метою впровадження земств: 1499 поляків-землевласників, яким належало 2306 тис. дес. землі. Д. Бовуа називає ці цифри заниженими й вказує, що на 1914 р. польське землеволодіння на 3 млн. дес. було більше російського [7, с. 175-176].

Олександр II повернув полякам втрачене після повстання 1830 р. право обирати суддів та засідателів повітових судів (1855), однак участь у черговому повстанні призвела до закриття дворянських зборів та позбавлення поляків прав займати урядові посади на Правобережній Україні. З 1866 р. уряд відмовився від практики переведення шляхти у дворянство.

І. Лісевич вважає, що в Наддніпрянській Україні польське населення на початку 1860-х рр. становило 480-485 тис. осіб. Дрібна польська шляхта на Правобережжі складала близько 350 тис. осіб, багато з яких поступово приписали до однодворців, а після ліквідації стану однодворців у 1866 р. тих, хто жив на селі – приписали до вічних чиншовиків [22, с. 44, 46]. У 1886 р. було ліквідовано чиншеві відносини, і вони могли викупити землю. Гіршим було становище тих, хто не потрапив раніше до однодворців.

Після 1861 р. поляки мігрують всередині Російської імперії, з Царства Польського, поповнюючи промислові прошарки Донбасу та Середнього Подніпров'я. Іноді переносяться цілі виробництва. Так, до Кам'янського з Варшави був переведений металургійний завод, директором якого був інженер І. Ясюкович. Польський капітал та фахівці залучалися й до інших підприємств, наприклад, металургійного заводу в Олександрівську тощо. Засновувались поляками підприємства й на Правобережжі. На початку ХХ ст. їм належало 36 цукрових заводів у Наддніпрянській Україні [22, с.45]. Польський капітал залучений був до «Південно-Західного товариства залізних доріг», поляки брали участь у «Київському сільськогосподарському товаристві».

Поляки, за оцінкою Д. Бовуа, були найбільшими виробниками спирту. Значну роль вони відігравали у цукровій галузі. На Волині у 1880-х рр. по 7 заводів належало графам Браницьким та Потоцьким. У 1914 р. з 147 цукрових підприємств Правобережжя полякам належало 60, вони брали участь у 10 акціонерних товариствах. Польські літератори оспівували буряк, джерело прибутку, як граф Адам Жевуський у творі «Його зажерливій милості Буряку!» [29, с. 103; 8, с. 244-245, 251]. Польський капітал перед 1917 р. в Україні становив майже 2 млрд. руб.

Перед революцією 1917 р. поляки були зайняті: у сільському господарстві – 46,8 %, у промисловості – 24,1 %, у торгівлі – 2,2 %, вільні професії – 15,7 %, чиновництво, духовенство, домашня прислуга та ін. – 11,2 %.

Суспільно-політичне життя у другій половині XIX – на початку XX ст. У Києві у 60-х роках XIX ст. існувало Товариство молоді польської (Stowarzyszenie Młodzieży Polskiej) – як земляцтво (ziomkowstwo), після розколу 1884 р. – Корпорація студентів польських (Korporacje Studentów Polskich) [39] («Польське коло»), що мало багату бібліотеку. У 90-х роках «Коло» налічувало 14-16 гуртків, які об'єднували 140-180 членів (з 500 поляків, що навчалися у виші). Існувало два напрямки: червоні (вивчали суспільні науки, соціалістичні ідеї) та білі (займалися вивченням польської історії та літератури). Студенти знайомилися з польською літературою, приділяли увагу польській мові [34, с. 152]. Головні ідеї, які їх цікавили – це незалежність Польщі та соціальний прогрес. Відомий український історик В. Антонович у 1858-1861 рр. був членом білоцерківської (польської) гміни в Києві (зрештою він обрав українську національну ідентичність).

В Одесі існувало з 1882 р. Добровільне товариство польське (Ochotnicze Stowarzyszenie Polskie) (статутний капітал – 10 тис. крб.). При товариствах створювались притулки для сиріт. У 1895 р. подібне товариство з'явилося у Харкові, 1898 р. – Миколаєві, 1896 р. – Херсоні. В Одесі існував Союз (związek) молоді польської, який збирав гроші на народну справу, «Сокол Одеський» відмічав річниці

польських повстань, Конституції 3 березня (1791 р.). У Харкові до 1894 р. існувала Асоціація студентів (*Zrzeszenie studentow*).

У 1905-1907 рр. в умовах революції, після певної лібералізації урядової політики посилилась роль католицизму, були відновлені майнові права польського дворянства.

Розвиток робітничого та соціалістичного руху. На початку 90-х років XIX ст. в Києві виникають перші польські робітничі гуртки. Один з них, що виник у Головних залізничних майстернях, очолив Е. Плетат. Робітники читали «Працю та капітал» С. (Ш.) Дікштейна, польські, а згодом російські газети та прокламації. Польські соціалістичні гуртки існували й на київських заводах. Токар М. Конопка створив гурток самоосвіти. Серед керівників гуртка були Адам Рабчевський, Йосип Мошинський, входив до гуртка А. Луначарський [34].

У 1891 р. був створений «Союз польської соціалістичної молоді», на зразок конспіративної організації, в якій велася серйозна робота з вивчення історії визвольних рухів і вироблення програми (П. Полонський) [34, с. 152].

У 1893 р. оформилась Польська партія соціалістична (ППС) і Соціал-демократія королівства Польського (СДКП). «Союз» увійшов до ППС. На межі 1893-1894 рр. частина студентів вийшла з ППС. Відтоді існувало дві польські групи. Перша тяжіла до ППС, її очолювали І. Султан-Пересвет, Г. Сарцевич, Л. Левкович. Вони встановлювали тісні контакти з робітниками. У другій була соціал-демократична орієнтація.

З огляду на те, що велика увага приділялася національному питанню, ППСівська група отримала матеріальну допомогу від ліберального фабриканта Андржеєвського, який субсидював кілька таємних шкіл для дітей польських робітників та ремісників, у яких вчителями були ті, що поділяли погляди членів групи.

Київська група польських соціалістів не хотіла увійти до складу ППС, тяжіла до об'єднання з місцевими соціал-демократами. Навесні 1897 р. відбулося об'єднання київської групи поляків-соціалістів, поляків-соціал-демократів і місцевих соціал-демократів.

Учасники соціалістичного руху прийняли участь у зборах у Києві в січні 1896 р. на 10 річницю страти діячів першої польської політичної партії «Пролетаріат» (створена у 1882 р.) (П. Бардовського, С. Куницького, М. Косовського, І. Петрусинського) [34].

Хоча ППС і діяла в Києві, однак її діяльність була підготовлена російською соціал-демократією й пропаганда велася російською мовою. Можливість для участі у політичному житті з'явилася зі створенням Виборчого комітету.

Суспільно-політична активність поляків у 1905-1907 рр. та післяреволюційний період. Д. Бовуа на основі перепису 1897 року наводить наступні цифри щодо кількості поляків в Україні – 320 тис. польськомовного населення, 600 тис. католиків. Величезну кількість складала декласована польська шляхта. Єдиними, хто міг заявити про себе у 1905-1908 роках як окрема польська група, були за соціальним становищем зем'яни (біля 3 тис. сімейств у 1890 році), а також міська інтелігенція та чиновництво (біля 80 тис. осіб) [34].

У польському політичному житті Д. Бовуа виділяє два напрямки: 1) традиції «Корпорації» під знаком російських кадетів (Султан-Пересвет, С. Хорват та ін. – 2 грудня 1905 р. утворили *Polskie stronnictwo Konstytucyjno-demokratyczne Ukrainy, Wolynia i Podola* (Польська конституційно-демократична партія України, Волині та Поділля); 2) *Demokracja Narodowa*, яка мала коріння у Київському університеті – групу *Polonia* (створена у кінці XIX ст.) [34].

У 1906 р. створені були спеціальні органи, що вивчали статутні проєкти бажаючих зареєструватися польських товариств, діяльність яких контролювалася губернаторами. У 1906 р. з середовища «*Zrzeszenia Polakow na Rusi*» (Об'єднання поляків на Русі) утворена «Польська національна партія на Русі» («*Polskie Stronnictwo Narodowe na Rusi*»), яка мала офіційний орган «Журнал Київський» («*Dziennik Kijowski*») (J. Bartoszewicz). Організація відстоювала історичні права поляків на маєткові землі, виступала за загальне виборче право. Поляки не могли відкрито дотримуватися анексійних планів відродження Польщі у межах 1772 р., бо це несло загрозу їх

майну. У 1906 р. у Думі у «Kole polskom» з 53 депутатів 19 представляли західні губернії. Серед депутатів був професор Київського університету Людвік Кульчицький, який запропонував створити Союз Слов'янський [39]. У 2-й Думі тільки Подільська губернія мала 1 делегата – Вінцентія Ліссовського. У 3-й Думі не було ні одного поляка з України.

І після революції продовжував розвиватися польський студентський рух, створювалися організації. Зокрема, у 1908-1913 рр. у Київському Політехнічному інституті існувало студентське товариство «Братська допомога» («Braterska pomoc»), створювалися земляцтва.

Розвиток культури наприкінці XVIII – на початку ХХ ст.

Розвиток польської культури залежав від багатьох чинників: розвитку інтелігенції, наявності центрів освіти, державної політики, особливо після польських повстань тощо. Він розглядався як шлях до польського культурного переважання на територіях, приєднаних від Речі Посполитої. У політично забарвленій літературі вказувалося на використання поляками в якості аргументу у боротьбі за колишні території тези про їх цивілізаторську роль [15] для, зокрема, Правобережної України. Тому уряд, особливо після польського антиімперського повстання 1830-1831 рр., приділяє особливу увагу інтелектуальній боротьбі за Правобережжя, засновуючись на складі населення, більшість якого представляли українські селяни (в офіційному імперському представленні – «русские»). Велику роль відігравали історики та Тимчасова комісія для розбору давніх актів.

Відомий польський вчений і діяч у галузі освіти й культури Тадеуш Чацький (1765-1813) є уродженцем Порицька (з 1951 р. с. Павлівна Волинської області). Він працював інспектором шкіл Волинської, Київської та Подільської губерній. Спільно з Г. Коллонтаєм заснував Кременецький ліцей. Т. Чацький є автором праці «Про назву Україна». Його бібліотека в Порицьку складалася з понад 6 тис. томів. Серед старожитностей знаходились особисті речі Богдана Хмельницького. Т. Чацький у 1805 р. купив у спадкоємця

князя Юзефа Понятовського «Королівську бібліотеку» для волинської гімназії.

У с. Великі Дедеркали на Тернопільщині народився визначний польський громадський діяч та філософ-просвітител ь Гуго Коллонтай (1750-1812). Він став одним з ідеологів польського повстання 1794 р. За його ініціативи у 1802-1808 роках у Москві та Кременці відкриті ліцеї. Майно Кременецького ліцею, закритого після польського повстання 1830-1831 рр., у 1833 р. передали новоствореному Київському університетові.

Г. Коллонтай та Т. Чацький були діячами «едукативної комісії» (державного органу, що здійснював керівництво шкільною освітою в Польщі й західних областях України, якій належала ініціатива передачі освіти з-під опіки церкви державі, відбувалося переведення навчання з латини на польську). В Україні ними засновано 245 польських середніх та вищих учбових закладів [21, с. 88-89].

Першим куратором Харківського учбового округу був граф Северин Потоцький.

З початку ХІХ ст. до повстання 1830-1831 рр. в Уманському базиліанському училищі навчались Юзеф (Йозеф)-Богдан Залеський (1802-1880), етнограф Генріх-Франциск Духінський (1817-1886), Михайло Грабовський (1804-1863), Северин Гощинський (1801-1876), В. Григорович (1815-1876).

Після повстання 1863-1864 рр. вводилися обмеження щодо польської культури, закривались театри тощо, заборонялось видання польською мовою книг, преси, вівіски польською мовою тощо. Не дозволялось відкривати школи, існував перелік посад, які не могли займати поляки. Репресії торкнулися й церкви, приймалися заходи для обмеження змішаних шлюбів. Уродженці Царства Польського зі західних губерній, римо-католицького сповідання не допускалися до посад в навчальних закладах МНО, окрім Варшавського та Дерптського округів. Згодом, у 1890-х рр., ставлення до поляків в освітній сфері стало більш м'яким.

Вводилася 5 % норма прийому студентів-поляків, звільнена значна кількість викладачів поляків у вишах. Поступово ця політика

пом'якшується. В університетах в Україні працювали біолог Л. Ценковський, хімік А. Веріго та ін. [22, с. 47].

Згідно з законом від 10 грудня 1865 р. в Подільській губернії було закрито 4 костьоли, католицькі братства, школи при костьолах, єпископська католицька кафедра в Кам'янці-Подільському. У католицьких школах Закон Божий викладався російською мовою. Католикам було закрито шлях до адміністративних посад.

Царським указом 3 квітня 1892 р. було заборонено відкривати на Поділлі (Правобережній Україні) польські школи, культурні товариства та гуртки. Відповідно центром культурного життя стала католицька церква.

У кінці ХІХ ст. на Поділлі було багато гоноратських (терціярських) католицьких братств та гуртків. Їх члени вивчали польські пісні, організовували хорові гуртки, урочисто святкували релігійні храмові свята. На початку ХХ ст. були спроби священників створити школи при костьолах, однак поліція перешкоджала цим заходам.

У 1904 р. з'являється товариство «Oswiata». На Правобережній Україні місцеві поміщики та польська інтелігенція входили до філії польської організації «Полонія». У межах товариства існувала молодіжна організація «Сокіл».

Нові можливості для розвитку польського культурного та національного життя з'явилися під час революції 1905-1907 рр. 14 квітня 1905 р. вийшов указ про віротерпимість. Тому католицьким релігійним братствам вже не заборонялось проводити культурно-освітні заходи, якщо вони не суперечили російським законам. У 1906 р. було скасоване покарання за таємне навчання католиків.

У багатьох містах починають створюватися організації різного напрямку діяльності: освітні, культурні тощо. У 1906 р. в Києві почало діяти Польське товариство гімнастичне [44].

У Кам'янці-Подільському у 1905 р. було створено «Товариство добродійності», що організовувало вистави польською мовою. До місцевого польського громадського товариства входив О. Шульмінський, який пізніше став одним з ініціаторів створення у

місті державного університету. У Вінниці засновано товариство «Oswiata». В Одесі під час революції було засновано кілька організацій національно-культурного спрямування, зокрема, «Дім польський» Згодом подібні Доми стали з'являтися в Могильові-Подільському, Харкові, Херсоні, Луцьку (1906).

Розвиток легальної польської освіти, що розпочався у цей час, контролювався губернаторами, зокрема, подільський губернатор у 1907 р. своїм циркуляром наказував закривати ті школи, які є «шкідливими». Так само контролювався театр, у виставах якого не мало бути проявів «польського сепаратизму».

Загалом у 1905-1907 рр. у Києві виходило 12 польських газет, 14 тижневиків. 8 журналів: соціалістичного спрямування, суспільно-політичного, економічного, мистецько-літературного, клерикального. Часописи друкувалися також у Бердичеві та Одесі («Dziennik Odeski») [5, с. 112]. Серед польських видань були щотижневик «Край» («Kraj»), в Одесі 1906-1907 – «Польське життя». Згодом замість цього видання – «Голос польський». Наприкінці 1907 р. розпочато видання «Кур'єра польського», однак воно збанкрутіло. У 1907 р. вийшов «Kalendarzyk Odesski na 1907 r.», також виходив «Kalendarz Domu Polskiego» [42].

Окремі польські поміщики в період революції випускали періодичні видання українською мовою. Так, подільський поміщик А. Волошиновський випускав україномовний часопис для селян «Світова зірниця» (1906-1913) [27].

З 1907 р. починають вводитися значні обмеження, закриваються культурно-освітні товариства. 4 вересня 1909 р. царський уряд поставив поза законом товариство «Освята» [7, с. 222], розпочався поворот до русифікації.

У період реакції продовжували існувати, завдяки приватній ініціативі, таємні польські школи. Проти організаторів навчання проводяться репресії. Поступово таємною освітою починають все більше опікуватися католицькі священники та заборонені урядом релігійні товариства й братства. У польському середовищі були

поширені релігійні об'єднання. Зокрема, в Умані з 1908 р. діяло Римо-католицьке релігійне товариство.

Водночас існували центри, в яких продовжували діяти культурно-просвітницькі інституції. Зокрема, у Вінниці у 1910-1914 рр. продовжував діяти польський клуб та товариство, яке у 1910 р. організувало святкування 600-ї річниці Грюнвальдської битви, а влітку 1913 р. – 100-річчя з дня загибелі союзника Наполеона Понятовського.

У Проскуріві у 1910-1912 рр. видавався легальний «Тижодник Подольські», однак цензура зупиняла видання, якщо вважала їх «знаряддями» розвитку польського патріотизму [5].

Важливим культурним центром для польської меншини було м. Проскурів на Поділлі. Повіт за кількістю польського населення на 1910 р. (52194 осіб) посідав перше місце в Україні. Серед культурних установ у місті слід згадати польську друкарню Г. Голованевської [5].

Поляки навчалися у вищих навчальних закладах в Україні. У Київському університеті в 1897 р. навчалося на медичному факультеті 143 поляки, на праві – 175. У 1887 р. Октавіуш Августинівич (генерал, колишній вихованець Київського університету) пожертвував на розвиток польської меншини 46 800 крб., на відсотки давалися стипендії.

Також медичному та юридичному факультетам віддавали перевагу польські студенти й у Харківському університеті (з 91 – 35 вивчали медицину. 22 – право).

В Одесі кількість поляків в університеті була найменшою серед українських вишів періоду: у 1888-1889 навчальному році навчалося 39 поляків. Серед них 21 – на юридичному, 13 – на математичному факультетах. Дослідники вважають, що такий вибір факультетів визначався потребами управління шляхетськими маєтками, хоча можна пов'язати прихильність до юридичних та медичних факультетів із завданнями польського національного руху (наприклад, в українському національному русі нерідко лідери мають саме правничу фахову підготовку).

Поляки входили до складу університетських викладачів. У Харківському університеті працювали ботанік Л. Ценковський, математик А.-Б. Пшеборський, брат Адама Александр Міцкевич та ін. У Новоросійському університеті працювали відомий філолог, уродженець м. Балти, В. Григорович, також ботанік Л. Ценковський та ін. У 1834 р. у Київському університеті з 20 викладачів 17 були поляки [21, с. 91]. Напередодні 1917 р. в Київському університеті викладали 17 поляків, зокрема, це фізик Б. Шишковський.

Поляки брали участь у розвитку різних галузей науки в Україні. В Україні діяла ціла плеяда польських лікарів, зокрема, міський санітарний лікар Одеси (1905) В. Богуцький. Людвик Горецькі (Гурецькі) народився на Волині в польській шляхетській родині римо-католицького сповідання. По закінченні медичного факультету Київського університету займався лікарською справою та педагогічною діяльністю в університеті. Він був директором дерматологічної клініки в Києві з часу її заснування (з 1864 р.), очолював медичний факультет Київського університету. Збереглося його 26 наукових праць [40].

У XIX ст. в Україні діяли відомі польські історики: видатний краєзнавець, психіатр Ю. Ролле (Поділля), О. Яблоновський. На початку XX ст. в Україні працювало 87 членів Товариства польських техніків.

В Україні працювали видатні польські митці, зокрема, архітектори, випускник Петербурзької Академії Мистецтв В. Городецький, Ф. Гонсіоровський та ін. Фізико-математичний факультет Харківського університету закінчив відомий художник Генрік Семирадський.

Поляки в Одесі наприкінці XVIII – на початку XX ст. Польська громада в Одесі модерного часу почала формуватися з кінця XVIII ст. Як вказувалося ще у 1862 р. у статті «Польская улица в Одессе» («Одесский вестник»), Й. Дерibas, маючи знайомства з польськими землевласниками Волині та Поділля, загітував їх направляти свої товари – зерно – не до Риги, а до Одеси. Економічний інтерес сприяв формуванню у місті цілого прошарку з відомих польських родів –

Потоцьких, Браницьких, Собанських, Любомирських, Маньковських, Ржевуських. А. Скальковський особливо відзначав для кінця XVIII ст. роль Прота Потоцького, що був київським воєводою. Велику роль зіграла Одеса в діяльності Польського торгового товариства, яке з Херсона було переведено до Одеси [11]. Серед заслуг товариства – встановлення судноплавства по Дністру, що розширювало торгівельні можливості до Середземномор'я. В Одесі роль поляків відображена у назвах багатьох вулиць: Польської, Софіївської, Єлисаветинської та ін.

Серед відомих місцевих польських землевласників можна назвати, зокрема, В. Скаржинського. Севериновка, Ширяєве, Шеміотовка – це тільки кілька назв населених пунктів Одещини, пов'язаних з поляками.

Представники польської громади засновували комерційні дома, контролювали торгівлю зерном. Англійський мандрівник Е. Кларк писав про Одесу, що туди купами з'їжджаються багаті поляки, щоб скупатися в морі.

Не випадково перша театральна постановка в Одесі була здійснена у 1805 р. польською трупою у коморі графині Ржевуської (на розі Грецької та Рішельєвської).

В Одесі перебували багато відомих впливових та гарних жінок свого часу, таких, як Єлісавета Браницька (дружина М. Воронцова), Кароліна Собанська та ін.

До Одеси також переселялося дрібнопомісне дворянство, військовополонені, солдати розпущених польських військ.

На початку 1820-х років процес формування польської громади міста був завершений. Політична активність одеських поляків проявлялась у діяльності масонських лож («Понт Евксинський» та «Три царства природи»), де більшість становили поляки та росіяни.

Після заборони масонських лож Одеса стала одним з центрів польського національно-визвольного руху в Україні. У лютому 1825 р. до Одеси прибули учасники розгромленого царською владою руху філоматів у Віленському університеті А. Міцкевич, О. Єжовський, Ф. Малевський. Після недовгого слідства над

філаретами вирок був не дуже суворим: останнім пропонувалося за власним бажанням обрати одне з віддалених міст в імперії. А. Міцкевич та О. Єжовський обрали посади викладачів у Рішельєвському ліцеї.

А. Міцкевич часто відвідував дім подружжя Залеських, який був осередком польської культури в Одесі, у якому проводилися не тільки літературні вечори, але й часті зібрання польських патріотів-учасників національно-визвольного руху. Зв'язуючою ланкою між декабристами та одеською польською колонією був друг А. Міцкевича Г. Олізар, що виступав посередником у переговорах між Польським патріотичним товариством та декабристами щодо спільного виступу.

В Одесі А. Міцкевич зустрічався з П. Мошинським – одним із прибічників співпраці між польськими та російськими таємними організаціями, відвідував дім В. Шеміота, який мав широкі контакти (з О. Пушкіним, К. Рилєєвим, Ф. Туманським). Поезія А. Міцкевича вплинула на процес становлення національної свідомості польської громади в Одесі.

Відомий історик Одеси й півдня України А. Скальковський часто в літературі характеризується як поляк, водночас відомо про еволюцію його самоідентифікації, що часто випускається з поля зору [28].

Після повстання 1830-1831 рр. маєтності тих, хто підтримував повстання, були секвестровані, відбулися репресії.

Але вже у 1840-х рр. переселяються нові аристократичні польські родини. Одеса стає важливим центром, який відвідують численні представники польської культури, у тому числі Г. Сенкевич, Ю. Словацький та ін.

На 1897 р. в Одесі проживало 17 395 поляків.

На початку ХХ ст. важливим чинником життя польської громади в Одесі стала революція 1905-1907 рр. 17 січня 1906 р. було засновано культурно-просвітницьку організацію «Ognisko», у документах якої було зазначено: «Товариство є об'єднанням поляків, постійних або тимчасових мешканців м. Одеси, незважаючи на їх віросповідання, соціальний стан та політичні погляди». При

товаристві існували літературне, музично-драматичне та спортивно-гімнастичне відділення. У березні 1906 р. почала діяти інша організація – «Liga» на чолі з В. Станіславським, яка співпрацювала з Просвітою. Важливим осередком національного життя став заснований 17 вересня 1906 р. «Dom polski w Odesie», з 1910 р. – «Odeski Dom polski» (до 1920 р.).

Представники польської громади займалися благодійницькою діяльністю. Так, у 1882-1917 рр. існувало Благодійне товариство при римо-католицькій церкві в Одесі.

З 1914 р. здійснювалося видання газети «Dzennik Odeski».

Під час Першої світової війни був створений «Польський комітет м. Одеси» [41, с. 125-126].

Поляки на Західній Україні. Після входження Галичини до складу Габсбурзької монархії в 1772 р., кількість поляків у регіоні постійно зростала в ХІХ ст., з 1830 до 1880 рр. кожного десятиліття їх кількість зростала на 250-280 тисяч. Наприкінці ХІХ ст. поляки у містах з населенням понад 20 тис. осіб становили 72,5 % міського населення.

Невдача визвольного повстання в Російській імперії у 1830-1831 рр. призвела до перегляду тактики польського визвольного руху. У 1835 р. у Львові була створена група товариства Співдружності польського народу. Існували демократичний та ліберальний напрямки, що виступали проти феодальних порядків. До ліберального напрямку відносився Смолка, який «вважав збройне повстання божевіллям, а пропаганду соціальної революції – національним злочином». До демократичного напрямку належали К. Ценглевич, Малиновський. Проводилася пропаганда серед селян, використовувалися псевдоніми «Гонта», «Залізник» [25].

У 1848 р., під час революції в Австрійській імперії, 18 березня у Львові відбулася нарада діячів польського національного руху. Була складена петиція до австрійського імператора, головні вимоги якої – знищення всіх обмежень «вільного розвитку польського народу», скликання сейму, окрема провінційна адміністрація, призначення до установ місцевих людей (поляків), запровадження в школах та

установах тільки польської мови. Коли адвокат Кирило Вінковський попросив включити згадку про русинів, йому було відмовлено. Багато русинів відмовилося підписати петицію. Губернатор погодився на створення національної гвардії та тимчасове звільнення в'язнів. 22 березня до губернатора Стадіона прибула делегація переважно польських літераторів та журналістів, які вимагали свободу преси. Згодом губернатор скасував цензуру. У Львові почало виходити понад 10 газет українською та польською мовами.

Вже 20 березня студенти почали формувати академічний легіон національної гвардії. 15 квітня 1848 р. у Львові була створена Центральна Рада Народова. Особливу роль відігравав журналіст Ян Добжанський. Спеціальну увагу Рада приділяла формуванню національної гвардії, яку розглядала як єдину силу у боротьбі за незалежну Польщу. Влітку загони гвардії були створені по всій Галичині, загальна чисельність досягла 20 000 осіб, у Львові – біля 5 тисяч. Велику увагу Рада приділяла й агітації серед селянства. Активну роль у складанні відозв відіграли студенти Львівського університету. Рада розробляла різні проекти системи управління в автономній Галичині, проекти виборчої системи в галицький сейм.

Певний вплив поляки мали й на діяльність Руського собора. Серед них були граф Дзедушицький, князь Яблоновський [25, с. 122, 124-125].

У 1848 р. відбулося Листопадове повстання. Як свідчать матеріали судового процесу 1848-1853 років, напередодні повстання близько тисячі львівських підмайстрів та учнів ремісників звернулися до польських офіцерів 14 роти національної гвардії з проханням дати їм зброю. У жовтні 1848 р. Центральна Рада Народова й студентський комітет здійснили ряд заходів по підготовці збройного повстання силами тільки національної гвардії. 30 жовтня у Львові була створена комісія громадського порятунку й безпеки, яка мала у своєму розпорядженні загони національної гвардії й одержала право видавати обов'язкові для всіх мешканців Львова накази. Ввечері 1 листопада групи людей «почали скупчуватися й співати патріотичні

пісні й з польськими закликами «Хай живе Польща!», «Геть німців!» проходили ринки й вулиці, загрожуючи вирізати німців».

Приводом для повстання став напад австрійських солдат на двох національних гвардійців Михайлича й Навроцького. Навроцький був тяжко поранений і незабаром помер. У конфлікті взяли участь, з одного боку, загони національної гвардії, у тому числі академічний легіон, шкільна молодь, реміснича молодь, прислуга, робітники, підмайстри, двірники. За спогадами Каетана Яблонського, народ, що складався з «робітників, двірників, ремісничих хлопців ... кружляв по площі Ринок, шукаючи яку-небудь зброю». Вони будували барикади. Власне національна гвардія була не активна, крім студентів. Командуючий австрійськими військами генерал Гамерштейн наказав бомбардувати місто артилерією. Львівський магістрат підписав капітуляцію, умовою якої було роззброєння національної гвардії, виїзд із Галичини всіх польських емігрантів, що брали активну участь у повстанні. Почався стан облоги та реакції [25, с. 126-127].

Поляки приймали участь і в робітничому русі у Львові. У відповідь на заклик віденських робітників створювати робітничі організації львівські робітники та ремісники заснували у 1868 р. товариство «Гвезда» («Зірка»), провідну роль у якому відігравали друкарі. За її ініціативою у 1869 р. почала виходити газета «Ренкодзельник» («Ремісник»).

На початку ХХ ст. в західноукраїнських землях також відбувалися політичні зміни. 2 грудня 1906 р. в австрійському рейхсраті був прийнятий закон про загальне виборче право. У Галичині були встановлені великі привілеї для поляків. З 106 мандатів 34 мандати надавалися містам, в яких, як правило, проходили на виборах депутати-поляки. Крім того, виборче законодавство давало можливість і в сільських округах проходити до парламенту полякам, навіть якщо вони склали не більше 26 % жителів виборчого округу.

У 1905 р. у Львові 2 лютого відбулися збори студентської молоді (близько 1500 людей), де «українська, польська, єврейська академічна молодь Львова» привітала революцію в Росії «як заповіт

свободи для всіх народів, що стогнуть у кайданах суспільного та національного гніту». Також відбувся мітинг біля пам'ятника А. Міцкевичу [25].

У Львові з метою об'єднання передових сил української та польської інтелігенції в середині 1880-х років була заснована «Читальня наукова», головою якої протягом кількох років був І. Франко. Однак у політичному плані позиція І. Франка була іншою. Як співзасновник радикальної партії, він веде боротьбу з проголошеним у 1890 р. Ю. Романчуком курсом – «нової ери» співіснування в Галичині з поляками. У 1894 р. було засноване польською та українською інтелігенцією «Товариство фольклористів у Львові». На початку ХХ ст. у Львові існували клуби «Огніво» та «Огніско», що мали філії й на Наддніпрянській Україні, зокрема, в Одесі.

Польська меншина в Україні у 1917-1920 рр. У 1915 р. внаслідок масової евакуації з окупованого Німеччиною Царства Польського кількість поляків в Україні значно збільшилася, особливо у великих містах – Одесі, Харкові, Києві [30]. У Києві у 1917 р. їх кількість становила 42800 осіб. У 1919 р. в Україні проживало 467435 поляків [16, с. 4].

Ще 6 березня 1917 р. в Києві відбулося засідання «Об'єднаних польських організацій», на якому 552 делегати представляли 233 об'єднання поляків (головно Правобережжя). На ньому було обрано Польський виконавчий комітет, до складу якого входили консерватори, ліберали та соціалісти. 18 березня ПВК відправив листа до УЦР, в якому містився заклик співпраці з братнім українським народом. У січні 1918 р. у Малій Раді поляки підтримали закон про національно-персональну автономію. Водночас каменем спотикання в українсько-польських стосунках стало питання ратифікації Брестської угоди – представники польської меншини в Малій Раді виступали проти приєднання Холмщини до УНР.

Під час Української національно-демократичної революції поляки, як і інші, опинилися в різних політичних таборах. Політичний спектр польської громадськості був широким. Тому формувалося вибіркоче ставлення до участі окремих польських сил в

Центральній Раді. Зокрема, вважають, що Польський комітет виконавчий на Русі представлений не був завдяки своїй консервативній позиції. Водночас до ЦР входило 20 польських депутатів. До Малої Ради входили представники революційної фракції ППС, Польського Націонал-Демократичного Централу (ПНДЦ). Інтереси польської меншини в уряді представляв уродженець Кам'янця-Подільського Мечислав Міцкевич (ПНДЦ) [31, с. 10-11]. З січня 1918 р. він був генеральним секретарем та міністром польських справ УНР. Його кандидатура не визнавалася як загальнопольська з боку Польського виконавчого комітету.

Окремі польські об'єднання публічно підтримували Центральну Раду в стосунках з Тимчасовим урядом, зокрема, «Польська демократична незалежна (неподлегцова) група в Києві» у червні 1917 р. [32].

18 червня 1917 р. в Києві відбувся з'їзд польських офіцерів України, на якому було вироблено «Статут прав польської людності на Україні» з метою захисту прав «польської народності». Відбувалося створення польських частин-корпусів (на Румунському фронті), для чого до Києва з Мінська було переведено Головний польський військовий комітет. Згодом, у січні 1918 р., польська бойова дружина під керівництвом «Польської військової організації» виступила на боці ЦР [31].

30 червня Польський виконавчий комітет повідомив Центральну Раду про підтримку «прагнень братнього українського народу» з'їздом організацій польських на Русі [32]. На з'їзд приїхали делегати від 170 організацій. З'їзд затвердив статут загальної польської організації та в резолюції зазначив необхідність створення об'єднаної Польщі з виходом до моря. Також було заявлено про підтримку «стремління братнього українського народу до політичного визволення», про те, що поляки є корінним народом та меншиною в Україні.

Польські організації в УЦР заявили про невизнання III Універсалу, з огляду на зацікавленість у збереженні приватної власності на землю.

За П. Скоропадського поляк А. Ржепецький займав посаду міністра фінансів, у листопаді 1918 р. здійснювалася фінансова допомога польським біженцям.

У 1917-1920 рр. в Україні діяло більше 1300 польських шкіл [32]. У 1918 р. існував «Polski Uniwersytet Narodowy w Kijowe». У 1917-1920 рр. в Одесі видавалося польською мовою 7 газет та журналів [11].

Гострими були соціальні питання. Польські землевласники намагалися протидіяти селянам в їх намірі розділити землі на Волині та Поділлі, підтримували збройні загони, вели боротьбу з повсталими селянами. Частина польського населення створювало загони самооборони, вступало до Війська Польського, що намагалося включити Правобережжя до Польщі. Частина підтримала радянську владу тощо.

Польська національна меншина в радянській Україні в 1920-1930-х рр. Як відзначає Т. Єременко, увага радянського уряду до польського населення була викликана значною мірою їх прикордонним розселенням, умовами Ризького миру, де йшлося про права національних меншин, курсом на світову революцію, початок якої планувався у Польщі, потребою соціалістичної трансформації суспільства. При ЦК КП(б)У у 1921 р. було створено Польське бюро, яке діяло до 1931 р. З 1922 р. Польбюро очолив польський комуніст та політемігрант Б. Скарбек (Болеслав Шацький) [16, с. 5, 12]. У 1921 р. були створені й польські бюро при губернських партійних комітетах (Волинському, Подільському, Чернігівському, Харківському, Одеському, Катеринославському).

Після Ризького миру 1921 р. поживалися міграційні процеси в прикордонній зоні з Польщею. Добровільне переселення мало тривати до вересня 1922 р. Серед репатріантів до Польщі проводилася агітаційна робота, спрямована на поширення соціалістичних ідей, з метою сприяти світовій революції. Відповідну агітацію забезпечувала у 1921 р. Польська секція.

У 1924-1925 рр. вперше проводилася виборча кампанія до рад рідною мовою, у тому числі польською. Представники польської

громади виявили на той час вищу активність, ніж у середньому в УСРР. Вони склали 1,4 % депутатів до сільських та 1,8 % до міських рад. Водночас частина поляків (1 % міських жителів, 0,9 % селян) були позбавлені виборчих прав [16, с. 14]. Внаслідок цих виборів 9 поляків увійшли до складу ВУЦВК, у тому числі С. Косіор, К. Кветек та ін.

Проведення перепису населення 1926 р. стало певним викликом для польської меншини. З одного боку, не всі заявляли про свою національну належність, остерігаючись переслідувань. З іншого боку, відомо про окремі випадки, коли шкільні вчителі-переписувачі могли записати не за принципом самовизначення людини, але виходячи з того, «що, оскільки живе на Україні, то певно і є українцями» (зокрема, у Волинській окрузі). Тому, після скарг, проводилися повторні опитування, які супроводжувалися значним збільшенням кількості польського населення в окремих населених пунктах.

За переписом 1926 р., в УСРР нараховувалося 476400 поляків (1,6 % узагалі населення).

Польське населення проживало в основному у Волинській, Шепетівській, Проскурівській, Бердичівській округах. Певна кількість мешкала на півдні та Харківщині. Більшість поляків (80,3 %) проживали в сільській місцевості. Представники ЦК у справах національних меншин при ВУЦВК за 1924-1925 р. відзначали високий ступінь «національної солідарності бідноти з заможними колами (що орієнтуються на білу Польщу), що проявляється у відмові від розкуркулення та невходження до КНС (комітети незаможних селян. – Л. Н.) і т. ін.». Також відзначався високий вплив духовенства та недовіра до радянської влади, що викликано, зокрема, «умовами війни з білополяками» та «неправильним під час підходом до населення збоку місцевої влади» [17, с. 121].

Створення польського національного району в прикордонні з Польщею, як зазначалося, відповідало не тільки коренізації, але й тодішнім уявленням про початок світової революції в Польщі. Для просування світової революції, на думку комуністів Ф. Кона та Ю. Мархлевського, треба було створити базу. Вже в 1924 р.

приймається рішення про створення польського національного району. Було обстежено 150 пунктів у Житомирській окрузі, з'ясовано факт володіння бідними поляками українською мовою, а українцями – польською, відсутність міжнаціональних конфліктів, змішані шлюби. Створення району відбувалося у 1925 р. на основі Довбишанського району Житомирської (з 1926 р. Волинської) округи, спершу територія була 490 квадратних верст, а у 1933 р. – 856,4 квадратних кілометри. 68,9 % населення району – поляки. У районі існували промислові підприємства, млини, маслобійні. У 1925 р. ще діяли 3 костьоли, було 15 релігійних общин. У 1926 р. було проведено перший з'їзд Довбишанського району, який було вирішено перейменувати на честь Юліана Мархлевського [16, с. 20-23]. У 1930 р. розглядався нездійснений проєкт ще одного польського району з центром у великому польському селі Гречани Проскурівського району.

З 1925 р. почали створюватися польські національні сільські ради. У 1931 р. їх нараховувалося 159. В УСРР існувала також і 1 польська сільрада в межах МАСРР [16, с. 14-15]. Серед голів сільрад Мархлевського району було 25 поляків, 7 українців, 2 німців, 1 єврей.

З 1934 р. починається процес ліквідації польських сільрад у формі їх реорганізації в українські (Вінничина).

У 1935 р. ліквідовано Мархлевський район, у 1939 р. Мархлевськ було перейменовано у Щорськ [17, с. 125-126].

У 1930 р. в УСРР було 381 польська школа, у 1931 р. польськомовних спеціалістів готували у 2 педагогічних, 4 сільсько-господарських, 1 індустріальному технікумі [17, с. 122]. Зокрема, у Мархлевському районі у 1929/1930 навчальному році було 14 шкіл, 12 хат-читалень, польська агрошкола.

Для поляків був властивий порівняно високий рівень освіти (на 1000 осіб приходилося 454 письменних) [16, с. 10].

У Києві знаходились Польський інститут соціального виховання, педагогічний та механічний технікуми, польські робітфаки, трудова школа, Центральна польська бібліотека,

Польський центральний робітничий клуб, Інститут польської культури.

Виходили польськомовні видання: газета «Серп», журнали для молоді «Глос млодзежи», «Штандар піонера». Діяло спеціальне видавництво «Трибуна» [17, с. 123].

Коренізація здійснювалася і на промислових підприємствах. Так, на Миколаївському суднобудівному заводі ім. А. Марті, де працювало близько 350 поляків, при парткомі існувала з 1925 р. комісія у справах нацменшин. Агітаційні доповіді та лекції («Про становище Польщі»), а також атеїстична пропаганда викликали негативну реакцію з боку польського населення.

Чверть поляків проживали компактно у національно однорідних селах, а також більше половини – у змішаних.

Серед польської меншини проводилась колективізація, проводилась боротьба проти «польського куркульства». У національному районі приділяли увагу вирішенню соціальних проблем (серед так званих незаможників), прикладом чого була діяльність В'юнківської сільради у Мархлевському районі. Водночас приймалися рішення по ліквідації хутірської системи, проводилося «розкуркулення», забиравася земля у костьолів. Так, до 1929 р. в Мархлевському районі розкуркулено 34 господарства.

Близько 21 тис. поляків стали жертвами Голодомору 1932-1933 рр.

Серед польської меншини продовжувала зберігати вплив католицька церква. У Волинській, Подільській та Київській губерніях на 1924 р. було 190 костьолів, у 1925 р. діяли 332 римсько-католицькі громади, існували терціярські та ружицькі гуртки [16, с. 10-11]. Влада намагалася встановити контроль за релігійним життям поляків, у 1929 р. була оголошена боротьба з терціярськими організаціями як ніби головною опорою польського куркульства та агентів польського фашизму.

Вже у 1920-х рр. почався процес відселення поляків в основному з прикордонних територій, спершу він мав добровільний характер, у 1930-х рр. набув примусового характеру [32]. Наприкінці 1920-х частими були нелегальні втечі польських селян до Польщі.

Культурне життя поляків у цей час розвивалося під значним впливом політики коренізації, зберігаючи і традиційні риси (вплив церкви). У першій половині 1930-х рр. у Києві існувало польське народне товариство просвітницького спрямування, у 1935 р. – Польський педагогічний інститут. Першим директором був Б. Скарбек, після звинувачення його у шпигунстві – Лазоверт [43, с. 111]. Діяв польський театр, був зачинений після звинувачення акторів у шпіонажі.

Політичні репресії проти поляків. Політичні процеси кінця 1920-1930-х рр. встановлювали зв'язок між періодом 1917-1920 рр. та подіями сучасними, піддаючи покаранню тих, хто були активними учасниками польського руху часів революційних подій, а також вказуючи на нові завдання національної польської опозиції в УСРР. Політичні репресії полягали у формуванні образу ворога, звільнення з роботи в ході чисток, арешти та депортації. Як зазначає Л. Якубова, усі колишні іноземні колонії та інші етнічні анклави, безпосередньо чи опосередковано пов'язані з закордонням, перетворилися на першочерговий об'єкт репресій.

Прикладом є так звана справа «про контрреволюційну та шпійонську організацію на Правобережній Україні», або «справа ксьондзів» (1929-1930 рр.), по якій проходило 31 людина. У присуді по справі найважче покарання мали дістати 6 учасників справи – Свидерський Я. Є., Левинський Я. І., Скальський А. І., Наскренський К. Е., Міодушевський І. Я., Андрушевич Ф. А., які присуджувались до «вищої міри соціального захисту» – розстрілу, який було замінено позбавленням свободи на 5 років з ураженням у правах. Інші учасники справи отримали 3-5 років. Витоки їх діяльності пов'язували зі створенням у 1917 р. «Польського комітету на Русі», метою якого визначалося об'єднання поляків та приєднання України до складу «польської фашистської держави». Далі у вирокі по справі стверджувалося, що одночасно була створена «підпільна бойова шпійонська організація» «Польська організація військова», яка мала збройно захопити територію України й серед керівництва був директор східного відділу Міністерства зовнішніх справ Польщі

Голувко та прем'єр-міністр Славек. Після розпаду цих організацій у Польщі створено емігрантський керівний центр на чолі з поміщиком Липківським. Мета цієї організації «по суті» – шпionська та контрреволюційна діяльність в Україні. В самій Україні ці завдання ніби виконує католицька церква, в першу чергу ряд керівників єпархій. Мета організації, по якій вироком – знищення радянської влади в Україні та приєднання її або її частини до «фашистської Польщі». Її учасники ніби використовували релігійне життя та підпільні установи для пропаганди своїх цілей, а саме монастир та духовну семінарію в Києві, монастир у Житомирі, бібліотеку у Житомирі, школи органістів у Проскурові та Сатанові, учительську семінарію в Сатанові, бойову шпionську організацію молоді в Гнівані, контрреволюційну й шпionську організацію в Сатанові, гуртки серцанок «руж» тощо [1, с. 230-244].

На листопадовому об'єднаному пленумі ЦК і ЦКК КП(б)У (1933 р.) піднімалося питання про необхідність боротьби з польськими «фашистськими елементами». Серед іншого, вказувалося на те, що в Інституті польської культури залишився тільки один незаарештований-комуніст, всі інші характеризувалися як члени контрреволюційної організації. У 1934 р. Оргбюро ЦК вирішило провести перевірку по областях польських та німецьких шкіл, на предмет наявності антирадянських елементів [17, с. 123-124].

У постанові політбюро ЦК КП(б)У «Про польський педагогічний інститут» (29 вересня 1935 р.) вказувалося, що недоцільно, з огляду на реальні потреби, мати спеціальний педагогічний польський інститут з 700 людьми, що навчаються, необхідно його ліквідувати й створити при Київському педагогічному інституті польське відділення на 100 студентів. У цьому ж році спершу реорганізовано, а потім закрито Інститут польської культури.

У 1935 р. громадяни польської та німецької національності були звільнені з великих оборонних підприємств УСРР.

У 1933-1935 рр. проводилися репресії проти членів «Польської організації військової (ПОВ)», яких шукали навіть в партії, засновуючись на «визнаннях» фігурантів справи. Був репресований

Б. Скарбек, якого характеризували як крупного польського резидента, довірену особу Ю. Пілсудського. У 1938 р. по справі «ПОВ» проводилися масові репресії в Одесі, до розстрілу спецтрійка присудила 65 учасників справи [17, с. 127; 33, с. 156-157].

Однією з перших і наймасовіших «національних» репресивних операцій 1937 р. стала «польська операція», яка розпочалася 11 серпня 1937 р. з оперативного наказу НКВС СРСР № 00485 «Про проведення операції проти «польської розвідки».

У вересні 1935 р. починається процес посиленої депортації поляків, у записці наркомату внутрішніх справ УСРР зокрема, вказувалося, що «намічено додаткове переселення з Мархлевського району в інші райони України 300 господарств ворожих та ненадійних елементів і виселення до Білбалтлагу 50 домогосподарств найбільш небезпечних антирадянських елементів». Переселялися поляки у 1935 р. також з прикордонних районів Вінницької області. З 1936 р. переселення здійснювалося вже за межі УСРР – до Казахстану тощо (у 1941 р. дістали частина можливість повернутися) [17, с. 127-128].

У 1936 р. з прикордонних з Польщею районів у східні райони СРСР було виселено 36045 поляків.

Поляки на західноукраїнських землях у 1920-1930-х рр. Після входження західноукраїнських земель (Холмщини, Підляшшя, Лемківщини, Східної Галичини, Полісся, Західної Волині) до складу Польщі, поляки на Поліссі становили 24 %, Волині – 16 %, Східній Галичині – 26 % (на 1921 р.). У Львові польське населення становило 52 %. Національна політика Польської держави призводила часто до загострення польсько-українських стосунків, до боротьби двох таборів у ставленні до Польщі – самостійницького та автономістського. Представляє інтерес, що уряд підтримував українську політичну еміграцію, однак забороняв їй контакти з галицькими українцями.

Польські ендеки відстоювали політику створення однонаціональної держави шляхом примусової асиміляції неполяків. Пілсудчики використовували більш виважену політику.

У рамках політики національної асиміляції відбувалося переселення поляків (військових ветеранів) в західноукраїнські землі за підтримки польського уряду.

Польським осадникам-колоністам, зокрема, на Волині, на 1 січня 1923 р. виділялося 112 тис. га землі, на яких у 1922-1923 рр. осіло 3432 господарства [4, с. 10]. Існують дані про те, що на Волині зрештою було 7796 господарств осадників. На Поліссі виділено 113 тис. га землі. За 20 років у сільську місцевість на Волині переселено 200 тис. поляків, у міста – 100 тис. поляків. За деякими спогадами, осадники ізольовано тримали себе, отримували допомогу від уряду в будівництві жител, мали окремі крамниці тощо. В умовах економічної кризи стосунки в суспільстві були напруженими. 3 липня 1930 р. відбулася низка підпалів маєтків генералів, поміщиків, осадників.

На Волині у 1923 р. з 283 осіб, які працювали у воєводському та повітових управліннях – 274 були поляками. Поляки залучалися до поліції.

Г. Юзевський, губернатор Волині, вважав причиною напруження польсько-українських відносин комунізм та націоналізм (вони, на його думку, проникали на Волинь з Галичини), а також польський шовінізм, і взяв курс на створення польсько-українських організацій. Боротьба зі зростанням української національної свідомості мала зворотній ефект та погіршення українсько-польських відносин у регіоні. Не сприяла цьому й «пацифікація» поліцією членів ОУН та КПЗУ.

Погіршилась ситуація після смерті Ю. Пілсудського. У 1937 р. представники Корпусу охорони прикордоння стали проводити насильницьке окатоличення православних. У лютому МВС затвердило «політичну програму державної політики на Волині», якою передбачалася полонізація, заборона назви «українець».

Зростання наруги у відносинах між поляками та українцями, чому сприяла державна національна політика та ще низка чинників, супроводжувалися спробами зближення. Як приклад, у літературі згадується «Biuletyn Polsko-Ukrainski», заснований у 1932 р., у цьому

ж напрямку діяли польські консерватори, представники польської та української інтелігенції. У 1930 р. у Варшаві було засновано Український науковий інститут. Українське національно-демократичне об'єднання (УНДО) підготувало у 1930-х рр. програму нормалізації польсько-українських відносин.

Після включення західноукраїнських земель до УРСР, проводилося виселення осадників, зокрема, на основі постанови ЦК КП(б)У від 19 грудня 1939 р. про виселення польських осадників із території західних областей УРСР. Відбувався розгляд «справ», наприклад, у Волинській області, «польської націоналістичної молодіжної організації», що ніби проводила антирадянську агітацію (1940 р.) [4, с. 21-23, 27].

Польський культурний вплив стимулювався урядовою політикою (закон Грабського 1924 р.), і на 1930 р. було вже 1793 утраквістичні (двомовні) школи в Східній Галичині.

У 1930-х рр. спостерігалася тенденція використання Римо-Католицької церкви у вирішенні національного питання, ототожнення Римо-Католицької церкви з поляками, процес окатоличення мав підтримку, що призводило до відтоку у власне Польщу української інтелігенції.

Розвивався польський театр у Львові та Галичині, де виступали львівські трупи також. Зокрема, у літературі вказується, що у 1927-1928 рр. Львівський театр мав репертуар, не гірший від Варшавських театрів, 50 % репертуару було віддано виставам на твори польських авторів. Крім стаціонарних театрів, існували й інші форми театрального мистецтва. Зокрема, популярними були вистави театральних колективів польського «Сокола» [13, с. 172-173].

Польська меншина під час Другої світової війни. Включення західноукраїнських земель до складу УРСР та СРСР восени 1939 р. супроводжувалося демонстрацією з боку радянської влади диференційованого, класового підходу до польського населення. Так, представники працюючих верств залучалися до участі в суспільно-політичному житті (зокрема, 44 поляки було обрано до Народних Зборів Західної України – 2,9 %), матеріально підтримувалася

частина польської інтелігенції (наприклад, Ванда Василевська). Водночас проводилась агітація проти польської шляхти, буржуазії, поміщиків, священників, осадників, які оголошувалися «агентурою Пілсудського».

Польсько-український конфлікт. Одним з контроверсійних питань польсько-українських відносин в Україні під час Другої світової війни є питання міжнаціонального конфлікту. Українські та польські історики пропонують власні інтерпретації подій, які, незважаючи на значну роботу з вивчення проблеми, залишаються далекими від компромісних. Важливою частиною конфлікту стали події на Волині у 1943 р.

У фаховому висновку робочої групи істориків при Урядовій комісії з вивчення діяльності ОУН і УПА (2005 р.) початок волинського конфлікту відноситься ще до квітня 1943 р., вказується на роль державної національної політики II Речі Посполитої впродовж міжвоєнного періоду, а також на соціальний чинник польсько-українського конфлікту воєнного часу, тобто на значення питання користування ділянкою землі, що годувала [35, с. 24-26] тощо.

В. В'ятрович запропонував концепцію (також і певний альтернативний термін) «другої польсько-української війни». Першою він вважає війну 1918-1919 рр. Особливістю війни він називає участь національних військових формувань та, водночас, цивільного населення. Дослідник відзначає, що цивільне населення «...було не лише жертвою кривавих розправ під час нападів ворожої сторони, а іноді безпосереднім учасником чи навіть ініціатором подібних атак. Саме означена особливість надавала війні особливо жорстокого характеру і створювала додаткові можливості для скоєння воєнних злочинів обома сторонами протистояння» [10, с. 27-36].

У передмові до дослідження українського історика Я. Царука «Трагедія волинських сіл, 1943-1944» Я. Ісаєвич наводить історію початку розгляду проблеми в сучасній польській національній (точніше, виключно національно орієнтованій) історіографії. Зокрема, він згадує двотомне видання польських авторів В. та Е. Семашків «Геноцид, здійснений українськими націоналістами над польським

населенням Волині, 1939-1945». (2000 р.). З огляду на складність всебічного вивчення проблеми, Я. Ісаєвич звертає увагу на один з фрагментів праці, присвячений Володимир-Волинському району [37, с. 15]. Робота Я. Царука, основана на матеріалах усного опитування населення 97 сіл цього ж району (він опитував і жителів низки сіл навколишніх районів), дозволяє порівняти дані, що наводять польські та українські історики, побачити відмінності та зрозуміти крайню обмеженість можливостей джерельної бази. Загалом пропонується концепція першості нападів у районі з боку польсько-німецької поліції на українські села, з подальшими нападами українського населення на польські села як помсти [37, с. 21]. На наш погляд, проблема має комплексний характер і не може бути зведена тільки до поняття «помсти». Це ж стосується й польських дій.

Жертвами з польського боку під час Волинської трагедії стали від 36 до 60 тис. поляків Волині та Галичини [30].

В історіографічній праці О. Каліщук вказується на те, що українські дослідники намагаються зрозуміти весь комплекс причин – територіальних, політичних, етнічних, соціальних, мілітарних, враховуючи дії УПА і АК. Зокрема, Я. Грицак вказує щодо подій весни-літа на Волині, що тут вплинули «макровійни» між нацистською та радянською державно-військовими надпотугами, «мікровійни» між польським, українським, радянським підпіллям, малої громадянської війни між різними групами в українському підпіллі (протистояння між бандерівцями, мельниківцями та бульбівцями, конкуренція за владу між галицькою та волинською групами в УПА), селянської війни за землю, бандитського шумовиння, морального впливу винищення нацистами єврейського населення Волині, що призвело до знецінення людського життя у свідомості багатьох волинян [19, с. 54-55].

У документах можна побачити ще вплив чуток на напруження польсько-українських стосунків: «Люди кажуть, що коли б не доноси поляків, німці не зуміли б нас так терирозувати» (травень 1943 р.) [2, с. 402-404]. Також негативну роль відігравала діяльність польських шуцманів [2, с. 416].

При констатації ворожого ставлення поляків до українців, остраху сільських поляків, в українських джерелах відображені спроби ксьондзів об'єднати поляків та українців проти спільного ворога – німців [2, с. 408].

Часто історики вказують на вплив історичних форм польсько-українських відносин, зокрема, досвід українського та польського націєтворення в Галичині, україно-польської війни 1918-1919 рр., політики Другої Речі Посполитої на українських землях. Зокрема, вказується на негативне значення колонізаційної політики Польщі (осадництва), на національну політику держави, підтримання тези про національно монолітну державу. Політика пацифікації 1930 р., невирішення соціально-економічних проблем з боку держави, усунення православних та греко-католиків з державних установ, політика в Холмщині тощо вели до зростання напруження польсько-українських відносин, зростання взаємної польсько-української ненависті в суспільстві, за визнанням колишнього волинського воєводи Г. Юзевського. У національних українській та польській історіографіях піднімається ще питання про вплив чи його відсутність ідеології ОУН, про зовнішні чинники польсько-українського конфлікту на Волині.

У сучасній історіографії головна роль в організації антипольської боротьби в 1943 р. визнається за Климом Савуром (Дмитром Клячківським) [20].

Окрему позицію в польсько-українському протистоянні займала церква. Відомо, що греко-католицький митрополит А. Шептицький ще навесні 1943 р. засуджував антипольську політику ОУН(б). Греко-католицькі священники виступали зі засудженням «гайдамацьких традицій».

Наслідки репатріаційних договорів для польської національної меншини в Україні. Після Другої світової війни чисельність польського населення в Україні скоротилося внаслідок репатріаційних договорів між Польщею та СРСР. 9 вересня 1944 р. між ПКНВ та урядом УРСР було підписано угоду про взаємне переселення: з Польщі до УРСР могли переселятися українці,

росіяни, русини, білоруси, з УРСР до Польщі – поляки та євреї, які до 17 вересня 1939 р. мали польське громадянство. Переселенці з обох боків отримали право на значні пільги. Однак поляки не поспішали виїжджати, очікуючи вплив еміграційного польського уряду, Англії та США на формування українсько-польського кордону. Темпи переселення позвавились після встановлення кордонів не на 1939 р., а практично за лінією Керзона. У списках на переселення в УРСР було 310989 польських родини (885302 особи). З жовтня 1944 до серпня 1946 рр. з УРСР до Польщі виїхали 283499 сімей (810415 осіб) [9, с. 483-484]. З 1945 р. штучно підштовхувалися міграції: з польського боку діями Війська Польського, з радянського боку – арештами поляків, католицького духовенства – «антирадянських елементів»; впливала й діяльність польських та українських націоналістів [9, с. 486-487].

Поляки в Україні в другій половині ХХ – на початку ХХІ ст. У 1970 р. поляків нараховувалось 295107 осіб, у 1979 – 258309, 1989 – 219179. Поляки традиційно проживали в західній частині УРСР. 31,7 % всіх поляків проживало наприкінці 1980-х рр. у Житомирській області, а також Хмельницькій (16,7 % поляків), Львівській (12,3 % поляків), у Києві – 4,8 % поляків, в Одесі – 2,5 % поляків в Україні.

У 1988 р. в межах Українського відділення Товариства радянсько-польської дружби і Українського товариства дружби й культурного зв'язку з закордоном було створено Польську культурно-освітню секцію (очолив С. Шалацький), з вересня 1988 р. вона стала культурно-освітнім товариством поляків в Україні (КОТП). У різних містах України були створені відділення товариства, у тому числі в Одесі. Воно організовує можливість вивчення польської мови, проводить інші форми культурно-просвітньої роботи [17, с. 129].

У травні 1990 р. у Києві відбувся перший конгрес поляків України. На II конгресі у 1991 р. була заснована громадська організація Спілка поляків в Україні, а згодом було засновано Федерацію поляків в Україні, до якої ввійшло КОТП.

Важливе значення для польської громади має передача їй храмів, серед яких – костюл Святого Миколая в Києві [17, с. 130].

У Києві була відкрита польська гімназія, польські відділи з'явилися в бібліотеках, видається газета «Dziennik Kijowski» («Київський щоденник»). У Києві також почав діяти «Польський клуб», створюються творчі колективи, популяризується польське кіно тощо [17, с. 129].

Польська національна меншина в незалежній Україні переживає процес відродження національного життя. Створюються культурні та просвітницькі організації: Товариство культури польської, Польське товариство наукове та ін. Проводиться значна культурна робота.

Висновки. Формування польської етнічної (національної) меншини в Україні особливий імпульс отримує після входження українських земель до складу Польського королівства та Речі Посполитої. З часу Національно-визвольної війни та створення Гетьманщини становище поляків змінюється на території козацької держави. Чергові зміни були пов'язані зі входженням територій колишньої Речі Посполитої до Російської імперії та монархії Габсбургів (Австрійської імперії). Польський національний рух надихався ідеєю відновлення Речі Посполитої в старих кордонах, або включно з Південною Україною тощо. Польські визвольні повстання завершувалися черговою політичною реакцією, офіційним обмеженням майнових, політичних прав, розвитку традиційної культури. Дещо інша ситуація складалася в Галичині. У ХХ ст., разом з частиною українських етнічних земель, частина польської громади України стала частиною польського суспільства, інша знаходилась в УСРР/УРСР та інших частинах СРСР. Політичні тенденції в цих державностях позначились на історії польської громади. Під час Другої світової війни польсько-українські стосунки пройшли випробування Волинською трагедією 1943 р., яка стала наслідком комплексу причин. Репатріаційні договори з Польщею призвели до скорочення чисельності польської національної меншини в Україні. Поляки в незалежній Україні продовжують зберігати та розвивати свою традиційну культуру.

Контрольні питання:

- 1) Вкажіть на особливості становища поляків в Одесі у ХІХ – на початку ХХ ст.
- 2) Визначте, які наслідки мали польські повстання ХІХ ст. для польської громади в Наддніпрянській Україні в Російській імперії.
- 3) Охарактеризуйте суспільно-політичне життя польської меншини у другій половині ХІХ – на початку ХХ ст.
- 4) Чи мала свої особливості політика коренізації для польської національної меншини?
- 5) Вкажіть на наслідки переселенської акції 1940-х рр. для польської національної меншини в Україні.

Тести:

1. Скільки поляків нараховувалось наприкінці ХVІІІ ст. на Правобережній Україні?: 1) 350 тис. поляків; 2) 400 тис.; 3) 460 тис.; 4) 500 тис.
2. Приведіть у відповідність галузь та відсоток зайнятих у ній поляків на 1917 р.:
  - 1) у сільському господарстві; 2) у промисловості; 3) у торгівлі
  - 4) вільні професії; 5) чиновництво, духовенство, домашня прислуга та ін.: а) 15,7 %; б) 11,2 %; в) 2,2 %; г) 24,1 %; д) 46,8 %.
3. Кого було репресовано як крупного польського резидента, довірену особу Ю. Пілсудського та шпигуна?: 1) В. Косіора; 2) Б. Скарбека; 3) І. Міодушевського; 4) Я. Свидерського.
4. Вкажіть прізвище автора дослідження «Трагедія волинських сіл, 1943-1944»: 1) Я. Ісаєвич; 2) Я. Царук; 3) І. Ільюшин; 4) О. Буцько.
5. Яким офіційним завданням відповідало створення у 1920-х рр. польського національного району у прикордонні з Польщею?: 1) політиці коренізації; 2) тодішнім уявленням про початок світової революції в Польщі; 3) вимогам світової громадськості.

Джерела та література:

Джерела:

1. № 97. Вирок Верховного Суду УСРР у «Справі ксьондзів». 27 червня 1930 р. // З архівів ВУЧК-ГПУ-НКВД-КГБ. 2003. № 21. С. 228-245. URL: http://resource.history.org.ua/publ/gpu_2003_21_2_228
2. Волинь і Холмщина 1938 - 1947 рр.: польсько-українське протистояння та його відлуння: дослідження, документи, спогади. Львів, 2003. 813 с.
3. Літопис руський / пер. з давньорус. Л. Є. Махновця. Київ: Дніпро, 1989. XVI+591 с.
4. Сергійчук В. Поляки на Волині у роки Другої світової війни. Документи з українських архівів і польські публікації / Київський національний університет імені Тараса Шевченка; Центр українознавства. Київ, 2003. 290 с. URL: <http://resource.history.org.ua/item/0006598>

Література:

5. Баженов Л. В. Часопис «Тигодник Подольські» як джерело з історії та суспільно-політичного життя Поділля на початку ХХ ст. // Освіта, наука і культура на Поділлі. 2004. Т. 4.
6. Білецька О. Поділля в політиці польського короля Казимира Ягайловича (за перших п'ять років правління – 1447 – 1452 рр.) // Поляки на півдні України та в Криму. Одеса; Ополе; Вроцлав, 2007. С. 9-16.
7. Бовуа Д. Битва за землю в Україні, 1863 – 1914: Поляки в соціо-етнічних конфліктах. Київ: Критика, 1998. 334 с. URL: https://shron1.chtyvo.org.ua/Beauvois_Daniel/Bytva_za_zemliu_v_Ukraini_1863_-1914_Poliaky_v_sotsio-etnichnykh_konfliktakh.pdf
8. Бойко Я. В. Размещение поляков на юге Украины (конец XIX – начало XX века) // Поляки на півдні України та в Криму. Одеса; Ополе; Вроцлав, 2007. С. 79-85.
9. Буцько О. Україна-Польща 1944-1946 рр.: переселенський процес // Україна в Другій світовій війні: погляд з ХХІ ст. Київ: Наук. думка, 2011. Кн. 2. С. 480-492.
10. В'ятрович В. Друга польсько-українська війна, 1942-1947: Центр дослідження визвольного руху. Київ: Києво-Могилянська академія. 2011. 267 с.
11. Гаврилов Ю. Одещина багатонаціональна – Поляки на Чорному морі // Одеські вісті. 2005. 26 травня.
12. Годованій Є. Поляки – уродженці Південного Поділля у суспільно-політичному житті Одеси останньої чверті ХІХ ст. – початку ХХ ст. //

- Поляки на півдні України та в Криму. Одеса; Ополе; Вроцлав, 2007. С. 143-146.
13. Горбачевський Т. Польський театр у Львові в міжвоєнний період ХХ століття // Краєзнавство. 2012. № 4. С. 169-174. URL: http://resource.history.org.ua/publ/kraj_2012_4_169
  14. Городские поселения в Российской империи. СПб.: Тип. товарищества «Общественная польза», 1860. Т. 1. 490 с.
  15. Еленев Ф. П. Польская цивилизация и ее влияние на Западную Русь. СПб., 1863. 83 с.
  16. Єременко Т. І. Польська національна меншина в Україні в 20-30-ті рр. ХХ ст. / НАНУ. Ін-т історії України. Київ, 1994. 74 с.
  17. Єременко Т., Чирко Б., Калакура О. Поляки в Україні // Віче. 1993. № 2 (лютий). С. 119-130.
  18. Льюшин І. І. Волинська трагедія 1943 – 1944 рр. Київ: Інститут історії України НАН України; Київський славістичний університет, 2003. 313 с.
  19. Каліщук О. Українсько-польське протистояння на Волині та в Галичині у роки Другої світової війни: науковий та суспільний дискурси / Інститут українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України. Львів, 2013. 510 с.
  20. Кондратюк К. Волинська трагедія 1943 року в оцінках сучасних українських і польських істориків // У пошуках правди: зб. мат. міжнар. конф. Луцьк, 2003. С. 439-445.
  21. Кондрацький А. А. Поляки на Україні в Х – ХІХ ст. // Український історичний журнал. 1991. № 12. С. 83-96. URL: http://resource.history.org.ua/publ/journal_1991_12_83
  22. Лісевич І. Т. У затінку двоголового орла (польська національна меншина на Наддніпрянській Україні в другій половині ХІХ - на початку ХХ ст.) // 1993. № 8. С. 1-86. URL: http://resource.history.org.ua/publ/Preprint_1993_8_1
  23. Малий В. В. Становище національних меншин на Поділлі (друга половина ХІХ – початок ХХ ст.) // Історичне краєзнавство в Україні: VII Всеукр. наук. конф. Київ, 1995. Ч. 1. С. 184-186.
  24. Марахов Г. И. Польское восстание 1863 г. на Правобережной Украине. Киев, 1967. 258 с.
  25. Нариси історії Львова / відпов. ред. І. П. Крип'якевич. Львів: Книжково-журнальне видавництво, 1956. 440 с.
  26. Наулко В. Хто і відколи живе в Україні. Київ: Головна спеціалізована редакція літератури мовами національних меншин України, 1998. 80 с.
  27. Нестеренко В. А. Культурно-освітній розвиток поляків Поділля на початку ХХ ст. // Освіта, наука і культура на Поділлі. 2004. Т. 4.

- 28.Новікова Л. Польська складова у житті та творчості історика А. О. Скальковського : спроба узагальнення у контексті проблеми національної ідентичності // Поляки на Півдні України=Polacy na Poludniowej Ukrainie. Одеса; Ополе; Ольштин, 2006. С. 242–251.
- 29.Павлюк В. В. Магнатерія Волині в умовах розвитку ринкових відносин у другій половині ХІХ ст. // Український історичний журнал. 2000. № 1. С. 102-108 URL: http://resource.history.org.ua/publ/journal_2000_1_102
- 30.Папакін А. Г. Поляки в Україні // Енциклопедія історії України. Київ, 2011. Т. 8. URL: http://www.history.org.ua/?termin=poljaky_v_ukrajni (останній перегляд: 07.05.2021).
- 31.Погуляев О. Громадсько-політичний рух поляків Правобережної України у добу Української Центральної Ради (березень 1918 – квітень 1918 рр.) // Історична панорама. 2014. Вип. 18. С. 7-20.
- 32.Сергійчук В. Польська етнічна меншина // Етнонаціональні процеси в Україні: історія та сучасність. Київ: Головна спеціалізована редакція літератури мовами національних меншин в Україні, 2001. С. 274-293.
- 33.Смирнов В. «Польская организация войсковая» (по материалам архивно-следственного дела № 7127П скрипача Г. Годлевского и др.) // Поляки на півдні України та в Криму. Одеса; Ополе; Вроцлав, 2007. С. 147-161.
- 34.Трофимович В. Київська група польських соціалістів наприкінці ХІХ ст. // Україна – Польща: історична спадщина і суспільна свідомість: матеріали міжнарод. наук. конф., Кам'янець-Подільський, 29-31 трав. 1992 р. Київ, 1993. С. 152.
- 35.Українсько-польське протистояння // ОУН і УПА: фаховий висновок робочої групи істориків при Урядовій комісії з вивчення діяльності ОУН і УПА / НАН України. Інститут історії України. Київ, 2005. 51 с.
- 36.Усенко П. Г. Роковані початки історичної антропології «Софіївки»: польський можновладець-олігарх і грецька супер-красуня в українському пристановищі та московському часі на стику ХVІІІ–ХІХ ст. // Проблеми історії України ХІХ – ХХ ст. 2006.Вип. 12. С. 246-261.
- 37.Царук Я. Трагедія волинських сіл 1943–1944 рр. Українські і польські жертви збройного протистояння. Володимир-Волинський район / вступна стаття Ярослава Ісаєвича. НАН України. Інститут українознавства ім. І. Крип'якевича Львів: Інститут українознавства ім. І. Крип'якевича, 2003. 189 с.
- 38.Дубенко В. Конфіскація майна у польських власників і створення Києво-Подільського військового поселення кавалерії // Поляки на півдні України та в Криму. Одеса; Ополе; Вроцлав, 2007. С. 65-70.

39. Malowski R. Polacy we wschodnich i centralnych obwodach Ukrainy // Dzennik Kijowski. 2006. № 5.
40. Dzennik Kijowski. 2005. № 1.
41. Зінько С. Польські громадські організації міста Одеси кінця ХІХ – початку ХХ століття // Поляки на Півдні України=Polacy na Poludniowej Ukrainie. Одеса; Ополе; Ольштин, 2006. С. 124-126.
42. Ciesielski T. Polska prasa i ruch wydawniczy w Odessie w latach 1906 - 1908 // Поляки на Півдні України=Polacy na Poludniowej Ukrainie. Одеса; Ополе; Ольштин, 2006. С. 127-137.
43. Полонська-Василенко Н. Д. Українська Академія наук: нарис історії. Ч. 2. 1931-1941. Мюнхен; Друк. «Logos», 1958. 214 с.
44. Карамаш С. Поляки в архивних источниках. Государственный архив города Киева // Dzennik Kijowski. 2005. № 7.
45. Лиман І. Церковний устрій Запорозьких Вольностей (1734–1775). Запоріжжя: РА «Тандем–У», 1998. 180 с.
46. Бачинська О. Рецепція Люблінської унії в польському національному русі 1850–1860-х рр. на півдні України (за матеріалами Державного архіву Одеської області) // Український історичний журнал. 2019. № 4. С. 24.-34.

Тема 4. Історія російської етнічної (національної) меншини в Україні: головні етапи та особливості

Загальні відомості

Термінологія. Росіяни (самоназва «русскіє») є другою за чисельністю етнічною групою в Україні [13].

Етнонім «русскіє», «русскій» поширюється у Великому князівстві Московському. В Україні у XVI-XVII ст. росіяни називалися «москвини», «московські люди», «московіти» (які походили з Московії). У другій половині XVII ст. в літературних колах вживався термін «росси», що мав широке етнічне значення.

«Росіяни» – відносно новий термін, що, як і московіти, був пов'язаний не тільки з етнічною, але й з державною ідентичністю (Російська імперія), починаючи з XVIII ст. Цей термін був спершу головним чином книжного вжитку. У XVIII – на початку XX ст. щодо Росії зустрічається вживання терміну «Великоросія» (відповідно до росіян – «великороси»).

Слід звернути увагу на те, що в Україні до росіян вживався ще термін «москаль», водночас він використовувався не тільки як етнічний термін щодо росіян, але й як соціальний – стосовно військових Російської держави.

У XIX ст. росіяни розглядалися в офіційному дискурсі як частина «руського народу» (східних слов'ян, тобто українців, росіян, білорусів). Внаслідок цього термін «руські» в Російській імперії вживався як для означення спільноти «руський народ» (східних слов'ян), так і щодо окремих складових цієї уявленої офіційним націоналізмом спільноти – українців, росіян. Ці обставини необхідно враховувати при роботі з літературними та історичними текстами цього періоду.

У сучасному суспільно-науковому дискурсі терміні «росіяни» має дві конотації – етнічну та державну.

Кількість росіян за переписом 2001 р. складає 8334,1 тис. осіб (17,3 % від усього населення України).

Історіографія

Російській етнічній (національній) меншині приділялась певна увага у радянській історіографії. Це праці В. Наулка, до певної міри В. Кабузана, Л. Чижикової [33; 49]. Головним чином увага приділялась етнографічним, демографічним та соціологічним аспектам, меншою мірою історичним.

У сучасній проблемній історіографії історії росіян в Україні особлива увага приділяється старообрядцям, періоду Гетьманщини. Історія старообрядців висвітлюється на сторінках неперіодичного видання «Доля старообрядництва в ХХ – на початку ХХІ ст.: історія та сучасність». Серед окремих авторів слід згадати О. Пригаріна [35-36], С. Таранця [42-45]. Історія росіян в Гетьманщині є предметом дослідження для О. Гуржія, А. Бовгирі [10; 15]. Історії росіян у регіональному контексті присвячені, зокрема, збірка досліджень «Історичне краєзнавство Одещини» (Одеса, 1995, вип. 6), у тому числі в статті Л. Новікової наведений перелік джерел з історії російського населення [4]; дослідження з історії росіян в західноукраїнських землях І. Терлюка [47-48]. Історія росіян в Україні у ХІХ – на початку ХХ ст. висвітлюється у роботах М. Казьмирчук, В. Шандри, Є. Луценка, С. Ляшка, В. Ващенко, Т. Гончарука, О. Бачинської, М. Дяченка [24; 50-52; 30-31; 12; 14; 7-8; 19]. Звертається увага на роль російської етнічної меншини в розвитку економіки, у тому числі м. Одеси, на розселення росіян в Україні, на участь у формуванні управлінського апарату тощо. Окремі аспекти історії росіян в Україні в період Української національно-демократичної революції відображені в працях І. Терлюка, О. Бойко, М. Ковальчука [47; 11; 26]. Історії ХХ ст. присвітили дослідження І. Терлюк, О. Данильченко, В. Єфіменко (політика коренізації) [47; 17; 22] та ін.

Історія російської етнічної групи в Україні

Період ІХ – середини ХІV ст. Учасниками етногенезу росіян були східнослов'янські етноси – ільменські словени, кривичі, в'ятичі, а також фінські племена меря, весь, мешера, мурома, водь та ін. Згідно з В. Наулко, безпосередній етногенетичний зв'язок з часами

Русі має така етнографічна група росіян, як горюни (у Путивльському районі Сумської області) [33; 34, с. 33; 13].

Перебування росіян або проторосіян на території України визначалося їх знаходженням у цивілізаційному та політичному полі Русі та держав епохи роздробленості. Ця цивілізаційна плита у Східній Європі гомогенізувала інфраструктуру політичних, економічних та культурних взаємин.

Ймовірно, переміщення нижчих верств населення супроводжувало традиційні переміщення князів з одного князівського столу на інший, їх шлюбні зв'язки, союзи. Зокрема, подібні міграції могли здійснюватися при укладенні шлюбів між Ярославом Осмомислом та суздальською княжною Ольгою Юр'євною, між Юрієм Львовичем та донькою Ярослава Всеволодовича суздальського. Як відзначає І. Крип'якевич, ймовірно, з часів правління Романа Мстиславича в Новгороді та правління новгородського князя Мстислава Мстиславича в Галичині у Володимирі оселилося багато новгородців [29, с. 20, 146].

Росіяни в Україні з середини XIV до середини XVII ст. Цей етап пов'язаний зі входженням України до складу різних держав, коли формуються нові, різні за характером цивілізаційні, державно-політичні зв'язки у Центрально-Східній Європі.

У цей час головними видами переселення росіян були політична еміграція, спричинена переслідуваннями політичної опозиції, а також духовних дисидентів у Московській державі; стихійне переселення з різних причин; примусове переселення (зокрема, на територію Кримського ханства). За соціальним статусом серед переселенців були купці, князі, бояри, релігійні та культурні діячі, військові, землевласники, селяни, члени козацької громади, полонені (у Кримському ханстві).

Помітною російська міграція була на території Чернігово-Сіверщини. З 1503 до 1618 рр. ця територія перебувала у складі Московської держави. До цього часу відносять поселення біля Новгорода-Сіверського, Конотопа та інших міст московських стрільців.

Російська еміграція до України у складі Великого князівства Литовського, Руського та Жомоїтського була пов'язана з внутрішньополітичною ситуацією у Московській державі та характером її відносин з сусідніми країнами.

Відомим представником російської політичної еміграції був князь Андрій Курбський (бл. 1528-1583), лідер опозиції царю Івану Грозному, який осів на Волині. Репресій проти Сильвестра та Адашева й їх прибічників в Московському царстві викликали хвилю міграції опальних до Великого князівства Литовського. Безпосереднім приводом для переходу на литовський бік стали військові невдачі А. Курбського під час Лівонської війни. Сигізмунд, у свою чергу, вживав заходів для того, щоб схилити А. Курбського до втечі. До Литви він з групою прибічників прибув у 1563-1564 рр., отримав маєтності на Волині, у тому числі м. Ковель, м. Миляновичі. Вже в 1564 р. Курбський воює проти Московського царства. Перехід А. Курбського на бік Литви був розцінений з боку Івана Грозного як втеча та зрада, його родичі, що залишилися в Московському царстві, були знищені. Маєтностями князя на Волині урядували «москвини». Він був обізнаний зі Святим Письмом і високо оцінював потенціал загальної освіти, у тому числі як засобу боротьби православних проти впливу єзуїтів. Син А. Курбського Дмитрій від третього шлюбу вже не поділяв ставлення батька до православ'я й перейшов у католицизм, що дозволило повернути йому втрачені маєтності.

Яскравим прикладом переселенця-дисидента, але вже з іншого соціального прошарку, є доля предка відомого українського історика М. Костомарова. Як писав він у своїй автобіографії, боярський син «великоросіянин» Самсон Мартинович Костомаров поповнив російську політичну еміграцію «в Литві» (на Волині), шукаючи порятунку від гніву правителя Московського царства Івана Грозного. Згодом нащадки Самсона Костомарова брали участь у Хмельниччині на боці повсталих [3, с. 426].

Існувала й духовна еміграція, що формувалася внаслідок втеч з Московської держави від переслідувань «єретиків» як духовних дисидентів. Так на території України опинилися Феодосій Косой,

погляди якого сучасники, в тому числі А. Курбський, характеризували як протестантські, а інші – як близькі до ересі жидовствующих. Також до духовної еміграції належить Васіян, колишній учень Максима Грека Артемій та інші.

Окремо слід згадати відомого друкаря І. Федорова який у 1566 р. переїхав із Москви до Великого князівства Литовського. Пізніше він працював у Львові та Острозі, і розглядається як засновник українського друкарства [13].

«Московити», як і представники інших народів, вливалися до складу запорозького козацтва. Важливу роль при цьому відігравали контакти між донськими та запорозькими козаками. Осіданню росіян в українських землях могла сприяти їх спільна з українцями участь у походах проти Османської імперії у XVI-XVII ст.

Про спільні дії запорозьких та донських козаків, про участь запорожців в обороні Астрахані від турок відомо ще з середини – другої половини XVI ст. У 1632 р. між запорозькими та донськими козакам було укладено договір про взаємодопомогу проти можливих ворогів. Такий союз, ймовірно, існував й у 1620-х рр. У XVII ст. донці часто перебували на Запоріжжі, так само як запорожці – на Дону.

Важливим регіоном переселення росіян стала Слобідська Україна. Спершу, ще наприкінці XVI ст., тут з'явилися, ймовірно, росіяни-військові. Надалі перебування росіян у регіоні було пов'язано з будівництвом Білгородської оборонної лінії (1635-1640 рр.). Умови життя на прикордонні формували соціальний склад переселенців, який включав «служилих людей».

Російська етнічна меншина в середині XVII-XVIII ст. Під час Визвольної війни українського народу, у період Хмельниччини, росіяни входили до складу військового козацтва. Вже в червні 1648 р. в Москві було відомо, що в українському війську є «руські люди-козаки». Росіяни входили до складу реєстрового козацтва в Україні (за Зборівським реєстром). У подіях Визвольної війни брали участь також донські козаки.

Присутність росіян в Україні зростає в другій половині XVII ст., з часу укладення військового союзу з Московською державою (1654)

– Переяславської угоди. Писемний варіант угоди – Березневі статті – стали першою пам'яткою права, в якій обумовлювалася ступінь присутності на території України російських воєвод та військових загонів з «московських ратних людей». Наступні статті, які уклалися козацькими гетьманами з Московською державою, значним чином редагувалися (під впливом з московського боку) в напрямку збільшення кількості військових з Московської держави на території Гетьманщини. Українські гетьмани у своїх варіантах статей та переговорах то намагалися добитися зменшення кількості військового контингенту Московської держави на своїй території, то, навпаки, погоджувалися на його збільшення, у залежності від конкретної внутрішньополітичної та зовнішньополітичної ситуації, а також політичних поглядів самих гетьманів.

Московські воєводи та військові залоги спершу з'явилися у Києві, далі в інших містах. За Московськими статтями 1665 р., підписаними І. Брюховецьким, різні за чисельністю російські залоги мали перебувати в Києві, Чернігові, Переяславі, Ніжині, Новгороді-Сіверському, Прилуках, Полтаві та інших пунктах.

О. Гуржій наводить дані по кількості російських «ратних людей» (можливо, не всі з них були власне росіянами) влітку 1661 р. у Києві. Серед них налічувалося: солдатів – 1691, стрільців – 1633, рейтар – 978, драгун – 166, гарматників – 31 (отже, всього – 4499 осіб). Важке становище змушувало їх до втеч. Київські міщани «з ратними людьми» жили «зело не в дружелюбии, и хлебных запасов не продавали». У 1660 р. близько 400 солдат з московських полків одружилися «на черкаських жонках» і покинули Київ [15].

Присутність росіян у Києві впливала на топографію та становище міста. У другій половині XVII ст. у зв'язку з розміщенням російського гарнізону у Верхньому місті були «солдатские и стрелецкие избы старого и нового строения». Тут заселялися Стрілецька й Рейтарська вулиці, що звалися слободами. Там же були збудовані «государевы двори, де стоять бояри і воєводи, і дяки, і генерал-майори, і стольники, і полковники, і інших чинів начальствующи особи», а також з 1669 р., після заборони торгувати на Подолі, торгували російські купці. Російський уряд приділяв

велику увагу Києву, що мав велике адміністративне й стратегічне значення. Малоросійський приказ видав розпорядження київським воєводам, щоб буди здійснені заходи «по охоранению града Киева» [23, с. 178-179, 183].

Важливою передумовою зростання російського військового контингенту на території України (у першу чергу Лівобережної) стало закріплення Києва, Лівобережної Гетьманщини та Запорозької Січі за Московською державою у низці міжнародних угод, таких як Андрусівське перемир'я, Бахчисарайський мирний договір, Вічний мир з Річчю Посполитою. Крім того, ще одним військово-політичним чинником стало створення Антитурецької ліги, куди увійшли вчорашні противники – Річ Посполита та Московська держава, і українські землі, в силу свого геополітичного розташування, стали територією діяльності цієї Ліги проти Кримського ханства, як васала Туреччини, і власне Туреччини.

Слід відзначити, що даліше заселення Слобідської України, яка формально знаходилася під протекцією Московської держави, хоча й за її кордоном, у Дикому полі, сприяло формуванню, поряд з українським, російського переселенського потоку на цю територію. У середині XVII ст. російськими служилими людьми заселяється ряд населених пунктів навколо Чугуєва, а дітьми боярськими – біля Охтирки (Ахтирки) та Великої Писарівки. Кількість росіян зростала з будівництвом нових оборонних ліній.

У 1680-х рр. переселяються вихідці з Курщини, Воронежщини та ін. Наприкінці XVII ст. російські вихідці засновують поселення на р. Донець, Айдар і Деркул.

У 1683 р. у фортеці Солоне (згодом Тор та Слов'янськ) проживали 151 українець та 50 росіян. За даними дослідників, у XVII ст. загальний склад населення Слобожанщини становив 100 тис. українців та 20 тис. росіян. Офіційна, за наказом російського царя, колонізація здійснювалася служилими людьми. Російські служилі люди залежали від царя, і він селив їх до обезлюднених земель. Водночас мала місце стихійна колонізація за рахунок збіглих російських (як і українських) селян, які наприкінці XVII ст.

знаходили притулок у козацьких поселеннях над Хопром, Медведицею, Сіверським Дінцем та його притоками.

У цей час і на початку XVIII ст. в колонізації регіону важливу роль зіграли донські козаки.

За даними ревізії 1719 р., в Бахмуті значилося 6994 росіянина і 1753 українці.

У XVIII ст. до Слобожанщини були переведені тисячі двірцевих селян. Відбувалося переселення й селян-втікачів, зокрема, в район Чугуєва [33; с. 25-26].

Переселення російських однодворців відбувалося й надалі з причин укріплення прикордонних територій. Так, вони склали населення слобід, що виникли при створенні фортифікаційних споруд Української лінії. Про це, зокрема, свідчить їхня топоніміка (Тамбовська, Єфремовська, Орловська, Козловська, Борисоглебівська тощо).

Проживали певний час в Україні й російські дипломати та перекладачі. Ймовірно, що відбувалася імміграція представники духівництва, купецтва.

В умовах вирішення долі України за Вічним миром 1686 р., при гетьмані І. Мазепі в столиці Гетьманщини Батурині перебували московські стрілецькі полки. Вони були потрібні йому, за свідченням сучасників, для внутрішньополітичних завдань. Водночас присутність стрільців в Гетьманщині відповідала інтересам Московської держави – воно дозволяло контролювати гетьмана й віддаляло неспокойне стрілецтво від участі у власне російських подіях.

Водночас українські землі продовжували бути театром військових дій під час Північної війни, російсько-турецьких воєн XVIII ст. Спроба І. Мазепи відділити Гетьманщину від Московської держави за допомогою в першу чергу Швеції, перебування шведської армії на території України супроводжувалося прибуттям сюди ж російської армії. Одним із наслідків виступу І. С. Мазепи, який не досяг поставленої мети, стало постійне перебування до 10 російських полків у Гетьманщині.

Політичні основи взаємин російського уряду з Гетьманщиною у XVIII ст. також сприяли зростанню присутності росіян (в розумінні і як етноніму, і як політоніму) в органах управління в Гетьманщині, у керівному складі козацьких полків.

У другій половині XVII-XVIII ст. поживалися культурні міграції. Поряд з помітним відтоком освічених українців до Московської держави (імперії), Києво-Могилянська колегія притягувала до себе таких видатних студентів російського походження, як М. Ломоносов, що навчався тут у 1734 р.

У цей час, починаючи з правління Петра I, спостерігається поширення російського землеволодіння в Гетьманщині та Слобожанщині. Конфісковані маєтки так званих «мазепинців» переходили переважно до російських можновладців (зокрема, князя О. Меншикова та ін.). Створюючи у своїх маєтках мануфактури, вони переводили до них своїх кріпаків, що мали необхідний виробничий досвід.

«Рішительні пункти» 1728 р., підписані гетьманом Д. Апостолом, дозволяли росіянам купувати землі в Гетьманщині. Щоправда, і для російських землевласників, і для українських, ринок землі іноді обмежувався тим самим російським урядом, що не був зацікавлений, з огляду на активну зовнішню політику, в економічному розоренні козацтва (указ 1739 р.). Обмеження для Гетьманщини в галузі торгівлі, прикордонне її положення з Річчю Посполитою, сприяли збільшенню в містах Гетьманщини купців-росіян (у 1742 р. у Києві їх нараховувалося 120 людей). Всього тоді у місті, без врахування військових та кріпаків, було 129 «великорусів», які давали присягу імператору Петру Федоровичу.

Однією з проблем, яку підіймає А. Бовгиря, є формування взаємного ставлення українців до росіян і навпаки. Залучивши матеріали політичних справ, він вказує на те, що в них відображене ставлення до росіян, які ототожнювалися в Гетьманщині з Російською державою та її представниками. За його висловом, «сприйняття росіян як етносу ... замінюється рецепцією Росії як держави». В історичних творах для другої половини XVII ст. росіяни

визначаються як «люди московского народа», «московитянин», «москала», «москва», а з кінця XVII – у XVIII ст. – «великоросіяне», «росіяне». Етнонім «москалі» тепер набуває статусу негативного або зневажливого, що вживався в документах антиімперського напрямку, за авторством Петрика Іваненка, Пилипа Орлика. Водночас загалом лояльні до Російської держави автори робили протилежні акценти. Так, при описі спільної облоги турецької фортеці Кизи-Кирмена (1695), С. Величко вказував, що в ній брали участь, крім козаків, «наши браття москалі». При вживанні цього терміну спостерігається поєднання означення «москалів» як солдат та етнічної групи. Конфлікти та негативне ставлення до росіян у формі небажання підпорядковуватися «великоросіянам» простежувалося в ситуаціях передачі населених пунктів російським власникам, наприклад, Почепа князю Меншикову (1728). Росіяни, у свою чергу, сприймали українців як черкас (військовий й етнічний термін), «мазепинців», але водночас вважали важливим адміністрування в Гетьманщині. Представляє інтерес те, що фаворитство Розумовських надавало особливої ваги українцям в очах росіян, які навіть дорікали Єлисаветі Петрівні за особливе підвищення українців всупереч ставленню до росіян [10, с. 55, 62.].

На півдні російські переселенці несли військову службу, становили значний відсоток серед військових поселенців, що поставляли солдатів у Катеринославську кінноту, поселених відставних солдатів, державних селян-однорядців. Багато поселень однорядців у другій половині XVIII ст. з'явилося в Костянтиноградському, Слоб'янському, Бахмутському, Павлоградському, Маріупольському повітах, Поступово воєнні обов'язки переселенців замінювалися господарськими, відбувалося даліше переселення на південь.

Міграції росіян на територію України сприяли результати російсько-турецьких війн XVIII ст., які поступово розширили кордони Російської імперії на півдні. Росіяни проживали у Словяносербії (1753-1764). У 1763-1764 рр. у Єлизаветинській провінції дослідники нараховують 4273 росіян, у 1782 р. – 5851, у Бахмутській провінції – 3891 росіян у 1763-1764 рр., у 1782 р. – уже

12837. Попри тенденцію до зростання кількості росіян, особливо у Бахмутській провінції, темпи зростання кількості українців були в рази більше.

Окреме значення для формування російської громади в Україні мав церковний розкол та еміграція розкольників (старообрядців) – нових духовних дисидентів – з Московської держави. Прихильники старих обрядів були засуджені на Московському соборі 1666-1667 рр., а у 1685 р. царівна Софія видала 12 статей проти старообрядців. Між іншим, у цих статтях вказувалося на необхідність пильно слідкувати за тим, щоб розкольники не жили у волостях та лісах, а де вони з'являться, треба їх висилати, притулок їх розоряти, майно продавати, а гроші відправляти до Москви. Як наслідок, старообрядці стали переселятися до Речі Посполитої, Молдавського господарства, Болгарії.

Еміграція старообрядців була чинником формування російської складової в населенні, важливий для різних регіонів України. Водночас непростим було ставлення до старовірів із боку ряду представників козацтва у другій половині XVII ст., коли загострюється релігійне питання. Відомо про негативне ставлення до старовірів з боку гетьмана П. Дорошенка.

Переселення старообрядців до Стародубського та Чернігівського полків розпочалося за гетьмана Д. Многогрішного (у сучасному Репнінському районі Чернігівської області виникли старообрядницькі села Радуль та Добрянка), продовжувалося за І. Мазепи та І. Скоропадського. У Гетьманщині ставлення до старообрядців було неоднозначним як з релігійних, так і правових причин.

У Російській імперії, зважаючи на важливість демографічного фактору для розвитку держави, згодом почали перегляд попередньої політики щодо старообрядців, що впливало на їх кількість в Україні. Вже у 1755 р. з'явився імператорський «Манифест о прощениі живущих в Польше и Литве русских подданных», що допускав повернення старообрядців.

Старообрядці проживали й на території інших держав того часу. Зокрема, район Нижнього Подунав'я став місцем зосередження політичної, духовної та соціальної еміграції з Російської імперії, під час перебування регіону під владою Османської імперії. Приваблювали ці території й своїми природними багатствами, зокрема, рибними ресурсами.

Не випадково саме цей район став місцем притулку для так званих некрасівських козаків, які гуртувалися навколо свого лідера Гната Некрасова, соратника Кіндрата Булавина. Після поразки повстання Некрасов з Дону вивів частину козаків на Кубань, що підпорядковувалась Кримському ханству. Більшість з некрасівців були розкольниками, і на Кубані до них приєднувалися інші втікачі-старовіри, збільшуючи кількість громади.

Відомо, що інтерес донських козаків поширювався й на Придунав'я, як багате рибними ресурсами, на що є вказівки ще за 1700 р. Там також вже у першій половині XVIII ст. існувала вже певна старообрядницька громада. Наміри донців-некрасівців збирався використати й турецький уряд, пропонуючи їм – як російським дисидентам – оселитися в гирлі Дунаю вже у 1711 р.

Наприкінці 40-х рр. XVIII ст. було засноване с. Липованське (згодом – посад Вилков) [5; с. 45].

Старообрядці переселялися і на інші українські території. У середині XVIII ст. з'явилося старообрядницьке поселення у фортеці св. Єлизавети. Серед заснованих ними поселень у 1760-1770-х рр. було м. Ананьїв.

У 1730-х рр. поселення старообрядців з'явилися на землях Вольностей Війська Запорозького низового під Чорним лісом (сучасний Знаменський район Кіровоградської області).

Важливим релігійним центром старообрядництва в українських землях Правобережної України, ще з часів Речі Посполитої, був чоловічий монастир святителя Миколи Чудотворця, заснований у 1675 р. біля с. Куренівка на Поділлі (у сучасному Чечельницькому районі Вінницької області). Він був заснований на

приватновласницькій землі, що належала польським магнатам князям Любомирським [43].

У 1760-80-х рр. у Північній Буковині, яка з 1775 р. належала монархії Габсбургів, липованами було засновано села Біла Криниця, Липовани, Грубна, Білоусівка [34, с. 36]. Історія формування буковинської громади старообрядців оповита легендами. Вихідці з румунського пониззя Дунаю, старообрядці направили своїх депутатів до Іосифа II та отримали дозвіл на переселення та тимчасові пільги.

Росіяни в Наддніпрянській Україні в кінці XVIII – на початку ХХ ст. За підрахунками В. Романцова, наприкінці XVIII ст. на Лівобережжі було 175 тис. росіян (5,2 %), на Правобережжі – 4 тис. (0, 1%), на півдні (Новоросійському краї) – 308 тис. (19,1 %) [39].

Міграція росіян на територію Наддніпрянської України в цей час була пов'язана з економічним засвоєнням Південної та Східної України, з політикою державної асиміляції України, що передбачала формування органів управління з лояльних урядовців (враховуючи і їх особисті так звані корисні якості), промисловою революцією, урбанізаційними процесами на півдні тощо. Важливим фактором стримування переселення росіян-селян було кріпосне право. Водночас переселенські процеси регулювалися державою або власниками землі та підприємств, а також існувала стихійна міграція населення. Слід враховувати й той факт, що статистика населення не завжди враховувала військовий контингент.

Росіяни з різною інтенсивністю переселялися до регіонів Наддніпрянщини. Причини переселення були різноманітними, від соціально-економічних до політичних. На Лівобережну Україну та південь російська міграція посилилася після ліквідації Гетьманщини та Нової Січі. Ймовірно, що запорозьке козацтво до літа 1775 р., як і раніше, включало в себе частку етнічних росіян. Українські землі в Російській імперії, особливо територія Нової Січі, залишалися привабливими для втікачів від соціальних утисків та економічної кризи. Під час процесу державної асиміляції цих територій з'явилися передумови для переселення як демократичних верств, так і представників дворянства.

До 1861 р. важливим джерелом поповнення постійного населення з числа росіян була регулярна армія. Зокрема, у Подільській губернії в 1850 р. вона нараховувала 49,3 тис. осіб, частина з яких одружувалася й залишалася в Україні. Саме в родині колишнього військового в Немирові народився великий російський поет М. Некрасов [34, с. 36].

Важливим регіоном розселення росіян став південь України. За існуючими підрахунками, у 1779 р. вони на півдні становили третю після переважаючих за чисельністю всі інші громади українців (64,76 %), а також молдаван (11,3 %), і становили 9,85 % населення.

Росіяни входили до складу військових поселень та козацьких військ на території України, зокрема, до складу Катеринославського козацького війська (1787-1796), що було створено на основі козацького корпусу з однодворців, поселених у Катеринославському намісництві в межиріччі Інгулу та Південного Бугу та колишньої Української лінії. У 1788 р. до складу війська були зараховані, між іншими, старообрядці цього намісництва. Загалом військо складалося з 10 полків, брало активну участь у російсько-турецькій війні 1787-1791 рр. На початку ХІХ ст. козаки переселені на Кубань.

За О. Коциєвським, південь України наприкінці ХVІІІ – у першій третині ХІХ ст. заселявся за рахунок втеч поміщицьких та державних селян, у тому числі з російських губерній, що вперше відбилося в документах за 1793 р. Умови життя були дуже важкими, голод та хвороби скорочували чисельність переселенців [27, с. 2].

Особливим регіоном переселення стала Бессарабська область, приєднана до Російської імперії у 1812 р., та її південна частина – Буджак. Гарантія від закріпачення та інші обставини сприяли притоку втікачів, вони приписувалися до існуючих поселень, навіть до молдавських родин, змінюючи ім'я, що ускладнює дослідження.

Легальними переселенцями до Буджака стали однодворці з Курської, Тамбовської губерній (1814-1815 рр.). Згодом, відповідно проєкту М. Воронцова «Про поселення в Бессарабській області 20 тисяч казенних селян з внутрішніх губерній», де гарантувалася низка пільг, у 1827-1830 рр. прибули переселенці з Курської,

Тамбовської, Орловської, Рязанської, Тульської, Калузької губерній, які заснували села в Аккерманському повіті, і серед них, зокрема, с. Петрівку. В Аккерманському повіті виділялися землі й для поселення відставних солдат (як росіян, так і українців), але брак досвіду землеробства не завжди сприяв успіху поселенців. Кілька заснованих станиць – згадана Петрівка, Миколаївка та інші, що мали переважно російське населення – поступово передавалися до створеного у Буджаку, на півдні сучасної Одеської області, у 1828 р. Дунайського козацького війська (з колишніх задунайських козаків). За даними В. Кабузана, у Війську на середину 1850-х рр. було 1054 росіян [7, с. 35-36, 38].

Значну роль серед росіян на півдні відігравали старообрядці. Масові переселення відбувалися внаслідок російсько-турецьких війн та приєднання Кримського ханства до Російської імперії. Тобто вони переселялися на ті землі, що поки залишалися під контролем Османської імперії, розглядаючись в Росії як «кубанські заколотники». Перебуваючи на Дунаї, некрасівці та старообрядці засновували спільні села, називались липованами (тобто филипонами-пилипонами), козаків турецька адміністрація називала «гнат-козаками». Збільшенню кількості росіян у Подунав'ї сприяло те, що цей регіон, за висновками А. Бачинського, притягував до себе збіглих солдат, донських козаків, селян, а також некрасівці викупали полонених росіян у турок [9, с. 10].

Некрасівці та старообрядці спершу зосереджувалися переважно на правому березі Дунаю, однак проживали і на лівобережжі. Під час російсько-турецької війни 1806-1812 рр. частина некрасівців-липован перейшла на бік Російської імперії. Зокрема, це стосується старообрядців Старої Кілії та Вилкова. Некрасівці ж Ізмаїлу залишалися на стороні турецького паші Пеглевана. У середовищі некрасівців спостерігалися події, що нагадували громадянську війну [9, с. 16-17].

Права старообрядців на свободу віросповідання було підтверджено після приєднання до Російської імперії Бессарабії.

Масове переселення некрасівців та липован на лівобережжя Дунаю мало місце після руйнації задунайськими козаками некрасівського села Верхній Дунавець у 1814 р. Очевидно, певну роль зіграв Маніфест 14 лютого 1814 р., що надавав амністію всім збіглим та дезертирам, що «пішли за межі імперії» [5; с. 47]. Внаслідок цього з'явилися села Некрасівка та Муравлівка на Ізмаїльщині. Попри часті конфлікти між задунайцями та некрасівцями, численними були приклади й мирного співіснування. Частина некрасівців, перейшовши перед тим у православ'я, входили до козацтва Задунайської Січі.

Чергова хвиля переселення некрасівців-липован у Буджак була пов'язана, зокрема, з наміром турецького уряду використовувати і задунайських козаків, і некрасівців, у боротьбі з грецьким повстанським рухом у 1820-х рр. Відмова козаків супроводжувалася насиллям із боку турецької влади. М. Воронцов підтримав це переселення, і на 1827 р. у Буджаку нараховувалося 300 некрасівців та понад 2250 старообрядців [9, с. 20], що проживали головним чином у районі Ізмаїлу, Кілії та Вилковому. Останнє значне переселення некрасівців на територію Російської імперії відбулося вже у 1830-х рр.

Громади старообрядців були помітною частиною населення в Кілії, Вилковому. Росіяни склали трохи більше 1/5 населення Аккерману у другій половині ХІХ ст. В Ізмаїлі на середину 1850-х рр. росіяни склали більше третини населення, у 1897 р. російськомовні склали 35 %.

Важливим духовним центром старообрядців Бессарабії став Ізмаїльський Миколавський монастир. Наприкінці ХІХ ст. в Бессарабії налічувалося близько 30 тис. старообрядців, що проживали переважно на півдні та у Хотинському повіті.

У 1780-х рр. старовіри заснували великі поселення на р. Білозерна і поблизу Берислава – Велика Знам'янка й Водяне. Наприкінці ХVІІІ ст. здійснювалося переселення старообрядців з Правобережної України (Речі Посполитої). Цей процес підтримували Г. Потьомкін та П. Румянцев, який відправив до Новоросійської

губернії 1242 (за іншими даними, 1240) родини, які переважно оселилися в селах, спустошених під час татарського набігу 1769 р.

Зокрема, у 1793 р. (у рік першого поділу Речі Посполитої та приєднання Правобережної України до Російської імперії) В. Каховський серед головних груп стихійних переселенців називав старообрядців. Старообрядці з Польщі та Молдавії оселились на території сучасних Одеської та Запорозької областей: в Одеській області в с. Велике Плоське, Калинівка, Золотарівка, у Запорозькій області у с. Велика Знам'янка, Мала Знам'янка, Дніпрова. Старообрядці проживали в Балті, Анан'їві, Єлисаветграді, Олександрії тощо.

Російські селяни складали значний відсоток серед легальних переселенців до Катеринославської та Херсонської губерній у першій половині ХІХ ст. У ході поміщицької колонізації землевласники переселяли своїх кріпаків. Кріпаками з Рязанської, Калузької губерній та Підмосков'я (844 селянина) були заселені маєтки Демидових – села Демидівка та Завадовка Херсонської губернії. Переселяли своїх кріпаків і Воронцови – на початку 1820-х рр. до Новоросійської економії було переселено з центральних російських губерній 452 кріпаки [27, с. 4].

Росіяни на півдні України були також представниками низки релігійних сект – хлистів, скопців, безпоповців, поповців, молокан (масово – з 1822 р.), духоборів (масово – з 1802 р.). Великі виключно «сектантські» поселення у першій третині ХІХ ст. виникають на річці Молочні води Мелітопольського повіту Таврійської губернії на початку ХІХ ст., складаючись з переселенців переважно з Тамбовської та Воронежської губерній. У Катеринославі на 1820 р. було біля 100 суботників.

За відомостями А. Скальковського, у розкольників були училище та типографія у м. Клинці Бобринецького повіту.

Після приєднання Криму до Російської імперії Г. Потьомкін приділив увагу заселенню регіону «руськими вихідцями» з метою «обрусення» (державного, етнічного, культурного) приєднаних областей. Спочатку цей процес відбувався повільно, з огляду на

намагання імперії вжити заходів до перетворення кримсько-татарської еліти на лояльну до себе. Першими російськими переселенцями в Криму стали відставні солдати, яких у 1784 р. нараховувалося 511 нижніх чинів. Наприкінці 1780-х рр. з'явилися перші російські й українські села у Криму.

Переселялися до Криму й російські кріпаки, яких на 1793 р. нараховувалося 266 людей. Зростання кількості росіян в Криму серед чиновництва, військовослужбовців та робітників була пов'язане з збільшенням ролі кримських міст – адміністративної, портової, військової.

Урбанізація та індустріальний розвиток півдня з 1830-х рр. супроводжувався переселенням росіян як кваліфікованої робочої сили. З середини до кінця XIX ст. зростання чисельності росіян в регіоні (головно в містах) продовжувало залежати від механічного приросту.

Більш масштабним наприкінці XVIII ст. виявилось поселення розкольників. 19 квітня 1787 р. Г. Потьомкін повідомив правителя Таврії Каховського, що «заштатні церковники тепер до Вас відправляються для поселення в області, Вам довіреній, біля 4000 душ». Загалом за даними Херсонського губернатора на 1852 р., у губернії мали «постійну осілість» і росіяни.

Приєднання до Російської імперії Правобережної України не зразу стало чинником збільшення у регіоні кількості росіян. Кількість росіян на Правобережній Україні, незважаючи на проживання старообрядців, загалом була невеликою впродовж всього XIX ст., незважаючи на пільгову політику уряду щодо урядовців та землевласників. Як відзначає В. Наулко, у дореформений період головним джерелом поповнення постійного населення з числа росіян було російське військо, представники якого вступали у шлюби з місцевим населенням [34, с. 36].

Еліта на Правобережжі представлена була головним чином польськими шляхтичами або асимільованими раніше (полонізованими) колами. Тому певне збільшення кількості росіян на Правобережжі спостерігалось після польських антиросійських

повстань 1830-1831 та 1863-1864 рр. Після першого повстання це були часто чиновники, військові, меншою мірою купці, ремісники, селяни (мала кількість внаслідок кріпосного права). Після другого повстання певним чином збільшилося землеволодіння росіян на Правобережжі за рахунок конфіскованих в учасників повстань земель.

Помітною групою в населенні Правобережжя були старообрядці, які мали тут, зокрема, у Брацлаві, свої общини та релігійні центри. На Волинь старообрядці переселялися, на відміну від інших регіонів, з Помор'я, головним чином належали до безпоповців, однак були й поповці. Проживали старообрядці головним чином у східній частині Волині у 35 населених пунктах. На 1832 р. найбільше старообрядців проживало в Житомирі та Великих Коровинцях, всього в губернії їх нараховувалося 1940. За соціальним складом головним чином це були міщани (навіть якщо жили в селі), купці, мало – кріпаків. Після 1861 р. зростає переселення, старообрядці орендують або купують землю, засновують хутори. Користування та володіння землею зросли в більше ніж 2,5 рази. На 1897 р. у губернії було 6170 старообрядців. Серед господарських занять в основному розвивалось хліборобство, городництво, баштанництво, грабарка, чумакування, будівництво, торгівля (слабко) [42].

Важливу роль у духовному житті старообрядців в українських землях продовжував відігравати чоловічий монастир святителя Миколи Чудотворця біля с. Куренівка на Поділлі. З 1837 р. центром монастиря став Нікольський храм, прикрашений іконами давніх майстрів. Ченці монастиря слідували вимогам суворого візантійського статуту. У 30-х роках ХІХ ст. ігуменом монастиря був майор у відставці Війська Донського Феофілакт. Священники та настоятелі монастиря часто приїжджали з Росії – з Москви, Калузької, Нижньогородської губернії, були й настоятелі з дунайських некрасівців. Куренівський монастир дав приблизно десяту частину єпископів Білокриницької старообрядської ієрархії. На середину ХІХ ст. у монастирі мешкали вихідці з Москви, Вінниці, Єлисаветграда, Ізмаїла, Акермана, Балти, Облесті Війська Донського,

Бессарабської, Володимирської, Московської, Херсонської губерній, Ольгопільського, Брацлавського, Могилівського, Вінницького повітів Подільської губернії. За Миколи I та Олександра II були зроблені невдалі спроби перетворити монастир на єдиновірський.

У 1860 р. Нікольський монастир стає офіційною резиденцією єпископа Балтського, влада якого поширювалася на Подільську, Київську, Волинську, Бессарабську, Херсонську губернії й частину Полтавської. Монастир став центром опозиції Окружному посланню 1862 р. На куренівські монастирі жертвувало близько 1,7 тис. купців і членів купецьких родин, значна частина пожертвувань надходила від московського купецтва. Серед благодійників був засновник найбагатшої купецької родини Російської імперії Сава Васильович Морозов (1770-1860), київські купці Родіон Петрович Дехтярьов, одеський купець Антон Кузьмич Дубінін та інші.

Наприкінці XVIII ст. в Куренівці був заснований Успенський жіночий скит, який на початку XX ст. був реорганізований у монастир. При жіночому монастирі функціонувала школа, де навчали грамоти дівчаток з родин старообрядців. У 1906 р. у Куренівці було побудовано третій, так званий окружницький Ніколо-Успенський новожіночий монастир [43].

У Києві наприкінці XIX ст. проживало 1,5 тис. старообрядців. Вони також проживали в селах та містечках Київщини й Черкащини. Загальна кількість старообрядців в Київській губернії у 1867 р. становила 6533. Невелика кількість старообрядців у XIX – на початку XX ст. проживала на території Харківської губернії (0,28-0,29 % в її населенні) [21].

Права старообрядців держава то розширювала (купців у 1863 р.), то знову приймала обмежувальні закони, зокрема, у 1891 р. вони позбавлялися права отримання орденів, від них не приймали пожертвування. Під час революції, у 1905-1906 рр., старообрядці отримали громадянські свободи тощо [24].

На 1858 р. в Україні проживало 1 млн. 407 тис. росіян, які склали п'яту частину населення півдня, 6,1 % населення Лівобережжя та 0,6 % Правобережжя. За даними перепису 1897 р., які

наводить К. Галушко, росіяни в Україні становили 3,8 млн. осіб (11,7 % населення) [13].

Роль у розвитку економіки та соціальної структури в Україні.

Росіяни відігравали важливу роль у розвитку окремих галузей економіки – сільського господарства, торгівлі, промисловості.

Важливу роль в розвитку економіки в Україні зіграли старообрядці. На півдні значну роль старообрядці зіграли у впровадженні інтенсивного сільського господарства, а також у розвитку торгівлі. Відоме своїм значенням Єлисаветградське старообрядницьке купецьке товариство.

У дореформений період старообрядці займалися торгівлею, ремеслами, промисловістю, після 1861 р. значна частина займається землеробством на капіталістичних засадах.

Загалом російське купецтво представляло достатньо потужний економічний прошарок в українських містах, так само значну роль росіяни відігравали у формуванні робітництва. На 1832 р. в промисловості України росіяни посідали перше місце (44,6 %), у купецтві – 52,6 %, особливо у вищих гільдіях. Серед міщан росіяни склали 35,5 % [13].

Приплив росіян, переважно робітників, в Україну збільшився у пореформену добу, особливо з 1880-х рр. Вони направлялися в промислові райони Донбасу, Дніпровський промисловий район, Харків. На Донбасі серед гірників Слов'яно-Сербського повіту в 1890 р. було 58,9 % уродженців Тульської, 21,9 % – Орловської губерній. На Юзівському заводі 48,6 % робітників прибуло з центрально- і північно-західноросійських губерній, 4,7 % склали іноземці. На Макіївському заводі працювало 637 робітників з Росії і 107 – з України.

Перший Всеросійський перепис населення 1897 р. показав, що в Катеринославській губернії серед шахтарів було 63,1 % росіян і 29,8 % українців. Росіяни становили 68 % робітників у великій промисловості в губернії.

Переважна частина росіян у Наддніпрянській Україні проживали в містах, складаючи майже рівні з українцями групи

міського населення (33,7 % і 32,5 % відповідно). Однак у містах із населенням понад 100 тис. жителів росіяни переважали, складаючи 53,4 %. Серед сільського населення росіяни становили 6,7 % [13]. Це було наслідком відсутності в Україні вільної землі та необхідних капіталів у самих селян, збереженням у Росії селянської общини (до столипінської реформи) тощо.

Різко зростає у другій половині XIX – на початку XX ст. за рахунок механічного приросту кількість мешканців Києва, особливо з економічних причин. За переписом населення 1874 р., який було проведено за мовною ознакою, з 127,3 тис. осіб російську мову обрало 9700 осіб, водночас значна частина населення – 48400 осіб – визнали рідною мовою «загальноросійську». Дослідники вказують на те, що серед цієї частини також були етнічні українці, які тим самим домінували у місті. За переписом населення 1897 р. (без врахування загальноросійської мови) росіяни в Києві склали 54,3 % у населенні міста [54, с. 74-75].

Проживання росіян у містах тісно пов'язано було з їх соціально-економічним становищем. Зокрема, за переписом 1897 р., росіяни Західної Волині без військовослужбовців становили 2,5 % усього населення. Найбільше російського населення проживало у Луцькому та Володимир-Волинському повітах. Майже третина росіян була зосереджена у повітових центрах, тому тільки 20,62 % з них жили з сільського господарства, а решта були люди «інтелігентних професій», адміністрації, торгівлі, промислів та ремесел.

Загалом на 1897 р. 40 % російських переселенців становили спадкові дворяни (наприклад, графи Бобринські). За показником рідної мови, до росіян відносять 30 % купців та членів їх сімей. У Києві росіяни-купці, у тому числі старообрядці, займали перше місце за чисельністю, серед них були відомі купці Богатирьови, Єлисеєви, Дегтярьови. Останні володіли будинками на Хрещатику та витрачали чималі кошти на благодійність.

Є дані про роль росіян в економічному розвитку Київської губернії. Так, на 1900 рік вони заснували не менше 10 промислових підприємств, зайнявши третє місце після поляків та українців.

Водночас росіяни займали першість у володінні цукровими заводами (20), друге місце посідали поляки [24].

Роль росіян в управлінському імперському апараті в Україні.

Російська імперія з кінця XVIII ст., коли її територія значно зросла після російсько-турецьких воєн та поділів Речі Посполитої, заохочувала росіян до зайняття адміністративних та інших управлінських посад в Україні. Звичайно, мова не йде про росіян-старообрядців, але про нові міграції з внутрішніх губерній. Але успіх уряду в підтримці адміністративної міграції залежав від регіону. Більш успішною ця політика була на півдні України, тоді як на Правобережній Україні зусилля уряду зіштовхувалися з небажанням переселятися до цього регіону.

Росіяни були представлені на різних адміністративних посадах в Україні, у першу чергу серед генерал-губернаторів, що представляли вищу місцеву владну горизонталь у Російській імперії.

На Правобережній Україні, хоча й залучалася шляхта до цивільного управління, однак посади губернаторів та генерал-губернаторів були закріплені за військовими, які брали участь у приєднанні регіону. Серед них – генерал М. Кречетников (на посади земських комісарів призначав поляків, земських наглядачів-городничих – росіян), потім Т. Тутолмін. Останньому доручалося формувати канцеляристів як з місцевих, так і з російських й українських губерній, йшлося про фінансові пільги для них. Після польського повстання та в часи київського генерал-губернатора Д. Бібікова (з 1838 р.) росіяни заохочувалися до формування поліції, на основі надання пільг (не було багато бажаючих приїхати до регіону). Слід враховувати, що під «руськими» розуміли і росіян, і українців, і лояльних до імперії загалом підданих іноземців та іновірців. У 1855 р. з'являється таємне розпорядження про заміну місцевих урядовців росіянами. Однак реальна ситуація призвела до того, що новий київський генерал-губернатор І. Васильчиков переконав уряд не поспішати з цим, в умовах відсутності в краї великої кількості росіян, які могли б здійснювати управління. Після польського січневого повстання 1863 р. до управління залучалися

етнічні українці (до 1870-х рр.). Незважаючи на пільги російським землевласникам та урядовцям, росіяни були тоді переважно в поліції. Пільги чиновництву в краї існували до 1910 р. Вони були скасовані Ф. Треповим. На початку ХХ ст. попечитель навчального округу вважав, що в умовах боротьби вже не стільки з польським впливом, з українським сепаратизмом, слід залучати до служби на Правобережжі росіян, які в прикордонному регіоні мали, на його думку, внести в регіон ідеї державної та національної єдності [52].

На півдні України ситуація була до певної міри схожою – це був стратегічно важливий регіон. Серед місцевих генерал-губернаторів - такі відомі постаті як М. Воронцов. З одного боку, він представляє тип адміністратора-русифікатора (у державному та частково культурному значенні), який реалізовує інтереси імперії на півдні України. З іншого боку, важливий внесок він здійснив у розбудову різних галузей життя у регіоні [51].

Малоросійський генерал-губернатор М. Репнін підтримував козацький стан, намагався зберегти його унікальний суспільний статус [50].

Незважаючи на політику уряду, який намагався використати росіян з метою утвердження на новоприєднаних територіях, проводячи політику державної та культурної асиміляції (русифікації), росіяни поряд із українцями та іншими національностями, брали участь в опозиційних рухах у Російській імперії. Так, серед 27 засланих до Сибіру учасників Товариства з'єднаних слов'ян були росіяни Михайло Спиридов та Володимир Бечаснов. Росіяни були учасниками не тільки декабристського руху, але й народницького, а також так званих загальноросійських партій кінця ХІХ – початку ХХ ст., які діяли й в Україні.

Участь у розвитку культури в Україні. Росіяни брали участь у розвитку культури в Україні. Це було прерогативою представників різних соціальних прошарків – від генерал-губернаторів, духовенства до власне діячів літератури та мистецтва.

Конфесійна неоднорідність росіян, їх належність до православ'я, старообрядництва, різних сект вносило свою культурну специфіку в розвиток України.

Значну роль росіяни відігравали в православній церковній ієрархії. Слід згадати київського митрополита Євгенія, архієпископа Херсонського та Таврійського Іннокентія та інших ієрархів, що займалися не тільки відправленням культу, але й активну участь приймали у вихованні пастви, через проповіді, у формуванні не тільки християнських, але й громадянських цінностей, займалися науковими дослідженнями.

Так, архієпископ Іннокентій направляв всі зусилля на те, щоб підтримати одеситів під час ворожої облоги та бомбардування міста під час Східної (Кримської) війни 1853-1856 рр. Велику роль в історичній перспективі архієпископ Іннокентій відводив Криму, плануючи перетворити його на важливий релігійний центр.

Представники православної церкви, росіяни за походженням, присвячували свої наукові заняття Україні та переймалися потребами українського населення. Прикладом є уродженець Тамбовської губернії Філарет (Дмитро Григорович Гумілевський (Конобеєвський) (1805-1866), єпископ Харківський, архієпископ Чернігівський, історик та просвітник. Він ініціював масове відкриття церковнопарафіяльних шкіл на Чернігівщині, для яких розпорядився придбати «Буквар» Т. Шевченка. У резолюції 2 січ. 1863 написав: «Оскільки в єпархії Чернігівській народне наріччя – малоруське, а великоруське особливо дітям мало зрозуміле, то для успішнішого навчання дітей грамоти й Закону Божого необхідно, щоб наставники шкіл пояснювали уроки не інакше, як на місцевому наріччі малоруському» [46, с. 502-503; 53].

Що стосується світської участі у розвитку культури, теж багато залежало від особистості адміністраторів чи власників маєтків. Так, у Чернігівській губернії на кошти і в маєтку землевласника М. Неплюєва була заснована Воздвиженська сільсько-господарська школа. Те ж у Волинській губернії здійснив землевласник О. Воронін. М. Раєвська-Іванова підтримувала діяльність Харківського художнього училища [30].

Відомі композитори П. Чайковський, М. Римський-Корсаков, О. Глазунов та С. Рахманінов підтримували київське музичне училище. М. Глінка зіграв вирішальну роль у долі Гулака-Артемовського, автора опери «Запорожець за Дунаєм» [23, с. 352-353].

В Україні в різний час проживали відомі російські літератори – О. Пушкін, К. Рилєєв, М. Лєсков та інші. Крім того, в Україні народилися видатні представники російської літератури, як М. Некрасов.

З Україною пов'язана діяльність російських вчених, які працювали в різних навчальних закладах, а також проводили наукову дослідницьку діяльність. 7 років в Україні проводив розкопки відомий археолог І. Забелін (1820-1908), зокрема, відомого своїми пам'ятками кургану Чортотлик біля Нікополя [31, с. 52].

Російська меншина на західноукраїнських землях в Австрійській імперії. На західноукраїнських землях у Буковині росіяни представлені були етноконфесійною групою старообрядців. У 1786 р. родини старообрядців разом із ченцями та ігуменом Семеоном перейшли на австрійську територію, поселилися поблизу урочища Варниця в Буковинському циркулі. Від існуючого там «білого» джерела поселення отримало назву «Біла Криниця». У 1803 р. в селі засновано Покровський чоловічий монастир, а в 1852 р. – Успенський жіночий монастир. 27 жовтня 1846 р. в цьому селі було створено старообрядницьку Білокриницьку церковну ієрархію, яку спершу очолив колишній босно-сараєвський митрополит Амвросій (Попович). У 1908 р. в жіночому монастирі відбулося освячення Успенського собору, спорудженого за проектом російського архітектора А. Кузнецова. Біла Криниця стала важливим духовним центром для значної частини старообрядців [44, с. 61-63, 69].

У Східній Галичині, за переписом 1900 р., нараховувалось 7881 чол. уродженців Російської імперії, які переважно проживали у прикордонних пунктах: Гусятині, Бродах, Скалаті, Борщові, Заліщиках, а також у Львові (1011 чол.). Однак статистика є достатньо непевною, тому що враховується місце виходу, тоді як православних серед них було 2097 осіб, причому І. Терлюк допускає,

що більшість з них були українцями. Поштовхом до переселення росіян-політичних емігрантів до Галичини була революція 1905-1907 рр. в Російській імперії. Наприклад, до Борислава тоді прибуло кілька росіян, людей робітничих професій. Серед них був Поляков, матрос з панцерника «Потьомкін», який приїхав у Борислав з Румунії. Росіяни працювали на місцевому нафтопромислі та інших підприємствах міста [48, с. 81].

З історії російського населення Одеси. Росіяни згадуються ще в першому переписі населення Одеси. Серед перших бургомістрів Одеси був Іван Андросов.

Значною групою в населенні міста були старообрядці [36; 37]. Вже з 1794 р. кілька сімей старообрядців зі слободи Знам'янки, що приїхали на будівельні роботи до Хаджибею, були приписані до міста, а у 1803 р. у місті існувала кам'яна старообрядницька церква. У 1814 р. старообрядницький Успенський приход був переведений на становище єдиновірного, а у 1855 р. тут був заснований Успенський храм.

В Одесі старообрядці належали до різних напрямків. Те, що старообрядці ухилялися від офіційної реєстрації, ускладнює завдання для дослідження їх чисельності. На 1827 р. в Одесі було 760 чоловіків та 625 жінок «поповців» та 124 чоловіки та 135 жінок безпоповців. Безпоповці представлені були головним чином пилиповцями та федосіївцями. На 1842 р. в Одесі було 2022 старообрядців.

Іншою групою російського населення в Одесі були сектанти. У місті на початку ХІХ ст. існувала община скопців. Найбільшою у місті була секта молокан. Так, у 1830-1831 рр. за належність до цієї секти було засуджено майже 500 людей. Були в Одесі також духобори та суботники.

Безпоповці-пилипівці з 1826 р. мали молельні близько міських ставків біля Дюківського саду. Молельня Алексеєвих розташовувалася на Балківській, 18, при ній знаходився також притулок для хворих. Община отримувала допомогу з сіл Яськи, Троїцьке, а також з московських осередків безпопівщини.

Частина поповців приєдналася до «єдиновір'я». Воно дозволяло зберігати старі канони, але община підпорядковувалася Священному Синоду. Наприкінці XVIII ст. духовним лідером одеських єдиновірців був колишній кременчуцький купець Федір Карасьов. Ф. Карасьов та Іван Глобачов заснували Петропавловську общину старообрядців, частина Петропавлівської вулиці мала назву «Старообрядницька» (тепер – Ясиновська).

Єдиновірчі приходи існували також і на Молдаванці. У другій половині XIX ст. єдиновірчі приходи стали майже всі православними.

Ті старообрядці, які не приєдналися до єдиновір'я, мали свою молельню біля 1-го православного кладовища. У середині XIX ст. община приєдналася до створеної в Буковині в Австрійській імперії у 1846 р. Білокриницької старообрядницької ієрархії. Білокриницькою общиною наприкінці XIX – на початку XX ст. керував відомий купець, гласний міської думи Варфоломій Дубінін.

Значну роль зіграли російські переселенці в розвитку ремесла та промисловості в Одесі. В. Ващенко справедливо вказує на різноманітність чинників, що впливали на приток росіян до Одеси. Розбудова Одеси, побудова приватних та публічних будівель, створення нової економічної інфраструктури, що поєднувала Правобережну, Південну Україну та світову економіку, сприяла зростанню потреби у представниках ремесла (як зареєстрованого цехового, так і відходників), промисловості [12].

Зокрема, ще у 1805 р. до Одеси прибуло багато ремісників із внутрішніх губерній Російської імперії.

Значну роль росіяни відігравали у виробництві канатів і мотузок, що було необхідно для судноплавства. Звертає на себе увагу той факт, що спершу в Одесу ці вироби завозились з Центрального промислового району, і саме з цього регіону переселилися до Одеси засновники перших канатних мануфактур. У 1803 або 1806 р. було засновано канатну мануфактуру брянськими купцями Іллею Новіковим та Іваном Макєєвим. Перше приміщення знаходилося на розі вулиць Великої Арнаутської та Безіменної, яка згодом стала називатися Канатною. Вже з початку 1830-х рр. канати стають

важливою статтею одеського експорту. Як відзначає Т. Гончарук, Новіков довгий час взагалі був єдиним російським купцем в Одесі, що мав зовнішньоторгівельні операції. Він вів активне громадське життя, на свій рахунок добудував Михайлівську церкву, був у 1830-1833 рр. міським головою й сприяв розбудові Одеси. Його прикладу слідували й інші члени сім'ї – син Яків, онук Олександр, правнук Яків. Його онук Олександр сприяв значній модернізації підприємства, і у 1855 р. виписав для заводу англійські машини, а у 1872 р. заснував власну торгівельну фірму, побудував за проєктом Ф. Гонсіоровського будинок на Гаванній (тепер історико-краєзнавчий музей), а правнук Яків, автор книги «Протекціонізм», разом з партнером Венг-Вольфом заснував Російське акціонерне товариство чорноморських канатних заводів [14].

Згодом з'явилися інші заклади брянських купців (Івана Утінкова та ін.). Всі вони водночас були власниками таких же підприємств в Центральному промисловому районі.

А. Скальковський вказував на переважання росіян наприкінці 1830-х рр. у цехах каменярів, пічників, теслярів. Наприкінці 1850-х на початку 1860-х до Одеси щорічно приходило з російських губерній іноді по 5 тис. осіб.

Росіяни були серед власників парових борошномельних заводів, серед акціонерів Російського товариства пароплавства та торгівлі.

За даними В. Ващенко, Одеса на початку 1860-х рр. займала вже друге після Києва місце за кількістю зареєстрованих ремісників. При цьому на кінець 1850-х рр. 2/3 з них становили українці та росіяни.

За 1859 р. збереглися важливі описи промислових підприємств в Одесі, серед власників яких були й росіяни (визначені за прізвищем). Їм належало 9 цегельень, салотопенні підприємства (доволі великі, де працювало 15-17 робітників), переважали вони серед власників заводів по обробці шкіри тощо [12].

У 1869 р. у місті було 9 російських цехів: столярний, ковальський, печний, сапожний, живописно-малярний, шевський, бондарний, одяльний, цирульників.

Водночас варто відзначити, що в дореформений період багато росіян були збіглими кріпаками. Наприкінці 1850-х рр. О. Шмідт звернув увагу на демократичний прошарок росіян в Одесі й з певним перебільшенням відзначив, що великороси та українці займають в Одесі вельми невігідні місця робітників-поденників, другорядних купців, живуть у віддалених і гірших частинах міста.

Російська національна меншина в 1914-1920 рр. Під час Першої світової війни спостерігався вплив росіян із Наддніпрянської України.

Водночас Перша світова війна мала вплив на розселення росіян у Галичині й Західній Волині. Частими були випадки, коли російські солдати, переважно в селах, залишались проживати постійно, або вступивши у шлюб з українками, або залишаючись після поранення.

Револьюційні події 1917-1920-х рр. сприяли наростанню кризових явищ у житті росіян в Україні. Хоча вони були представлені в усіх суспільних верствах, однак найбільш вразливими виявилось становище міських жителів, інтелігенції та буржуазії.

У 1917 р. в сучасних кордонах проживало 3 млн. 620 тис. росіян (9,9 %). У 1917 р. у Києві було тільки 1/3 корінного населення. Незважаючи на те, що $\frac{3}{4}$ населення прибуло з українських губерній, половину населення міста склали росіяни, а частка українців сягнула 16,4 % [54, с. 76].

При Центральній Раді росіяни могли скористатися законом про національно-персональну автономію. Розвивалася освіта російською мовою.

Як відзначає І. Терлюк, російське секретарство було створено найпізніше. Портфель генерального секретаря російських справ член Трудової народно-соціалістичної партії та Комітету УЦР Дмитро Одинець отримав тільки 1 листопада 1917 року. У структурі секретарства (міністерства) існували відділи національної персональної автономії, допомоги росіянам, національної освіти, статистичний, інформаційний тощо, усе діловодство велося російською мовою. Секретарство (міністерство) Дмитра Одиця упродовж свого існування не діяло дуже активно, хоча навесні 1918

року, відповідно до прийнятого закону про національно-персональну автономію, внесло до Центральної Ради проекти закону «Про заснування Великоросійських громадських рад» як місцевих органів Національного союзу. До Малої Ради входили по 2 представники від Київської ради робітничих депутатів, Київської ради солдатських депутатів, російських меншовиків, російських есерів. На VI сесії УЦР представникам росіян було надано 104 місця, у тому числі від російських соціал-демократів – 20, російських есерів – 20, російських кадетів – 10, російських народних соціалістів – 4. 11 представників росіян були в комісії для розроблення Статуту автономії України, росіяни брали участь також в інших офіційних органах УНР [47, с. 57-58].

При гетьманаті П. Скоропадського, який опирався переважно на Четвертий союз, становище росіян було неоднозначним. Було скасовано закон про національно-персональну автономію, що фактично ліквідувало статус національної меншини для росіян, як і для інших.

Водночас в Києві зосереджується «біла» еміграція з внутрішніх губерній колишньої Російської імперії. Тут знаходились представники впливових російських партій, зокрема, кадетів.

В армійських частинах командний склад переважно складався з офіцерів російської царської армії, які здебільшого не визнавали незалежності України. Місцеві органи влади часто склалися з колишнього царського чиновництва. Росіяни в Українській Державі створили російський національний центр [47, с. 58].

Директорія, опираючись на допомогу Українських Січових стрільців, взяла курс на відновлення УНР. Водночас відновлення національно-персональної автономії для росіян було відтерміновано, завдяки складним зовнішньополітичним та внутрішньополітичним умовам. Деякі російськомовні видання після в'їзду Директорії до Києва були закриті. Зокрема, була закрита газета «Киевская мысль», яка називала повстання Директорії «авантюрою» та підтримувала ідею відновлення єдиної Росії. 23 грудня 1917 р. було закрито газету «Свободная мысль» за фейлетон П. Фінка «Про сидорову козу», у

якому йшлося про долю російської інтелігенції за різних політичних режимів. Після цього залишилась одна газета «Последние новости». Друкарні закритих російськомовних газет були реквізовані й передані українським часописам. Цензура не допускала появи нових російськомовних видань.

Крім того, були вжиті заходи по українізації зовнішнього вигляду Києва. Згідно наказу командира Осадного корпусу Є. Коновальця від 31 грудня 1918 р., до 18 січня всі написи в Києві мали бути замінені на українські [11, с. 17-18]. Ці заходи значним чином змінили культурну ситуацію для росіян та російськомовного населення взагалі.

Водночас під час УНР Директорії мали місце ситуативні союзи між росіянами-представниками антикомуністичного напрямку та представниками УНР. Зокрема, навесні 1919 р. в лавах української армії певний час воювали представники так званого Русько-(Російсько)-Тульського загону під командуванням штабс-капітана В. Стрекопитова. У своєму зверненні до Червоної Армії вони писали, що «Гасло наше: «Вся влада народу. Хай живуть Установчі збори, єдиний виразник волі всього народу. Геть комісародержавство». Росіяни були й серед військового керівництва Дієвої Армії, зокрема, колишній генерал-майор царської армії, начальник штабу Північної групи Армії УНР В. Агап'єв [26, с. 70. 73].

Частина «білої» еміграції з Росії частково осідала в західноукраїнських землях. Це були переважно військові й представники привілейованих верств. Вони головним чином розселялись у волинських містах.

Російська меншина в УСРР/УРСР у період 1920-1930-х рр. В УСРР(УРСР) характер міграцій росіян був як офіційний, у формі трудових міграцій, переміщення в структурі влади тощо, так і стихійний. Загалом протягом радянського періоду, кількість росіян в Україні постійно збільшувалася: у 1926 – 2 млн. 667 тис., у 1939 р. – 4 млн. 315 тис., у 1959 – 7 млн. 98 тис., у 1970 – 9 млн. 126 тис., у 1979 – 10 млн. 471 тис., у 1989 – 11 млн. 355 тис. осіб [13].

Після 1920 р. міграції головним чином були направлені до адміністративних центрів, індустріальних регіонів. За підрахунками вчених, з 1890 р. до 1930 р. із Центрального промислового району Росії до Донбасу перемістилося близько 2 млн росіян – кваліфікованих робітників. Робочу силу на шахти Донбасу у 1921-1922 рр. формували переважно з Росії.

На півдні (в Одеській, Катеринославській, Донецькій губ.) на початку 1920-х рр. росіяни становили 1811900 осіб (19,8 %, українці – 63,7 %). Переважна більшість відносилася до робітників. За приблизними даними О. Данильченка, серед міських жителів було 858700 росіян (42,98 %), серед сільського – 953 200 (13,06 %) [17, с. 27]. Переселення викликано було обставинами, що склалися в самому господарстві на той час. Зокрема, рівень промислового виробництва на півдні на 1921 р. становив близько 10 % довоєнного, кількість робітників скоротилася більше ніж у два рази [17, с. 29-30]. Важко відбилося на становищі росіян, а також українців, євреїв, поляків, татар, що пов'язані були з промисловістю, безробіття.

Значна частка росіян зосереджувалася в містах України, у 1926 р. в них проживало 50,1 % росіян України. Відсоток росіян у населенні міст у той же час становив 25 % [13].

Як і серед інших національних меншин, серед росіян також впроваджувалися елементи політики коренізації. Їх статус як національної меншини був визначений, зокрема, у постанові ВУЦВК і РНК УСРР від 1 серпня 1923 р. «Про заходи забезпечення рівноправності мов і про допомогу розвитку української мови». Водночас особливе ставлення закон виражав щодо російської мови, наприклад, вказувалась «й на майбутнє обов'язковість для службовців знання російської мови», яка розглядалася як «засіб прилучення української культури до високорозвиненої, що має світове значення – російської культури» [22, с. 74]. Як одна з національних меншин, росіяни мали право на те, щоб у адміністративно-територіальних одиницях, де вони переважали половину всього населення, органи влади користувалися мовою цієї більшості. На 1 січня 1924 р. в УСРР росіяни становили більшість у

1769 з 40422 населених пунктів (4,5 %) (слід враховувати те, що ці дані наводилися до того, як Шахтинська округа, де росіяни становили більшість населення, перейшла до складу РСФРР). Згодом, за даними М. Черлюнчакевича, на 1 березня 1925 р., в УСРР нараховувалося вже 758 населених пунктів, де більшість становили росіяни (Л. Якубова вважає ці дані дещо завищеними, хоча також вказує на те, що в Донецькій області ним не були враховані півмільйону так званих «інших», під якими М. Черлюнчакевич розумів непостійне, прийшло населення). За даними М. Черлюнчакевича, росіяни переважали в 6 районах Харківської губернії, у 4 – Донецької, в 1 – Катеринославської, у 2 – Одеської, в 1 – Полтавської, у 2 – Чернігівської [22, с. 75-76].

Певний час не створювалися російські національні сільські ради та райони, головним критерієм виділення останніх було етнічне – у даному випадку російське – походження більшості сільського населення. Причини повільних темпів створення російських адміністративних одиниць розкриваються до певної міри у виступі на нараді, присвяченій національним меншинам, Я. Саулевича, який відзначав «Що стосується російських адміністративно-територіальних одиниць, то тоді усі апарати та органи місцевої влади ще працювали переважно російською мовою і не було такої необхідності у виокремленні російських рад та районів». В іншому документі – доповіді українського уряду Раді Національностей ЦВК СРСР – висвітлювалися причини, які призвели до створення російських національних районів: «Виокремлення російських рад стало розвиватися у зв'язку з українізацією апаратів ОВКів та РВКів, що до цього працювали російською мовою» [22, с. 77]. Так, у постанові від 30 квітня 1925 р. «Про заходи термінового переведення повної українізації радянського апарату», вказувалося на необхідність переведення діловодства на українську мову «в усіх державних установах і державних торговельно-промислових підприємствах» не пізніше 1 січня 1926 року». Водночас існують свідчення, що питання про створення російських сільрад та національних районів піднімалося ще до цієї постанови, у березні 1925 р., у плані роботи

Центральної адміністративно-територіальної комісії. Вже у 1925 році почали створюватися російські сільради, і на 1 червня їх було 292 [22, с. 78]. У рішеннях I Всеукраїнської наради по роботі серед нацменшин відзначалося, що російськими національними адміністративними одиницями охоплено 30,3 % усього російського населення і 90 % тих росіян, які проживали на селі, також планувалося збільшити кількість національних російських сільрад, оформити у законодавчому порядку «найближчим часом» низку російських районів. Слід відзначити, що час створення російських національних районів залежав і від уточнених даних по національному складу населення завдяки перепису 1926 р., який вплинув на питання про коригування переліку російських національних районів. Роботу по законодавчому оформленню «існуючих російських районів» було заплановано завершити до 1 жовтня 1927 р., тобто до початку нового бюджетного року [22, с. 79-82].

Представляє інтерес рішення місцевої влади з питання виділення російських районів, які опиралися на дані перепису 1926 р. Так, за постановами Президії Запорізького ОВК від 28 квітня та 12 травня 1927 р. законодавчому оформленню як національний російський підлягав Кам'янський район. Населення району за переписом 1926 року становило 34873 осіб, до їх числа входили 25823 росіянина (більшість у населенні району), 8619 українців та ін. Так само Президія Луганського ОВК ухвалила вважати російськими три райони – Сорокинський, Лугансько-Станичний і Петрівський, відсоток російського населення яких складав відповідно 71,99 %, 89,38 % та 75,99 % [22, с. 83].

Як наслідок, 1 липня 1927 р. було ухвалено оформити у законодавчому порядку як національні російські такі існуючі райони: Путивльський Глухівської округи, Каменський Запорізької округи, Петровський, Сорокинський, Станично-Луганський Луганської округи, Терпінієвський Мелітопольської округи (де проживали російські сектанти [25, с. 97]), Олексієвський, Старовірівський, Чугуївський Харківської округи (всього 9 районів). У 1928 р. знову піднімалося питання щодо створення російських

національних сільрад, селищних рад та районів, висувалися пропозиції створення національних районів у Полтавській та Ізюмській округах, але з адміністративної точки зору їх створення було визнано неможливим [22, с. 83-91].

Згідно з постановою ВУЦВК та РНК УСРР «Про ліквідацію округ та перехід на двоступеневу систему управління» від 2 вересня 1930 р. було створено на Харківщині національний російський Велико-Писарівський район, а два національних райони Луганщини (Петровський та Станично-Луганський) об'єднувалися в один – Верхнє-Теплівський [22, с. 92-94].

Після Голодомору 1932-1933 рр. у спустілі села в 1934-1935 рр. було перевезено 90 тис. селян з Росії (ймовірно, не всі вони були етнічними росіянами).

У 1920-1930-х рр. росіяни постраждали від політики радянської влади у сфері релігії, причому це стосувалося представників різних конфесій. Прикладом є доля старообрядницького релігійного осередку в с. Куренівка. У 1923 р. було прийнято рішення про закриття монастирів у с. Куренівка з подальшою передачею їх майна під дитячі будинки й колонії. Ситуації не завадив навіть осуд дій місцевої адміністрації з боку голови ВУЦВК Г. Петровського. У 1928 р. після смерті ігумені Фаїни було закрито жіночий монастир, на місці якого був створений колгосп. У 1935 р. було розібрано храми чоловічого й новожіночого монастирів, а матеріал використали для будівництва колгоспного зерносховища. Пізніше, після приєднання Буковини до УРСР, у 1944 р. закрили старообрядницькі монастирі у Білій Криниці [44, с. 69].

Росіяни у західноукраїнських землях у 1920 – першій половині 1940-х рр. В умовах відсутності докладних досліджень предмету ми обмежимося фрагментарними даними. Росіяни в усьому населенні Галичини та Західної Волині у складі Польщі за переписом 1931 р. становила 0,32 % населення. 23865 росіян з 24762 проживали на Волині, де складала 1,09 % [48, с. 82]. Як і у попередній період, значна частина росіян проживала в містах, найбільше у Луцьку (близько 14 % усього населення). За іншими відомостями, за

переписами 1921 та 1931 рр. кількість росіян у Волинському воєводстві зросла з 9,45 до 23,4 тис. (23387). Р. Давидюк пояснює це напливом репатріантів та білої еміграції з Радянської Росії [16]. Росіяни у воєводстві були переважно службовцями, вчителями, священниками та землевласниками. Є й інші підрахунки, за якими на початку 1920-х рр. у Волинському воєводстві проживало 14099 росіян.

Російські поміщики, які не прибули до Польщі до 1 квітня 1921 р. й не підтвердили права володіння землею, були позбавлені землі. У 1921 р. 91 % вилученої у власників землі становила земля національних меншин в Польщі. Парцеляція великих земельних маєтків у 1921 та 1925 рр. проводилася за рахунок передусім непольських володінь. На 1931 р. в урядових звітах відзначалося, що колишні російські урядовці та офіцери частково володіють нерухомістю з невеликим прибутком, а решта перебивається дрібною торгівлею [32, с. 307-308].

Представляє інтерес, що Г. Юзевський як воєвода Волині розглядав росіян як небезпеку для Польщі, а у 1930-х рр. проводив активну політику їх усунення з місцевих та державних органів влади. Політика дерусифікації волинських міст, парцеляція маєтків, українізація православної церкви звели до мінімуму вплив росіян у воєводстві. У 1923 р. у Польщі була створена партія Російське народне об'єднання (очолив книготорговець Микола Серебрянніков), у програмі якої у 1926 р. відзначалося, що «РНО стоїть на ґрунті єдності руських племен в кордонах Польської держави», партія виступала за територіальну автономію територій, які раніше входили до Російської імперії, організацію державного шкільництва російською мовою, створення кафедри російсько мови у Віленському та Львівському університетах, у перспективі – окремого російського університету [28, с. 341]. У Рівному партію представляли М. Прохоров та В. Штейнгель [16, с. 285]. У 1924 р. було засновано Російське благодійне товариство у Рівному, яке нараховувало 139 членів, а симпатизувало йому близько 400 людей. До організації входили, як можна зробити висновок за прізвищем та місцем

народження, і українці. Однією з активних діячів благодійного товариства була уродженка Петербургу, Г. Масловська. Згодом вона пережила репресії з боку НКВС (1940 р.). Так само очільник товариства Сергій Панченко був заарештований у жовтні 1939 р. як ніби учасник білогвардійської організації «Братство русской правды», реабілітований у 1989 р. При встановленні радянської влади постраждали й російські землевласники, землі яких було націоналізовано [16, с. 286-287]. Також є відомості щодо російських об'єднань взаємодопомоги в студентському середовищі, зокрема, у Львівській політехніці. Її випускник Б. Столяров був звинувачений вже у 1940 р. у належності до «Союзу російських студентів». Існувала організація білої еміграції «Національний трудовий союз нового покоління», куди входили росіяни [16, с. 288].

Приєднання Західної України до УРСР супроводжувалося зростанням кількості росіян в регіоні. Вони в першу чергу були представлені військовослужбовцями, співробітниками НКВС та прокуратури. Менше було партійних працівників та інших службовців, серед яких було багато українців [48, с. 82].

У 1941 р., як відзначає І. Терлюк, «із початком німецько-радянської війни практично всі росіяни були евакуйовані на схід або загубились у її вирі», хоча дуже незначна частина росіян продовжувала проживати в регіоні, це були ті, які одружилися тут. Частина повернулася після війни. Прикладом є Бакулін, начальник Пустомитівського райвідділу НКВС Львівської області. І. Терлюк відзначає, що він один з небагатьох, хто знайшов вихід і не виконував у 1941 р. наказ по знищенню ув'язнених у містах Західної України: Бакулін дав команду звільнити з-під варти усіх, хто перебував у місцевій тюрмі й врятував тим самим пустомитівську інтелігенцію [48, с. 83].

Російська національна меншина в період з 1944 до 1991 рр. У західних областях України, приєднаних в ході й після Другої світової війни до УРСР, одним з чинників зростання кількості російського населення стала офіційна кадрова політика радянського керівництва. З метою проведення радянської більш високими темпами, сюди

офіційно направлялися переселенці зі східних районів УРСР та інших республік СРСР. Влада з різних причин довгий час не приділяла уваги створенню в західних областях у «достатній кількості» кадрів керівного партійно-радянського активу, на що вказував як на важливий недолік у своїй записці під грифом «совершенно секретно» В. Молотову Л. Берія в травні 1953 р. Він же називав це однією з причин активності так званого «націоналістичного підпілля». У записці наводилися статистичні дані, які свідчили, що з 474 представників керівництва виконкомів Рад депутатів трудящих різних рівнів у західних областях України місцеві кадри складають 179 осіб, з 311 керівних робітників партійних органів місцевих – 18 осіб. Подібна картина спостерігалася і щодо інтелігенції. З 1718 професорів та викладачів 12 львівських вишів місцевими були лише 320 осіб. Інші були росіянами чи уродженцями східних областей УРСР. На травень 1953 р. до Союзу письменників на Західній Україні за 6 років було прийнято 15 осіб, з яких був один місцевий діяч, а інші – росіяни та українці зі сходу УРСР. За даними МВС УРСР таку політику та ситуацію місцева інтелігенція розцінювала як русифікаторську, що, очевидно, впливало на сферу міжнаціональних відносин [2].

У згаданій записці Л. Берії вказувалося на залучення до регіону та підтримку не місцевих кадрів загалом. Дослідження етносоціологічного характеру, здійснене І. Терлюком, дозволяє ознайомитися з чисельністю саме російських переселенців на західноукраїнських землях Галичини та Волині у період з 1940-х до 1990-х рр.

Як можна дійти висновку, певна частина росіян в Західній Україні з'явилася в регіоні не внаслідок міграцій, а як результат добровільної асиміляції з конкретною соціальною метою. Як відзначає І. Терлюк, «очевидно, найбільше «підстав» змінити національність у колишньому Радянському Союзі мали євреї та німці». Він же наводить розповідь місцевих жителів про свій досвід як приклад подібної ідентифікації: «Мій дід – Жезі Нонович Мільтон – етнічний німець... У 40-х рр. за порадою радянських

доброзичливців..., щоби забезпечити своїм нащадкам спокійне життя в СРСР записав себе і своїх дітей росіянами, оскільки з поміткою у паспорті «німець», «німка» можна бути лише «ворогом народу» [48, с. 20]. З іншого боку, росіяни-переселенці, особливо внаслідок змішаних шлюбів, зазнавали української асиміляції тим більше, що часто діти записувалися вже як українці.

Формування російської складової в західноукраїнських землях (галицьких та волинських областях) прийшлося головним чином на 1944-1959 рр., росіяни переселялися як з Росії, так і зі Східної України. У цей період кількість росіян збільшувалась в середньому на 20 тис. щорічно, в основному за рахунок механічного приросту, що викликався як потребами промислового будівництва, так і радянською національною політикою.

Особливо активно заселялася росіянами Львівська область. На 1 жовтня 1944 р. до області прибуло майже вдвічі більше росіян, ніж їх нараховувалось у 1940 році. До 80 % росіян залишалися у Львові [48, с. 54].

79,2 % з переселенців представляли адміністративно-керівний апарат, у тому числі були працівниками НКВС-НКДБ, суду і прокуратури. З іншого боку, форсована індустріалізація потребувала кваліфікованих кадрів, яких спершу не вистачало в регіоні. Значна частина місцевої інтелігенції емігрувала. Ці обставини теж, поряд з політичними, зіграли важливу роль у спрямуванні міграцій.

Крім того, приток на Волинь росіян, як і українців, був пов'язаний з голодомором 1946-1947 рр. Маса голодуючих приходила з Брянщини, Смоленщини, Калузької області, частина залишалась. Частина переселенців рятувалася від зuboжіння в умовах, коли їх житла були зруйновані під час війни. Після виселення чехів до Чехословаччини до їх жител розселяли українців та росіян з Чехословаччини. Були й нові поселення на Рівненщині [48, с. 87]. У галицьких селах росіяни в кінці 1940-х рр. переселялися часто як спеціально відряджені для організації колгоспів. Росіяни перебували в західноукраїнських землях, працюючи на шахтах, зокрема, у Львівській області з 1949 до 1957 рр. (потім виїхали). Частина росіян

залишалася в Галичині після одруження [48, с. 88]. З огляду на те, що багато росіян у регіоні були службовцями, працівники розумової праці переважали. Поряд з політикою радянського уряду по формуванню лояльної адміністрації, це було викликано низьким рівнем урбанізації українців, масовою еміграцією українців на Захід (у 1944 р. емігрувало понад 100 тисяч, серед емігрантів переважно були вихідці із західноукраїнського регіону) [48, с. 92]. В окремих районах на Тернопільщині залишились поодинокі інтелігенти з місцевого населення. На 1 січня 1954 р. у Тернопільській області серед секретарів парторганізацій колгоспів кожен п'ятий, а в промисловості і на транспорті – кожен другий був росіянином.

У Львівській області на січень 1951 р. частка росіян серед управлінської керівної номенклатури складала 20 % [48, с. 95].

На початку 1950-х рр. почалося цілеспрямоване делегування на партійну та господарську роботу в райони (сільську місцевість).

Свою роль зіграли особливості індустріалізації в регіоні, коли виникнення нових галузей економіки супроводжувалося іноді переведенням відповідних заводів з Росії разом із робітниками та інженерно-технічним персоналом. Як наслідок, зростала кількість росіян, і, зокрема, на Львівщині наприкінці 1980-х рр. більше 50 % усього зайнятого російського населення було представлено працівниками промисловості, будівництва, транспорту й зв'язку (всього по республіці вони складали 54,1 %) [48, с. 98].

Попри згадані процеси, необхідно відзначити, що, по-перше, частка росіян у регіоні була дуже незначною, по-друге, зростала рееміграція росіян, особливо у 1970-х рр. Далеко не всі виявляли бажання їхати до регіону, зважаючи на діяльність національного українського підпілля, більш добровільно переселялися за часів відлиги. Причини рееміграції у 1970-х рр. І. Терлюк пов'язує зі вже високим економічним розвитком регіону та потребою у робочій силі в Росії.

По Україні в цілому після війни зростає кількість росіян, що проживають у містах України, у 1959 росіяни-міські жителі становили 81,0 %, у 1989 – 88,0 %. Так само поступово зростав

відсоток росіян у населенні міст, у 1959 цей показник дорівнював 29,0 %.

З 1959 до 1989 рр. чисельність росіян в Україні значно збільшилася. Водночас представляє інтерес те, що найбільші темпи зростання приходяться на 1959 - 1970 рр. (у 1959 р. росіян було 7 млн. 98 тис., у 1970 – 9 млн. 126 тис.). Надалі зростання російського населення в УРСР було повільнішим: у 1979 нараховувалося 10 млн. 471 тис., у 1989 – 11 млн. 355 тис. осіб (22,1 % населення України). Одною з причин зменшення переселення росіян в Україну з середини 1970-рр. дослідники вважають урбанізацію українського населення. Зростання кількості росіян значною мірою залежало від механічного приросту – на 1989 р. 43 % росіян народилася за межами України. Росіяни переважали в населенні Криму (67 %) (перепис 1989 р.). Їх розселення в Україні нерівномірне, що історично обгрунтовано. У Тернопільській області вони склали 2,3 % населення, в Луганській – 44,8 %. Переважно росіяни на час перепису проживали на сході України (Донецька, Луганська, Запорізька, Дніпропетровська, Харківська, Сумська обл.) та на півдні (Одеська, Миколаївська, Херсонська, Кіровоградська обл.) Для них властивий високий ступінь урбанізованості – 9 з 10 росіян – це жителі міст.

З історії участі росіян у розвитку культури в Україні. У другій половині ХХ ст. письменники російського походження відігравали значну роль в розвитку культури УРСР, як і суспільного життя. Росіяни в умовах проведення політики русифікації загалом мали можливість для задоволення своїх культурних потреб. Однак державна політика в національно-культурному питанні перетворювала мовне питання на можливе джерело конфліктності, яка могла бути екстрапольована в міжнаціональну сферу. Офіційний та опозиційний дискурси в УРСР практично ототожнювали національність та мову. Водночас офіційне «зовнішнє» ставлення до російської мови у союзному «центрі» було скоріше як до наднаціональної (проблема, яку необхідно додатково вивчати). У зв'язку з цим показово, що до російських письменників сучасні

збірки, видані в УРСР, включали й українців, які писали російською мовою, що треба враховувати при вивченні тогочасних видань.

Одним з авторів російського походження в цих збірках вказаний поет М. Ушаков (1899, Ростов-Ярославський – 1973), який закінчив Київську гімназію та Київський інститут народного господарства, був лауреатом Держпремії УРСР ім. Т. Шевченка, багато творів його присвячено Києву.

Крім того, для ідентичності багатьох представників інтелігенції була властива множинна лояльність, коли вони вважали себе російськими й одночасно українськими культурними діячами. Як приклад, можна згадати поета-дисидента Бориса Чичібабіна (Полушина), який народився у Кременчузі, а закінчив свій життєвий шлях у Харкові. Людина сінкретичної свідомості, в якій фактично не розділялися Україна й Росія, він називав себе російським радянським поетом. Особливості його світосприйняття та ідентичності відображені були не тільки в поезії, але й у житті поета, що був виключений у 1973 р. з Союзу письменників за «український націоналізм». У долі іншого поета, Л. Вишеславського, відбився факт його народження в змішаній українсько-російській сім'ї. Свої роздуми з цього приводу він відобразив у вірші «Корни». Народившись у Миколаєві, він як поет сформувався на початку 1930-х рр. у Харкові, одним з його творів є цикл «Песня с Днепра». П. Тичина у дарчому написі на книзі «Ми свідомість людства» написав: «Дорогому Л. Вишеславському, поетові з струнами, що не рвуться й не опускаються. Правдивий звук і голос – о, як вони людей настроюють на прекрасне!».

Письменник росіянин М. Строковський народився у Мінську у сім'ї урядовця (1900-?), навчався в Одесі та Дніпропетровську, серед його творів – роман «Судьбы» (1969), присвячений евакуації промисловості на початку війни. Він також створив низку історично-літературних творів, а також біографічну серію «Силуети», готував роман про революційних народників в Україні тощо [40; 41].

Росіяни представлені в цей час і серед інших верств творчої інтелігенції. Так, архітектор О. Власов був головним архітектором

м. Києва у 1944-1950 рр. Серед його робіт – забудова Хрещатика (за планом 1945-1947 рр.).

Як і представники інших національних меншин в УРСР, росіяни в період так званої «перебудови» теж почали переживати процеси національної консолідації. У 1990 р. було засновано Всеукраїнське Пушкінське товариство [20, с. 584].

У західноукраїнських землях починає видаватися з липня 1990 р. єдина серед російських товариств регіону газета товариства російської культури ім. О. Пушкіна «Совість».

Російська національна меншина в незалежній Україні. За даними перепису 2001 р., росіяни є другою за кількістю після українців етнічною спільнотою в Україні. Росіянами себе ідентифікували 8334100 осіб (17,3 % від усього населення країни) [1]. Значну частку представляють росіяни в населенні Донецької області (38,2 %), АРК (58,3 %, в Севастополі – 71,6 %), Луганській області (39 %), Харківській області (25,6 %), Дніпропетровській області (17,6 %), Одеській області (20,7 %), Запорізькій області (24,7 %). Росіяни переважно є міськими жителями, у великих та середніх містах України проживають близько 84 %.

Перепис 2001 р. свідчить про зменшення кількості росіян в Україні – на більше ніж 3 мільйони. Більш властиво це для Заходу й Центру та меншою мірою – для Півдня та Сходу, у м. Севастополі кількість росіян зросла. Причини цього, за висновком К. Галушка, полягають не тільки в міграційних процесах, але й у зміні національної ідентичності частиною росіян, які проживають в Україні [13].

У період незалежності відбулася зміна етносоціального статусу росіян, які мають статус національних меншин. Слід зважати на те, що росіяни в Україні можуть ідентифікувати себе одночасно і з етнічними росіянами, і з членами української політичної нації.

Здобуття Україною незалежності поставило росіян України в подвійне становище, тому що в умовах розбудови української національної державності звузилася сфера вживання російської мови, що втратила статус фактично державної ще в УРСР у 1989 р. Частина

переживала добровільну або об'єктивну асиміляцію, частина продовжувала зберігати мовно-етнічні ознаки групи.

Національно-культурні потреби росіян у незалежній Україні на початку 1990-х рр. задовольнялися на високому рівні, однак, як відзначив О. Романуха, це була спадщина ще СРСР, у тому числі наслідки політики русифікації, а не результат цілеспрямованої підтримки культури росіян з боку українського уряду. На початку 90-х років ХХ століття російською мовою виходило близько половини всіх періодичних видань, теле- та радіопрограм, книжкові фонди бібліотек більш ніж на 60 % складались із російськомовних книг. У 1992 р. діяло 3364 загальноосвітні навчальні заклади з російською мовою викладання. У подальшому, як вказує той же автор, відбувалось скорочення чисельності культурно-освітніх закладів та приведення їх у відповідність до національного складу населення України (на 2005 р. існувало близько півтори тисячі російських шкіл, 14 театрів) [38]. Особливо зменшилася частка російськомовного освітнього та культурного простору на Західній Україні.

Частина представників національної меншини взяли активну участь у громадсько-політичному житті сучасної України, маючи представників в організаціях всього політичного спектру.

За даними К. Галушка, в Україні діяло понад 100 громадських організацій та об'єднань росіян, серед них чотири із всеукраїнським статусом: національне культурно-просвітницьке товариство «Русское собрание», Українське товариство російської культури «Русь» (1992), громадські організації «Руська співдружність», «Російська община України» [13]. Ці громадські об'єднання здійснюють значну культурну роботу.

У Криму була створена Російська община Криму. У 1990-х роках громадські організації росіян існували й у Західній Україні. На 2000 р. в Україні було 37 російських національно-культурних товариств. На 2005 р. з 132 російських національних організацій 7 мало статус Всеукраїнських.

У травні 1999 р. в Києві відбувся I з'їзд росіян України, створено Російську Раду України та підтримано ідею організації Російського руху України, що був зареєстрований як Всеукраїнська громадська організація в липні 1999 р.

Висновки. Російська меншина в Україні формувалася впродовж довгого часу значною мірою з представників духовної (зокрема, старообрядців) чи політичної опозиції в Московській/Російській державі, приплив інших соціальних груп був обмежений в силу низки причин, демократичні елементи приваблювало й інтегрувало таке явище як козацтво. З другої половини XVII – у XVIII ст. для частини українських земель починається новий етап у формуванні російської меншини, коли українські землі починають поступово входити в орбіту впливу та інкорпоруватися до Московської/Російської держави, її політичного, економічного, соціального устрою. Історичний досвід Слобожанщини полягає в тому, що російське населення у регіоні формувалося у XVII ст. і за рахунок чиновництва, і демократичних елементів – служилих людей. У XX ст. росіяни, як і інші неукраїнці, отримують в УНР офіційно статус національної меншини, зберігаючи цей статус і в УСРР під час коренізації. Для XX ст. властиві були свої тенденції формування російської меншини. На західноукраїнських землях це російська «біла» еміграція, а також переселенці після приєднання цих територій до УРСР, представники держапарату, партії, інтелігенції, робітництва. Для зростання російського населення в УРСР в цілому важливою була трудова міграція, механічний та природній приріст. У незалежній Україні розвиток російської національної меншини має форми, спільні з іншими національними меншинами.

Контрольні питання:

- 1) Назвіть причини імміграції до України росіян у XVII - XVIII ст.
- 2) Висвітліть історію росіян в Одесі в модерну добу.

3) Якими соціальними прошарками була представлена на території України російська етнічна меншина у XIX ст.?

4) Визначте особливості політики коренізації стосовно російської національної меншини у 1920-1930-х рр.

5) Визначте особливості історії російської меншини в західноукраїнському регіоні у XX ст.

Тести

1. Якою була кількість росіян в усьому населенні Галичини та Західної Волині у складі Польщі за переписом 1931 р.: 1) 0,32 % населення; 2) 32 %; 3) 10 %; 4) 5 %.

2. Приведіть у відповідність назву російського національного району та час його створення:

1) Путивльський; 2) Велико-Писарівський; 3) Петровський;
4) Станично-Луганський; 5) Терпінієвський.

а) 1927 р.; б) 1930 р.

3. У якій українській армії був створений Російсько-Тульський загін під командуванням штабс-капітана В. Стрекопитова: 1) УНР Центральної Ради; 2) Української держави; 3) ЗУНР; 4) УНР Директорії.

4. Ким були Ілля Новіков та Іван Макєєв, які в Одесі на початку XIX ст. заснували канатну мануфактуру?: 1) московськими купцями; 2) брянськими купцям; 3) тверськими купцями; 5) калузькими купцями.

5. Коли була створена в Буковині в Австрійській імперії Білокриницька старообрядницька ієрархія?: 1) 1846 р.; 2) 1856 р.; 3) 1867 р.; 4) 1914 р.

Джерела та література:

Джерела:

1. Всеукраїнський перепис населення 2001 року. Результати. Основні підсумки. Національний склад населення. URL: <http://2001.ukrcensus.gov.ua/results/general/nationality/>

2. Записка Л. П. Берии В.М. Молотову об итогах борьбы с украинским националистическим подпольем в западных областях УССР и необходимости изменить работу органов МГБ УССР по этому вопросу, 16 мая 1953 г. URL: <http://www.doc20vek.ru/node/2360>
3. Костомаров Н. И. Автобиография // Костомаров Н. И. Исторические произведения. Автобиография. Киев, 1989. С. 425-651.
4. Новікова Л. З літератури про російське населення Одеської області // Історичне краєзнавство Одещини. Одеса, 1995. С. 59–67.

Література:

5. Абакумова-Забунова Н. В. Русское население городов Бессарабии XIX в. /АН Молдовы. Институт межэтнических исследований. Кишинев, 2006. 519 с.
6. Анцупов И. А. Русское население Бессарабии и Левобережного Поднестровья в конце XVIII – XIX в. (социально-экономический очерк). Кишинев: Центральная типография, 1996. 251 с.
7. Бачинська О. Російське населення в Дунайському козацькому війську // Історичне краєзнавство Одещини. Одеса, 1995. Вип. 6. З історії та етнографії росіян Одещини. С. 35-41.
8. Бачинська О. Українське населення придунайських земель XVIII - початок ХХ ст : (заселення і економічне освоєння). Одеса: Астропринт, 2002. 327 с.
9. Бачинський А. Д. Дунайські некрасівці і задунайські запорожці // Історичне краєзнавство Одещини. Одеса, 1995. Вип. 6. З історії та етнографії росіян Одещини. С. 7-23.
10. Бовгиря А. «По нашему названию — москали»: росіяни у сприйнятті мешканців Гетьманщині XVIII ст. // Український історичний збірник. 2018. Вип. 20. С. 53-62. URL: http://resource.history.org.ua/publ/Uiz_2018_20_7
11. Бойко О. Д. Нариси життя Києва. 1919 рік: політика і повсякденність. Київ: [Ін-т історії України НАН України], 2015. 142 с.
12. Ващенко В. П. Участь росіян у розвитку промисловості Одеси в дореформений період // Історичне краєзнавство Одещини. Одеса, 1995. Вип. 6. С. 24-30.
13. Галушко К. Ю. Росіяни в Україні // Енциклопедія історії України: Т. 9: Прил-С. Київ: В-во «Наукова думка», 2013. 688 с. URL: http://www.history.org.ua/?termin=Rosiiany_Ukraini
14. Гончарук Т. Г. Купцы Новиковы в дореволюционной Одессе // Історичне краєзнавство Одещини. Одеса, 1995. Вип. 6. З історії та етнографії росіян Одещини. С. 30-35.

15. Гуржій О. І. До питання про кількість та етнічний склад населення України у другій половині XVII ст. // Український історичний журнал. 1993. № 3. С. 43-49.
16. Давидюк Р. Ставлення радянської влади до російської та польської громад на Рівненщині у 1939-1941 рр. // Друга світова війна і доля народів України: матеріали 2-ї Всеукраїнської наукової конференції, м. Київ, 30-31 жовтня 2006 р. Київ, 2007. С. 284-296. URL: <http://resource.history.org.ua/item/0005790>
17. Данильченко О. П. Етнічні групи півдня України: економічне та соціально-політичне становище на початку 20-х рр. XX ст. Історичні зошити / Академія наук України. Інститут історії України. Київ, 1993. 59 с.
18. Доля старообрядства в XX – на початку XXI ст.: історія та сучасність. Збірник наукових праць та матеріалів / відпов. ред. та упоряд. С. В. Таранець. Київ, 2013. Вип. 6. 240 с. URL: <http://resource.history.org.ua/item/0009096>
19. Дяченко М.Т. Етапи заселення Слобідської України в XVII – першій половині XVIII ст. // Український історичний журнал. 1970. № 8. С. 41-51.
20. Котигоренко В. О. Етнічні протиріччя і конфлікти в сучасній Україні: політологічний аспект. Київ: Світогляд, 2004. 772 с.
21. Єремєєв П. Старообрядці Харківської губернії в 1825 – 1855 рр.: статевовікова структура // Актуальні проблеми вітчизняної та всесвітньої історії. 2012. № 15. С. 174-183. URL: <https://periodicals.karazin.ua/apvvi/article/view/575>
22. Єфіменко В. Створення російських національних районів УСРР // Проблеми історії України: факти, судження, пошуки. 2012. Вип. 21. С. 72-99. <http://dspace.nbuv.gov.ua/handle/123456789/50606>
23. Історія Києва: у 2 тт. Київ: Вид-во АН УРСР, 1960. Т. 1.
24. Казьмирчук М. Росіяни в соціально-економічному розвитку Київської губернії в кінці XIX - на початку XX ст. // Гілея: науковий вісник. 2013. № 74. С. 27-29. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/gileya_2013_74_9
25. Клячин А. И. Этнические меньшинства и национально-государственное строительство на Украине в 1920-1930-х гг. // Этноконтактные зоны в европейской части СССР (география, динамика, методы изучения). Москва, 1989. С. 7-21.
26. Ковальчук М. Російсько-тульський загін армії УНР: формування та бойовий шлях (квітень – травень 1919 р.) // Український історичний журнал. 2018. № 4. С. 68-83.

27. Коциевский А. С. О русском населении Южной Украины в конце XVIII – первой трети XIX века // Историчне краєзнавство Одещини. Одеса, 1995. Вип. 6. З історії та етнографії росіян Одещини. С. 1-7.
28. Крамар Ю. Політика польської адміністрації щодо національних меншин на Волині у міжвоєнний період // Друга світова війна і доля народів України: матеріали 2-ї Всеукраїнської наукової конференції, м. Київ, 30-31 жовтня 2006 р. Київ, 2007. С. 332-342. URL: <http://resource.history.org.ua/item/0005790>
29. Крип'якевич І. П. Галицько-Волинське князівство. Київ: Наук. думка, 1984. 176 с.
30. Луценко Є. М. Діяльність меценатів по розвитку освіти в Україні в пореформену добу // Историчне краєзнавство в Україні: VII Всеукр. наук. конф. Київ, 1995. Ч. 1. С. 194-196.
31. Ляшко С. М. Російський історик І. Є. Забелін і Україна // Українська біографістика. 2009. Вип. 5. С. 50-64. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/ubi_2009_5_3
32. Нагорнюк О. М. Трансформація російсько-єврейських відносин на Західній Волині в 1920-х – 1930-х рр. // Євреї в Україні: історія і сучасність. Матеріали міжнародної науково-практичної конференції, 20 березня 2009 р. Житомир, 2009. С. 305-314.
33. Наулко В. И. Развитие межэтнических связей на Украине: (историко-этнографические очерки). Киев: Наук. думка, 1975. 276 с.
34. Наулко В. Хто і відколи живе в Україні. Київ: Головна спеціалізована редакція літератури мовами національних меншин України, 1998. 80 с.
35. Пригарин О. А. Формування етноконфесійної спільноти росіян-старообрядців у Нижньому Подунав'ї: (друга половина XVIII — перша половина XIX ст.): автореф. дис. ... докт. іст. наук: спеціальність 07.00.02 Всесвітня історія. Чернівці, 2015. 40 с.
36. Пригарин А. А. Старообрядцы в Одессе: забытые факты истории // Старообрядчество Украины и России: прошлое и современность. Материалы II Всеукраинской научно-практической конференции; 1-3 октября 2004 г., г. Киев. Киев, 2004. С. 21-29.
37. Пригарин А. А., Федорова А. И. Русские старообрядцы Одессы: этноконфессиональность в условиях поликультурного города. Одесса; Измаил: ИРБИС, 2020. 388 с.
38. Романуха О. М. Розвиток українсько-російських відносин в сфері культури і науки (1991-2005 рр.): автореф. ... к.і.н. / Донецький національний університет, 2007. 20 с.

39. Романцов В. О. Розселення росіян на українських етнічних землях (XVIII - XX ст.) // Історичне краєзнавство в Україні: VII Всеукр. наук. конф. Київ, 1995. Ч. 1. С. 175-176.
40. Русские писатели Украины: лит. портреты / сост. А. Стогнут. Киев: Изд-во Киев. ун-та, 1970. 294 с.
41. Русские советские писатели Украины. Киев: Наук. думка, 1991. 172 с.
42. Таранець С. В. Розселення та соціально-економічне становище старообрядців Волині в XIX — на початку XX ст. // Український історичний журнал. 2008. № 3. С. 75-86. URL: http://resource.history.org.ua/publ/journal_2008_3_75
43. Таранець С. Куренівське тримонастир'я як один з провідних центрів старообрядців у Росії // Наукові записки [Вінницького державного педагогічного університету імені Михайла Коцюбинського]. Серія: історія. 2012. Вип. 20. С. 259-266. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/Nzvdpu_ist_2012_20_56
44. Таранець С. «Старообрядницький Єрусалим». З історії поселення липованів у с. Біла Криниця на Буковині // Краєзнавство. 2019. № 1. С. 59-70. URL: http://resource.history.org.ua/publ/kraeznavstvo_2019_1_6
45. Таранець С. В. Старообрядці в Україні як субетнічна група росіян // Проблеми історії України XIX - початку XX ст. 2008. Вип. 15. С. 335-343. URL: http://resource.history.org.ua/publ/xix_2008_15_335
46. Тарасенко О. Філарет (Гумілевський) // Шевченківська енциклопедія. В 6 т. Т. 6: Т-Я. С. 502-503. URL: https://shron3.chtyvo.org.ua/Shevchenkivska_entsyklopediia/Том_6_Т_Ya.pdf?PHPSESSID=p0faeqretqo9jlh74me7un9jh4
47. Терлюк І. Російський етнонаціональний чинник у правовій політиці українських державних формацій Наддніпрянщини (1917 – 1921 роки) // Вісник Львівського університету. Серія юридична. 2015. Вип. 62. С. 54-63. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/Vlnu_yu_2015_62_9
48. Терлюк І. Я. Росіяни західних областей України (1944–1996 рр.). Етносоціальне дослідження. Львів: Центр Європи, 1997. 176 с. URL: <http://resource.history.org.ua/item/0009239>
49. Чижикова Л. Н. Русско-украинские этнокультурные связи в южных районах Украины // Культурно-бытовые процессы на юге Украины. Москва, 1979. С.12-73.
50. Шандра В. Малоросійське генерал-губернаторство в період урядування М. Г. Рєпніна (1816 - 1834) // Український історичний журнал. 2000. № 4. С. 79-90, № 5. С. 78-88.

51. Шандра В. С. Новоросійський і бессарабський генерал-губернатор М. С. Воронцов (1823 - 1854) // Український історичний журнал. 2002. № 1. С. 67-79. URL: http://resource.history.org.ua/publ/journal_2002_1_67
52. Шандра В. С. Формування бюрократії в Правобережній Україні // Український історичний журнал. 2007. № 2. С. 143-158. URL: http://resource.history.org.ua/publ/journal_2007_2_143
53. Ясь О. В. Філарет, у миру – Гумілевський Дмитро Григорович // Енциклопедія історії України: Т. 10: Т-Я. Київ, 2013. 688 с. URL: <http://www.history.org.ua/?termin=Filaret>
54. Климко А. И., Шевченко А. А. Этнодемографические и этнокультурные процессы в городах европейской части СССР // Этнические группы в городах европейской части СССР (формирование, расселение, динамика культуры). Москва, 1987. С. 72-81.

Тема 5. Історія білоруської етнічної (національної) меншини в Україні: особливості економічного, суспільно-політичного та культурного розвитку

Загальні відомості

Термінологія. Самоназва білорусів – беларуси. Історично використовувалися в різних історичних умовах та контекстах, включно з регіонально-історичними, терміни «руські», «кривичи», «полочани», дреговичи, «литвини» (і навіть литовці), чорноруси, білоруси та ін.

Кількість представників білоруської національної меншини в сучасній Україні. За даними перепису населення 2001 р. загалом в Україні нараховується 275,8 тис. білорусів. У сучасній Україні вони є третьою за чисельністю етнічною групою населення, після українців та росіян, їх частка в населенні держави складає 0,6 % [1].

Історіографія

Історія білорусів в Україні привертала увагу радянської історіографії в контексті взаємних українсько-білоруських відносин. Окремий напрямок історіографії історії білорусів в Україні представлений довідковими виданнями та енциклопедичними статтями (зокрема, за авторством В. Наулка, М. Вівчарик, О. Данильченко, Т. Рудницької та ін.).

Проблемна історіографія історії білорусів в Україні здебільшого зосереджується вже на періоді після XVII-XVIII ст., хоча згадки про білорусів в цей період можна знайти в роботах О. Гуржія. Окремі аспекти історії білорусів в Україні у XIX – на початку XX ст. висвітлюються у роботах таких дослідників, як О. Реснт, О. Ільїн, М. Кріль, Т. Трачук, О. Махова, П. Терешкович, А. Пищальникова. Приділяється увага суспільному життю, відносинам з представниками української інтелігенції. Історія білорусів в Україні у період Української національно-демократичної революції, переважно історія білорусів в Одесі висвітлюються у роботах О. Зубко, С. Книревич, Т. Вінцковського, Д. Міхалюк, Н. Щавлинського. Питання історії білорусів в Україні у XX ст. висвітлені у спеціальних

дослідженнях недостатньо, головним чином період 1920-1930-х рр. (у роботах О. Махової, О. Бажана).

Історія білоруської етнічної (національної) меншини в Україні

Білоруси в історії південної частини Русі (Русі-України).

Етнічність східних слов'ян доби раннього середньовіччя є дискусійним питанням. Водночас джерела дають можливість простежити участь в історії південної частини Русі представників тих етнічних та територіальних спільнот, які проживали на території сучасної Білорусі й пов'язуються з історичною основою білоруського етносу. Це дреговичи, радимичи, кривичи (з кінця I тис. виділяється полоцька група), полочани, представники окремих міст, що займали та знаходились у міжріччі Німану та Західного Бугу.

Попри різні підходи до «руського періоду», у національній білоруській історіографії так чи інакше наголошується на ролі в білоруській історії Полоцького князівства. Полоцьке князівство знаходилося у складних відносинах з київськими князями. Полоцький князь Всеслав Брячиславич 7 місяців був київським князем, посадженим на стіл повсталими проти київського князя Ізяслава Ярославича киянами. Він згадується у «Слові про Ігорів похід» як князь, що давав людям суд. Брала участь в політичній історії Русі й пінські, гродненські, турівські князі. Також у Києві працювали різні майстри з Полоцької, Турівської та Мозирської земель.

Присутність полочан у Києві відбилася у написах в Софії Київській, про що свідчить напис XII ст. «Воинег писал Жураговиц полоцянин» [12].

Дослідниця Т. Трачук наводить припущення Л. Цегельського щодо того, що кривичам, дреговичам, радимичам – «предкам Белорусинів» – було вигідно торгувати з Києвом [25, с. 140].

Білоруси в Україні у XIV – першій половині XVII ст.

Приєднання білоруських та українських територій колишньої Русі до складу Великого князівства Литовського та політика цієї держави щодо релігійного питання (до певного часу) та питання права (більш послідовно) стосовно місцевого суспільства сприяли інфільтрації

білоруського населення до українських земель. Ситуація мала дещо змінитися з утворенням Речі Посполитої, яка об'єднала українців в одній державі та водночас переважно роз'єднала їх та білорусів у складі власне Польщі та автономного Великого князівства Литовського.

Переселенню до України сприяла й система феодальної експлуатації селянства, яка ставала причиною міграцій.

У XIV-XVII ст. білоруси оселялися переважно в Києві, Черкасах, Каневі, Звенигородці, Луцьку, Степовому Подніпров'ї (як відходники (уходники)). Відомо, що вони брали участь в окремих відомих подіях. Так, у 1399 р. у битві на річці Ворсклі брали участь полочани, поряд з литовцями, киянами, смольнянами.

Серед білорусів були представники купецтва, які отримували привілеї від литовських князів. Відома грамота князя Казимира від 1480 р., надана мінському купцю Л. Терешковичу на безмитну торгівлю у Великому князівстві Литовському, у тому числі в таких містах як Луцьк, Чернігів, Черкаси, Київ, Путивль, Житомир та ін. Білоруські промисловці брали участь у соляному промислі на території України [12].

Тимчасовий приток білорусів до України відбувався в посушливі роки у Великому князівстві Литовському, він супроводжувався рееміграцією. Очевидно, що за соціальним походженням це були «ті, що працюють». Представники цих же верств приєднувалися до опозиційних рухів в Україні, таких, як козацько-селянські повстання кінця XVI – першої половини XVII ст. Приєднання до повсталих відбувалося особливо активно тоді, коли козаки переходили на білоруські землі. Так, у 1595 р., при перебуванні у білоруських землях Северина Наливайка, до його війська приєднувалися білоруські селяни, міська біднота, служилий люд. Польський магнат Ю. Збараський у 1625 р. писав, що сила козацтва полягає не тільки у зброї, але й у підтримці всієї Київської землі та Білої Русі [12].

Важливою була інтелектуальна міграція, часто тимчасового характеру, пов'язана з навчанням білорусів у закладах на території

України – Острозькій академії, Києво-Могилянській колегії. Так, відомий поет Андрій Римша (або Андрій Литвин) (бл. 1550 – ймовірно, 1595) народився у с. П'янчина (тепер с. Пенчін Брестської області), навчався в Острозі, став автором віршованої «Хронології» («Когорогося місяца што за старых веков дѣло короткое описаніе»), що була надрукована у 1581 р. Іваном Федоровим в Острозі. У «Хронології» надавалося віршоване пояснення назв місяців [18]. Також у Київському колегіумі у 1537-1643 та 1650-1651 рр. навчався відомий у християнській культурі уродженець Полоцька білоруський проповідник, поет, видавець, майбутній вихователь дітей російського царя Олексія Михайловича від Марії Милославської Симеон Полоцький (світське ім'я Самуїл Омелянович Петровський-Ситнянович (1629-1680). Своєю діяльністю та творами поширював ідеї просвіти, барочний стиль, підтримував зв'язки з києво-могилянськими діячами, у тому числі поширював твори Лазаря Барановича та Інокентія Гізеля в Московській державі (Дзюба О. М. Полоцький Симеон. URL: http://www.history.org.ua/?termin=Polotskyj_S).

Інтелектуальна міграція розвивалася у двох напрямках – з Білорусі в Україну та навпаки, завдяки спільній суспільній інфраструктурі. Так, відомий діяч Мелетій Смотрицький був вихователем представника давнього білоруського роду Богдана Соломирецького, був членом Віленського православного братства.

На Волині мав маєтності відомий білоруський культурно-освітній діяч другої половини XVI ст. Василь Миколайович Тяпинський, що був сином дрібного боярина М. Омеляновича. За світоглядом він, ймовірно, був близький до соцініанства. Своє ставлення до стану освіти українців та білорусів, до необхідності заснування шкіл та підтримки з боку духовенства, до відданості своїй Вітчизні він висловив у передмові до виданих на початку 1570-х рр. текстів Євангелія [9].

Родом з Могильова був Спиридон (Сільвестр) Соболев (р. н. невідомий – 1645), що, як вважають, був учителем та ректором Могильовської та Київської братських шкіл. За підтримки

митрополита Йова Борецького він відкрив у Києві власну друкарню, де протягом 1628-1630 рр. надрукував Октоїх, Лимонар, Мінею, Апостол. У 1630-х рр. відкривав друкарні та займався видавничою справою у власне білоруських землях. У 1640-х рр. С. Соболь прийняв постриг в Києві й перебував у Києво-Печерській Лаврі. У 1645 р. київський митрополит Петро Могила відправив його в Ясси для організації друкарні. Очевидно, що він мав певні зв'язки із західноукраїнськими землями, зберігав та заповідав частину друкарського майна у Львові та Сокалі. Його діти навчалися в Київському колегіумі, зокрема, син Євтихій, що потім був секретарем київського воєводи Адама Киселя [8].

З білоруськими землями тісно пов'язані ряд відомих церковних діячів України XVI ст. Серед них білоруський уродженець Михаїл Рагоза (бл. 1540 – 1599), який був спершу православним Київським митрополитом (у 1589-1596 рр.), причому отримав рекомендацію від відомих православних магнатів, в тому числі київського воєводи князя В.-К. Острозького, і висвячений константинопольським патріархом. Серед досягнень М. Рагози – відновлення практики регулярних церковних соборів, підтримка Львівського братства (записався до нього у 1591 р.). З 1594 р. стає активним учасником унійного процесу, був першим уніатським митрополитом Київським (1596-1599 рр.). Його резиденція знаходилася в м. Новогрудок [5].

Період другої половини XVII-XVIII ст. Цей період є етапним в історії українсько-білоруських відносин та історії Білої Русі. Це було пов'язано зі спробою українського козацтва утвердитися на півдні Білорусі під час Визвольної війни, що, очевидно, опиралась на уявлення про землі колишньої Русі в складі Речі Посполитої (як і під час повстання під проводом С. Наливайка). Першого удару це уявлення зазнало при виділенні автономного ВКЛ у складі Речі Посполитої. Надалі важливим моментом стало те, що Русь Речі Посполитої стала розглядатися в Східній Європі як така, що поділяється на Малу Русь та Білу Русь. Останнє було викликано політичними планами Московської держави щодо Білорусі, але, як

видається, об'єктивно сприяло розвитку формування уявлень щодо окремої Білої Русі та її жителів.

Переселення здійснювалося у формі втеч селян, переселення селян землевласниками, відходництва.

Під час Визвольної війни білоруси приєднувалися до повсталих українців, входили до складу козацтва, а також представлені були серед лідерів цього часу. У липні 1648 р. російських воєвода з Великих Лук повідомляв до Москви, що під час війни за віру до черкас (українців) пристають білорусці та допомагають їм. Влітку та восени 1648 р. повстання поширюється і в Білорусі, куди Б. Хмельницький направляє «гетьмана» Івана (Яна) Костирського (прізвисько Костиренко). Це був, як вважають, білоруський служилий шляхтич Іван Соколовський (Соковський), що згодом став генеральною старшиною при Б. Хмельницькому [12, с. 56-57].

Вихідці з Білорусі переселялися на спустошені війною землі, на Подніпров'я, Волинь та Поділля.

З Україною пов'язана діяльність корсунського полковника Лук'яна Мозирі (поч. XVII ст. – 1652).

У цей час знайшла продовження практика перебування на посаді київського митрополита діячів білоруського походження. Так, відомий церковний діяч Стефан-Адам (Сільвестр) Косов або Косів (близько 1600-1657), що був єпископом Білоруським, а у 1647-1657 роках православним митрополитом Київським, Галицьким і всієї Русі, народився в Жировичах Вітебського воєводства в сім'ї білоруського православного шляхтича. В Україні він навчався у Київській братській школі, був першим префектом Київського колегіуму у 1632-1635 рр., викладачем риторики та філософії, був також членом Київського братства. Йому належить низка творів церковно-релігійного та освітнього змісту. С. Косів підтримав Б. Хмельницького, який обрав гасло захисту православ'я та підвищення Русі, у тому числі православної церкви, був активним реалізатором пунктів Зборівського договору 1649 р. щодо православної церкви. Піклуючись про самостійність українського церковного життя та його підпорядкування Константинопольському

патріарху, він не підтримав Переяславський договір 1654 р. з Московською державою [26].

У другій половині XVII-XVIII ст., коли Україна поділена була між різними країнами, здебільшого між Річчю Посполитою та Російською державою, білоруські землі входили до Речі Посполитої. Міграції білорусів в Україну мали з державницького погляду як зовнішній характер, зокрема, відбувалося переселення з Речі Посполитої на українську територію в межах Російської імперії, так і внутрішній характер у самій Речі Посполитій, тобто з білоруських земель у її складі до українських. Що стосується білоруських переселенців до українських земель, що опинилися у складі Московської (Російської) держави, то у XVII-XVIII ст. вони засновували села на Рівненщині, Слобожанщині, верхів'ях Сули. Однією з причин повільної інфільтрації білорусів до України в XVII ст. було кріпосне право, яке підтримувалося й представниками Московської держави (у 1658 р.). Заграючи з місцевою шляхтою, московський воєвода Козловський підтримував її у тому, щоб «...никакой человек пахатной и непахатной в казаки не писалися, и к Нечаю и к иным своевольникам не приставали и жили бы на своих местах за теми, кому они даны и служили бы их шляхты потому, что по государеву указу даны те села и деревни им, шляхте».

У 2-й половині XVIII ст. на півдні України білоруси проживають у складі військових поселень, що створювалися для захисту від турецько-татарських нападів.

Переселення всередині Речі Посполитої у XVIII ст. були пов'язані з політичними переслідуваннями. Так, після придушення повстання Костянтина Вошила у Кричевському старостві (1740-1744 рр.), Василь та Богдан Вошили опинилися на території України. Білоруси брали участь у гайдамаччині, зокрема, у Коліївщині 1768 р. Так, Семен Гаркуша народився в с. Березань Мозирського повіту [12, с. 95-97].

Важливу роль у цей час продовжують відігравати культурні зв'язки, зокрема, навчання білорусів у Києво-Могилянській академії.

Білоруси в Україні наприкінці XVIII – на початку XX ст. Цей період позначений зосередженням білоруських, як і значної частини

українських, земель у складі Російської імперії після поділів Речі Посполитої, відбулося приєднання Південної України до Російської імперії. Відповідно створювалися передумови для внутрішніх міграцій соціального, політичного та культурного характеру. Необхідно відзначити, що О. Реєнт вказує, що у Волинській, Київській та Чернігівській губерніях білорусів можна віднести до автохтонного населення. Найбільше їх було в Овруцькому, Київському, Конотопському та Городнянському повітах. В інших же губерніях білоруси з'явилися внаслідок колонізаційних процесів, а саме у Харківській, Катеринославській, Таврійській, Херсонській [22, с. 164].

Вже після першого поділу Речі Посполитої у 1772 р. білоруси переселялися на схід Українського Полісся та Слобожанщину. У середині ХІХ ст. тільки в Харківській губернії нараховувалось 27 населених пунктів, де проживало білоруське населення. Основною причиною міграцій було малоземелля у місцях колишнього проживання [17, с. 41].

Одним з головних напрямків переселень була Південна Україна, куди направлялася і офіційна, і стихійна міграція. Наприкінці ХVІІІ ст. білоруське населення переселяється на територію Кримського півострова.

У кінці ХVІІІ – на початку ХІХ ст. у Північному Причорномор'ї виникає ряд військових поселень з білорусів. Зокрема, вони проживали у селах Засілля (тепер Білозірка) та Явкіне (сучасна Миколаївська обл.). Ці села заснували вихідці з Могилівської губернії, звідки вони були переселені у 1812 р. у зв'язку з утворенням на їх місці військових поселень – Єлецького мушкетерського полку. Хоча вони були переселені примусово, однак одержали права іноземних колоністів [17, с. 42].

В. Наулко зараховує до білоруських мігрантів переселенців зі Смоленської губернії у 1807-1812 рр. [20, с. 37], коли було переселено 3002 людини до Олександрійського повіту Катеринославської губернії. Переселенці одержували кошти на переїзд «до перших жнив», а також по 15 десятин землі на кожному особу чоловічої статі, звільнення від податків протягом 5 років. Вони

заснували 4 села – Бельманку, Гайчул, Темрюк, Гусарське. Поступово їх обмежили в правах, в умовах зменшення кількості вільних земель [20].

Свою роль у переселенні білорусів наприкінці XVIII – першій половині XIX ст. зіграла поміщицька колонізація. Внаслідок переселення на південь поміщицьких селян, на Миколаївщині виник ряд сіл у межиріччі Інгульця та Інгулу [10, с. 52].

Офіційні міграційні процеси мали не тільки суто аграрний характер. У 1794 р. з Могильовської губернії до Катеринослава переведено Дубровенську суконну мануфактуру з приписаними селянами (285 сімей), що розглядають як початок розвитку промисловості на півдні України [22, с. 163].

У XVIII ст. продовжувало впливати на приток білорусів сезонне та промислове відхідництво (на Чернігівщину, Київ, Кременчук, Катеринослав, Херсон).

До офіційної міграції можна віднести політичну – після польського повстання 1830-1831 рр. у 1830-1840-х рр. на південь переселено кілька тисяч сімей дрібної білоруської шляхти [22, с. 163].

Виникнення інших поселень (наприклад, с. Сурсько-Литовське Дніпропетровської області) на півдні пов'язано з аграрним перенаселенням білоруських губерній. До скасування кріпацтва на південь тікали кріпаки, особливо у 1820-1830-х рр. Відомо про втечу могилівських селян у 1841 р. Селянські втечі спричинялися й голодними роками, прикладом є масові втечі селян з південних повітів Могилівської губернії до Волині у 1822-1824 рр.

Особливою строкатістю на півдні відрізнялося населення Херсонської губернії. Серед місцевих жителів, які мають постійне мешкання, у звіті Херсонського губернатора за 1852 р. згадуються і «білорусці».

Загальна кількість мешканців Миколаївського військового губернаторства на 1875 р. складала приблизно 92012 осіб. У Миколаївському військовому губернаторстві переважало населення, мовою якого була російська – 71525 осіб, що становило 87 % від

загальної кількості мешканців. Кількість білорусів за мовною ознакою склала 191 особу [17, с. 42].

У XIX ст. мала місце трудова міграція білорусів. Разом з представниками інших національностей, вони брали участь у реалізації імперських проєктів, зокрема, у модернізації Петербурзько-Київського тракту у 1830-1840-х рр.

Хоча у XIX ст. переважала аграрна колонізація, на кінець XIX ст., за даними О. Реєнта, зростає кількість білорусів у промислових та культурно-освітніх центрах. Білоруси працювали на промислових підприємствах Поділля, Донбасу, Придніпров'я. У деяких регіонах, зокрема, у Харківському та Одеському повітах вони були переважно міськими жителями. У Катеринославі білоруська громада взагалі були другою після Києва за чисельністю [22, с. 164-165]. Це сприяло асиміляції білорусів.

Перепис 1897 р. засвідчив, що в українських губерніях імперії проживало 73467 білорусів (0,31 % населення). У Київській губернії, зокрема, проживало 6395 білорусів (1,13 % в населенні Києва), в Олександрівському повіті Катеринославської губернії вони становили 1,23 % населення [10, с. 52; 22, с. 163]. У Херсонському повіті проживало 1/6 білорусів України, в Одесі вони становили 0,31 %.

Білоруси переселялися до Криму. Кріпосні селяни Могилівського намісництва, білоруські «панцирні бояри» з Вітебської губернії, розселяються в Криму наприкінці XVIII ст. Продовжується переселення селян до Криму у XIX ст. Про білорусів як частину так званого «руського» населення Таврійської губернії згадує в праці 1887 р. єпископ Гермоген [4, с. 111]. На 1897 р. в Криму проживало 2058 білорусів (дані неточні, занижені).

Загальна чисельність білорусів у всій Україні у 1897/1900 рр., за підрахунками С. Чорного – 92 тис. (4 %).

Білоруський поет Францішек Багушевич (Богушевич) закінчив Ніжинський ліцей, знаходився під впливом Т. Шевченка. Навчаючись у Петербурзькому університеті, він був відрахований за участь у безпорядках, а надалі був учасником повстання у 1863-1864 рр. під проводом К. Калиновського. Після придушення повстання

Ф. Багушевич переїжджає до України, рятуючись від репресій. З 1865 р. він навчався у Ніжині в юридичному ліцеї. Ще в ліцеї він писав вірші українською та білоруською мовами [23, с. 107-108, 114, 119].

Після Вітчизняної війни 1812 р., десь між 1816 і 1826 рр., була написана білоруська «Енеїда навиворіт» («Энеида навыварат»), авторство якої приписують Вікентію Павловичу Ровінському. Один уривок з неї – перша книга епопеї Вергілія – був опублікований у 1845 р. в петербурзькому журналі «Маяк» (т. XXIII), а другий – також з першої книги – тільки в 1890 р. в газеті «Смоленский вестник» (№№ 10 і 11). Білоруська «Енеїда» виникла під безперечним впливом твору І. Котляревського, але В. Ровінський надав своїй пародії білоруського національно-етнографічного колориту: його троянці скидаються на білоруських селян початку ХІХ ст., а Еней – на дрібного білоруського шляхтича, міцно зв'язаного з народом. Докладно змальовані в поемі білоруські звичаї, свята, танці, національний одяг, народні страви тощо [15; 22, с. 126].

З Україною була пов'язана діяльність діяча білоруського національного відродження 1810-х рр. Ігнатія Даниловича, який згодом, з переїздом до України, змінив погляд на свою ідентичність [24, с. 67-69].

Білоруси брали участь в опозиційному русі в Російській імперії. За підрахунками В. Дьякова та І. Міллера, з 176 членів Комітету руських офіцерів в Польщі (в західних губерніях Російської імперії та Україні) 60 були уродженцями білоруських губерній, 33 – українських, 24 – російських [12, с. 137].

Брали участь білоруси й у Харківсько-Київському товаристві, у підготовці польського повстання 1863 р. Зокрема, уродженці білоруських губерній – студенти Київського університету – збирали зброю, друкували прокламації (Ф. Ключовський, І. Барановський, С. Івашкевич). Серед покараних за участь у повстанні на території України 42 – з білоруських губерній, 71 – з Царства Польського, 17 – з Литви [12, с. 138].

Після 1863 р. білоруси не мали традиційного вищого навчального закладу, що спричинило освітню міграцію в інші регіони

імперії, в тому числі в Україну. Навчаючись в Києві та Харкові, вони брали активну участь у різних, включно з нелегальними, гуртках (Н. Судзиловський, Є. Брешко-Брешковська, Є. Веріго та інші) [12, с. 146; 21, с. 126].

Народники працювали серед білоруських робітників. Так, Олексій Дробиш-Дробишевський став працювати на цукровому заводі в м. Шполи на Київщині, де вів пропаганду серед робітників, багато з яких були вихідцями з Могилівської губернії. Білоруси брали участь в різних народницьких організаціях [12, с. 147].

Розвиток робітничого руху у 1870-1880-х рр. призводив до зростання участі робітників з Білорусі у страйках (на цукрових заводах, на будівництві Києво-Брестської залізної дороги). З іншого боку, неспроможність адміністрації промислових об'єктів задовольнити вимоги робітників призводили до рееміграції. Прикладом є ухід на батьківщину, Могилівську губернію, 120 робітників Цибулівського цукрового заводу на Київщині [12, с. 150].

В умовах поширення марксизму та соціалістичних ідей, створюються робітничі гуртки. З початку 1890-х рр. в Києві діяла «Руська соціал-демократична група», до якої у 1894 р. приєдналися соціал-демократичні гуртки В. Богуцького та К. Петрусевича, що значною мірою склалися з білоруських та литовських студентів, що мали вплив серед робітників залізничних майстерень. Білоруси входили до «Союзу боротьби за звільнення робітничого класу» (Київ, 1897) (С. Мержинський, Н. Вігдорчик, А. Поляк, який організував першу підпільну соціал-демократичну типографію у Києві) [12, с. 155-157].

Подібні організації за участі білорусів діяли і в Катеринославі.

Під час революції 1905-1907 рр. білоруси брали участь у суспільно-політичних подіях в Україні. Так, Михайло Курако, що був керівником цеху Краматорського металургійного заводу, у 1905 р. наказав зупинити доменні печі, виступав на мітингах робітників, очолив бойову дружину, навчав робітників стріляти з гвинтівок. Л. Голинський, який створив військову організацію при бобруйській групі РСДРП, працював у партійній організації в Одесі [12, с. 175-176].

З територією України та, ймовірно, діяльністю РУП (Революційної української партії), були пов'язані відомі білоруські діячі. На початку ХХ століття на Чернігівщині в Новгород-Сіверському повіті вчителювали два видатних білоруських політичних і культурних діячі – брати Йосип Лосік (1883-1940) та Антон Лосік (1871-1948). У листі до Бунду (близько 1905 р.) від представників «Белорусской соц. дем. Громады Р.У.П. на Черниговщине» висловлювалося прохання надіслати пропагандистську літературу білоруською мовою, що видавала Польська партія соціалістична. У листі відзначалося, що «Относительно самой «Громады» можем сообщить, что она состоит из двух городских групп (Остёр и Новгород-Северск) и трёх сельских (Бырин, Оставушки, Сверж). В продолжении месяца она выпустила до 1000 листов и 200 брошюр. Листки сл.: «До селян» (300 экз.), «Як цар ваюе проти народу» (200 экз.), «Куды мы глядзим?» (100 экз.), «К интеллигенции» № 1, № 2, № 3 (300 экз.). Брошюры: «Гуторка об том, куды мужицкие грошы идуць» (100 экз.), «Песни» (100 экз.). В агитационной и организационной работе главным препятствием для нас служит крайняя безграмотность населения и отсутствие интеллигентных сил» [13, с. 61-62].

Після революції білоруські комітети РСДРП мали своїх представників в Україні. Розвивався студентський рух, важливу роль відігравали земляцтва (у Києві у 1910 р. існувало Могилівське та Північно-Західне земляцтва).

Видатним істориком білоруського походження був М. Довнар-Запольський (1867-1934). Він навчався на історико-філологічному факультеті Київського університету (1889-1894), серед його вчителів були відомі історики В. Антонович та В. Іконников. Магістерська та докторська дисертації вченого були присвячені історії Великого князівства Литовського. У 1901-1919 рр. він був професором кафедри російської історії Київського університету, брав участь в організації та діяльності історичних та археологічних установ тощо. Наукові інтереси М. Довнар-Запольського головним чином стосувалися

соціально-економічної історії Білорусі, України та Росії, литовсько-польської доби української історії та ін. [7; 22, с. 167].

Під час Першої світової війни відбувався рух біженців та промислова евакуація на територію України. Тільки до Харкова з Мінська на початку листопада 1915 р. були евакуйовані разом з робітниками механічні заводи «Товариства Майзель і Шлапаков», «Товариства Г. Янишевського» та інші [12, с. 191].

На Західній Україні на межі XIX-XX ст. проживало 51,8 тис. білорусів (0,7 % населення) [22, с. 163]. Газета «Наша Ніва», що стала виходити у 1906 р., поширювалась в Києві та Львові, мала своїх кореспондентів у Києві [25].

М. Драгоманов у листуванні з білоруським письменником В. Савичем-Заблоцьким відстоював право білорусів на самостійний розвиток. Під впливом М. Драгоманова у Львові у 1885 р. М. Павлик та І. Франко склали програму діяльності «Українсько-польсько-литовсько-білоруського братства» [25, с. 140-141].

Письменниця Алоїза Пашкевич-Цьотка на початку XX ст. перебувала в еміграції в Галичині. Зокрема, в одному з своїх листів у 1906 р. А. Пашкевич зазначала: «Живу у Львові, з українцями, русинами і уніатами заводжу знайомства. Багато нам сприяють, допомагають у чому можуть». А. Пашкевич у 1906 р. зарахували вільною слухачкою на філософський факультет Львівського університету, де вона навчалася з перервами близько 5 років, була знайома з К. Студинським. Під час навчання у Львівській політехніці білоруський бібліограф, літературознавець, перекладач Р. Зямкевич перекладав новели В. Стефаніка, потім приїжджав до Львова для роботи у бібліотеках і архівах [16, с. 31-33].

Львівський дослідник І. Свенцицький, що був засновником та першим директором українського Національного музею у Львові, організував у музеї білоруський відділ. Він підтримував дружні зв'язки з поетесою А. Пашкевич (Цьоткою) [16, с. 29], яка довго проживала у Львові, сприяла поширенню газети «Наша Ніва». З нею, як прибічницею унії, був знайомий і митрополит А. Шептицький. Він також був знайомий з І. Луцкевичем, одним з лідерів Білоруської

Соціалістичної Громади, засновником «Нашої Ніви». У 1905 р. при церкві Св. Юра був відкритий церковний музей з білоруським відділом, хранителем фондів став І. Луцкевич [25, с. 141-142].

Білоруси в Україні у 1917-1920-х рр. Революційні події 1917 р. викликали активізацію білоруського національного руху, створення Білоруської Народної Республіки. В Україні теж відбувалися відповідні процеси. По-перше, певну роль зіграло створення Білоруської військової ради на з'їзді військових-білорусів Румунського фронту 1-7 грудня 1917 р. Українізація армійських частин почалася раніше, і, певно, стала прикладом для білорусизації [27, с. 25].

Міждержавні стосунки БНР та УНР Центральної Ради не були активними. Їх інтенсивність зростає при П. Скоропадському. Уряд Української держави надав грошову допомогу Білоруській комісії у справах біженців, погодився на створення Білоруського концентраційного етапного пункту для білоруських біженців, що поверталися з Росії, в Києві. Було відкрито в Києві Білоруське торгове представництво, яке очолив відомий професор М. Довнар-Запольський. Консулом БНР в Україні став Павло Тремпович [19, с.39].

В Одесі формувався важливий центр білоруського руху, чому сприяла близькість фронту, а також наявність в Одесі та окрузі значної кількості білорусів на той час, як постійно проживаючих, так і біженців. Була створена організація «Білоруський гай» (або «Гай» [19, с. 43]. Спершу це товариство об'єднувало 500 членів. Серед його завдань – культурна та агітаційна робота, турбота про біженців та найбільш вразливих білорусів. Поточні справи вирішувала «Рада Білоруського гаю». Товариство організувало артистичний гурток, відкрило Білоруську їдальню. Майже всі біженці в Одесі отримали роботу та житло [27].

6 березня 1918 р. на спільному засіданні Білоруської військової ради та товариства «Білоруський гай», зважаючи на проголошення незалежності УНР та рішення Всебілоруського з'їзду у Мінську в грудні 1917 р. було вирішено створити спільну організацію для захисту білорусів в Одесі та окрузі: «Білоруський національний

комісаріат, який має бути виділений з Одеських білоруських організацій». Цьому сприяло і проголошення БНР у третій Уставній грамоті 25 березня 1918 р., дипломатичні стосунки УНР та БНР, внаслідок яких було вирішено створити в Україні для формування на її території білоруських військових частин Білоруської військової комісії, а в Києві було створено «Товариство україно-білоруського зближення» та «Білоруський комітет допомоги жертвам війни». 16 червня 1918 року дипломат П. Тремпович очолив Білоруське консульство в Києві [11, с. 88].

Після цього на загальному зібранні білорусів Одеси та околиць було постановлено створити Білоруську Національну Раду, що включила в себе 50 осіб. Її очолив професор Сапожко. Законодавчим органом була Рада, створений раніше комісаріат став її виконавчим органом. Для легітимізації свого становища, комісаріат 20 березня 1918 р. прийняв рішення проінформувати білоруські організації в Києві та інших містах про створення в Одесі Білоруського національного (народного) комісаріату. З проханням про визнання урядовим органом комісаріат звернувся до комісара Одеського округу Комарного, про визнання комісаріату та Ради до Народного секретаріату Білоруської Республіки та білоруських організацій у Києві [27, с. 25-26]. Білнацком фактично почали створювати постановою Білоруської нацради в Одесі 25 березня 1918 р. У документі від серпня 1918 р. згадані прізвища «місцевих білоруських діячів»: «На пост консула выдвинуты следующие кандидатуры: Некрашевич – местный белорусский деятель; Карташов – бывший председатель Витебской губернской земской управы; Трофимов и Балицкий – местные белорусские деятели» [11, с. 90].

Білоруський комісаріат підпорядковувався Народному Секретаріату Білоруської Народної Республіки (БНР). Мета створених органів – самовизначення Білорусі та захист білорусів в Одеському окрузі. Комісаріат мав виконувати функції представництва БНР перед урядом України на правах консульства до створення консульства БНР в Одесі, здійснив реєстрацію білорусів, кожному видавалося посвідчення білоруською та українською

мовами. Видавалися посвідчення й на право безперешкодного в'їзду на територію Білорусі (білоруською, українською, німецькою мовами). Також комісаріат добивався права національно-персональної автономії для білорусів в Україні, вказуючи на те, що несправедливо він не поширений на білорусів, яких, за словами членів комісаріату, на території України нараховується близько мільйону. Однак у дійсності білоруси змогли зібрати всього 7 тисяч підписів замість 10 тисяч, необхідних для отримання прав за цим законом. За П. Скоропадського, який формально скасував цей закон, проблема втратила актуальність [27, С. 26].

Рада вела широку культурну роботу. У її приміщенні знаходилась білоруська бібліотека, яка кожної неділі збирала білорусів на лекції чи національні дискусії. Комісаріат приділяв увагу роботі у війську, продовжував діяти в Одесі білоруський етапно-концентраційний пункт, створений у січні 1918 р. Після Брестського мирного договору 3 березня 1918 р. між Німеччиною та РСФРР ліквідовувався Румунський фронт, а білоруський комісаріат мав доручення уряду БНР отримати зброю та майно розформованих білоруських частин. Але це завдання залишилося невиконаним, з-за бездіяльності білоруського фронтового комісара та інших причин. Діяльність білоруського комісаріату продовжувалась в Одесі до відкриття консульства БНР у вересні 1918 р. [27, с. 27]. За іншими відомостями, у серпні представництво БНР очолив Степан Некрашевич. О. Зубко вказує на квітень 1919 р. як дату, після якої вже немає даних про діяльність Одеського Білнацкому [11, с. 92].

З Одесою певною мірою пов'язана діяльність політичного авантюриста Александра Бахановича, який у Парижі на конференції у 1919 р. представляв себе як керівника Тимчасового Білоруського Уряду, створеного в Одесі. Він був третім, хто хотів представляти білоруські інтереси на Паризькій конференції (після Луцкевича та Ластовського) [19].

Окрему увагу білоруські та українські дослідники останнім часом (з 2017 р.) стали приділяти білорусам (за місцем народження чи самосвідомістю), які воювали в армії УНР. Актуалізували цю

тематику журналісти білоруської редакції «Радіо Свобода», розпочавши цикл «Білоруси на службі УНР». У літературі називається цифра в 11 білорусів. Серед останніх – О. Пороховщikov (1865 – після 1938) – генерал-хорунжий, у 1918-1919 рр. – повітовий комендант Бердичева, О. Жихович, що служив в армії УНР у 1919-1920 рр., у 3-й Залізній дивізії [14, с. 68-70].

Білоруська національна меншина у радянський період.

Аграрне перенаселення білоруських губерній викликало подальші переселення білорусів на Південь України до промислових центрів, а також у сільську місцевість. Наприклад, у 1924 р. в Михайлівському районі Запорізької області вихідцями з Могилівської губернії було засновано село Братське [17, с. 42].

У радянський час білоруси мігрували в промислові центри, продовжуючи традицію попереднього періоду. З середини 1920-х рр. їх кількість поступово зростала. Важливу роль відігравали сезонні робітники (як і раніше відходники). Майже половина сезонних робітників із Білорусії обирала шлях до Донбасу. Якщо в 1924/25 рр. їх було 6,2 тис. чол., то в 1925/26 рр. – вже 21,3 тис. чол. У середині 1920-х рр. малоземелля й перенаселення білоруського села стали причиною сільськогосподарської міграції до України. Так, за першу половину 1924 р. лише з Гомельської губернії на південь України переселилося 1125 осіб.

Загалом в цей час білоруси проживали в основному в українсько-білоруському прикордонні та індустріальних центрах Донбасу та Південної України. Відсутність компактних зон проживання прискорювало культурну асиміляцію білорусів. За даними перепису 1926 р., у межах УРСР на вересень 1926 р. налічувалось 75,8 тис. білорусів або 0,3 % населення. Жителі сіл Засілля (Бармашове), Явкіне та Снігурівки, розташованих у межах 30-60 км від Миколаєва під час перепису населення, проведеного вже в 1926 р., називали себе росіянами [20, с. 37; 17, с. 42-43].

Значну роль відігравали так звані оргнабори. У 1926 р. на будівництві промислових об'єктів Донбасу та півдня України

працювали більше 10 тисяч білоруських робітників, у 1930-1931 рр. – 34 тисячі [10, с. 53].

У 1929 р. Центральна комісія у справах національних меншин проводила обстеження Миколаївського округу стосовно питань, пов'язаних з національною роботою, і зробила наступні висновки, зокрема, стосовно білоруської меншини: «білоруське населення округу не обслуговується рідною мовою у зв'язку з відсутністю національних спеціалістів та літератури», відбулася акультурація автохтонним українським населенням, а в приміських умовах – українсько-російським побутово-культурним середовищем [17].

У першій половині ХХ ст. зростає кількість білорусів в Криму, у 1920-х рр. були сільськогосподарські об'єднання Мінської, Гомельської, Вітебської губерній, згодом прибували ще білоруси з інших областей Білорусі. За даними перепису 1926 р., у Криму проживали 3842 білоруси.

Поряд з іншими громадянами, білоруси теж зазнали політичних репресій. На Київщині упродовж січня – липня 1938 р. репресій зазнали 4 білорусів [2, с. 43]. За матеріалами Всесоюзного перепису населення 1937 р. білоруси становили 0,8 % від репресованих.

У 1943-1950-х рр. білоруси брали участь у відбудові промисловості Донбасу та Півдня. З 1959 р. чисельність білорусів в Україні зросла на 51,3 % [10, с. 50], що в першу чергу було викликано міграційними процесами, а також високим рівнем народжуваності.

У 1989 р. в Україні нараховувалося 440 тис. білорусів, що складало 0,9 % населення України. На цей час відсоток білорусів в Україні, народжених за межами України, становив 65,4 %. 17,5 % білорусів в Україні проживало на той час у Донбасі. У Криму у селах Широке, Мар'яновка, Ішунь та інших, а також у містах проживало 50054 білорусів (у 1939 р. – 4900 білорусів),

Загалом для білорусів наприкінці 1980-х рр. була властива значна кількість міського населення – майже 80 %, тільки в Рівненській області вони представлені в більшості селянами (68,6 %).

Асиміляційні культурні процеси серед білорусів відбиває статистика щодо мовної культури. У 1989 р. 35,5 % білорусів вважало

білоруську рідною мовою (вільно спілкувалися білоруською 48,5 %), 55,2 % рідною мовою визнавали російську, 9,3 % – українську. Білоруська меншина мала достатньо високі показники наявності вищої освіти.

Для економічної зайнятості властиво було переважання робітництва (59,5 %), на другому місці спеціалісти (21,35 %), селяни – 8,9 %; керівники – 3,89 % тощо [6].

Білоруська національна меншина в сучасній Україні. У сучасній Україні найбільше білорусів проживає в Донецькій (44,5 тис. осіб), Дніпропетровській (29,5 тис.), Луганській (20,5 тис.), Харківській (14,7 тис.), Рівненській (11,8 тис.) областях, у м. Київ (16,5 тис.), АР Крим (29,2 тис.) [3].

Інтереси білоруської національної меншини представляють Всеукраїнський союз (спілка) білорусів (Київ), Закарпатське обласне товариство «Сябри», Білоруське культурно-освітнє товариство (АР Крим), Товариство білоруської культури ім. М. Богдановича (Запорізька обл.), Білоруське товариство ім. Ф. Скорини (м. Львів) та інші [3; 10, с. 50].

Створюються музеї, зокрема, музей білоруського побуту у с. Гусарка, Запорізької обл.

Висновки. Переселення білорусів в Україну після Русі довгий час було пов'язано з історією церкви. Демократичний напрямок переселенців представляли селяни, які поповнювали українське козацтво. Після поділів Речі Посполитої білоруси представлені в Наддніпрянській Україні часто трудовою міграцією, переселенці з Білорусі поповнюють аграрне та міське населення України. Особливу специфіку в історії білорусів в Україні мав революційний період 1917-1920 рр., коли одним із центрів розвитку білоруського національного руху стала Одеса. У радянській Україні чисельність білорусів зростала переважно за рахунок трудових міграцій. У незалежній Україні білоруська національна меншина демонструє різні напрямки розвитку національно-культурного життя.

Контрольні питання:

1. Які представники білоруської культури перебували у Львові на початку ХХ ст.?
2. Визначте причини переселення в Україну білорусів в середні віки та ранньомодерний час.
3. Які події пов'язані з білорусами в Україні у період 1917-1920 рр.?
4. Назвіть причини переселення білорусів до України в модерний період.
5. Яку роль вихідці з білоруських земель зіграли в історії православної церкви в Україні?

Тести:

1. Назвіть уродженця білоруських земель – учасника гайдамацького руху: а) Верлан; б) Грива; в) Гаркуша; г) Гонта.
2. У будівництві якої дороги прийняли участь білоруські вихідці у 30-40-х роках ХІХ ст.?: а) залізниці Одеса-Балта; б) Петербурзько-Київського тракту; в) Залізного шляху.
3. У якому місті у 1918 р. було прийнято рішення щодо створення Білоруського національного (народного) комісаріату: 1) Рівне; 2) Київ; 3) Житомир; 4) Одеса.
4. У якому університеті навчалася білоруська письменниця Алоїза Пашкевич-Цьотка?: 1) Чернівецькому; 2) Новоросійському; 3) Харківському; 4) Львівському.
5. За матеріалами Всесоюзного перепису населення 1937 р., який відсоток серед репресованих в Україні становили білоруси?: 1) 0,5 %; 2) 0,8 %; 3) 7 %; 4) 10 %.

Джерела та література:**Джерела:**

1. Всеукраїнський перепис населення 2001 року. Результати. Основні підсумки. Національний склад населення. URL: <http://2001.ukrcensus.gov.ua/results/general/nationality/>

Література:

2. Бажан О. «Національні» операції НКВС на Київщині у 1937 – 1938 рр.: механізми реалізації та статистика // 3 архівів ВУЧК-ГПУ-НКВД-КГБ. 2020. № 1 (53). С. 5. URL: http://resource.history.org.ua/publ/za_2020_1_3
3. Вівчарик М. М. Білоруси в Україні // Енциклопедія історії України: Т. 1: А-В. Київ: В-во «Наукова думка», 2003. 688 с.: URL: http://www.history.org.ua/?termin=Bilorusy_Ukraini
4. Гермоген, єпископ Псковский и Порховский, бывший Таврический и Симферопольский. Таврическая епархия. Псков: тип. Губ. правл., 1887. IV, 520 с.
5. Головата Н. А. Рагоза Михайл // Енциклопедія історії України: Т. 9: Прил-С. Київ: В-во «Наукова думка», 2012. URL: http://www.history.org.ua/?termin=Rohoza_M
6. Данильченко О., Рудницька Т. Білоруси // Етнічний довідник. Етнічні меншини в Україні / Центр етносоціологічних та етнополітичних досліджень Інституту соціології НАН України. Київ, 1996. С. 14-18.
7. Денисенко Г. Г. Довнар-Запольський Митрофан Вікторович // Енциклопедія історії України: Т. 2: Г-Д. Київ: В-во «Наукова думка», 2004. 688 с. URL: http://www.history.org.ua/?termin=Dovnar_Zapolsky_M
8. Дзюба О. М. Соболев Спиридон. URL: http://www.history.org.ua/?termin=Sobol_S
9. Дзюба О. М. Тяпинський Василь Миколайович. // Енциклопедія історії України: Т. 10: Т-Я. Київ: В-во «Наукова думка», 2013. URL: http://www.history.org.ua/?termin=Tiapynskij_Vasyl_drukar_i_vydavets_KhUI_st
10. Етнонаціональна структура українського суспільства: довідник. Київ: Наук. думка, 2004. 328 с.
11. Зубко О. І. Білоруський національний комісаріат в Одесі (1918 - 1919 рр.) // Наукові записки [Вінницького державного педагогічного університету імені Михайла Коцюбинського]. Серія : Історія. 2010. Вип. 18. С. 88-93. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/Nzvdpu_ist_2010_18_20
12. Исторические корни дружбы и единения украинского и белорусского народов. Киев: Наук. думка, 1978. 235 с.
13. Ільїн О. Білоруська соціал-демократична громада Чернігівщини // Сіверянський літопис. 2012. № 1-2. С. 61-63. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/sl_2012_1-2_9
14. Книревич С., Зубко О. Білоруси на службі УНР: Олександр Максимович Жихович (1900-1973). Post scriptum: листопадовий допит 1953 р. та останні роки життя // Науковий вісник Чернівецького університету. Історія. 2019. № 1. С. 67-76. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/hjyfcnui_2019_1_10

15. Кобів Й. Вергілій і його епічна поема // Вергілій. Енеїда. Київ: Дніпро, 1972. С. 5-20.
16. Кріль М. Львів в українсько-білоруських культурних зв'язках початку ХХ ст. // Україна: культурна спадщина, національна свідомість, державність. Львів: Інститут українознавства НАН України ім. І. Крип'якевича, 2008. Вип. 17. С. 28–34. URL: <http://dspace.nbuv.gov.ua/handle/123456789/15177>
17. Махова О. Ю. Білоруська національна меншина в ХІХ – першій чверті ХХ ст. // Наукові праці [Чорноморського державного університету імені Петра Могили]. Сер.: Історія. 2010. Т. 120, Вип. 107. С. 41-44. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/Npchdui_2010_120_107_9
18. Мацкевий Л. Г. Римша Андрій // Енциклопедія історії України: Т. 9: Прил-С. Київ: В-во «Наукова думка», 2012.. URL: http://www.history.org.ua/?termin=Rymsha_A (останній перегляд: 12.01.2021)
19. Міхалюк Д. Дипломатичні архіви Білоруської Народної Республіки 1918–1921 років як джерело вивчення білорусько-польських та білорусько-українських відносин // Спеціальні історичні дисципліни: питання теорії та методики. 2017. Число 28. С. 33-49. URL: http://resource.history.org.ua/publ/sidptm_2017_28_5
20. Наулко В. Хто і відколи живе в Україні. Київ: Головна спеціалізована редакція літератури мовами національних меншин України, 1998. 80 с.
21. Пищальникова А. А. Белорусские студенческие организации в Российской империи в конце ХІХ — начале ХХ в.: некоторые аспекты изучения проблемы // Крыніцазнаўства, археаграфія, архівазнаўства ў ХХ - ХХІ ст. у Беларусі: зб. навук. артыкулаў, прысвечаных 100-годдзю з дня нараджэння М. М. Улашчыка. Мінск: БДУ, 2007. С. 126-131.
22. Реєнт О. П. Українсько-білоруські взаємини у ХІХ - на початку ХХ ст.: період становлення // Український історичний журнал. 2008. № 1. С. 161-169. URL: http://resource.history.org.ua/publ/journal_2008_1_161
23. Самойленко Г. В. Видатний білоруський письменник Ф. Богушевич на Чернігівщині // Література та культура Полісся. 2008. Вип. 44. С. 107-135. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/Ltkp_2008_44_16
24. Терешкович П. В. Этническая история Беларуси ХІХ – начала ХХ в.: в контексте Центрально-Восточной Европы. Мнск: БГУ, 2004. 223 с.
25. Трачук Т. Украинско-белорусские отношения и газета «Наша Ніва» Філасофія нацыянальнай медыяпрасторы (да 110-годдзя выхаду газет «Наша доля» і «Наша ніва»): матэрыялы Рэспубл. навук.-практ. канф., 21 кастр. 2016 г., Мінск. Мінск: БДУ, 2016. С.139-144. URL: <http://elib.bsu.by/handle/123456789/160581>

26. Хижняк З. І. Косов Стефан-Адам // Енциклопедія історії України: Т. 5: Кон – Кю. Київ: В-во «Наукова думка», 2008. 568 с.: URL: http://www.history.org.ua/?termin=Kosov_S (останній перегляд: 11.02.2021)
27. Щавлинский Н. Б. Белорусские организации в 1917 - 1918 гг. в Одессе // Веснік Беларускага дзяржаўнага універсітэта. Серыя 3, Гісторыя. Філасофія. Паліталогія. Сацыялогія. Эканоміка. Права. Мінск: Універсітэцкае, 1996. № 1. С. 24-27. URL: <https://elib.bsu.by/handle/123456789/253182>.

Рекомендовані електронні ресурси:

Всеукраїнський союз белорусов. Белорусы – Спадщина України. URL: http://belukrresurs.org/index.php?option=com_content&view=article&id=339:2011-11-28-16-47-32&catid=35:stati&Itemid=53

Тема 6. Історія болгарської етнічної (національної) меншини в Україні: культурні впливи середньовіччя, соціально-політичні чинники модерної доби та парадокси новітньої історії

Загальні відомості

Болгарське переселення до України відбувалося з різних регіонів Болгарії, що позначилося на культурній своєрідності окремих груп переселенців.

Термінологія. При вивченні історії болгар в Україні зустрічаються певні труднощі, пов'язані, зокрема, з тим, що в офіційних документах XVIII-XIX ст., що супроводжували міграційні процеси періоду, болгар не відділялися від греків [17, с. 40] та інших народів, вживався термін «задунайські переселенці», «болгаро-грецькі» переселенці (наприклад, у роботі Олександра Клауса (1869)).

Кількість болгар у сучасній Україні. Кількість болгар за переписом населення 2001 р. складає 204,6 тис. осіб,

Історіографія

Історія дослідження історії болгарських переселенців в Україну починається фактично водночас із переселенням у XIX ст., значний внесок було здійснено окремими представниками болгарської громади. Багато місця болгарам відводиться у працях А. Скальковського, який позитивно оцінює значення болгарської колонізації [25]. Збирання відомостей щодо болгар Новоросійського краю та Бессарабії було одним з головних напрямків діяльності Головного статистичного комітету Новоросійського краю.

У 1853 р. з'явилася праця П. Кеппена німецькою мовою, присвячена болгарам Бессарабії. Продовжена тематика була у роботах І. Іванова, О. Клауса [12; 14], М. Попруженка, М. Державіна. У цей час темою займалися переважно дослідники у Російській імперії, вивчаючи досвід болгарської імміграції до країни. У другій половині XIX ст. з'являються праці болгарських авторів-неісториків, які негативно ставляться щодо значення переселення болгар до Росії, що, на їх думку, послабило визвольний потенціал болгарського національного руху (у праці Г. Раковського). Згодом ця концепція

мала своїх послідовників у ХХ ст. Вивченням болгарських колоній у Бессарабії займався І. Іванов. В Одесі історією болгар займалися В. Априлов, згадані М. Попруженко, А. Скальковський та ін.

Значну увагу проблемі приділяли радянські дослідники. З історіографічних оглядів вирізняється розвідка М. Червенкова [30]. У 1920-1930-х рр. слід відзначити внесок Д. Димитрова, який підтримував концепцію щодо негативного значення для болгар переселення до Росії. Розглядалося питання українсько-болгарських зав'язків (П. Сохань [27]). Робилися спроби періодизації переселенського процесу, зокрема, у роботі С. Бернштейна (1980) [7]. Окремо розглядалися питання стосовно періодів наймасовіших переселень (як у роботі І. Мещерюка [15], що досліджував переселення внаслідок російсько-турецької війни 1828-1829 рр.). У зв'язку з роботою над «Історією міст і сіл УРСР» приділялася увага історії окремих болгарських сіл. Велику роль у дослідженні теми зіграли дослідники, що представляють молдавську історичну науку. Це питання розглядають у своїх працях і знані болгарські історики, зокрема, О. Хаджиніколова (Хаджиниколова Е. Българските преселници в южните области на Русия (1856–1877). София, 1987). Негативні аспекти історії переселень до Російської імперії висвітлює історик С. Дойнов.

У сучасній українській історіографії утворилися наукові центри дослідження болгарського населення України, що пов'язані з регіонами його компактного розселення. Слід згадати про одеський центр, за ініціативою представників якого проводилося низка науково-дослідницьких конференцій, харківський центр. Відповідно власне дослідження мають регіональний (переважно) характер. Так, історію болгар Криму досліджує І. Носкова, приділяючи увагу й етнографічним моментам. В Одесі виходив науковий щорічник Одеського наукового товариства болгаристів «Одеська болгаристика». Вийшов тематичний випуск «Історичне краєзнавство Одещини», присвячений болгарам [13]. У Харкові виходить «Дриновський збірник», де публікуються дослідження й з історії болгарської меншини в Україні. У 1991 р. в Харкові була створена

Міжреспубліканська наукова асоціація болгаристів з секцією болгарської діаспори. Цінні краєзнавчі матеріали (історія сіл) публікуються й у газеті «Роден край» [8].

Окреме місце серед досліджень займає загальна праця І. Грека та М. Червенкова [9].

Досліджуються такі питання, як вплив Голодоморів на становище болгарської національної меншини (Пеливан К. К. Голод 1946-1947 гг. в Южной Бессарабии. Арцизский район Одесской области. Арциз, 2008).

Історія болгар у Російській імперії та СРСР є предметом досліджень сучасних російських вчених (Є. Белової, С. Пирогової та ін.), які звертають увагу як на історію, так і на правовий аспект переселень та депортацій.

Історія болгарської меншини в Україні

Болгари в Україні до кінця XVIII ст. Перші болгарські поселенці, ймовірно, з'явилися ще під час Русі, у язичницький період у зв'язку з державною реформою по християнізації Болгарії, у християнський період у зв'язку з поширенням на Русі церковної літератури на церковнослов'янській мові з болгарських центрів, зокрема, з Охридського. Були приклади й князівських шлюбів.

Болгари вливалися в ряди запорозького, реєстрового козацтва. Вплив болгарської культури виявлявся в часи Гетьманщини. З ініціативи Д. Райчі (Райча), болгарина за походженням, у друкарні Києво-Печерської Лаври була надрукована книга «Про життя Івана Рильського» (1671), яка була дуже популярна серед південнослов'янських народів [29].

Значна кількість членів Ніжинського братства складалася з болгар.

Особливу увагу болгарам наприкінці XVII – на початку XVIII ст. починає приділяти Російська держава (у складі якої знаходилися Гетьманщина, Запоріжжя, Слобідська Україна). Причини інтересу корінилися у тому, що болгари беруть у другій половині XVII ст. участь у антиосманських повстаннях, в умовах майже постійного протистояння Османської та Російської держав, що

мало місце починаючи з 1670-х рр. Важливу роль відігравала спільність віросповідання. Свою роль відігравала й національно-визвольна боротьба, що проводилася іншими слов'янськими народами, зокрема, в Австрійській імперії, представники яких розглядали Російську імперію як опору у здійсненні своїх прагнень.

Вже за Петра I існувала гусарська «Волоська хоругва», куди входили болгари. У 1723 р. серб Іван Албанез, майор австрійської служби, подав Колегії іноземних справ пропозицію щодо набору гусарських полків з балканських вихідців. Вони мали розміщуватися у Київському та Прилуцькому полках, на території Слобідського козацького полку. Однак мир між Австрією та Росією зупинив у 1726 р. формування цих з'єднань.

УХVІІІ ст. болгари були й серед козацтва Нової Січі.

Болгари в Україні з другої половини ХVІІІ до початку ХХ ст.

Одна з ґрунтовних спроб дати періодизацію переселенню болгар до Російської імперії у ХVІІІ-ХІХ ст. була здійснена С. Бернштейном. Він запропонував наступні періоди: I – друга половина ХVІІІ ст. – 1806 рр., всередині цього періоду виділяє кілька міграційних «хвиль». II період – війна 1806-1812 рр. – сер. 20-х рр. ХІХ ст. III період – війна 1828-1829 рр. – початок 1860-х рр. [7].

Болгари згадувалися у наказах 1752 та 1754 рр. серед потенційних переселенців до Нової Сербії та Слов'яносербії. Перші поселення болгар були засновані в долині річок Вись і Синюха у 1752 р. вихідцями з с. Флатар біля Сілістри. Вони увійшли до складу Бузького козацького війська, згодом до інших військових поселень у Північному Причорномор'ї. У складі Нової Сербії були Болгарський та Македонський полки.

Частина Новомиргорода отримала назву «Болгарія». Про походження переселенців докладно розповідали вони самі, особливо якщо вони переселялися з Правобережної України (Речі Посполитої), тому що було заборонено у Новій Сербії та Слов'яносербії приймати поляків. З цієї території спостерігався й вплив болгар, внаслідок діяльності місцевого керівництва. Болгари засновували селища й у так званій Очаківській області.

Після імператорського маніфесту 22 липня 1763 р. група болгар оселилася під Києвом на землях Києво-Братського монастиря та на Чернігівщині. У 1765 р. до Києва прибули болгар з місцевості біля Софії, у якості мотивації до переселення вони називали «утиски та зухвальства бусурманські». Влаштування було не з легких, зрештою поселенці оселилися в с. Борщагівці, що належало монастирю [16, с. 21, 24-25].

Масове переселення болгар пов'язано з періодом російсько-турецьких війн другої половини XVIII ст. Під час російсько-турецької війни 1768-1774 рр. 29 січня 1769 р. Катерина II звернулася до православних народів Османської імперії з закликом стати на бік Росії. Болгари взяли участь у складі гусарських формувань. У 1769 р. формується Молдавський гусарський полк, куди входили й болгар. Вони були поселені у шанцях Добрянка, Вільшанка (існує дотепер), Катерининському.

Масове переселення болгар під час цієї війни призвело до того, що Г. Потьомкін ініціював у 1775 р. створення «Болгарського полку», який виконував функції охорони польсько-російського кордону.

Під час російсько-турецької війни 1787-1791 р. було засновано с. Чийшия (Огородне). У параграфі 4 Ясської мирної угоди 29 грудня 1791 р. пропонувалося бажаючим впродовж 14 місяців переселитися з Туреччини до Росії. Основним районом заселення передбачався нещодавно приєднана Очаківська область.

Уряд Російської імперії проводив політику поступового скасування «особливих прав» переселенців. У 1783 р. болгар, разом з іншими військовими поселенцями Новоросійської та Азовської губерній, були переведені до стану державних селян. У 1797 р. одеських та ніжинських болгар було вписано до окладу. 10 грудня 1800 р. з'явився наказ про обкладення податками переселенців в Очаківську область. Уряд уважно стежив за завершенням 10-річних пільг, і переселенці мали перейти також до стану державних селян.

Черговий раз російський уряд звертає увагу на питання переселення болгар у 1802 р., коли Олександр I наказав найняти спеціальне судно для перевезення «балканських біженців», що були

невдоволені османським ігом. Таке формулювання відповідало неспроможності центральної турецької влади припинити діяльність злочинних груп кирджаліїв, особливо в Румелії (Південно-Східній Болгарії). Ряд поселень виникає на початку ХІХ ст. на території Херсонської губернії та Криму. Зокрема, у 1802 р. було засновано Великий та Малий Буялик. У 1801-1805 рр. переселення на північ від Одеси відбувалося з території Румелії.

У вересні 1807 р. вийшов указ про додаткові пільги болгарам-переселенцям. Кожна сім'я мала отримати 60 дес. у вічне нащадкове користування.

Переселення болгар до Бессарабії. Важливим регіоном переселення болгар до Російської імперії стала Бессарабська область. До приєднання до Російської імперії в 1812 р. цей регіон був найближчою до цієї держави турецькою провінцією. Тому саме туди направлялися православні біженці з Османської імперії, зокрема, болгар (а також греки, серби, молдавани).

У Буджаці (Південній Бессарабії (тобто півдні Бессарабської області)) наприкінці ХVІІІ – на початку ХІХ ст. головна частина болгарських переселенців заселяє міста: Ізмаїл, Кілію, Рені, Акерман.

У 1801-1805 рр. більшість переселенців становили вихідці з південно-східної Болгарії (східні фракійці). Вони заснували свої поселення на північ від Одеси (у сучасних Березівському (колишньому Іванівському, що влився до Березівського), Лиманському районах).

Перше масове переселення болгар до Бессарабії відбулося під час російсько-турецької війни 1806-1812 рр. Переселення йшло переважно з північно-східної Болгарії («болгари-туканці»), що призвело до фактичного зникнення болгарського населення в цьому регіоні (засновані с. Нагірне (сучасний Ізмаїльський район, Ренійська міська громада), Владичень, Калачева та ін.); а також із району східної Стара-Планіни у Прутсько-Дністровському межиріччі. Переселялися, крім туканців, фракійці та шуменці (сучасний Болградський район) [17, с. 39]. Переселялися й асимільовані (греками) болгар.

У цей час було сформовано в складі російської армії Усть-Дунайське Буджацьке козацьке військо (1807), де був болгарський курінь, в якому було 32 козаки. Всього у війську було 2,4 % болгар з усіх 1400 козаків. Вони воювали з турецькою армією під Ізмаїлом, у гирлі Дунаю, біля Браїлова, річки Серет [4].

У 1807-1808 рр. уряд мав намір переселити болгар у внутрішні райони Новоросійської краю, однак болгари були проти, побоюючись поширення на них кріпацтва. Причиною активізації переселення болгар стала діяльність М. Кутузова. 26 квітня 1811 р. М. Кутузов перелічив наступні пільги «задунайським переселенцям»: 1. звільнення від земських податків та повинностей на кілька років; 2. звільнення від впливу з боку Диванів та земських справників Молдавії та Валахії; 3. під поселення відводилися вільні землі, що вибиралися самими переселенцями; 4. управління поселенцями повинно здійснюватися «Спеціальним товариством колоніальних поселенців». Допомогати мали російські офіцери. Для мігрантів створювалися тимчасові карантинні табори.

А. Скальковський вказує на виселення з Південної Бессарабії ногайських татар. Натомість відбувається приток болгар та інших народів до регіону. Загалом переселення болгар в Бессарабію він пов'язує з російсько-турецькими війнами, називає територію їх розселення «Новою Болгарією» [25, с. 13, 27].

У цей час погіршуються стосунки між переселенцями та місцевою аристократією. Період з 1812 до 1819 рр. був дуже складним для болгар, і рееміграцію зупиняло тільки сподівання на прихильну політику Російської імперії до задунайських переселенців [26, с. 237]. У 1815 р. болгари звернулися до уряду з проханням сформувати з них козацтво на зразок Донського й надати їм під поселення територію Буджаку, територію по р. Дунай. Військо не було створено під приводом «неможливості відірвати болгар від землеробського способу життя, корисного для всієї Бессарабії». В. Наулко вважає, що Російська імперія не хотіла викликати загострення стосунків з турками у прикордонному регіоні [17, с. 40].

Велику роль у сприянні дальшого переселення болгар зіграв генерал від інфантерії Іван Микитич Інзов (1768-1845) [25, с. 41]. Він очолив Піклувальний комітет над іноземними поселенцями південного краю Росії (створений у березні 1818 р.), з 1820 р. був виконуючим обов'язки, а з 1823 р. намісником Бессарабської області. Завдячуючи йому, імператор Олександр I у 1819 р. надав задунайським переселенцям права іноземних колоністів. У 1819-1820 рр. вийшли постанови «Про устрій колоній задунайським переселенцям». Кожна сім'я отримувала, без права продажу, 60 дес. землі. Також переселенці на кілька років звільнялися від повинностей та рекрутського набору, могли переходити до інших станів, зі збереженням статусу колоніста. У Бессарабії було засновано 57 колоній, які входили до складу 4 округів – Кагульського, Прутського, Ізмайльського та Буджацького (загальна територія охоплювала 557 тис. дес.). Переселенці підпорядковувались Бессарабській конторі іноземних поселенців при Піклувальному комітеті. Окружна та сільська адміністрація обиралася населенням.

Тільки на півдні Бессарабії у 1809-1832 рр. було засновано 36 поселень. Болгари заснували в Південній Бессарабії, «в урочище Тобак», місто Болград [17, с. 40].

Найбільш масове переселення болгар відбувалося у зв'язку з російсько-турецькою війною 1828-1829 рр. [15]. Воно здійснювалося за рахунок вихідців з округів Сливен (болгари-сливенці поступово асимілюють в Бессарабії значну частину болгар-туканців), Ямболу та ряду районів Фракії та ін. [17, с. 40].

Бессарабські болгари запропонували створити з них національні болгарські загони у складі російської армії. Їм було дозволено записуватися до Дунайського козацького війська.

У 1829 р. М. Воронцов представив проєкт з пропозицією заохотити до переселення до чорноморських портів матросів та суднобудівників з болгарських портів, з метою послабити залежність імперії від «іноземних» спеціалістів. Їх мали поселити біля Одеси, в Криму та Бессарабії. Однак переселенці, які почали з'являтися в квітні 1829 р., виявилися не моряками та суднобудівниками, а

селянами, що було неочікуваним для місцевої влади. Перед переселенцями ставилася умова – мали переселятися ті, яким загрожувала безпосередня небезпека переслідувань в Османській імперії.

Загалом М. Воронцов, як і раніше А.-Е. де Рішельє, дуже позитивно ставився до болгарської імміграції.

Серед причин масового переселення болгар після війни 1828-1829 рр. необхідно вказати на те, що відхід російської армії з Османської імперії загрожував переслідуваннями тим, хто активно виступав проти турок. Болгари входили й до складу Задунайської Січі, частина якої перейшла до Російської імперії [5]. Болгари в цей час не були одностайними у питанні переселення до Росії. Одні, зокрема, Іван Селеминський, були прибічниками переселення до Росії. Інші, як Г. Мамарчев, вважали, що слід продовжувати озброєну боротьбу за незалежність Болгарії, а не емігрувати до Російської імперії.

У 1832 р. було створено спеціальне Управління задунайських переселенців.

У 1832-1834 рр. спостерігалася рееміграція переселенців. Причини полягали як в агітації турецьких агентів, так і з боку Г. Мамарчева. Свою роль зіграли також масові епідемії, неврожаї в Бессарабії (1831-1834 рр.), нестача землі, збіднення селян та купців, відсутність такого обсягу державної допомоги болгарам, який отримали німецькі переселенці. Найбільша хвиля рееміграції спостерігалася у 1833-1834 рр.

Після переселення 1828-1834 рр. у Буджаці було 83 колонії задунайських переселенців. Було змінено адміністративний поділ. З Кагульського та Прутського округів було створено Кагуло-Прутський, а Буджацький округ поділено на два: Верхній та Нижній Буджацькі [10, с. 42].

На початку 1860-х рр. спостерігалася вторинна, внутрішня болгарська колонізація, зокрема, на основі хуторів жителів Болграду. У 1860-х рр. у зв'язку з неврожаєм погіршилося становище болгар в

Бессарабії, болгар хотіли переселятися на Кубань, однак уряд був проти. Для болгар була організована матеріальна допомога.

Переселення болгар на територію Криму. Дослідниця історії болгарських іммігрантів до Криму С. Пірогова [22] запропонувала свою періодизацію цього процесу. Перший етап переселення вона датує другою половиною XVIII ст. – 1818 р., коли переселення відбувалося відносно стихійно. За переказами кишлавських болгар, їх предки переселилися в Крим ще наприкінці 1770-х рр. Точно відомо, що у 1785 р. Г. Потьомкін наказав відправити групу іноземних переселенців – 19 родин волохів та болгар – «для поселення всередині Тавриди, у грецькі селища, що залишились». За іншими даними, болгари вперше переселяються в Крим у 1786 р. Офіційно поява болгарських колоній в Криму датується 1802-1812 рр., внаслідок переслідувань на вітчизні з боку банд кирджалієв. І. Носкова заперечує дані історіографії про заснування румелійськими болгарами спершу у 1802 р. колонії Старий Крим, а потім у 1803 р. – колонії Кишлав і вважає, що заснування колоній відбувалося водночас у 1803-1804 рр. [19, с. 19-20].

Хоча фактичний розмір наділів сягав всього 20 дес., це відповідало ситуації у землекористуванні на півострові. Уряд витрачає значні кошти для викупу землі у приватних осіб для стимулювання болгарської імміграції. Створювалися змішані колонії, зокрема, греко-болгарська Балта-Чокрак.

Другий етап, за С. Піроговою, – кінець 1820 – початок 1830-х рр. Зростання болгарської імміграції до Криму з болгарського боку було викликано економічними та політичними причинами, а з боку Російської імперії – потребами Чорноморського флоту у кваліфікованій праці (в той же час болгар не завжди погоджувалися виконувати покладені на них обов'язки на флоті), а також, звичайно, російсько-турецькою війною 1828-1829 рр. Але вже на початку 1830-х рр. уряд докладає зусиль до припиненні імміграції з Туреччини. У 1830-х рр. з Варни прибули перші 138 сімей болгаро-грецьких переселенців, що поселилися біля Феодосії [17, с. 40].

Третій етап переселення болгар до Криму – це серпень 1860 р. – початок 1863 рр., імміграційні процеси відбувалися під впливом Кримської війни та Паризької угоди 1856 р. Це була остання хвиля масових міграцій болгар. Як і раніше, частина національних болгарських діячів розглядала міграцію не як засіб до порятунку представників свого народу, а як послаблення бази національного руху.

У 1861 р. відомий діяч болгарського національного руху Георгій Раковський (Попович), що певний час мешкав в Болграді та Одесі, з метою зупинити еміграцію з Болгарії та заміщення на її території болгарського населення мусульманським, розгорнув активну публіцистську діяльність, зокрема, відзначаючи бажання жителів 55 болгарських сіл Видинського пашалику переселитися до Російської імперії. У цей час він також видав брошуру «Преселение в Русия или руската убийствена политика за българите» [6, с. 203].

У цей час переселенці до Криму поділяються на дві великі групи: емігранти з Південної Бессарабії та емігранти з Видинського пашалику в Болгарії (які зверталися з проханнями про переселення з 1859 р., в умовах погіршення міжнаціональних стосунків, при бездіяльності місцевих урядовців, імміграції туди кримських татар [6, с. 180-181]), а також ще двох округів. До еміграції болгар підштовхувала й проблема малоземелля [6, 188]. Згідно з Паризьким мирним договором 1856 р. Південна Бессарабія відійшла до Молдавського князівства. На цій території тоді знаходилося 40 болгарських сіл та м. Болград. За Паризьким договором, був встановлений спеціальний строк в три роки для болгар, що бажали переселитися до Російської імперії. Російська імперія в січні 1860 р. оприлюднила правила переселення болгар до Новоросійського краю. Ті мігранти, які переїжджали до Херсонської та Катеринославської губерній та північних повітів Таврійської, отримували 8 дес. землі на душу. Хто переселявся на півострів, отримував 12 дес. [6, с. 180]. Переселення з Османської імперії до Криму тривало в 1861-1862 рр. [6, с.181-216].

Османська імперія намагалася спершу утримати їх від переселення й обіцяла амністію та пільги. З 1860 р. політика османського уряду стосовно болгар стала більш жорсткою, зросли повинності, був ліквідований особливий адміністративний устрій. Відповіддю з боку болгар стали маніфестації протесту в Рені та Болграді в листопаді 1860 р. Турецький уряд застосував війська. Внаслідок цього бессарабські болгары починають переселення до Російської імперії. Ситуація очевидно сприяла болгарській імміграції, коли навесні 1860 р. масово стали виселятися з Криму татари, а влітку з Османської імперії – болгары. Більшість татар, що мігрували з Росії, розселилися на болгарській етнічній території, де загострилися міжнаціональні стосунки [6, с. 178] Турецька влада поселяла татарських переселенців у Видинському пашалику, Румелії, Македонії та ін. Їм безкоштовно надавалися землі, що раніше належали місцевим болгарам.

У Таврійській губернії бессарабські болгары теж були поселені на місцях, де раніше проживали татари, у Мелітопольському, Бердянському та Дніпровському повітах. У результаті переселенської хвилі до Російської імперії тільки в Таврійську губернію переселилося 21500 болгар. Вони були поселені в Таврійській губернії на колишні місця проживання ногайських татар. У 1861 р. російський уряд ініціює заснування болгарської колонії біля Феодосії як слов'янської колонії виноробів і шовківників.

У 1862 р., внаслідок агітаційних заходів турецького уряду, а також наділення меншими, ніж переселенці з Молдавії, ділянками землі, хвороб, незвичних для ведення господарства степових умов тощо розпочалася рееміграція видинських болгар до Османської імперії [6, с. 216, 219]. Переселенці були у важкому становищі, з 16400 чол., які покинули російські порти у липні 1862 р., 4300 померло. Внаслідок неврожаїв опинилися у скрутні й ті, що залишилися в Криму. Так звана Видинська трагедія розділила болгар на русофілів та русофобів.

До цього ж часу відносяться перші спроби переселення болгар на інші території Російської імперії.

Міграція болгар до Приазов'я. Міграція болгар до Приазов'я починається в 1860-х рр. Дослідник М. Державін виступав з критикою місцевих урядовців та їх ставлення до болгар у другій половині ХІХ ст.: «отношение к болгарской народности со стороны местной администрации крайне небрежное... туберкулез в наших болгарских селах уносит в могилу целые фамилии и кварталы». У будь-якому разі, переселення було нелегким. Переселенський процес у Приазов'я пожвавився у зв'язку з скасуванням кріпацтва у 1861 р. (кріпацтво в Російській імперії було важливим гальмом для імміграції). Болгари отримували пільги та 50-60 дес. землі на сім'ю. Переселення до Приазов'я та Крим в цей час відбувалося і прямо з Болгарії.

У Приазов'ї було засновано 38 поселень (30 тис. чол.) [17, с. 30]. Зокрема, було засновано важливий болгарський центр с. Преслав (тепер Запорозька обл.). Болгарський період в історії села починається у 1862 р., коли болгар-переселенці з Буджака, з села Ташбунар (Кам'янка) поселилися на місці залишеного ногайського аулу Шекли (403 ревізські душі). Назва Преслав була надана переселенцями на честь давньої столиці Болгарії [28, с. 604].

У 1871 р. були скасовані особливі колоністські права, у зв'язку з чим починається еміграція болгар з Приазов'я до Бессарабії, з Бессарабії до Болгарії. У румунській на той час частині Бессарабії у 1874 р. була проведена реформа, за якою селяни отримали 50 дес. землі, без права продажу впродовж 15 рр. Також вони були звільнені від рекрутського набору на 10 рр. Такі умови сприяли переселенню до цього регіону.

Соціально-економічне становище болгарських переселенців. Стосовно соціального складу болгарських переселенців, дослідники відзначають, що 2/3 третини з них були селянами, біля 5 % торговцями, інші – ремісниками. У господарстві в першій половині ХІХ ст. переважало скотарство. Зростала роль вирощування овочів, виноградарства та садівництва, на долю яких у 1852 р. припадало 27 % обробленої землі. Поступово збільшувалося й зернове господарство. Для болгар внаслідок різних причин була властива

значна соціальна диференціація. У Приазов'ї перше місце в господарстві зразу закріплює за собою вирощування зерна.

Суспільно-політична історія. Представники болгарської громади в Україні брали участь у національному болгарському русі та в подіях у Болгарії. Важливе значення мало те, що частина Південної Бессарабії після Паризького мирного договору перейшла у володіння Молдавії, згодом Румунії.

Бессарабські болгари взяли участь у підготовці повстань у 1830-1840-і рр. (так званих Браїльських бунтів 1841-1843 рр.).

У 1860-х рр. у болгарському національному русі існувало кілька ідеологічних течій, представлених різними поколіннями та носіями різних ідей (навколо питання політичної класифікації в історіографії точаться дискусії): революційна (Г. Раковський), ліберальна (Таємний болгарський центральний комітет, створений у Бухаресті у 1866 р. та його наступники), консервативна або так званої русофільська (Добродійна дружина, Одеське болгарське настоятельство) [24, с. 217-219].

За даними І. Грека та М. Червенкова, у 1867 р. був створений пов'язаний з Таємним болгарським центральним комітетом Одеський болгарський комітет, серед завдань якого були наступні: організація озброєних загонів, збір зброї тощо [9, с. 135]. У цьому ж році виходить брошура Ніколая Морозова, в якій висловлена ідея створення у Південній Бессарабії болгарської державності з центром у Болграді, під егідою Наполеона III.

Важливим етапом в історії болгарського національного руху стали 1870-ті рр. Учасниками національно-визвольного руху 70-х років XIX ст. у Болгарії стали вихованці Південнослов'янського пансіону у Миколаєві: А. Узунов, М. Греков, Х. Славейков, П. Волов та інші. За 1867-1892 рр. тут здобули освіту до 800 болгар [32, с. 35].

Під час перебування частини Бессарабії під владою Румунії у 1876 р. у Болграді почав виходити «Български глас». Мета видання полягала у захисті болгарських інтересів у Туреччині та поширенні революційних ідей [9, с. 138].

У 1875-1876 рр. на півдні України перебував Христо Ботєв, який створив воєнні дружини в Одесі. Таку ж дружину він створив і в

Кишиневі [9, с. 139]. Відомо, що під час Квітневого повстання 1876 р. два вихованця Болградської гімназії вступили до загону Христо Ботєва. Після поразки повстання в колоніях збирали кошти на допомогу постраждалим. У болгарських та гагаузьких селах були створені благодійницькі товариства. Х. Ботєв, С. Стамболов та інші діячі болгарського руху приділяли увагу агітації серед болгар, зокрема, писали до Болграду, що настав «найпідходящий момент, покажемо світові, що й ми є народ, гідний свободи».

У 1877 р. в Кишиневі формується Болгарське ополчення. До нього вступали болгари Ізмаїлу, з одеського воєнного округу та ін. [9, с. 141].

Закриття у 1878 р. друкарні при Болградській гімназії та обмеження друку болгарською мовою сприяло еміграції інтелігенції до Болгарії.

З 1870-х рр. в Болграді був клуб, що об'єднував болгарську адміністрацію та інтелігенцію, сприяв об'єднанню частини місцевого суспільства на основі національної ідеї [9, с. 157–158].

Революція 1905-1907 рр. була часом активних проявів болгарського національного руху. У Болграді в грудні 1905 р. поширювалася характерна прокламація болгарською мовою «Блгарино, пробуждай се!», в якій говорилося про окрему болгарську націю та право на самовизначення [9, с. 157]. На окремих сільських сходах приймалися рішення про вживання рідної мови в різних сферах життя. 6-10 січня 1906 р. відбулося повстання у Комраті та навколишніх селах, була проголошена республіка [9, с. 157]. Загалом початок ХХ ст. був часом зростання національної свідомості та різних форм її вираження. Зокрема, це можна було спостерігати у 1911 р., коли відбувалося святкування 50-річчя заснування болгарських сіл у Приазов'ї, коли разом із святкуванням поєднувалося висунення вимог створити болгарські культурні організації та установи.

Болгари брали участь також у політичному житті та рухах всередині Російської імперії. Болгарські переселенці підтримали Російську імперію під час Східної війни 1853-1856 рр. Під час Східної війни в Одесі були створені національні загони, які восени

1854 р. були реорганізовані та включені до складу російської армії. Однак існували й окремі болгарські загони, зокрема, створений у 1855 р. у Болграді. Він використовувався головним чином для тилового забезпечення.

Болгари брали участь у діяльності революційних гуртків в Україні. Уродженець Комрату Г. Гребенчо, студент Петербурзького університету, у 1881 р. під керівництвом С. Халтуріна взяв участь у підготовці замаху на одеського прокурора [9, с. 151].

Студенти-болгари з Кілії та Ізмаїлу за участь в антиурядовому русі потрапляли у 1880-1890-х рр. під нагляд поліції. Серед болгар на півдні України поширювалася нелегальна література.

Розвиток культури болгар. Активізацію діяльності болгар в Україні в культурній сфері О. Шевченко відносить до 30-х років XIX ст. Особливу роль в цьому процесі відіграла Одеса. Як відзначав А. Скальковський, значну увагу задунайським болгарам приділяв архієпископ (з 1848 р.) Херсонський та Таврійський Інокентій: «Для їх дітей він випросив у государя імператора дозвіл одним вчитися в духовних семінаріях: Київській, Одеській, іншим у світських училищах. Він по-дружньому схвалював В. Априлова, Палаузова, Тошковича, болгар одеських, засновників училищ у Турції й заохочував їх словом та справою до продовження своєї великої справи: виховання бідствующих співвітчизників у вірі та відданості своїй церкві» (Скальковский А. А. Шестдесят лет одесской общественной жизни // Відділ стародруків та рідкісних видань Одеської національної наукової бібліотеки. Спр. 864).

Значну роль у розвитку освіти зіграли Одеське настоятельство та Кишинівське товариство поширення грамотності.

У 1846 р. уряд Російської імперії виділив 20 стипендій у навчальних закладах Москви, Києва, Петербургу. 12 болгар тоді були зараховані до Київської семінарії. Крім того, болгари навчалися у Харкові й Миколаєві.

У другій половині XIX ст. нараховувалося 50 початкових болгарських шкіл (для 2,5 тис. учнів). У школах (у 1870-х роках) працювали випускники й південноукраїнських виховних закладів

(Південнослов'янського пансіону в Миколаєві). Середня освіта надавалася в болгарській гімназії в Болграді та центральних болгарських училищах у Комраті та Преславі. Значну роль відігравали Новоросійський університет, Миколаївський Південнослов'янський пансіон. Останній був заснований у 1862 р., його керівником став учасник Кримської (Східної) війни Тодор Мінков. У пансіоні перебували за рахунок державної скарбниці учні Миколаївської гімназії або реального училища. До 1874 р. з пансіону вийшло 32 болгар з повною гімназичною освітою, 13 з яких поступили в університет, а 6 виїхало в Болгарію. У 1878/79 рр. у пансіоні було 119 вихованців, з них 104 – вихідці з Болгарії. За 25 років існування пансіону (1867-1892) тут здобули освіту до 800 болгар. У 1879/80 н. р. в пансіоні було засноване товариство «Братский труд», що видавало свій часопис під такою ж назвою. Товариство влаштовувало літературні вечори та обговорення літературних творів [32, с. 33-34].

У Москві було створено слов'янський благодійний комітет (Московське слов'янське благодійне товариство) (1858 р.), серед вихованців якого був, зокрема, К. Жинзифов. Він був видавцем болгарською мовою «Болгарського збірника», де буди вміщені його переклади болгарською «Слова про полк Ігорів» та вірші Т. Шевченка зі збірки «Кобзар» [23, с. 136]. У Києві було створено відділ цього комітету (1869 р., статут затверджено у 1877 р.). В Одесі товариство було засновано в 1870 р.

У закладах освіти в Україні працювали відомі представники болгарської науки, діяльність ряду з них була пов'язана як з Україною, так і з Болгарією. У Болградській гімназії викладав болгарську історію у 1875-1878 рр. Димитар Агура, згодом викладач і ректор Софійського університету (Вищої школи). Видатним науковцем та політичним діячем свого часу був випускник Київської духовної семінарії та історико-філологічного факультету Московського університету Марин Дринов (1839-1906). Після короткого, але плідного, перебування в незалежній Болгарії, з 1879 р. М. Дринов працює у Харківському університеті.

Історія болгарського населення Одеси Одеса стала для болгар важливим культурним та громадським центром, зіграла непересічну роль в історії національного болгарського відродження. У свою чергу, болгари, поряд з греками, сприяли розвитку православної церкви в Одесі, поповнювали своїми працями доробок місцевих дослідників та літераторів.

Важливим чинником появи в Одесі болгарської молоді стали такі навчальні заклади, як Рішельєвський ліцей та Новоросійський (Одеський) університет, одеські гімназії. У Рішельєвському ліцеї навчалися Н. Х. та С. Н. Палаузови, у гімназіях у 30-х роках ХІХ ст. В. Рашеєв, Д. Мутив, Е. Мутєва [32, с. 32]. Першим болгариним, що закінчив Рішельєвський ліцей у 1845 р., був Найдєн Геров. По поверненні до Болгарії, у м. Філіпополі він заснував училище Кирила та Мефодія. Серед його праць – російсько-болгарський словник, праці з фізики, збірка віршів (видана в Одесі у 1848 р.). Іван Богоев відвідував ліцей як вільнослухач. Він займався перекладами болгарською, написав граматику болгарської мови, був видавцем газети «Цареградский вестник».

Ще у 30-х роках ХІХ ст. спостерігається активізація діяльності болгарської еміграції в культурно-освітній сфері, у тому числі у власне Болгарії. Особлива роль у цьому процесі належала м. Одесі, тому що тут на початку ХІХ ст. група впливових та багатих болгар розгорнула освітню діяльність: В. Априлов, Д. Мутєв, Н. Х. Палаузов, С. Н. Палаузов, Д. Тошкович та ін. Найважливішим заходом стало відкриття у 1835 р. в м. Габрові першої болгарської школи, де навчання велося болгарською мовою. Одеські болгари внесли значні кошти, зібрали й надіслали російські книжки та підручники. Вивчення предметів йшло болгарською мовою. Болгарські міста – Габрово, Стара Загора, Плевна та ін. – замовляли через В. Априлова печатки для своїх шкіл. Одеські болгари заохочували болгарську молодь отримувати в Російській імперії освіту, щоб потім стати в нагоді своїй вітчизні [32, с. 31].

В Одесі у 1841-1847 рр. були видані російською мовою кілька книг В. Априлова: «Болгарские книжники, или какому славянскому

племени принадлежит кирилловская азбука?», «Болгарские грамоты», «Денница новоболгарского образования», у якій автор простежив розвиток болгарської освіти й висунув ідею залучення болгар до російської культури, мови, літератури. Важливе значення мали й праці С. Н. Палаузова. Його дослідження «Вік болгарського царя Симеона» є першим ґрунтовним твором з середньовічної історії Болгарії. У 1851 р. Н. Х. Палаузов в Одесі видав книгу «Жизнеописание Ю. И. Венелина», в якій відзначив, що цей історик вивів болгарську історію з темряви. У цій книзі зібрані й відомості про життя болгарської колонії в Одесі.

У 1840 р. за клопотанням В. Априлова, Н. Палаузова, Д. Тошковича були виділені 4 стипендії для навчання болгар в Херсонській семінарії [32, с. 31-32].

Одеса стала містом, в якому отримали освіту ряд болгарських письменників: Н. Геров, Д. Чинтулов, Є. Мутєва, В. Друмєв, Х. Ботєв. У 1840-х рр. молодь, що навчалась в Одесі, об'єдналася в «Одеський літературен крѣжец» [31, с. 69].

В Одесі була створена установа Одеське болгарське настоятельство (1854-1917). З болгарського боку багато зробив для його відкриття, як вказує М. Барсов, М. Х. Палаузов. Архієпископ Інокентій ще на стадії формування настоятельства, коли воно мало назву Товариства для релігійно-морального виховання болгар, почав здійснювати над ним опіку. Згодом воно офіційно було затверджено під назвою Настоятельство одеських болгар, що збирають пожертвування в імперії для бідних болгарських православних церков та училищ. Інокентій серед завдань товариства бачив видання необхідних болгарам книг та історичних актів, надання фінансової допомоги з боку російського уряду тощо.

Членами товариства були М. Х. Палаузов, К. М. Палаузов, С. Д. Тошкович, М. М. Тошкович та ін. Товариство мало проводити збір пожертвувань, які направлялись до виборного скарбника. У параграфі 6 інструкції вказувалося, що «Попечитель настоятельства, при розподілі цим товариством пожертвувань ... має на увазі наступне: а) постачати необхідними потребами православні церкви

болгарські...; б) допомагати існуючим тепер училищам ... та сприяти заснуванню нових училищ...; в) піклуватися про освіту у дусі православ'я, здібних пастирів церкви та наставників для училищ; г) допомагати, наскільки можливо, тим молодим болгарам, що приїжджають до Росії для освіти, намагатися призначити їх у такі навчальні заклади, які визнані будуть відповідними потребам болгарським, з метою використання їх на користь своєї нації; д) допомагати особам, що займаються творами та перекладами болгарською мовою корисних для народу книг, вживаючи заходи до видання їх у світ та до поширення у Болгарії»; допомагати нужденним болгарам. За 1854-1861 рр. було зібрано 15522 рублів 58 $\frac{1}{4}$ коп., а також різне майно, що були розіслані у 122 місцевості. С. Д. Тошкович відкрив підписку на пожертвування й надав 800 крб., М. Н. Тошков надав 950 крб., брати К. та С. Палаузови – 1650 крб., також помітний внесок зробив В. Рашеев. Ці особи й управляли головним чином настоятельством. Після реорганізації настоятельства значні суми, що призначалися на освітню справу, поступали від болгар-колоністів із Бессарабії, що перейшла до Молдавії за Паризькою угодою. У 1868 р. було отримано височайшого дозволу на щорічний відпуск попечителю Одеського учбового округу 1500 крб. для освіти в Одеських жіночих гімназіях 5 болгарських дівчат на вибір місцевих громад. Головний капітал товариства формувався на основі відрахування 25 % від пожертвувань [23; 3, с. 7-11, 15, 19-22].

Представники настоятельства взяли участь в організації в Одесі у 1870 р. святкування 1000-ліття народної болгарської церкви [18, с. 83-85].

Перебуваючи в Одесі у 1863-1867 рр., свої перші поезії пише Х. Ботєв. Одеські враження є й у творчості В. Друмева [31, с. 70-71]. Болгари в Одесі мали власні періодичні видання. На початку ХХ ст. у місті виходила болгарська газета «Българска поща».

Історія болгарської меншини в період 1917-1920 рр. Цей період недостатньо висвітлений в історіографії. Найбільше уваги приділяється історії болгар у Бессарабії, майбутнє якої опинилося під питанням у січні 1918 р. Одні політичні сили бачили її частиною

Молдавської республіки або Румуні, інші – Української Республіки, частина прибічників входження її до Російської республіки висували пропозиції створити Буджацьку автономну республіку тощо. Як відзначають дослідники, після Лютневої революції болгарський суспільний рух у регіоні поділився на два головних напрямки. Один був пов'язаний з Сфатул Церій (Рада країни), мета якої – проголошення Молдавської республіки (народної, згодом демократичної). Зрештою Сфатул Церій визнав входження Бессарабії до Румунії у 1918 р. Болгарські представники в цьому органі розраховували на його вплив на вирішення нагальних соціально-економічних питань. Серед цих представників – К. Мисирков, М. Русєв. К. Мисирков заявляв, що він не має повноважень від болгарсько-гагаузької громади регіону вирішувати питання його приєднання до Румунії чи іншої держави. Інший напрямок представляли болгари, які орієнтувалися на входження Бессарабії до Радянської Росії, брали участь у роботі Румчероду тощо. Серед них А. Христов, В. Райнов та ін. [9, с. 159-163].

Болгари в українських землях під владою Румунії, 1918-1940 рр.

Після захоплення й закріплення Бессарабії за Румунією бессарабські болгари залежали, як і інші меншини, від мінливої політики цієї держави. Особливий вплив мали реформи по впровадженню румунської мови в освітню систему. Формується прошарок болгарських літераторів, що писали румунською мовою [9, с. 163, 172-173].

У 1918 р. було створено Союз Бессарабських болгар в Болгарії, який видав до 100-річчя Болградського собору та 80-річчя Болградської гімназії ілюстровану газету «Българска Бессарабия».

За висновком І. Грека, для болгар, що перебували у складі Румунії, особливо важкими були неврожайні роки 1925, 1928, 1935. Наслідком цього була, зокрема, еміграція бессарабських болгар до Бразилії у 1925-1926 рр. [9, с. 168–169].

Важливим питанням було розширення сфери вживання болгарської мови. У 1929 р. відбувся у с. Ново-Іванівка з'їзд болгар Бессарабії. Поставлено питання про вивчення та пропаганду

болгарської мови, у тому числі через румунськомовне видання у Болграді «Буджакул» [30, с. 17].

У травні 1936 р. відбувся перший болгарський позачерговий з'їзд болгар, зокрема, з Бессарабії, який обговорював питання стосовно організації та об'єднання болгарської меншини у Румунії.

Становище болгарського населення в УСРР/УРСР у 1920 – 30-х рр. За офіційною статистикою, у 1920 р. в 40 болгарських селах Таврії, здебільшого в Бердянському повіті, проживало 100 тис. болгар, на Херсонщині стільки ж у 10 селах, в Криму в 15 селах – 45 тис. осіб. На 1926 р. в Україні проживало 223,1 тис. болгар [20, с. 117]. Представники болгар входили до складу вищого радянського керівництва УСРР. У 1919-1923 рр. РНК УРСР очолював відомий представник болгарського революційного руху Християн Раковський (Христо Станчев). Людина з європейською вищою медичною освітою, широким світоглядом та знайомством із болгарськими традиціями боротьби за незалежну державу, він відстоював власну позицію в багатьох політичних питаннях. Зокрема, без узгодження з керівниками РКП(б), він під час Голодомору 1921-1923 рр. укладає угоду з АРА про допомогу голодуючим в Україні, відстоює більшу повноту державних функцій для України під час і зразу по створенню СРСР. Його давнє знайомство (з 1913 р.) з Л. Троцьким дало привід для звинувачення його в участі у право-троцькістському блоці. Він був репресований і загинув у тюрмі у 1941 р.

Також окремо слід згадати про участь у соціалістичних реформах серед болгар представників болгарської політичної еміграції. Вони мали свої осередки в УСРР – спершу в Харкові та Одесі, а також наприкінці 1920-х рр. діяли в болгарських національних районах.

Соціально-економічне становище болгарської меншини. Як і загалом населення УСРР, болгар в Україні також постраждали від Голодомору 1921-1923 рр. У листопаді 1921 р. в доповіді болгарської секції відділу управління Одеського губернського виконавчого комітету «Про економічне та політичне становище в болгарських колоніях Одеської губернії» зазначалося, що більшість колоній вже

голодують. Масовий голод у болгарських селах півдня України досяг свого максимуму у першій половині 1922 р. Голодом були охоплені Одеський та Бердянський повіти, особливо болгарська Цареводарівська волость [11, с. 108-109]. Наркомзем УРСР у 1922 р. намагався доставити до болгарських сіл Запорізької губернії посівний матеріал, закуплений в Болгарії, до Болгарії за допомогою їздили й представники с. Терновки на Миколаївщині [11, с. 114].

Під час НЕПу в болгарських селах порівняно високими темпами розвивалася кооперація, тоді як ідея колгоспів не сприймалася [11, с. 119, 121, 123]. Водночас приклади надмірного оподаткування господарств призводили до погіршення соціально-економічної ситуації, зокрема, до голоду 1926 р. у Вільшанці, Великому та Малому Буялику та Кубанці [11, с. 129-130].

Проблема сирітства вирішувалася за допомогою відкриття дитячих будинків та всиновлення дітей болгарськими родинами [11, с. 135].

Хлібозаготівельна криза 1928 р. супроводжувалася зростанням соціального невдоволення селян, в тому числі й у болгарських поселеннях, жителі яких могли звертатися зі скаргами й до червоноармійських частин поблизу (селяни с. Терновка) [11, с. 137-138].

Процес колективізації супроводжувався розкуркуленням заможних болгарських селян. Для прикладу, у Благоевському районі в 1930 р. були розкуркулені 162 болгарські родини, 86 сімей (371 людина) зазнали примусового виселення. Селяни вдавалися до самогубства, масових виступів («березневі події Свердлова»), агітації проти хлібозаготівель (Благоевський район) [11, с. 142-143, 146].

Вразив болгар і Голодомор 1932-1933 рр. Зокрема, у матеріалах інструкторського відділу ЦК КП(б)У від 1 квітня 1933 р. «Про факти голоду і недоїдання по окремих областях республіки» повідомлялось про постійне зростання кількості голодуючих у Дніпропетровській області, найбільше – у Високопільському, Мелітопольському, Коларівському та Павлоградському районах. Високою була й смертність. Зокрема, на 5 березня 1933 р. в с. Терновка померло 35 колгоспників, 100 лежали пухлими [11, с. 154, 156].

Значною проблемою було забезпечення болгарського населення в місцях компактного проживання медичною допомогою, значна кількість болгар страждали на такі хвороби як туберкульоз, малярія та ін. Лікарня діяла тільки у Цареводарівському (Ботєвському) районі, а потреби решти задовольняли амбулаторії, стаціонари в колишніх так званих куркульських будинках, розрахованих всього на 5-20 ліжок [11, с. 132-135].

Політика коренізації. Розвиток культури

Національні адміністративно-територіальні одиниці. У 1920-х рр., відповідно головним напрямкам політики коренізації серед національних меншин, були створені низка національних районів та національні сільради.

У 1920-х рр. були засновані болгарські національні райони [17, с. 40; 20, с. 118].

За рекомендаціями завідувача болгарською секцією ЦКНМ у 1924-1927 рр. С. Міцева та Д. Парванова в 1924 р. було утворено два болгарські райони – Романівський та Цареводарівський на Мелітопольщині. У 1927 р. Цареводарівський район був перейменований на Ботєвський, а с. Цареводарівка – на Ботєво (на честь національного героя ХІХ ст. Христо Ботєва). Населення району становило 22673 особи, з яких 20173 були болгарами (89 %). У 1926 р. Романівський район було перейменовано на Коларівський (на честь відомого діяча болгарського міжнародного робітничого руху Васіла Коларова). У 1925 р. було створено третій болгарський національний район, який отримав назву Велико-Буялицький. У Велико-Буялицькому районі розташовувалося 14 населених пунктів. Він був перейменований на Благоевський (на честь засновника Болгарської соціал-демократичної партії та Болгарської комуністичної партії (під такою назвою з 1919 р.) Д. Благоева). У листопаді 1927 р. створено Вільшанський болгарський національний район у Первомайській окрузі. Не в національному районі розташовувалося с. Терновка Варварівського (з 1964 р. – Миколаївського) району Миколаївської округи.

У 1938 р. національні райони були ліквідовані.

Коренізація проводилася в різних сферах, в тому числі в міліції. Міліція обслуговувала рідною мовою 100 % російських та грецьких сільрад, 80 % – польських і 75 % – болгарських. Також болгаризація проводилася в судовій системі [20, с. 119].

Одним з наслідків політики коренізації став розвиток системи болгарської освіти. У 1924/1925 н. р. діяло 43 болгарські школи, в яких навчалося 4314 учнів. У 1925-1926 н. р. кількість шкіл сягала 74, і охоплювала навчанням 7184 учня. Семирічні школи розташовувалися у великих населених пунктах.

Болгаризація освіти зустрілася з такими перепонами, як відсутність достатньої кількості вчителів, підручників. Спершу підручники завозили з Болгарії. Згодом навчальну літературу постачали Всеукраїнське відділення Центровидаву (ВУВЦВ) та Укрдержнацменвидав (УДНВ). Замість підручників іноді використовувалися політична література та газета «Серп і молот» [11, 176].

Вчителів готували низка технікумів, зокрема, Преславський болгарський педтехнікум, у 1930-ті рр. болгарський сектор Одеського педінституту. Спеціалістів різних галузей господарства готували Преславська агропрофшкола, що її було у 1931 р. реорганізовано у сільськогосподарський технікум з трьома факультетами: виноградарства, садівництва та інтенсивних культур. З 1932 р. працював болгарський сектор при Одеському сільськогосподарському інституті. Медиків для болгарських районів готував болгарський сектор Одеського медтехнікуму [20, с. 123].

Культурно-просвітня робота з метою радянзації болгар та виховання молоді на нових засадах забезпечувалася за допомогою організації клубів, сільбудів, хат-читалень, бібліотек. На середину 1920-х рр. це відповідно 1, 19, 26 та 30 одиниць.

ВУВЦВ та УДНВ займалися видавництвом літератури різного характеру. Крім навчальної, це була художня, суспільно-політична, економічна тощо. ВУВЦВ у 1926-1932 рр. надрукувало 227 назв. Болгарський сектор УДНВ з 1926 до 1941 р. надрукував біля 600 назв. Водночас книги болгарською мовою виходили і в інших видавництвах. Розвивалася болгаромовна література, при

Українському союзу пролетарських письменників у 1931 р. була створена болгарська секція. Видавалася болгарська класика, виходили періодичні видання (з 1924 р.).

У міжвоєнний період значного розвитку досяг болгарський театр [20, с. 124]. Перша пересувна трупа була створена за урядової ініціативи у м. Преславі й була призначена для болгар Мелітопольського, Одеського округів та Криму. У репертуарі були п'єси українських, російських, болгарських драматургів, зокрема, твори Еліна Пеліна (Димитра Стоянова) (1877-1949), письменника селянського походження, який багато уваги долі болгарського селянина.

Також за ініціативою наркому просвіти у 1934 р. в Одесі було створено Болгарський колгоспний театр-студію ім. Г. Димитрова.

Ставилися твори російських та українських авторів у болгарському перекладі. Глядачам пропонувалися й п'єси болгарських авторів, зокрема, П. Яворова (П. Крачолова) (1877-1914), відомого символіста. Популярність здобула його п'єса «В полите на Витоша» (Витош – гора біля Софії). Ставився і твір І. Вазова «Хишове» [20, с. 124].

Виходила болгаромовна періодика. Перша республіканська газета «Сърп и чук» («Серп і молот») почала виходити в Харкові з 15 жовтня 1924 р., щотижня 6 тис. примірників (головний редактор С. Міцев) [11, с. 189].

Політичні репресії й болгарська національна меншина. Під час Великого терору поширені були не тільки репресії загальнополітичного характеру, але й «національні операції». Перші арешти почалися ще у грудні 1937 р. 31 березня 1938 р. Політбюро ЦК ВКП(б) ухвалило рішення про «подальші чистки представників ненадійних народів» проти західних за походженням національних меншин, а вже 15 квітня подібні заходи НКВС вирішило застосувати до кадрів болгар та македонців. Й. Сталін на травневому засіданні політбюро 1938 р. говорив: «Робота з арештів осіб польської, німецької, латиської, естонської, фінської, болгарської, македонської, грецької, румунської... національностей іде з такою інтенсивністю, що

центр не встигає оперативно «переварювати» усі альбоми, отримані з місць». Загальна кількість репресованих по УРСР становила 265,7 тис. осіб. Що стосується болгар, то дослідники пропонують приблизні цифри і вказують, що репресовано було понад дві тисячі людей (1101 людина – на території Одеської, 418 – Дніпропетровської, 237 – Запорізької, 150 – Миколаївської областей). На основі матеріалів Всесоюзного перепису населення 1937 р., серед загального числа арештованих болгар становили 1,25 %, тоді як у загальній кількості населення УРСР їх частка складала 0,26 % [11, с. 225-227].

Репресії були спрямовані й проти окремих груп серед болгарського населення в Україні. Зокрема, групи болгарських політемігрантів, які здійснювали політику радянизації, зазнали звинувачення у тому, що вони є осередками контрреволюційної діяльності болгар на території УРСР. На початку жовтня 1938 р. по справі куркулів та антирадянської діяльності було розстріляно 69 болгар із сіл Благоевського району. Репресії проводилися також на основі звинувачення в «агітації за еміграцію серед болгарського населення села Коларівка» [11, с. 236, 240].

Репресії направлялися проти вчительської інтелігенції, представників адміністрації та партійних органів влади. Так, на території Запорізької області у 1937 р. було «викрито» осередок націоналістичної болгарської організації Коларівського району з центром у Преславському педтехнікумі. На Одещині, за підрахунками В. Марочка та Г. Хілліга, репресій зазнали 374 освітянина, з них 21 болгарин [11, с. 233, 236].

Керівники місцевих партійних організацій, радянські керівники в Благоевському та Вільшанському районах були розстріляні в 1937-1938 рр. за справою «контрреволюційних осередків». Підпільна «троцькістська контрреволюційна організація» була «виявлена» органами НКВС в с. Катаржино Благоевського району. За справою «контрреволюційної повстанської болгарської організації», яка нібито існувала в селах Коларівського району, були знищені 70 «учасників» впродовж 1937-1938 рр. [11, с. 235]. У 1937-1938 рр. проходив процес

над учасниками Болгарської конрреволюційної націоналістичної організації в Україні, матеріали цієї справи опублікував М. Станчев [2].

Репресії направлені були й проти представників центральних органів управління, як, наприклад, Центральна комісія у справах національних меншин. Прикладом є доля Серафіма Івановича Міцева (1890-1938 рр.). Він народився й отримав освіту в Болгарії, а в 1924 р. емігрував до СРСР, жив у Харкові, редагував болгарську газету «Сърп і чук», очолював болгарську секцію ЦКНМ та центральне болгарське бюро при ЦК КП(б)У. У жовтні 1938 р. С. Міцева постановою «особливої трійки» було засуджено до смертної кари. Степана Цвяткова (1905-1937 рр.), секретаря Коларівського райкому КП(б)У, було звинувачено у «зриві» хлібозаготівель 1934 р., членстві у болгарській націоналістичній організації, засуджено до розстрілу [11, с. 229, 232].

Під час репресій у 1930-х рр. були заарештовані письменники Микола Фуклев (1908-1938, автор роману «На позлатена земля»), Іван Мавроді, Олександр Власов, Георгій Журжев та ін. [20, с. 125].

Окремі аспекти історії болгарської меншини під час Другої світової війни. У 1940 р., після приєднання Аккерманського, Ізмаїльського та Хотинського повітів Бессарабії до СРСР та УРСР болгарська спільнота Бессарабії була розділена на дві частини адміністративним кордоном між УСРР та МСРР. Політика радянської, розкуркулення, депортацій 1941 р. мала неоднозначне, часто негативне значення для болгарської громади. На 1 січня 1941 р. в Ізмаїльській області мешкало 684000 осіб, з них 184 тисячі (26,9 %) – болгари [9, с. 200].

У липні 1941 р. Бессарабія була окупована фашистськими німецько-румунськими військами. Болгари, які були прибічниками радянської влади, брали активну участь у воєнних діях, у підпіллі та партизанському русі (у Болграді, с. Червоноармійському, Огородному, Васильівці та ін., Одесі, Ізмаїлі, Аккермані, кримських селах). Зокрема, у кримському селі Марфовка у 1943 р. була створена антифашистська молодіжна організація «Млада гвардія» (очолив А. Няголов). Її учасники були заарештовані та вбиті [9, с. 203-204].

Водночас болгари починають розглядатися як «неблагонадійні», одним з чинників став той факт, що Болгарія була союзницею нацистської Німеччини, слід згадати також тоталітарний досвід національно забарвлених репресій 1930-х рр. Болгар відкликають з армії тощо, однак вони почали видавати себе за українців чи росіян. Так, відомий згодом історик М. Дихан у 1943 р. представився українцем, був зарахований до Червоної армії, воював.

2 червня 1944 р. Й. Сталін підписав Постанову ДКО № 5984сс «Про виселення з території Кримської АРСР болгар, греків та вірмен», 27 червня війська НКВС почали операцію по спецпереселенню, на яке відводилося 24 години. За цей час з населених пунктів між Сімферополем та Феодосією, та в районі Джанкою, мало відбутися переселення до Сибіру, Казахстану, Башкирії, Середньої Азії, Уралу, Далекої Півночі.

На окупованих нацистами територіях болгари-прибічники радянської влади переслідувалися. Румунська влада планувала депортувати іноетнічне населення з Бессарабії і населити її румунами. Болгари Приазов'я, Криму та Одещини були депортовані під час війни німецькою владою для роботи у Німеччині. Нацисти руйнували села, нищили будівлі та техніку.

Поет з с. Лозоватка Мишо Хаджийски став одним з ініціаторів переселення таврійських болгар до Болгарії, що для них було альтернативою переселенню до Німеччини [9, с. 204–205]. Болгарія отримала дозвіл відправити до Одеси в 1943 р. спеціальну комісію, яка зайнялася б переселенням. Тоді переселилася до Болгарії 381 родина (1575 людей, за усними свідченнями – 3500). Переселенці-таврійські болгари після війни були репатрійовані до Таджикиської РСР.

З 1944 р. в Бессарабії проводилася радянська, що позначилася й на болгарських селах. У січні 1945 р. болгар почали мобілізувати до трудармії.

Болгари в УРСР у другій половині 1940-х – наприкінці 1980-х рр. У повоєнний час продовжувалася радянська. В Ізмаїльській області колективізація (що супроводжувалась й

розкуркуленням) була завершена у 1949 р. Проводилися часті реорганізації колгоспів, що створювало кризові ситуації. Водночас ряд колгоспів були взірцевими господарствами: в Огородному, Краснознам'янці, Благоеві та ін. Найбільшого успіху добилися господарства, що спеціалізувалися на вирощуванні тютюну, винограду, овочів та фруктів.

Болгарські села постраждали і від Голодомору 1946-1947 рр., дитяча смертність була особливо високою в Буджаці, загалом кількість болгар зменшилася, особливо в Ізмаїльській області [9, с. 208–216].

З 1950-х рр. болгарська меншина в УРСР мала два головних фактори, які сприяли її зменшенню – асиміляція в містах та розселення на території СРСР.

Інтерес до національної культури, мови сприяв формуванню національної інтелігенції. Виникають неформальні національні об'єднання болгар. Народну культуру зберігали та пропагували місцеві мистецькі колективи, створені у Огородному (Чийшиї), Червоноармійському (Кубеї), Камчику та ін. Це було важливо в умовах розвитку мовно-асиміляційних процесів, здебільшого в бік русифікації. Тому особливу вагу мала стаття І. Грека 1967 р. в газеті «Известия», у якій вказувалося на бажаність для радянських болгар вивчати свою рідну мову тощо. Існували й інші форми пропаганди рідної мови. Аспірант Одеського університету М. Дихан читав публічні лекції болгарською мовою у болгарських селах. Питання про вивчення болгарської мови ставили перед урядом навіть місцеві сільські керівники (1958 р.), а також науковці, зокрема, історик М. Мещерюк (друга половина 1950-х рр.) [9, с. 234, 238-239].

У період перебудови відбувається активізація національно-культурного життя. З березня 1990 р. у Болграді була створена болгарська організація, що спершу називалася Товариство Святих Кирила та Мефодія, з 1991 р. – Товариство бессарабських болгар «Кирил і Мефодій» (першим головою став В. Стоянов) [9, с. 253-254].

Одеське болгарське культурно-національне товариство виникло у 1989 р. Подібні товариства створювалися й у інших містах та селах. У травні 1991 р. відбувся Перший конгрес болгар в СРСР.

Введення болгарської мови в навчання в цей час було часто у формі факультативів, найпізніше – серед приазовських болгар. 1990 р. починається болгарське радіомовлення (в Одеській області), 1991 – телебачення. З 1986 р. у виданні «Дружба» в Болграді з'являється болгаромовна сторінка, яку готував поет Ніко Стоянов, з 1990 р. в Одесі виходить газета «Роден край» [9, с. 250-251].

Болгари сприяли розвитку науки в Україні, зокрема, історичної, для прикладу можна згадати уродженця Малого Буялика П. Гарчева [1, с. 88].

Болгарська національна меншина у незалежній Україні. У незалежній Україні створені всі умови для болгарської меншини, як і для всіх інших національних груп, для відродження та збереження своєї самобутності.

Виходить болгарська періодика, в якій висвітлюється питання сучасного становища болгар України та історія. Зокрема, слід згадати газету «Роден край», яка стала виходити в Одесі. Розвивається радіомовлення та телебачення болгарською мовою.

У 1993 р. в Одесі було створено Всеукраїнську Асоціацію болгарських національно-культурних товариств і організацій, в яку увійшли 7 місцевих болгарських товариств (у Києві, Одесі, Вільшанці, Болграді, Білогорську, Миколаєві, Запоріжжі).

Відроджується значення давніх традиційних культурних центрів, зокрема, м. Болграда, де у 1993 р. було відкрито болгаро-українську гімназію. Педагогічні кадри для викладання болгарської мови та літератури готують Одеський та Львівський університети, а також Ізмаїльський і Бердянський педагогічні інститути, Білгород-Дністровське педучилище [21].

Висновки. Болгарська громада в Україні головним чином почала формуватися у XVIII ст., особливо у зв'язку з російсько-турецькими війнами кінця XVIII – початку XIX ст., тому що складалася з тих, хто зазнав утисків в Османській імперії. Головними

районами переселення болгар стали Бессарабія, Крим, Приазов'я. Болгарська меншина у ХІХ ст. брала участь в розвитку суспільства Наддніпрянської України. Водночас не переривалася національна діяльність окремих лідерів та груп, направлена на здобуття незалежності Болгарії. У ХХ ст. болгарська громада була певний час розділена між Румунією, радянською Україною та КАСРР. Коренізація надала нових форм існуванню національної меншини. Період Другої світової війни мав свою специфіку, зокрема, мала місце депортація болгар. Приєднання Бессарабії до УРСР призвели до нових явищ в історії болгар в Україні. У сучасній Україні болгари активно розвивають свою культуру, зберігають національні традиції.

Контрольні питання:

1. Визначте особливості політики коренізації стосовно болгарської національної меншини.
2. Вкажіть на особливості розвитку болгарської національної меншини у другій половині ХХ – на початку ХХІ ст.
3. Дайте характеристику історії болгар в Одесі у ХІХ ст.
4. Назвіть головні етапи формування в Україні болгарської меншини.
5. Охарактеризуйте репресивні заходи щодо болгарської національної меншини у радянський час.

Тести:

1. Як називається місто, засноване болгарами на початку ХІХ ст.: а) Болгароград; б) Белград; в) Болград.
2. Який досвід болгарів-переселенців найбільше привертав увагу російського уряду: а) у галузі ремесла; б) у галузі землеробства; в) як військових; г) як матросів.
3. Який аспірант Одеського університету читав публічні лекції болгарською мовою у болгарських селах у другій половині ХХ ст.?: 1) М. Мещеряков; 2) М. Дихан; 3) І. Грек; 4) Н. Стоянов.
4. Вкажіть прізвище репресованого у 1930-х рр. керівника болгарської секції ЦКНМ та центрального болгарського бюро при ЦК КП(б)У: 1) Г. Журжев; 2) М. Фуклев; 3) С. Міцев; 4) С. Цвятков.

5. Який болгарський національний район було перейменовано на Благоевський?: 1) Вільшанський; 2) Романівський; 3) Велико-Буялицький; 4) Цареводарівський.

Джерела та література:

Джерела:

1. Петр Гарчев (1923 – 2001) – український історик из Малого Буялыка / Надежда Елисеєва // Дриновський збірник. 2019. С. 87-93. URL: <https://periodicals.karazin.ua/drinov/article/view/15502/14456>
2. Станчев М. Г. «Справа 13-ти» (про процес 1937 – 1938 рр. над т. зв. «Болгарською контрреволюційною націоналістичною організацією в Україні») // Дриновський збірник/Дриновски сборник. Харків-Софія, 2013-2016. Т. 6-9.

Література:

3. Барсов Н. Тридцатилетие деятельности Одесского Болгарского настоятельства (1854-1884 г.) и материалы для истории освобождения Болгар. Одесса: Тип. Штаба округа, 1895. 74 с.
4. Бачинский А. Д. Сербы и болгары в Усть-Дунайском казачьем войске // Славянское источниковедение. 1965. С. 132-137.
5. Бачинська О. А. Задунайська Січ: [Електронний ресурс] // Енциклопедія історії України: Т. 3: Е-Й. Київ: В-во «Наукова думка», 2005. 672 с. URL: http://www.history.org.ua/?termin=Zadunayska_sich
6. Белова Е. В. Миграционная политика на Юге Российской империи и переселение болгар в Новороссийский край и Бессарабию (1751-1871 гг.). Москва: РГОТУПС, 2004. 230 с.
7. Бернштейн С. Б. Основные этапы переселения болгар в Россию в XVIII-XIX веках // Советское славяноведение. 1980. № 1. С. 42-59.
8. Болгарские и гагаузские поселения Украины и Молдовы // Роден край. 2006. № 9-10, 12-14, 16, 18, 19, 27, 30, 3, 34, 36-37, 40, 43, 45-47, 51; 2007. № 3-4,8,10, 12, 14, 21, 23, 26, 41, 45, 467, 49, 51; 2008. № 26, 28, 34, 36, 39.
9. Грек И., Червенков Н. Българите от Украйна и Молдова. Минало и настояще. София, 1992. 296 с.
10. Грек И. Органы управления «задунайскими переселенцами» в первой половине XIX века // Страницы истории и этнографии болгар Молдовы и Украины. Кишинев, 1995. С. 33-59.
11. Грищенко Ю. Болгари в Україні 1920-х-1930-х рр.: міжнаціональними проектами влади й реаліями життя / відп. ред. Я. В. Верменич. НАН України. Інститут історії України. Київ: Інститут історії України, 2018. 269 с. URL: <http://resource.history.org.ua/item/0013841>

12. Иванов И. С. Заметки о переселении болгар из Молдавии в Новороссийский край. Одесса, 1862. 21 с.
13. Історичне краєзнавство Одещини. Одеса, 1994. Вип. 5: З історії та етнографії болгарського населення Одещини. 51 с.
14. Клаус А. Наши колонии: опыты и материалы по истории и статистике иностранной колонизации в России. Вып. 1. СПб. : Тип. В. В. Нусвальта, 1869. XII, 456, 102 с.
15. Мещеряк И. И. Переселение болгар в Южную Бессарабию, 1828-1834 гг.: (из истории развития русско-болгарских дружеских связей). Кишинев: Изд-во «Картя Моловенияскэ», 1965. 208 с.
16. Мільчев В. Перше поселення болгар-колоністів в Україні: з історії виникнення Борщагівської колонії у 1765 р. // Музейний вісник. Запоріжжя, 2011. № 11/2. С. 19-26.
17. Наулко В. Хто і відколи живе в Україні. Київ: Головна спеціалізована редакція літератури мовами національних меншин України, 1998. 80 с.
18. Новікова Л. Святкування тисячоліття православної народної Болгарської церкви в Одесі, 3 травня 1870 р. // Юго-запад. Одессика=Південний Захід. Одессика : історико–краєзнавчий альманах. Одеса, 2016. Вип. 21. С. 77–88.
19. Носкова И. А. Крымские болгары в XIX - начале XX в.: история и культура. Симферополь: Сонат, 2002. 152 с.
20. Павленко В. Болгари в Україні // Віче. 1995. Липень. С. 115-127.
21. Павленко В. В. Болгари в Україні / Енциклопедія історії України: Т. 1: А-В. Київ: В-во «Наукова думка», 2003. 688 с. URL: http://www.history.org.ua/?termin=Bolhary_Ukraini (останній перегляд: 21.03.2021).
22. Пирогова С. В. Крымские болгары: основные этапы исторического развития (сер. XVIII – начало XXI в.): автореф. ... к.и.н. Краснодар, 2012. 26 с.
23. Попов Н. Очерки религиозной и национальной благотворительности на Востоке и среди славян. СПб.: Печатня В. Головина, 1871. Вып. 1.
24. Свириденко В. Формування основних течій болгарського національно-визвольного руху: історіографічне бачення проблеми // Актуальні проблеми вітчизняної та всесвітньої історії. 2010. Вип. 13. С. 215-222.
25. Скальковский А. Болгарские колонии в Бессарабии и Новороссийском крае. Одесса, 1848. 156 с.
26. Скальковский А. Опыт статистического описания Новороссийского края. Ч. 1. География, этнография и народосчисление Новороссийского края. Одесса: В тип. Л. Нитче, 1850. 366 с.
27. Сохань П. С. Очерки истории украинско-болгарских связей. Киев: Наукова думка, 1976. 291 с.

28. Турченко Ф. Г., Фридкин Н. С. Преслав // История городов и сел УССР. Запорожская область. Киев, 1981. С. 604-610.
29. Христов Х. Деякі питання культурних зв'язків південнослов'янських країн та України до 70-х рр. XIX ст. // Український історичний журнал. 1963. № 4.
30. Червенков Н. Н. Изучение истории болгар Молдовы и Украины: основные этапы // Страницы истории и этнографии болгар Молдовы и Украины. Кишинев, 1995. С. 5-33.
31. Шайкевич Б. О. Болгарські письменники в Одесі у 30 - 60-х роках XIX ст. // Відродження мов та культур західних та південних слов'ян в Україні. Київ: Вежа, 1995. С. 69-71.
32. Шевченко О. В. Освітня діяльність болгарських переселенців на Півдні України (XIX – початок XX ст.) // Відродження мов та культур західних та південних слов'ян в Україні. Київ: Вежа, 1995. С. 31-35.

Рекомендовані електронні ресурси

Інформаційний портал болгар України <http://www.bg-ua.org/7name=vov>

Тема 7. Історія німців та менонітів в Україні: трансляція західноєвропейських традицій та вплив політичних чинників на становище німецькомовного населення у новітню добу

Загальні відомості

Термінологія. Під німецьким населенням України маються на увазі в першу чергу етнічні німці. Водночас дослідники часто розуміють під цим поняттям не тільки етнічних німців, але й носіїв німецької мови або групи, що мають спільних предків з німецьким народом. Прикладом є меноніти. На цю проблему вказував ще О. Клаус, який виступав проти ототожнення німців та менонітів [22, с. 21, прим.]. Менонітами називалися члени релігійної анабаптистської протестантської секти, що виникла у XVI ст. Назва «меноніти» стала вживатися з 1544 р. Віровчення у повному вигляді було представлено у 1632 р., на Датській конференції. Меноніти відмовлялися від військової служби та присяги. Їх піддавали переслідуванням у Голландії та Швейцарії, тому з 1663 р. починається переселення менонітів до Америки.

Вони користувалися німецькою мовою, а також, згідно з одною з концепцій щодо їх походження, були нащадками фризів-анабаптистів (переселенців з Фрисландії). Фризи, у свою чергу, розглядаються як учасники етногенезу німецького народу. Ряд авторів пов'язує походження менонітів з голландцями, які, переселившись до Прусії, там онімечилися [32, с. 85-87]. Самі ж меноніти, в залежності від зміни політичних умов свого існування, вдавалися до свідомою зміни своєї ідентичності, називаючи себе то німцями, то голландцями. Кількість менонітів у другій половині XIX ст. значно зменшилася. Фактичне ігнорування їх релігійних особливостей в радянський час, у 1920-1930-х рр. у поєднанні з урядовою політикою коренізації, що опиралася на мовний критерій, сприяли перетворенню менонітів в Україні в офіційній статистиці на німецькомовне населення. На сучасному етапі ознакою належності до цієї групи все більше стає походження предків.

При дослідженні історії німецького населення України існують і інші проблеми, пов'язані з конфесійною належністю. Більшість переселенців належало до лютеран та католиків, і джерела з історії цих конфесій могли б стати важливими для висвітлення історії німецького населення. Однак справу ускладнює те, що, наприклад, у джерелах, які відносяться до становища католицької церкви у XIX ст., у списках римо-католицьких парафій німецькі переселенці об'єднувалися з поляками, італійцями та французами, тобто іншими католиками.

Кількість німецького населення у сучасній Україні. За даними перепису населення 2001 р., в Україні проживає 33,3 тис. німців.

Історіографія

Питання іноземної колонізації території сучасних українських земель стали об'єктом дослідження водночас з розгортанням цього процесу. Особливу роль в цьому зіграла Петербурзька АН. Перші друковані згадки відносяться до 1771 р., коли надрукував свій щоденник мандрівки 1768-1769 рр. ад'юнкт Академії І. Лепьохін. Згодом свої враження від подорожей залишили учасники академічних експедицій кінця XVIII ст. Багато матеріалів в офіційній періодиці з'явилося вже у XIX ст., у яких давався аналіз результатів масової колонізації, що розпочалася з кінця XVIII ст. Тому вони здебільшого мають характер джерел (статистика тощо). Історичні огляди подавалися здебільшого як допоміжна інформація і стосувалися таких питань, як час заснування колонії та заходи уряду в галузі колонізації. Серед авторів переважали чиновники, які займалися реалізацією державної політики в цій сфері. Значною віхою у дослідженні німецької колонізації став вихід праці О. Клауса «Наши колонии» (СПб., 1869, вип. 1). Німець за походженням, він представляє приклад державної асиміляції й відмічає, що його дослідження є важливим, тому що раніше колонізація вивчалася іноземцями, а потрібний погляд з російської точки зору. Він бачив практичну мету свого дослідження в тому, що аналіз колонізації допоможе зрозуміти справжні причини поганого становища «наших селян» і вкаже на засоби до покращення їх побуту.

Окремі дослідження історії німецької громади та сучасного становища з'являлися в західноукраїнських землях. Свідченням цього є праця «Німці в Галичині, їх історичний розвиток й теперішнє положення». Рецензія на цю працю була вміщена у газеті «Діло» (16.06.1914).

В Одесі також з'являються роботи, присвячені німецькій колонізації, наприклад, вже в працях А. Скальковського цьому питанню приділяється достатньо велика увага. Виходять і німецькомовні дослідження, такі, як робота Д. Еппа про хортицькі менонітські колонії.

На початку ХХ ст. інтерес до проблематики пов'язаний зі 100-річчям існування колоній на півдні та зі змінами політичної кон'юнктури з утворенням у 1871 р. Німецької держави та початком Першої світової війни.

У сучасній українській історіографії інтерес до колоній пов'язаний з увагою до проблем історичного краєзнавства, до становища національних меншин і з підтримкою проведення відповідних досліджень з боку Німеччини.

Створюються узагальнюючі праці (Євтух В. Б., Чирко Б. В. Німці в Україні (1920-ті – 1990-ті роки), Київ, 1994; Васильчук В. М. Німці в Україні. Історія і сучасність (друга половина ХVІІІ – початок ХХІ ст.). Київ, 2004 та ін.).

Важливим є розширення інформаційних можливостей щодо джерельної бази, архівів.

Були створені регіональні центри вивчення німецької меншини. При Дніпропетровському державному (національному) університеті засновано Інститут українсько-німецьких досліджень (очолює проф. С. І. Бобилєва), виходить видання «Вопросы германской истории/Питання німецької історії/Сучасні дослідження німецької історії»). Також створена лабораторія «Українсько-німецькі історичні зв'язки у новий та новітній час».

Одним із центрів дослідження історії німців в Україні є Одеса, де над тематикою працюють Е. Плеська-Зебольд, М. Шевчук, О. Келер та ін. Йде робота по створенню історичної бібліографії, слід

відзначити появу такого видання, як покажчик «Причерноморские немцы» [35]. Узагальнюється інформація по архівним фондам та інтернет-ресурсам, необхідним для дослідження історії німців в Україні [21]. Роль регіональних дослідницьких центрів висвітлена в праці М. Шевчука, присвяченій розвитку історіографії історії німців в Україні [41, с. 40-43].

Відповідні дослідження розвиваються німецькими дослідниками (зокрема, нащадками колишніх колоністів), такими, як А. Айнсфельд.

Історія німецької меншини в Україні

Німці в Україні до кінця XVIII ст. Проникнення німецького населення розпочинається ще в княжу добу.

У Львові німці довгий час займали головні позиції серед патриціату та бюргерів.

Німецька складова населення на західноукраїнських землях, на думку автора нарисів «Німці в Галичині, їх історичний розвиток й теперішнє положення» (1914), почала формуватися у XII ст., тоді з'явилися землеробські німецькі поселення, згодом починається переселення торговців. Німецька колонізація Закарпаття посилилася у XII-XIII ст. з території Нижньої Саксонії.

Більший обсяг переселення спостерігався після 1240 р. (тобто монгольської навали). Князі Галицько-Волинського князівства заохочували німецьку колонізацію шляхом надання різних пільг та введення системи західноєвропейського міського права. Залишилися відомості про німців, що входили до міського патриціату, а також про стосунки таких переселенців з князівською владою (німець Марколт у Володимирі). Німецький війт Львову Бертольд отримав від Льва Даниловича млин у місті та приміські села.

Після приєднання окремих українських територій до Польщі польські королі також заохочували переселення німців, внаслідок чого зростає суспільне й економічне значення німецького населення і в міських, і в сільських громадах. Місто Львів вступило у свій «німецький» (за висловом історика міста) період. Для німців було засноване нове місто в 1360 р. на південь від Високого Замку. Тільки

частина нового укріпленого міста була віддана для представників інших національностей.

Надалі частина німецького населення зазнала польської асиміляції, особливо це стосувалося німців-католиків, які мали спільну церкву з поляками-католиками.

Німецький вплив позначився на українській мові, куди увійшли слова кушнір, муляр, римар та ін.

У XVI-XVII ст. німці як ремісники, селяни та військові з'являються на території Наддніпрянської України, зокрема, Лівобережної України.

На Волині хвиля переселенців-анабаптистів спостерігалася після ліквідації Мюнстерської комуни у 1535 р. Переселенці, зокрема, опинилися у Володимирі-Волинському. Сигізмунд I негативно поставився до, за його висловом, «розбійницької секти». Однак шляхта взяла сторону переселенців. Н. Меркулова вважає, що вплив німецьких анабаптистів призвів до успіху соцініанства серед волинської шляхти. На початок XVII ст. відомості про анабаптистів на Волині зникають. Однак шляхтичі-соцініани, засновуючи школи, запрошують до них вчителів – протестантів, зокрема, відомого своїми творами проти папства німця з Голштинії Теодора Симоніда (Пилипа Косміуса) [27].

Відомо, що німецькі найманці знаходилися на службі як Речі Посполитої, так і козацької старшини. Зокрема, вони входили до особистої охорони Тимофія Хмельницького. Є відомості по те, що влітку 1654 р. німці проводили фінансово підтримуване московським царем військове навчання козаків, ймовірно, за посібником Вальхаузена, перекладеного російською мовою у 1649 р. «Учение и хитрость ратного строения пехотных людей» [36, с. 146].

З Україною пов'язана діяльність ректора Києво-Могилянської академії Інокентія Гізеля, одного з ймовірних авторів «Синопису Київського».

Німці та меноніти в Україні у XVIII – на початку XX ст. У XVIII ст. у великих містах Гетьманщини утворюються німецькі колонії, зокрема, в Києві.

На початку XVIII ст. значні земельні маєтки у Прилуцькому та Полтавському полках придбав російський генерал (з 1707 р.), а згодом Київський генерал-губернатор, вихідець з Богемії Іоганн-Бернгард Вейсбах (іноді його пов'язують з чеським населенням України). Він володів селами Вейсбахівка (з 1945 р. Білорічиця), Ряшки. Вейсбах придбав Ряшківську суконну мануфактуру в її засновника Д. Горленка. У 1835 р. переважну більшість його володінь Анна Іоанівна пожалувала фельдмаршалу Б. Мініху [8, с. 6].

Новий етап розпочався в 1763 р. У Борзнянському повіті на Чернігівщині у 1767 р. було засновано 6 колоній з 885 німців-лютеран, походженням з околиць Франкфурта-на-Майні та католиків з Австрії. З державної скарбниці на переселення було витрачена тоді значна сума. У Чернігівському намісництві у 1786 р. німці знаходилися у 5 містах, зокрема, в Ніжині, де була побудована католицька церква св. Петра і Павла, та 6 повітах. Шляхом придбання та дарування зросло німецьке поміщицьке землеволодіння [8, с. 7; 30, с. 47].

Водночас на територію Лівобережної України починають переселятися меноніти. У 1772 р. граф П. Румянцев почав викликати менонітів, тоді з Бухаресту, у свій маєток на Чернігівщині, с. Вілянку. Наступна хвиля прибула туди у 1784 р.

У цей час католики підпорядковувались римському Могилівському єпископу, а лютерани – Юстиц-колегії Ліфляндії та Естляндії.

Значне переселення німецькомовного населення відбувалося на південь України. В «Статистическом обозрении иностранных колоний (поселенцев) в Новороссийском крае» (1830 р.) можна побачити, що німецькі переселенці були розселені по всім південним губерніям: Катеринославській, Херсонській, Таврійській.

Поселення менонітів мало свою передісторію. У 1786 р. до влади в Пруссії прийшов Фрідріх Вільгельм II. Хоча він і обіцяв менонітам релігійну свободу та звільнення від військової служби, однак вони мали вже за це заплатити, зростали й внески на користь лютеранської церкви. Як виявилось згодом, Фрідріх хотів обмежити зростання землеволодіння менонітів як тих, хто не приймає участь у

військовій службі. За його наступника Фрідріха Вільгельма III (1797-1840) ця політика стає ще більш жорсткою, бо менноніти могли володіти тільки успадкованою землею, у 1804 р. розміри наділів зафіксовані були навечно [33, с. 84]. Тому вже у 1786 р., з огляду на економічні потреби менонітів та їх сільськогосподарський досвід, Катерина II наказала переселити меннонітів з Пруссії до Новоросійського краю, для покращення скотарства та молочарства й торгівлі. Меноніти відправили своїх депутатів для з'ясування всіх умов. Вони подали Г. Потьомкіну 17 червня 1787 р. «Прохання менонітів» (свої умови), серед яких був п. 8 – «щоб вони та їх нащадки назавжди були звільнені від військової повинності, тому що це суперечить їх релігійним переконанням» [33, с. 88-90].

У 1795 р. уряд знову декларує пільги для іноземних переселенців. Особливо важливим був указ від 2 жовтня 1795 р., у якому засновники фабрик та заводів, магазинів тощо у Катеринославській та Вознесенській губерніях додатково звільнялися від податків.

Для управління поселенцями на півдні України 6 квітня 1800 р. було засновано Контору опікунства новоросійських іноземних поселенців. Головним суддею став С. Контеніус [17, с. 56; 23; 42]. С. Контеніус народився 1748-1750 р., у Сілезії чи Вестфалії, у сім'ї пастора, навчався в одному з німецьких університетів. Сенат затвердив його на головного суддю Опікунської Контори. С. Контеніус виходив із переконання, що колоніста і для його і для спільної користі слід заставляти, щоб кожний господар мав свій плуг та інші необхідні землеробські знаряддя, і не був праздним, щоб підкорювався безумовно своєму начальству. С. Контеніус у колоніях завів громадські плантації й вівчарні під наглядом окружних та сільських приказів для впровадження нових явищ у господарському житті. Для колоністів виписувалася література з шовківництва, садівництва, вівчарства. С. Контеніус проводив особисту агітацію та роз'яснення. Саме йому приписується велика роль у впровадженні в колоніях фруктових садів, виноградників, штучних гаїв тощо.

Німецькі переселенці цього періоду головним чином були незаможними.

Павло I у 1800 р. видав грамоту на підтвердження прав менонітів [33, с. 83]. За Олександра I меноніти знову запрошуються до переселення. 20 лютого 1804 р. вийшов маніфест Олександра II, який активізував переселенський процес. Внаслідок цього переселяється значна кількість німецьких ремісників.

Заселена менонітами Хортицька колонія з округом знаходилася в Катеринославській губернії. Вона була заселена двома хвилями переселенців у 1789 та 1793-1796 рр. Спершу з місцевості навколо Данцига та Ельбінгу переселилося 228 сімей (заснували 8 колоній – Хортиц, Розенталь, Ейланге, Нейдорф та ін.), під час другого переселення – 118 сімей. Вони привезли з собою 400 коней, добрі породи корів.

У Таврійській губернії був відомий Молочанський менонітський округ. Меноніти переселилися сюди між 1801 та 1806 рр. з околиць Данцига, Ельбінга, Марієнбургу. Як відзначали сучасники (у 1830 р.), це були «кращі колонії» в південній частині Російської імперії. Їх успішність була наслідком привезених з собою капіталів та наданих урядом пільг, а також общинної організації та моральних принципів.

Контрастом до менонітів були переселенці з різних місцевостей Німеччини, Прусії, які були дуже бідними та належали до різних конфесій. Вони склали населення Другого Молочанського округу. Сучасник підсумовував свої враження про цих переселенців наступним чином: «Ничто не водворяет дух взаимности».

У Херсонській губернії була заснована Єлисаветградська Данцигська колонія, яка заселялася в два етапи: за рахунок колоністів, викликаних урядом у 1787-1788 рр. з околиць Данцига та Північної Німеччини, та переселенцями з Прусії, що приїхали сюди у 1804 р.

Важливим пунктом імміграційного процесу стала Одеса. З 1803 до 1806 рр. переселяються 362 сім'ї, засновуються 19 колоній у Бердянському повіті, зокрема, на р. Молочній. Ці переселенці були заможні. За Миколи I виникають дочірні колонії.

Рубіжним став 1819 р, коли уряд відмовився від запрошення колоністів на південь України.

Загалом за 1787-1843 рр. було засновано: у Катеринославській губернії – 46 колоній, у Херсонській – 49 (з них 10 біля Одеси, зокрема, Грослібенталь, Кляйнлібенталь, Люстдорф та ін.) [17, с. 57].

У довіднику 1886 р., зокрема, можна ознайомитися з властивою статистикою великої колонії: «Грос-Лібенталь (Велика Вокаржа (так у джерелі – Л. Н.), колонія німців при балці Вокаржі, дворів 263, жінок 3869 ... кирха, 2 школи, поштова станція, паровий млин, 6 лавок, 4 виноградні погребі, ярмарка 1 травня» [1, с. 96].

На 1853 р. у Херсонській губернії було 31700 німців, у Таврійській – 22324, Катеринославській 13232, Південній Бессарабії – 10200. Визначити кількість німецького населення в містах важче, тому що у церковній документації виділяються конфесії, а не етнічні групи.

Першим німецьким поселенням в Бессарабії стало Тарутино – назва надана на честь перемоги над Наполеоном у 1812 р. На 1827 рік тут проживало 189 родин, 939 жителів, з них 620 німців, 248 поляків. Оренда та придбання землі німецькими колоністами у Південній Бессарабії супроводжувалася утворенням на межі ХІХ-ХХ ст. змішаних поселень з переважно німецько-українським (та молдавським) населенням [9, с. 13-14].

У Приазов'ї з 1820-х рр. до сер. ХІХ ст. було засновано 48 поселень. Більшість на південь прибувало з аграрно перенаселених районів південно-західної Німеччини (Бадену, Вюртембергу, Ельзасу, Пфальцу), з околиць Данцига і з західної Прусії [30, с. 47].

На середину 1860-х рр. на території України знаходилося 3 з 4 меннонітських округів: у Катеринославській губернії: Хортицький та Маріупольський, у Таврійській губернії Молочанський округ.

Переселення на Волинь. Колонізація німецькомовним населенням Волині розпочинається з 1787 р, коли була заснована менонітами колонія Скерневські Голєндри.

Значна міграція до регіону відбувалася у 1830-1860-х рр. У цей час було засновано 139 колоній [30, с. 47]. Активізацію переселення у

1860-х було пов'язано з відносно невисокою вартістю землі, повстанням у Польщі, відміною колоністських пільг в Царстві Польському. Переселенці були з Привіслянських губерній, Східної Пруссії, Австрійської імперії (і з Галичини), з німецьких земель. Темп зростання місцевої німецької громади відображає статистика: у 1859 р. – 0,3 % населення губернії, у 1897 – 5,73 % [29, с. 115]. Переселенці займалися землеробством та сільськогосподарським ремеслом.

Становище німецького населення в західноукраїнських землях.

На Закарпатті у 1711 р. після придушення повстання під проводом Ференца Ракоці проти австрійського імператора графа Л. Шенборна були передані значні території. Село Павшин, Мукачівського району, було засноване у XVIII ст. шварцвальдськими швабами. До початку XX ст. німецькомовне населення становило в Закарпатті три групи: 1) швабсько-франконські переселенці біля Мукачєвого; 2) австрійці в долині ріки Терєсєви – вихідці із Зальцбургу і Штирії у 1770-80-х рр.; 3) німці з Чехії та Словаччини в районі Рахів-Ясиня і в селах на р. Латориці. Друга та третя групи не збереглися [30, с. 48].

Нова хвиля німецької колонізації на територію Галичини почалася після 1772 р., коли регіон потрапив до складу Австрійської імперії. Важливу стимулюючу роль мав спеціальний колонізаційний патент Іосифа II від 17 вересня 1781 р. Він гарантував колоністам звільнення від податків на 10 років, 20-40 моргів землі, будинок тощо. Важливим був і толераційний патент.

У Галичині та Буковині поселення з'явилися у 80-х рр. XVIII ст.

Статистичні дані є не зовсім точними, як і щодо інших етнічних груп. Все залежало від асиміляційних процесів, престижності мови, державної політики при проведенні переписів тощо. Так, до німецького населення (на підставі мовної ознаки) зараховували при переписах євреїв, і тільки віра могла вказати на етнічний характер суспільної групи. Також свою роль почав відігравати й новий фактор – національна свідомість. За критерієм розмовної мови, у 1851 р. у Галичині було «німців» 93387 (2,95 %), у 1880 – 323612 (5,45 %), у 1910 р. – 90416 (1,1 %).

У Галичині німці поділялись за конфесіями на католиків та протестантів. Найбільшим об'єктом польської культурної асиміляції, у церковному та шкільному житті ставали німці-католики. Більш консервативною в національному відношенні була громада німців-протестантів. Важливу роль відігравали вихованці «Paulinum», що був заснований в Станіславові (Івано-Франківську) парохом Д. Цеклером. Вчителі євангельських шкіл з німецькою мовою навчання вели й позашкільну виховну роботу. Для отримання середньої освіти німецькою мовою були дві «бурси» у Львові та Станіславі.

Німецькі євангелічні школи утримуються переважно за рахунок громадських коштів. Значну підтримку на початку ХХ ст. надавало товариство *Schulverein*, водночас Галицький сейм не виділяв допомоги.

Німецька меншина Галичини переживала процес формування національної свідомості на початку ХХ ст. У цей час ситуація з німецькою мовою була наступна – шкільний закон 22 червня 1867 р. не визначав її домінування, у зовнішньому управлінні мова мала рівноправність з іншими крайовими мовами. У внутрішньому житті Галичини німецька мова вживалася тільки на пошті та залізниці. Суспільна активність місцевих німців довгий час була низькою. Як відзначалося в газеті «Діло», «навіть австрійські німці не бажали німецького мандату до державної ради, бо думали, що в Галичині всі німці се жиди». При проведенні виборчої реформи до галицького сейму німцям Галичини (80 тис.) було надано один національний мандат з Бялої.

Представники німецької етнічної громади намагалися в цей час відокремитися від представників єврейського/іудейського населення. Про це свідчить заснування в 1907 р. «Союзу християнських німців» («*Bund der christlichen Deutschen*»). Представники німецької громади спершу заснували товариство «Німецький Рут», а згодом в Грабівці біля Стрия на нараді разом з пастором Т. Цеклером заснували Союз. «Товариство має на цілі підпомагати племінну свідомість галицьких німців і їх духовий та господарський добробут». Першим головою

був львівський вчитель Карл Кінер (Kuhner), згодом союз очолив вчитель гімназії д-р Людвик Шнайдер. Товариство мало своє періодичне видання тижневик «Deutsches Volksblatt fur Galizien». Союз та Вчительський клуб проводили значну організаційну, культурну, дослідницьку роботу. Зокрема, за 7 років відбулося 302 люстрації (переписів) у 143 громадах Галичини, засновано 94 місцевих відділення Союзу. Велику увагу Союз приділяв мовному питанню, шкільній справі, особливо в католицьких громадах, докладав зусиль для припинення еміграції німців до Прусії. Серед впливових німецьких установ були також каси системи Райфайзен, які сприяли економічному розвитку німецької громади. Німецькі громади в монархії проводили так звані «карпатські зїзди», перший з яких відбувся в Чернівцях, де важливу роль відіграв професор університету, історик д-р Р. Кайндль, автор «Історії німців у карпатських краях» [31].

Соціально-економічний розвиток. Німці поділялися на аграрне та міське населення. Більше інформації є про чисельність німців серед населення аграрного. У трьох південних губерніях та південній Бессарабії у 1853 р. проживало 77356 чол. Складніше вирахувати в містах, де вони об'єднуються у списках римо-католицьких парафій з іншими одновірцями. У 1857 р. у Херсоні було 2,6 % прихожан цих парафій, у Миколаєві – 21, 9 %, Одесі – 16 % від населення міста. Ці цифри не враховують списки євангелічно-лютеранської консисторії [17, с. 57].

При вступі до звання колоніста слід було принести дві присяги: щодо дотримання розпорядків у колонії та Російській імперії, тобто стати російським підданим.

У нових колоніях німці отримували 60 дес. землі, меноніти – 65 на двір. Найменша ділянка мала дорівнювати 30 дес.

Німці в окремих регіонах складали помітний відсоток серед землевласників. Зокрема, на початок ХХ ст. їм належали значні обшири землі в Херсонській губернії, в Одеському повіті.

Внаслідок специфіки сімейного успадкування землі та приросту населення існувала проблема малоземелля, що вирішувалася часто за допомогою оренди.

Меноніти у Молочанському окрузі влаштовували лісополоси. Найвідомішим серед молочанських менонітів був Іван Корніс. У цьому окрузі при кожній колонії існували полоси землі, які засаджувалися лісовими породами та шовківницями. Кожний господар мав сад. Шовківництво поширюється з 1835 р. У головному поселенні – Гальбштадті розташовувалися 3 заводи, 2 фабрики, ремісничі заклади, всього проживало 532 особи (на сер. 1860-х рр.).

У 1846 р. була заснована особлива реміснича колонія, де навчали різним ремеслам. Крім колоній, засновувались взірцеві господарства, зокрема, «Юшанле» [42, с. 186-187].

У Хортицькому окрузі земля була дещо гіршою, використовувалася чотирьохпільна система, жителі займалися й тютюнництвом. Існувало також кілька пивоваріннях та цегляних заводів. У Маріупольському окрузі успішно розвивалося шовківництво.

Колоністи сприяли впровадженню нових порід худоби (червоних (німецьких) корів, коней) та іншим нововведенням у господарство українських селян [33, с. 166].

Значним був внесок німців та менонітів у розвиток промисловості в Україні. Зазвичай все розпочиналося з майстерні по виробленню (на основі взірців з власними модифікаціями) та ремонту сільськогосподарської техніки – молотильних, віяльних машин, плугів тощо яка згодом перетворювалася на завод. У 1854 р. з'явився букер – багатолемішний плуг, перший букер, як вважається, був виготовлений колоністом Бетхольдом з колонії Фрейденталь. Дірк Дік за винайдення глибокого плугу отримав золоту медаль сільськогосподарської виставки 1844 р. На початку ХХ ст. доля менонітів у машинобудівній промисловості складала 26 % [13, с. 30-31, 34].

Німці та меноніти піклувалися про тих, хто залишився без підтримки сім'ї. У німецьких колоніях трьох повітів Херсонської губернії було 8 сирітських позичково-ощадних кас, 8 товариств

взаємного кредиту, 7 товариств споживачів, 10 товариств взаємного страхування від пожеж. Наприкінці XIX ст. в Гальбштадті засновано Молочанське товариство взаємного кредиту, яке на 1914 р. мало оборот в 36 млн. крб. [26, с. 99-100].

Суспільно-політичне становище німецької громади. Серед колоністів було впроваджено самоуправління у вигляді окружних та сільських приказів, національні/конфесійні округи. Але в 1871 р. ліквідовуються колоністські округи, водночас зберігається певна спадкоємність в місцевому управлінні [10, с. 17-18].

Німецькі колоністи та меноніти під час воєн Російської імперії допомагали транспортом, надавали медичну допомогу тощо, зокрема, під час Східної (Кримської) війни 1853-1856 рр. [33, с. 171].

На півдні України важливу роль в земських органах відігравали німецькі гласні. Прикладом є Одеський повіт, де був високий відсоток німців-землевласників. За підрахунками А. Айсфельда, найбільший відсоток німців серед гласних повітового земства приходився на третє трьохріччя 1871-1874 рр. (якраз після проголошення Німецької імперії) – від повітових землевласників було обрано 18 (90), а від сільських станів 5 (35,71 %) німців. У 1907-1910 рр. у повітовому зібранні з 33 гласних 10 – німці [4, с. 29].

Німецьке населення України не створило окремої політичної партії [4, с. 30-31]. Важливим явищем для частини німців був процес так званого «обрусенія», тобто російської акультурації та державної асиміляції, явище множинних лояльностей або становлення національної ідентичності. Це необхідно враховувати при опрацюванні джерел.

Серед активних учасників політичного життя-німців за походженням слід згадати діяча Державної Думи, члена українського руху І. Шрага. Крім того, у діяльності Державної Думи прийняли депутати-німці з України, які мали значний досвід у якості гласних земських зібрань, такі, як депутат І Думи Андреас Видмер (мав 36-річний досвід як гласний Аккерманського повітового земського зібрання), Г. А. Бергман (Катеринославська губернія), Г. Г. Гальвас (Таврійська губернія) та ін. [4, с. 33].

Криза у справі землеволодіння, яка викликала еміграцію в середині імперії й до Америки, призвела до створення спеціальних об'єднань дрібних землевласників (Одеський повіт, 1907 р.), які намагалися вирішити це питання [4, с. 33].

Що стосується партійної належності, то в Херсонській губернії народилася член РСДРП, член першого радянського українського уряду Є. Бош.

Важливим випробуванням для менонітів, яким була заборонена присяга та участь у війні, стала підготовка в Російській імперії військової реформи Олександра II. За 10-ю ревізією, у трьох менонітських округах проживало 15446 осіб чоловічої статі. Розпочалася еміграція менонітів до США та Канади (близько третини). Уряд пішов на поступки (у 1875 р. ті, хто прибув до 1874 р., звільнилися від носіння зброї і мали служити в лісових командах) та еміграція продовжувалася [25]. Ще однією причиною її було безземелля (дотримувалися принципу неподільності землі та передачі її самому здібному, хоча уряд намагався регулювати це питання) – на 1860 р. безземельні складали 60 % молочанських та 50 % хортицьких менонітів.

У 1871 р. колоністи втратили свій окремий статус та перейшли в розряд селян-власників.

Д. Нойтатц слушно звертає увагу на малодосліджену проблему взаємного сприйняття колоністів та місцевих селян, вказує на причини формування певного стереотипу про так зване «зверхне ставлення» німецьких колоністів до своїх сусідів [32].

Утворення Німецької імперії, поширення ідей пангерманізму, можливість подвійного громадянства в Пруссії викликало в Російській імперії хвилю політичної недовіри, розгорталися відповідні ідеологічні кампанії, під час яких їх учасники (які в інших питаннях могли бути противниками) вказували на так зване «німецьке засилля», «мирне завоювання», «дві Німеччини». Особливо це кліше вживалося щодо землевласників та викладачів університетів. Зокрема, О. Велицин (О. Палтов) у книзі «Немцы в России. Очерки исторического развития и настоящего положения немецких колоний

на юге и востоке России» (СПб., 1893) пропонував вважати землеволодіння колоністів «неруськими». Вказував на значний відсоток німців-землевласників в Одеському повіті С. Шелухін.

Розвиток культури. Німці-переселенці привнесли свої взірці освіти. У кожній колонії діяла початкова церковно-приходська школа. Значну роль у розвитку освіти колоністів (менонітів) в першій половині ХІХ ст. зіграв Й. Корніс [11, с. 23-24]. За наказом від 6 листопада 1887 р. всі школи при німецьких колоніях підпорядковувалися Міністерству народної освіти та інспекторам народних училищ. Викладання в них почало переходити на російську мову. Середня освіта здійснювалася в центральних училищах. Німці були найменш культурно асимільовані.

Майбутні педагогічні кадри та писарі проходили навчання у центральних училищах. Одне з перших – Орловське в Молочанському окрузі, утворене у 1820-х рр. Згодом були відкриті Хортицьке й Гальбштадське училища. Власник Асканії-Нови Фрідріх Фейн сприяв відкриттю Пришибського училища. На початку ХХ ст. на півдні України (де було 835 колоній) було вже 21 центральне училище, де навчалися 2219 учнів. У цей же час отримала розвиток і жіноча освіта [11, с. 24-25]. Рівень освіченості німців на 1914 р. становив 37,4 %.

З 1866 р. в сільських школах вводилося викладання російської мови [11, с. 26].

Поштовхом для розвитку системи освіти стало Положення 1904 р., що надавало можливість створювати навчальні заклади різним особам та відомствам. Внаслідок цього в колоніях з'являються земські училища підвищеного типу, де викладалися російська мова, історія та географія. У вишах навчалася невелика кількість німців.

В умовах розвитку модерних національних рухів у 1906 р. було засновано Південно-Руський Німецький Союз (входив і південь України), з метою збереження німецької мови у німців в Російській імперії. Подібне Південно-Руське німецьке товариство було засновано в Одесі у 1908 р. [11, с. 27].

Представники німецької громади здійснили вагомий внесок у науку та розвиток вищої освіти в Україні. Німецьке походження мали цілий ряд викладачів українських університетів. Так, у Київському університеті був тричі обраним ректором випускник юридичного факультету, відомий економіст, голова кабміну, міністр фінансів (1881-1886) М. Х. Бунге. Також на посаді ректора перебував ботанік Е.-Р. Траутфеттер. Серед викладачів був засновник одного з найкращих анатомічних музеїв Європи О. П. Вальтер, медик Ф. Ф. Мерінг, на початку ХХ ст. Київську астрономічну обсерваторію очолив Р. Фогель, бібліотекою у 1894-1928 рр. керував В. Кордт [14, с. 37-38, 41].

Представники німецької громади були серед відомих в Україні архітекторів: Г. Шлейфер (Київська біржа (не збереглася), Хоральна синагога Бродського та ін.), Е-Ф. Брадтман (київський міський архітектор, 1898-1915 рр.) та ін.

В Україні народився відомий поет Юрій Клен (псевдонім Освальда Бурггарта) (1891-1947) [28]. На Волині у с. Анета народився відомий німецький поет і прозаїк Г. Генке.

На 1914 р. сім'я Фальц-Фейнів володіла вже 250 тис. дес. Початок роду поклав ерфуртський інженер Й. Фейн. Його син успішний господар із досвідом багатогалузевого господарства, Фрідріх Фейн придбав маєток Асканія-Нова у Таврійській губернії (57 тис. дес.) у 1856 р. Він заснував заповідник, з метою збереження унікального степового природнього світу. Початок створення відноситься ще до 1883 р., у заповіднику був зоопарк, ботанічний сад (з 1885-87 рр.), природничо-історичний музей (1898 р) [15; 42].

Німецька складова населення Одеси. Значну роль німці зіграли у розвитку м. Одеси [34]. Німці, як і інші громади, поділялися на підданих Російської імперії та іноземних підданих. На 1897 р. в Одесі проживало 10248 осіб (2,5 %).

У перепису населення м. Одеси у 1795 р. німці не вказувалися. Трохи згодом у місті вже було кілька сімей ремісників (ковалів, каретників, столярів та ін.). Крім того, у 1801 р. начальником інженерної команди по будівництву гавані, фортеці та інженерних споруд було призначено інженер-полковника Єгора Христиановича

Ферстера, який був уродженцем Брауншвейгу. Серед іншого, він став автором проєкту одеської гавані та міста 1801 р. [34].

У 1803 р. починається організоване переселення німців до Російської імперії, до Одеси потрапляли німці, які приїжджали в імперію через м. Дубоссари.

За висновками дослідників, різниця у віросповіданні одеських німців призвела до утворення Верхньої колонії (тепер вул. Новосельського), де проживали лютерани, та Нижньої – вул. Ремісничої (тепер – Осипова), де проживали католики. Вже у 1803-1804 рр. А.-Е. де Рішельє доклав спеціальних зусиль для забезпечення переселенців лютеранським та католицьким священиками.

У 1803 р. було засновано в місті громаду євангелістів, для яких за проєктом Ф. Боффо у 1827 р. була побудована євангелістсько-лютеранська кірха. Наприкінці 1880-х рр. до общини входило біля 8 тис. осіб. [17, с. 58]. Поширювався так званий штундизм.

У 1855 р. в Одесі Піклувальним комітетом щодо іноземних поселенців південного краю Росії було засновано приказ для німців-колоністів. За переписом 1897 р., в Одесі проживало 10248 німців, з них іноземних підданих – 3434.

За спогадами сучасників, на середину 1830-х рр. Німецька вулиця в Одесі була заселена переважно «швабами», що зберегли свої звичаї та одяг.

Вже у 1803 р. в Одесі існувало два великих торгівельних німецьких дома (з п'яти).

Значною була роль німців у розвитку ремесла та промисловості. Це відобразилося в топоніміці міста. Зокрема, одна з вулиць отримала назву «Ремісничка». У 1835 р. у місті проживало 135 сімей ремісників, існувало 9 німецьких цехових управ, які входили до загальної міської ремісничої управи. Ще за А.-Е. де Рішельє в Одесі була вовномийня Міллера, у 1806 р. заснований «мильний» завод Д. Купера. Одним із найстаріших був завод мила й свічок Санценбахера. У 1844 р. заснований літейний завод К. Фалька. На основі майстерень виростали заводи з виробництва сільськогосподарської техніки (Гена), важливе значення мав завод Белліно-Фендериха та ін. У

1897 р. в Одесі було засновано Південноросійське товариство виноробства «Генрих Редерер». Було побудовано завод на Французькому бульварі за проєктом Ш. Боша, перша партія шампанського була випущена у 1889 р.

В Одесі виходила періодика німецькою мовою, в тому числі в 1863-1914 рр. – газета «Odessaer Zeitung».

З Одесою були пов'язані окремі сторінки біографії голови комітету міністрів/ради міністрів Російської імперії у 1903-1906 рр. С. Ю. Вітте. [23].

Німецького походження були професор фізики та математики Рішельєвського ліцею Генріх Брун, його брат, проф. історії Новоросійського університету Пилип Брун, а також Е. фон Штерн, Ф. Струве, Н. Грот, Н. Ланге, І. Маркузен, К. Фот, М. Мандес [17, с. 59].

Архітектурний ансамбль Одеси створювали й німецькі архітектори, у тому числі В. Шретер (проєктував залізничний вокзал, до нас не дійшов), Ф. Фельнер та Г. Гельнер, співвласники австрійської архітектурної фірми (Оперний театр, 1884-1887), Г. Шеврембрандт (лютеранська кірха, 1895-1897), Б. Бауер (пивоварний завод Санценбахера, згодом, у 1928 р. – генеральний план Одеси), В. Шмідт та ін.

Однією з прикрас міста є будинок Б. Лібмана, який придбав у 1887 р. будівлю, на місці якої згодом з'явився прекрасний витвір архітектора Е. Меснера [34].

Німецька меншина в Україні у період 1914-1920 рр.

Перша світова війна супроводжувалася кризовими явищами в історії німецької громади в Наддніпрянській Україні. 15 жовтня 1914 р. МВС наказало перейменувати волості та селища з німецькими назвами, змінювалися назви вулиць [4, с. 37]. Зокрема, у Хортицькій волості Катеринославської губернії були надані нові назви: Канцерівка (кол. Розенталь), Новослободка (Розенгардт), Бабурка (Бувальде) тощо. Іноді перейменування піддавалися суспільній критиці й зустрічали опозицію. Так, у 1916 р. Таврійський губернатор запропонував симферопольському голові перейменувати Мюльгаузенську вулицю (названу на честь заслуженого лікаря),

однак жителі міста не сприйняли цього, і перейменування не відбулося [24].

Почалися депортації, зокрема, взимку 1915-1916 р. були депортовані у внутрішні губернії німці Волинської, Подільської, Київської губерній (190000-200000 німців, повернулися тільки у 1918 р.) [4, с. 38]. Тільки з Волинської губернії, за даними губернатора П. Скаржинського на 22 червня 1916 р., було виселено 115892 німецьких колоністів [20, с. 266].

У той же час у російській армії воювало від 100 до 250 тис. німців. За відомостями К. Ліндемана, на півдні України було мобілізовано 60 % чоловіків-колоністів. Воюючі іноді отримували офіцерське звання, нагороджувались орденами та медалями. Водночас існувала заборона на прийом до офіцерських училищ (до скасування Тимчасовим урядом). Міністр внутрішніх справ мав намір ввести військову службу для менонітів (1916). Водночас меноніт-цивільні Молочанських колоній ввели добровільний податок для менонітів-санітарів на фронті [4, с. 35-36].

Під час війни російський уряд офіційно обмежив землеволодіння німців, були видані так звані ліквідаційні закони 2 лютого та 13 грудня 1915 р. (який, серед іншого, передбачав примусове відчуження землі у тих, хто прийняв підданство після 1888 р., а пріоритет у справі придбання закріплювався за Селянським банком). 22 квітня був опублікований перелік майна для ліквідації, що належало австрійським, німецьким, угорським, турецьким підданам. У червні на території Одеського військового округу оголошений військовий стан, газети стали друкувати перелік землеволодінь для ліквідації [4, с. 36-38; 6, с.135-136].

У 1917-1920 рр. на території України перебувало 400-900 тис. німців.

Після Лютневої революції Тимчасовий уряд призупинив дію ліквідаційних законів 1915 р.

28 березня створено Всеросійський союз російських німців [6, с.137]. Був створений Союз німців-колоністів Причорномор'я, як частина всеросійської організації німців. У червні 1917 р. в Одесі

було проведено дві наради – робітників та ремісників, а також солдат і офіцерів – «російських німців».

Влітку 1917 р. на Одещині був проведений всеросійський конгрес німців. Активізації цих процесів, безумовно, сприяло те, що після створення Тимчасового уряду при ньому було організовано німецький відділ.

На півдні України був підготовлений список німців-кандидатів для участі в Установчих зборах.

Аграрна політика Центральної Ради, принципи якої були означені у III Універсалі 7 (20) листопада 1917 р., викликала невдоволення колоністів-землевласників. До кінця 1917 р. три місця в ЦР, визначених для німецької меншини, залишалися не зайнятими.

Ще до жовтневого перевороту більшовиків Гуляйпільський ревком (Катеринославська губ.) у вересні 1917 р. прийняв рішення про конфіскацію поміщицьких земель. Частина колоністських маєтків була знищена, частина стала основою для анархістських комун. У лютому 1918 р. колонії постраждали в результаті боротьби революційних матросів з «контрреволюцією» (Гальбштадт, Таврія).

Водночас аграрне питання призводило до участі частини німецьких колоністів разом з німецько-австрійською армією проти селян, керуючись почуттям помсти за свою відібрану власність (з початку квітня 1918 р.) [16, с. 45].

Особливе ставлення до німецької меншини в Україні після Брестського мирного договору з Центральною Радою виявляла Німеччина. Серед самих колоністів А. Айсфельд [3; 5] вказує на існування різних політичних напрямків. Перший представляли представники Одеського ЦК Союзу німецьких колоністів в Україні, які 23 березня 1918 р. надіслали меморандум німецько-австрійському командуванню, де згадували про принцип національно-персональної автономії УНР, який тоді ще не поширювався на німецьку меншину. Інша група, вплив якої невизначений, в особі пастора Вінклера була орієнтована на протекторат Німеччини й представила наприкінці лютого проєкт створення колонії Крим-Таврія для концентрації німців колишньої Російської імперії, при цьому Вінклер вважав, що

кримські татари будуть лояльні з огляду на їх пронимецькі настрої під час війни. Були й інші політичні пропозиції.

В Українській державі П. Скоропадського німецьке міністерство іноземних справ поставило питання про призначення в українському уряді міністра або комісара для забезпечення інтересів німецьких колоністів. Цей проєкт не був реалізований. Можливо, саме цим спричинена стримана політика П. Скоропадського по відношенню до національних меншин.

Питання про впровадження національно-персональної автономії Союз німців-колоністів Причорномор'я поставив згодом у листопаді 1918 р., розробивши проєкт автономії (459 ст.), у зв'язку з декларацією Директорії щодо відновлення дії закону [6, с. 139-140].

Зростало значення національного чинника в суспільному житті, і німецькі вчителі вийшли зі складу всеукраїнської вчительської спілки.

За розпорядженням окупаційної влади, влітку 1918 р. проводилося озброєння та військові навчання колоністів, створювали в німецьких колоніях загони самооборони [6, с. 140], підпорядковані формально ЦК Союзу колоністів. Існувала і егерська бригада, сформована з колоністів. Створення загонів самооборони (що діяли проти Н. Махна) породило кризу у менонітів, більшість проповідників виступила проти, зрештою кожний мав прийняти особисте рішення, чи використовувати зброю для захисту.

Німецькі колоністи піднімали питання про повернення відібраних раніше земель. У березні 1918 р. германське командування наказало повернути захоплені селянами колоністські землі, колоністи брали участь у каральних експедиціях проти селян на Катеринославщині (Гуляй-Поле та ін.). У відповідь махновці здійснили каральні експедиції проти колоністів.

На вимогу німецького уряду при міністерстві юстиції Української держави у червні 1918 р. була створена комісія для вироблення порядку повернення німцям секвестрованого під час Першої світової війни майна [16, с. 45].

Восени 1918 р. відбувався процес надання колоністам німецького громадянства (до листопада 1918 р.).

Негативно сприймали колоністи політику радянської влади, особливо в аграрному питанні, створення комун [16, с. 45-46]. Спроби радянизації навесні 1919 р. колоністів за допомогою комуністичної групи «Спартак», створеної з колишніх німецьких та австро-угорських військовополонених, не досягли мети. Одеський ревком визначив, що у кого більше 5 дес. землі, не будуть брати участь у виборах до рад.

Результатом аграрної політики більшовиків та загрози мобілізації до Червоної армії стали масові повстання німецьких колоністів на півдні влітку 1919 р. [16, с. 46]. Повстання почалося в колонії Гросс-Лібенталь чи Мангеймі [6, с. 141]. Німців підтримали й селяни інших національностей: болгари, українці, росіяни. Повстання було добре організованим, у керівництві повсталими взяли участь офіцери-денікінці. Під час повстання відбувалося виявлення та страта комуністів та радянських працівників. Загинув комендант Одеси більшовик П. Мізикевич. В результаті повсталі з десантом Добровольчої армії зайняли Одесу.

Німці та меноніти підтримали Добровольчу армію, незважаючи на наявність у її частини антинімецьких настроїв. Так само підтримали й армію Врангеля у 1920 р., на користь якої діяв добровольчий колоністський полк. Складними й трагічними продовжували бути відносини між німецькими колоністами та Н. Махно, який вступав в союз з більшовиками.

У 1920 р., при черговому встановленні радянської влади, проводилася продрозкладка, у німців-землевласників було відібрано 40-45 % землі [16, с. 46-47]. Відповіддю на це стала організація опозиційного підпілля з колоністів (група батька та сина Шок) та чергове повстання у червні 1920 р. на Одещині. Колоністи безрезультатно сподівалися на допомогу з боку Врангеля, у складі його армії були німецькі батальйони та загони самооборони.

У 1918, 1919-1920 рр. повертаються виселені під час війни колоністи.

Події революції та громадянської війни внесли розділення у німецьку громаду, поглибили внутрішні протиріччя, призвели до поширення негативних явищ громадянської війни в середину німецької громади. Зокрема, єгерська бригада навесні 1919 р. перейшла на бік більшовиків. Існували спартаківські загони, що також підтримували більшовиків, і навіть брали участь у придушенні повстань колоністів. Водночас розгорталася й антибільшовицькі рухи. Прибічниками радянської влади були представники міського пролетаріату, військові-інтернаціоналісти. Серед національних груп в КП(б)У та ЦК німецька була однією з найбільш активних.

Німці в Україні у період 1920-1930-х рр. За переписом населення 1920 р. в Україні проживало 210189 німців, хоча дослідники відзначають, що не всі були враховані. Найбільше німецького населення було в Одеській губернії (95199), Донецькій (55769), Миколаївській (18173) та Катеринославській (26323) [12, с. 71].

Негативний вплив на зони компактного проживання німців мала адміністративна реформа, що почалася у 1922 р. До листопада 1922 р. при губернських відділах внутрішніх справ Волинської, Одеської, Катеринославської, Донецької губерній діяли німецькі секції.

У 1924-1925 рр. повернулися з місць депортації волинські німці. Щоправда, у 1939-1940 рр. вони репатріювалися.

У 1926 р. в УСРР проживало 393,9 тис. німців. За переписом населення, на 17 січня 1939 р. в УРСР було 392458, у Кримській АРСР – 51299 німців.

Вживалися урядові заходи по вивченню побуту та настроїв німецької меншини, вивчалися конфлікти на етнічному ґрунті, процес розшарування, релігійні уподобання тощо.

Політика коренізації. Національні адміністративно-територіальні одиниці

Адміністративна реформа 1922-1923 рр. не враховувала факту компактного проживання національних меншин, що призводило до негативних наслідків. Поділ земельних володінь, їх нерівноцінний обмін, зміна власників призвела до певної кризи сільського господарства в німецьких населених пунктах. Цьому сприяла й

політика в галузі сільського господарства. Особливо важким тягарем була продрозкладка. За даними В. Васильчук, у 1920 р. колонії виконали вимоги на 100-120 %, тоді як українські та російські селяни не виконали й половини завдань. Згідно з однією з постанов ВУЦВК 1924 р., від господарств відрізали землю, що спричиняло малоземелля [12, с. 72-73].

Не приділялася увага й духовним потребам німецьких громад, національні свята ігнорувалися з боку адміністрації, закривалися молитовні будинки тощо. Поширювалися масові епідемії. Внаслідок всього цього з'являється проблема масової еміграції.

Для з'ясування причин еміграції за рішенням ЦК КП(б)У була створена спеціальна комісія у квітні 1924 р., очолив її В. Чубар. Ще одна комісія була створена при уряді, на чолі з І. Гебгартом. Серед висновків комісій стосовно причин еміграції: невизначеність землекористування, безпідставне позбавлення права голосу на виборах, неправильне розуміння та перекручення місцевими органами національної політики партії, релігійні проблеми, у тому числі протест менонітів проти заборони викладання Закону Божого дітям до 18 рр. [12, с. 73-74].

На думку Центрального бюро німецьких секцій при відділі пропаганди та агітації ЦК КП(б)У, виходом з кризовою ситуації мало стати «виділення колишніх компактних німецьких волостей у самостійні адміністративні райони». Центральне бюро відзначало: «Безжалісне проведення районування, де не бралися до уваги культурна та господарська особливості національних меншин, не тільки не привело до зміцнення радянської державності, а й навпаки, штовхнуло колоністів на шлях пасивного опору».

Вже у 1924 р. в УСРР було створено 5 німецьких національних районів. Процес утворення національних районів продовжувався до 1930 р. У 1927 р. було вже 7 німецьких районів: Високопольський (Херсонський округ), Гросс-Лібентальський, Фрідріх-Енгельсовський (Одеський округ), Люксембурзький (Маріупольський округ), Молочанський, Пришибський (Мелітопольський округ); у 1931 р. – Зельцький німецький національний район, Карл-Лібкнехтовський,

Люксембурзький, Молочанський, Пулінський, Спартаківський. Крім того, створювалися національні сільські та селищні ради. У німецьких районах створювалися сільські ради інших національних меншин, відповідно до складу населення [18, с 140-142].

Прикладом організації німецького національного району може стати Ландауський (Карл-Лібкнехтівський) німецький національний район на території сучасної Миколаївської області. Район було сформовано у Миколаївській окрузі у 1925 р. До його складу увійшло 28 населених пунктів (Ватерлоо, Вормс та ін.). Населення – 25598 (німці склали 83 %). У 1935-1938 рр. партійні та радянські діячі, урядовці, спеціалісти, інтелігенція району зазнали політичних репресій. Припинив своє існування район у 1939 р., через приєднання до Варварівського району.

Сільські ради були й на території Молдавської АРСР, а також до складу звичайних українських адміністративних районів та інших національних районів. На території німецьких сільрад вибори зазвичай проводилися німецькою мовою.

Ліквідація німецьких районів відбулася на підставі постанови ЦК КП(б)У «Про німецькі райони» (грудень 1934), «Про ліквідацію і перетворення штучно утворених національних районів та сільрад» (1939).

Соціально-економічне становище. Приблизно третина селян відносилася до заможних. Частина з них користувалася найманою працею. На початку 1920-х рр. виборчого права не мали 40 % колоністів, у середині 1920-х – 5-10 %.

Сучасники-працівники німсекції в Одеській губернії відзначали надмірне перевантаження німецьких колоній продрозкладкою, у порівнянні з ненімецькими селянами, що ставило під загрозу врожай 1921 р. Серед іншого, ця ситуація призводила до пожвавлення повстанського руху. Керівник секції Гебгарт висловлював сподівання, що «німці-колоністи при їх працелюбності та досвіді у веденні сільського господарства можуть при достатній підтримці уряду зіграти першу роль у справі відновлення зруйнованого сільського господарства в Одеській губернії» [2, с. 23-24, 26-27].

У 1928 р. голодувало у Ландауському районі 10300 осіб. Частина населення виїхало за межі району. Зростало невдоволення радами та комуністами. Останніх в районі було небагато – у 1926 р. всього 16 членів партії, 30 – кандидатів.

Колективізація, Голодомор. Колективізація в окремих німецьких районах активно проведена була вже у 1930 р. Вона зазвичай супроводжувалася так званим розкуркуленням. Перші повідомлення про голод у національних німецьких районах поступають вже навесні 1931 р.

Важко на становищі німецької громади позначився Голодомор 1932-1933 рр. [19]. Особливо постраждали селяни Високопольського району. За даними ДПУ, у березні 1933 р. від голоду померло 106 людей, більше 169 знаходилося у безнадійному стані, поширювався канібалізм.

Характерним явищем стала так звана «гітлерівська допомога голодуючим німцям Півдня України» – допомога, що з літа 1933 р. надсилалася з Німеччини. Показовим є лист (квітень 1934 р.) одного з місцевих урядовців Спартаківського німецького району С. Косіору, в якому він висловлює побоювання небезпеки вербування громадян під виглядом цієї допомоги. У листі також згадується про створення в Німеччині в 1933 р. спеціального «Товариства допомоги голодуючим німцям СРСР» [2, с. 175-176].

Представники німецького населення намагалися добитися підтримки з боку німецького консульства у Харкові, зверталися з листами. В одному з них від жительки с. Петерсгаген, Молочанського району, містилася подяка консульству за допомогу, особливо важливу, коли чоловік помер, а на руках у жінки залишилося дев'ятеро дітей, які страждали від недоїдання. За висновком дослідників, подібні звернення по допомогу розглядалися урядом як провокативні, почалися арешти та депортації [39, с. 223].

Жертвами Голодомору серед німецьких колоністів стали щонайменше 20 тис. осіб [7, с. 599].

Політичні репресії 1930-х рр. Політичні репресії мали свою передісторію ще з середини 1920-х рр., коли в СРСР ставилося

завдання боротьби з німецькою розвідкою [7, с. 600]. Політичні репресії за певною національною «лінією» стали проводитися після рекомендації ДПУ восени 1932 р. ліквідувати контрреволюційні центри, що зривають хлібозаготівлі.

5 грудня 1933 р. нарком НКВС В. Балицький висловив недовіру іноземним фахівцям в СРСР, нібито під їх видом приїхали агенти Німецької націонал-соціалістської партії та резиденти німецького Генштабу. Почалося відселення німців з прикордонної території, відбувалася ліквідація культурно-навчальних закладів. В. Балицький вказував на небезпеку фашистської пропаганди, на особливу увагу А. Гітлера до Правобережжя, де знаходились 4 німецькі райони, як можливого опорного пункту, на «шпигунсько-диверсійну» роботу німців-фашистів на Донбасі та в інших районах тощо [7, с. 600-601].

Політичні репресії проти німців в Україні здійснювалися за різноманітними звинуваченнями: у шпіонажі, шкідництві (зокрема, на підставі критики стаханівського руху), у диверсійній діяльності, у «пропаганді необхідності терору над керівниками партії та уряду», здійснювалася фабрикація справ «могутніх контрреволюційних фашистських організацій». Дослідники вказують, що за сфабрикованими справами тільки в першій половині 1938 р. у Дніпропетровській області знищено 8 повстанських організацій, що мали 59 штурмових загонів, та 10 повстанських груп (всього 1991 чол.). Під підозрою опинилися іноземні спеціалісти, колишні військовополонені, співробітники німецьких представництв. Репресій зазнали частина тих, хто отримував «гітлерівську допомогу» [19].

На січневому пленумі ЦК КП(б)У була висловлена думка щодо виселення німців з промислових районів. На лютнево-березневому пленумі ЦК ВКП(б) 1937 р. у виступах представників України, зокрема, наркома внутрішніх справ В. Балицького говорилося про «японо-німецько-троцькістські елементи». На XVI з'їзді КП(б)У був взятий курс на виселення німців як «заражених фашистською ідеологією» [40; 39, с. 224].

У 1937 р., в рамках ліквідації «диверсійно-шпигунських та повстанських кадрів в промисловості, на транспорті, радгоспах та

колгоспах», за наказом НКВС СРСР № 00439 від 25 липня 1937 р., згідно з яким збиралися впродовж 5 днів репресувати німецьких громадян, фактично було заарештовано значну кількість німців – громадян СРСР. На Харківщині німці нараховували близько 6 тис. осіб (1926 р.). Репресовані були 409 представників німецької національної меншини. 66 людей були заарештовані за звинуваченням у шпигунстві [39, с. 225].

У 1937 р. в Україні репресовано 16228 німців, найбільше в Сталінській області – 5758 осіб [7, с. 601].

Після чисток на оборонних заводах німецька операція продовжена була до 1939 р. За наказом № 00485 від 15 квітня 1938 р. репресіям підлягали колишні німецькі військовополонені Першої світової війни, політемігранти, перебіжчики з Німеччини, «контрреволюційний актив» німецьких національних районів, колишні службовці німецьких підприємств, жінки засуджених по «німецькій» операції, особи, що підтримували зв'язки з німецькими консульствами [39, с. 226].

Фабрикувалися справи спільних німецько-українських організацій, зокрема, у Донецькій області – «блок націоналістичної організації з німецькою націонал-фашистською». У доповідній записці говорилося: «Блок був створений на основі згоди про спільні активні дії у момент війни. Німці фінансували націоналістичну організацію, обіцяли підтримку у боротьбі за відторгнення України від СРСР. Натомість отримували шпійонські відомості, вимагали в разі перемоги компенсації».

Розвиток культури в Україні. Розвиток культури з 1923 р. у багатьох аспектах був пов'язаний з політикою коренізації. Радянська політика в сфері культури й до цього часу позначалася на німецькій меншині. При губернських відділах народної освіти існували німецькі секції, підпорядковані РНМ при Наркомі освіти УСРР (створені у 1921 р.).

У 1921 р. з'явилася постанова РНК УСРР «Про боротьбу з неписьменністю», де йшла мова про те, щоб навчити читати й писати рідною мовою. Ліквідація неписьменності серед німців відбувалася

на вищому рівні у порівнянні з українцями та росіянами. Однак згадана постанова не завжди виконувалася, і більшість лікнепів працювали на українській та російській мовах.

Проблемою було забезпечення німецькомовною навчальною літературою. Представники німсекції Запорозького губерньського відділу народної освіти у 1921 р. вважали, що видавництво такої літератури має відкритися або в Одесі, або у Молочанську, де є німецька типографія, або, в умовах браку паперу, можна отримувати навчальну літературу з Німеччини [2, с. 22].

Кількість загальноосвітніх закладів впродовж 1925-1930 рр. збільшилася з 621 до 629. Низькі темпи пояснюються тим, що в німецьких селах і до 1925 р. вже існували школи. За переписом 1926 р., серед німців писемні становили 79,4 %.

У 1930-1931 н. р. 90 % дітей німецького походження навчалось німецькою мовою.

Профтехосвіта почала розвиватися з 1924 р., до цього вважалось, що національні меншини можуть її отримувати в україномовних технікумах та вузах.

Наприкінці 1920-х рр. діяли Хортицька німецька педагогічна школа, Пришибське та Молочанське педучилища, Одеський німецький педагогічний інститут. У 1924/1925 р. відкрито німецьке відділення в Одеському ІНО, у 1926 р. – при робітфаці вузу.

Спеціалісти для народного господарства отримували освіту в різних закладах, таких, як Пришибська німецька ветеринарно-фельдшерська школа, Молочанська сільськогосподарська школа та ін.

Школи часто утримувалися не за рахунок держбюджету.

Створювалися видавничі плани літератури німецькою мовою. Спершу існували значні перепони для випуску літератури, навіть відсутність паперу.

Наприкінці 1920-х рр. німецькою мовою видавалося 18 газет і журналів, зокрема, газети «Дер Штерн», «Зай Грайт», «Дас Нойе Дорф».

Водночас у справі видання наукової літератури німецькою мовою були великі недоліки, німецькою мовою зовсім не видавалася технічна література.

З 1929 р. створюються різні установи, що досліджують історію та побут німецьких колоній, прикладом є кабінет національних меншин при ВУАН.

Створювалися сільбуду, хати-читальні, бібліотеки, де іноді тільки 20-40 % становила література німецькою мовою. Існувало 163 лікувальні пункти. Активно проводилася пропагандистська робота.

Представники німецької громади традиційно брали активну участь у розвитку науки. Ще під час першої світової війни до України переїхав Ф. Шмідт, який був обраний професором кафедри історії мистецтв Харківського університету та створив мистецькознавчу школу. У 1920 р. він був учасником політичного процесу. Отримавши умовний присуд, переїхав до Києва, де зайняв кафедру історії мистецтва АН, був директором Археологічного інституту. Багато уваги приділяв дослідженню Софійського собору.

З Україною та Одесою пов'язано ім'я видатного піаніста Святослава Ріхтера, що народився у Житомирі.

Німці в Україні з кінця 1930-х до 1950-х рр. У 1939 р. німців було репатрійовано з території Західної України, що увійшла до складу УРСР.

З 22 червня 1941 р. НКВС здійснювала арешти німців за звинуваченнями в антирадянській діяльності та агітації, підставою для арешту міг бути родинний зв'язок з раніше репресованими тощо. Формальною підставою був наказ про виселення неблагонадійного елемента з зони військового стану. На 10 вересня в Криму було арештовано 225 німців. Ставлення до німців формувалося і повідомленнями керівництва Південного фронту про те (3 серпня), що при битві в районі Дністра німецьке населення стріляло з будинків та городів в Червону армію, що відступала, тощо [7, с. 603-604]. За директивою Ставки ВГК Особливій армії від 14 серпня 1941 р. з Криму, слід було «негайно очистити територію півострова

від місцевих жителів – німців та інших антирадянських елементів». З 15 серпня до 11 вересня 1941 р. з Криму було виселено близько 60000 німців ще до січня 1900. Депортували й представників інших національностей, що перебували у шлюбі з німцями. 26 серпня вийшла постанова РНК СРСР і ЦК ВКП(б) про переселення всіх німців з Республіки німців Поволжя, Саратовської та Сталінградської областей, тоді ж – рішення про переселення з району Ленінграда, наказ Південного фронту про виселення німців з Криму та Дніпропетровської області (3200 людей виселено до Алтайського краю). До Алтайського краю на 2 жовтня 1941 р. виселено також 6000 німців з Одеської області [7, с. 605-608]. За інформацією Л. Берії, 2-5 вересня в Сталінській, Ворошиловградській, Запорізькій областях 7091 німець заарештований як антирадянський елемент, 13484 мобілізовано і відправлено на будівництва ГУЛАГу. З цих же областей за постановою від 26 вересня проведена депортація німців. Було заплановано депортувати 109487 осіб, однак депортовано 79589 – до Казахстану та Новосибірської області. З 1942 р. німці стали об'єктом звинувачень у співпраці з нацистами (на звільнених територіях), виселялися з прифронтової зони в Харківській області (1500 осіб), з Ворошиловградської області (2748) – до Казахстану [7, с. 608-610].

Під час нацистської окупації України проводилася реєстрація громадян німецької національності. Так звані фольксдойче отримували певні пільги, наприклад, продуктовий пайок в окремих крамницях, для них існували особливі їдальні, могли отримувати надбавку до зарплатні, селянські присадибні ділянки мали бути не менше 1 га. Значна частина німців позитивно зустріла зміну влади (і не тільки німців): деяких з них це врятувало від депортації, відновлювалось традиційне релігійне життя (хортицьких менонітів), вермахт брав під захист майно та життя (Трансністрія) тощо. Серед фольксдойче проводилася агітаційна робота, створювалися загони самооборони та ін. У Трансністрії контроль над становищем німецьких поселень здійснювала зондеркоманда СС «Р», штаб розміщувався в с. Ландау. Районні команди діяли на Волині, в Криму, зоні німецької військової адміністрації. І в Трансністрії, і в

рейхкомісаріаті «Україна» фольксдойче мали спеціальні посвідчення. 23 листопада 1942 р. МВС Німеччини прийняло рішення про надання німецького громадянства тим, хто увійшов до реєстру «Етнічні німці України», що однак, не означало їх рівний статус з райхсдойче. При звільненні території України від нацистів вони займалися евакуацією фольксдойче з прифронтових зон, адміністративне переселення до Німеччини [7, с. 610-618]. На звільненій від нацистської окупації території з ініціативи Л. Берії у 1943 р. почалися репресії проти фольксдойче (і проти членів їх сімей-громадян іншої національності), був виділений спеціально Чорногорський спецтабір НКВС [7, с. 619-624]. У квітні 1944 р. німці як антирадянський елемент були виселені з Криму. Окремим питанням є процес репатріації німців, що супроводжувався також репресіями та депортаціями. Недовіра до репатріантів призвела до того, що навіть після зняття більшості спецпоселенців з обліку (без права повернення) у 1956 р., на основі рішення 13 грудня 1955 р., ця категорія залишалась на оперативному обліку КДБ [7, с. 629-630].

Частина етнічних німців брала участь у радянському партизанському русі та підпіллі. Представляє інтерес, що іноді це були діти раніше репресованих, також слід відзначити, що після війни участь у партизанах не була гарантією проти репресій. Групи організовувалися офіційно чи стихійно. Діяльність окремих груп офіційно підтверджена була у 1965 р. Для прикладу слід згадати діяльність підпільно-диверсійної групи М. Гефта (син репресованого директора німецького робоче-колгоспного театру) в Одесі з вересня 1943 р. до 10 квітня 1944 р. Випускник розвідшколи НКВС УРСР, він влаштувався в Одесі інженером з механічної частини ремонту військових суден германського військового флоту. Після виконання завдання він вирішив залишитися й організувати групу з «радянські налаштованих людей, які добре знаючи свою справу, як спеціалісти могли тонко провести всі акти саботажу і диверсії» [37].

Німецька меншина в незалежній Україні. У добу незалежності України права німецької меншини визначаються на основі сучасного законодавства України про національні меншини. Важливою

проблемою стала організація повернення депортованих німців. За указом Президента України від 23 січня 1992 р. при Комітеті у справах національностей при Кабміні було створено Українсько-німецький фонд (ліквідовано у 1996 р.) для фінансування повернення депортованих. Найбільшим регіоном для поселення мала стати Південна Україна. Була прийнята урядова «Програма повернення депортованих німців» до 2000 р. Зокрема, в Одеській області планували поселити 120 тис. переселенців. Водночас німці, повертаючись з місць депортації, часто обирали еміграцію до Німеччини.

Ще під час перебудови, в умовах лібералізації суспільного життя, було створено у 1989 р. Товариство німців України «Відергебурт» (до 1992 року – Українське республіканське суспільно-політичне і культурно-просвітницьке об'єднання радянських німців «Відродження»). Воно має також місцеві відділення, зокрема, в Одесі. Було також створено товариство німецької культури «Дойчтум», центр німецької культури «Відерштраль», громадську організацію «Німецька молодь в Україні» (2001), Асоціацію німців України, які сприяють відродженню та збереженню культурних традицій. Почала приділятися увага вивченню німецької мови та організації шкільної освіти німецькою мовою. У Києві видається газета «Дойче канал» [23].

21-23 листопада 1996 р. у Києві відбувся з'їзд німців України, де було висловлено думку про те, що необхідно створити німецькі виборні органи, що представляли би інтереси німців України.

У 2011 р. була створена Рада німців України, яка має наступні напрямки діяльності (дані з Порталу німців України): розвиток культури, освіти, вивчення німецької мови, соціальні проєкти, реабілітація, в тому числі архівно-пошукова допомога, підтримка досліджень з історії німців, бізнес та економіка, партнерство між містами Німеччини та України, молодіжна робота, в тому числі міжнародні молодіжні обміни.

Висновки. Формування німецької громади в Україні відбувалося в різний час, витoki сягають XII-XIII ст. Значний приток менонітів та німецького населення на Наддніпрянську Україну

розпочався наприкінці XVIII ст. Німецькі (разом з менонітами) колоністи заснували численні поселення, особливо на півдні України, зробили внесок у розвиток машинобудування тощо. Представники німецької громади взяли участь у розвитку культури, вищої освіти. У правовому відношенні становище власне німців та менонітів дещо відрізнялося, тому що у менонітів були релігійні обмеження, завдяки яким вони не мали носити зброю. Крім того, на становище німців у Російській імперії вплинуло створення Німецької імперії та початок Першої світової війни. У період 1917-1920 рр. німецька громада була політично диференційована, як і інші. У радянській Україні німецька національна меншина була об'єктом політики коренізації. Складним було становище німецького населення під час Другої світової війни, коли воно стало об'єктом політики нацистського Рейху. У незалежній Україні німецька національна меншина багато зусиль докладає до збереження своєї культурно-національної специфіки.

Контрольні питання:

1. Дайте характеристику історії менонітів в Україні.
2. Визначте особливості суспільно-політичного розвитку німецької меншини в другій половині XIX – на початку XX ст.
3. Визначте роль представників німецької меншини та менонітів в економічному розвитку України у XIX ст.
4. Вкажіть на особливості розвитку німецької національної меншини у 1920-1930-х рр.
5. Охарактеризуйте історію німецької меншини під час Другої світової війни.

Тести:

1. До якого переважно прошарку відносилися перші німецькі переселенці до Одеси на початку XIX ст.?:
а) ремісники; б) торговці; в) службовці.
2. До якого часу відноситься початок заснування німецьких колоній у Херсонській губернії?:
а) 1793; б) 1803; в) 1843.

3. На честь яких подій були названі німецькі колонії в Бессарабії?:

а) російсько-турецької війни 1806-1812 рр.; б) російсько-турецької війни 1787-1791 рр.; в) «Вітчизняної війни» (франко-російської) 1812 р.

4. Якого етнічного походження були відомі ректори Київського університету М. Х. Бунге та Е. Т. Траутфеттер?:

а) греки; б) болгари; в) євреї; г) німці.

5. Яка найменша оцінка демографічних втрат німецьких селян під час Голодомору 1932-1933 рр.?: 1) 10000 селян; 2) 20000 селян; 3) 100000 селян; 4) 200000 селян.

Джерела та література:

Джерела:

1. Волости и важнейшие селения Европейской России. Вып. 8. Губернии Новороссийской группы. СПб., 1886. 6, 157 с.
2. Німці в Україні, 20 – 30-ті рр. XX ст.: зб. док. державних архівів України / НАН України. Ін-т нац. відносин і політології; Ін-т історії України та ін.; упоряд.: Л. В. Яковлева. Б. В. Чирко, С. П. Пишко. Київ, 1994. 244 с. URL: <http://resource.history.org.ua/item/0001247>

Література:

3. Айсфельд А. Немецкие колонисты Юга Украины в 1917–1918 гг. // Вопросы германской истории: Немцы в Украине: материалы укр.-герм. науч. конф. Днепропетровск, 26–29 сент. 1995 г. Днепропетровск: ДГУ, 1996. С. 125-133.
4. Айсфельд А. Немецкое население в политической и общественной жизни Российской империи в период 1905 – 1917 гг. // Вопросы германской истории: Немцы Украины и России в конфликтах и компромиссах XIX – XX веков. 2007. С. 28-42.
5. Айсфельд А. Немцы на юге Украины (1871 – 2003) // Причерноморские немцы в жизни и деятельности г. Одессы и региона. 1803 – 2003. Одесса, 2003. С. 55-86.
6. Айсфельд А. Политическая и социальная жизнь причерноморских немцев в переходный период (1917 - 1920) // Вопросы германской истории. 2009. [Вып. 36]. С. 135-147.

7. Айсфельд А., Мартиненко В. Етнічні німці під час Другої світової війни і в повоєнні роки // Україна в Другій світовій війні: погляд з XXI століття. Київ, 2010. Т. 1. С. 595-643.
8. Баранков О. Заселення німцями Чернігівщини у XVIII ст. // Етнічна історія народів Європи. 2004. Вип. 16. С. 6-12.
9. Бачинська О. Українці та німці в Південній Бессарабії: деякі аспекти взаємодії в XIX столітті // Етнічна історія народів Європи. 2004. Вип. 16. С. 13–15.
10. Белікова М. Адміністративне управління менонітських колоній Півдня України (1789 - 1917 рр.) // Етнічна історія народів Європи. 2004. Вип. 16. С. 16-21.
11. Бобильова С. Система освіти в німецьких та менонітських колоніях Півдня України: становлення й розвиток (XIX – початок XX ст.) // Етнічна історія народів Європи. 2004. Вип. 16. С. 22-28.
12. Васильчук В. М. Німецьке населення у перше десятиліття радянської влади в Україні // Проблеми історії та сучасного стану науки Української держави : Миколаїв; Одеса: Від, 2002. Т. 1 : Історичні дисципліни та українознавство. 2002. С. 70-81.
13. Венгер Н. Менонітське підприємництво і розвиток машинобудування на Півдні України (30-ті рр. XIX ст. – 1914 р.) // Етнічна історія народів Європи. Вип. 16. Київ, 2044. С. 29-36.
14. Винниченко І., Винниченко Д. Німці в історії Київського університету // Етнічна історія народів Європи. 2004. Вип. 16. С. 37-42.
15. Гаврилюк Л. О. Асканія-Нова // Енциклопедія історії України: Т. 1: А-В. Київ: В-во «Наукова думка», 2003. 688 с. URL: http://www.history.org.ua/?termin=Askaniia_Nova
16. Горбань Т. До питання політичних пріоритетів німців України в період національно-демократичної революції 1917 - 1920 років // Етнічна історія народів Європи. 2004. Вип. 16. С. 43-48.
17. Діанова Н. Формування та розвиток німецьких колоній у містах південної України в кінці XVIII – першій половині XIX ст. // Етнічна історія народів Європи. 2004. Вип. 16. С. 56-60.
18. Дмитрієнко М., Табачник Д., Чирко Б. Німці в Україні: історія і сучасність // Віче. 1992. Серпень. С. 135-148.
19. Иваненко В. В., Голуб А. И. Голод начала 30-х гг. и судьбы немецких колонистов // Вопросы германской истории. Немцы в Украине: материалы украино-германской конференции, Днепропетровск, 23-29 сент. 1995 г. Днепропетровск, 1996. С. 150-156.
20. Карачаба С. Німецька еміграція з Волинського воєводства (1919 – 1939) // Вісник Львівського університету. Серія історична. 2015. Випуск 51. С. 265-274.

21. Келер А. Немцы Причерноморья. архивные фонды и интернет-ресурсы как взаимодополняющие источники в поиске корней развееянного народа до 95-річчя Державного архіву Одеської області // Архів. Історія. Сучасність. 2016. Вип. 2. 2016. С. 136-140.
22. Клаус А. Наши колонии. Опыт и материалы по истории и статистике иностранной колонизации в России . Вып. 1. СПб, 1869. XII,455 с.
23. Кривець Н. В. Німці в Україні // Енциклопедія історії України: Т. 7: Мі-О. Київ: В-во «Наукова думка», 2010. 728 с. URL: http://www.history.org.ua/?termin=Nimtsi_Ukraini
24. Лаптев Ю. Н. Положение немцев в Крыму в годы первой мировой войны // Немцы в Крыму. Очерки истории и культуры. Симферополь: Таврия-Плюс, 2000. С. 63–72.
25. Левитова Н. В. «Русские немцы» в Америке: предыстория меннонитской эмиграции 70-х гг. XIX века // Вопросы германской истории. 1996. С. 93-99.
26. Макаренко Н., Печеніжська О. Культурне та суспільне життя німецьких поселенців на Півдні України в кінці XIX – початку XX ст.. // Етнічна історія народів Європи. 1999. Вип.16. С. 98-102.
27. Меркулова Н. Н. Немецкая религиозная иммиграция на территорию современной Украины в XVI-XVII вв. // Вопросы германской истории. Немцы в Украине. Материалы украино-германской конференции, Днепрпетровск, 23-29 сент. 1995 г. Днепрпетровск, 1996. С. 86-93.
28. Миронець Н. Україна в житті та творчості Освальда Бурггардта (Юрія Клена) // Етнічна історія народів Європи. 2004. Вип. 16. С. 106–113.
29. Надольська В. Німці на Волині: етапи розвитку діаспори і сучасне національно-культурне відродження // Етнічна історія народів Європи. 2004. Вип. 16. С. 114-119.
30. Наулко В. Хто і відколи живе в Україні. Київ: Головна спеціалізована редакція літератури мовами національних меншин України, 1998. 80 с.
31. Німці в Галичині, їх історичний розвиток й теперішнє положенє (1914). URL: <https://zbruc.eu/node/23646>.
32. Нойтатц Д. Немецкие колонии и их соседи (вторая половина XIX века – начало первой мировой войны) // Вопросы германской истории. Немцы в Украине. Материалы украино-германской конференции, Днепрпетровск, 23-29 сент. 1995 г. Днепрпетровск, 1996. С. 57-65.
33. Очерки истории немцев и меннонитов Юга Украины (конец XVIII - первая половина XIX в.). Днепрпетровск: Арт-Пресс, 1999. 232 с.
34. Плесская-Зебольд Э. Г. Одесские немцы, 1803-1920. Одесса: Изд-во ТЭС, 1999. 320 с.

35. Причерноморские немцы в жизни и деятельности г. Одессы и региона. 1803 – 2003: библиограф. указ. / сост.: В. Самодурова, А. Айсфельд, Н. Шевчук. Одесса, 2003. 192 с.
36. Сокирко О. Німецькі найманці в гетьманському війську доби Хмельниччини // Етнічна історія народів Європи. 2004. Вип. 16. С. 141–147
37. Солодова В. Этнические немцы и подпольно-партийное движение на временно оккупированной территории Юга Украины (1941-1945) // Вестник Одесского историко-краеведческого музея. № 9. URL: <http://www.history.odessa.ua/publication9/stat05.htm>
38. Тригуб П. М. Ландауський (Карл-Лібкнехтівський) німецький національний район на Миколаївщині // Історичне краєзнавство в Україні: традиції і сучасність [Матеріали пленарного та секційних засідань VII Всеукраїнської наукової конференції]. Ч. I. Київ: Рідний край, 1995. С. 254–255.
39. Філатова, О. Становище німецької меншини на Харківщині в 1930-х роках // Актуальні проблеми вітчизняної та всесвітньої історії. 2012. Т. 15. URL: <https://periodicals.karazin.ua/apvvi/article/view/576>.
40. Ченцов В. В. Проблема политических репрессий против немцев Украины в свете документов НКВД // Вопросы германской истории. Немцы в Украине. Материалы украино-германской конференции, Днепропетровск, 23-29 сент. 1995 г. Днепропетровск, 1996. С. 164-174.
41. Шевчук Н. А. Проблемы развития историографии и библиографии по истории причерноморских немцев Юга Украины: современное состояние // Вісник Одеського національного університету. Сер. Бібліотекознавство, бібліографознавство, книгознавство. 2008. Т. 13, вип 8: С. 37-47.
42. Кулинич І. М., Кривець Н. В. Нариси з історії німецьких колоній в Україні. Київ, 1995. 272 с.

Рекомендовані електронні ресурси

Black Sea German Research Group. URL: <http://www.blackseagr.org/>

Сайт Головної редколегії «Реабілітовані історією» URL: <http://www.reabit.org.ua/>

German-Russian Genealogical Library «Odessa». URL: <http://www.odessa3.org/>

Международная ассоциация исследователей истории и культуры российских немцев. URL: <http://maiikrn.ru/>

Портал німців України. URL: <http://deutsche.in.ua/ua/cms/about.html>

Тема 8. Історія грецької етнічної (національної) меншини в Україні: культурні, соціально-економічні та політичні аспекти україно-грецького співіснування та взаємовпливів

Загальні відомості

Термінологія. Для греків України властиві специфічні самоназви: «еллінас», «румеї» та «уруми», виникнення яких зумовлено різним історичним та культурним досвідом окремих грецьких етнічних груп. Румеї користуються новогрецькою мовою. Уруми вживають мову, близьку до кримськотатарської [19, с. 45]. У XIX ст. внаслідок міграційних процесів до Російської імперії, у джерелах вживалися більш широкі означення для груп переселенців, до яких входили й болгари: «задунайські переселенці», «греко-болгарське населення».

Інші відомості. Існує кілька гіпотез стосовно етногенезу різних груп греків в Україні. Одні автори вважають, що румеї були нащадками стародавніх греків, які переселилися до Криму й асимілювали інші народи. Інші вказують на те, що їх формування стало наслідком більш тривалого переселення греків з VI ст. до н. е. до XVIII ст.

Походження урумів пов'язували з аланами, готами, гото-аланами, різними племенами, що були піддані візантинізації й зазнали мовної асиміляції з боку татар та турків [19, с. 45].

Кількість греків у сучасній Україні. У сучасній Україні греки проживають переважно в Приазов'ї, а також у Північному Причорномор'ї. Процес переселення греків та формування зон компактного поселення знаходився в залежності від багатьох чинників. За даними перепису населення 2001 р., в Україні проживає 91,5 тис. греків.

Історіографія

Історія дослідження грецької меншини веде свій початок з XIX ст. Так, переселення греків на територію південної України вивчав А. Скальковський. Увага цьому питанню приділялася у загальних працях з історії «іноземної колонізації».

Історія греків в Україні в сучасній історіографії достатньо повно висвітлена. Створюються загальні праці, вивчаються історія регіональних громад в Україні. Значна увага приділяється окремим питанням з історії грецької етнічної групи. Вивчається історія персоналій. Значна робота проводиться по публікації архівних джерел.

Вже у 1996 р. у Маріуполі відбулася конференція «Україна-Греція: досвід дружніх зв'язків та перспективи співробітництва», де було виголошено близько 200 доповідей.

Створюються загальні наративи з історії греків (наприклад, Н. Терентьева «Греки в Украине: Экономическая и культурно-просветительская деятельность (XVII-XX вв.)», (Київ, 1999). Важливе значення в історіографії загального характеру має видання «Греки на українських теренах: Нариси з етнічної історії» (2000) [11]. Проводиться робота зі складання бібліографії [15].

Дослідження історії грецького населення Одеси має довгу традицію. У радянській історіографії головна увага приділялася національно-визвольному руху греків та історії етерії (К. Арш), з'являлися перші узагальнюючі нариси з історії греків в Одесі на межі XVIII-XIX ст. (Г. П'ятигорський). З 1991 р. дослідження цієї національної групи в Одесі помітно поживається, що пов'язано з такими чинниками, як наявність архівних фондів, підтримка з боку грецького товариства, необхідність відновлення історичного зв'язку поколінь, усвідомлене представниками грецької меншини в Одесі, загальний інтерес до історико-краєзнавчих досліджень. Розвиток історіографії пов'язаний і з виходом корпусу джерел до історії грецької громади в Одесі зі списками прихожан Грецької церкви (заснована у 1808 р.). Одна з перших спроб у 1990-х рр. створити загальну картину історії грецької громади в Одесі була здійснена І. Калмаканом. Серед досліджень окреме місце займають роботи, що виконані на основі просопографічного підходу й подають наповнені значним фактичним матеріалом та цінними висновками портрети представників окремих грецьких сімей (наприклад, дослідження Л. Білоусової, присвячені ролі династії Петрококіно у економічній,

суспільній та політичній історії Одеси тощо) [8]. Історія міської громади вивчається також істориками-греками за походженням (К. Авгітідіс) [2].

В Одесі вивчення місцевої грецької громади, а також історії кримських греків здійснюється й зусиллями Грецького фонду культури (директор – Софроніс Парадісопулос).

Історія грецької етнічної (національної) меншини в Україні

Античний та візантійський період. Початок міграції греків на територію України пов'язаний з процесом Великої грецької колонізації. Як відзначав ще у ХІХ ст. А. Скальковський, переселення греків на територію сучасної Південної України відбувалося у кілька історичних етапів [25, с. 273 і далі]. Перший – це давньогрецька колонізація, головними причинами якої називають торгівельну, аграрну та політичну (кожний дослідник обирає звичайно одну чи дві з них за головні). Перші поселення, а згодом міста-держави почали з'являтися на узбережжі Чорного моря з VII ст. до н. е. Греки сприяли включенню території сучасної Південної України у світову історію через фактичне входження її до грецької ойкумени. Грекам ми завдячуємо інформації щодо історії на території Північного Причорномор'я в I тис. до н. е. Частина створених полісів стала історико-культурною основою для візантійської присутності в Північному Причорномор'ї та для більш віддалених процесів урбанізації в Південній Україні у ХVІІІ-ХІХ ст., в умовах конструкції так званого грецького проєкту.

Руський період. У ІХ-ХІV ст. греки (грекомовні візантійці) відігравали велику роль в історії церковної організації, розвитку торгівлі та культури в Україні (давній Русі) [11, с. 32-40].

Присутність візантійських греків на території сучасної України у середні віки була пов'язана з торгівельними, військовими, політичними, державними та церковними контактами й впливами, які Візантія здійснювала по відношенню до Русі. Особливо інтенсивними вони стають з часу прийняття на Русі християнства.

Важливу роль відігравала грецька діаспора в кримських володіннях Візантії.

Після прийняття християнства греки/візантійці відігравали довгий час практично виключну роль у розвитку Київської митрополії. Слід, однак, враховувати, що не всі митрополити, що прибували з Візантії, були власне греками (хоча, очевидно, грекомовними). Греком часто називають митрополита руської єпархії 60-х рр. IX ст. Михайла Сирина [19, с. 45].

Ще в період існування Візантії греки перебувають або осідають в західноукраїнських землях. У 1164 р. при дворі Ярослава Осмомисла перебував Андронік I Комнін.

Греки в Україні у період XIV-XVIII ст. Впродовж цього періоду греки обирали Україну як місце перебування або проживання з огляду на релігійну спорідненість, на можливість зайняття торгівлею, ремеслом. Через українські землі проходили важливі торгівельні шляхи, які сприяли осіданню в окремих пунктах шляхів греків як купців. Приток грецького населення як православного був пов'язаний, ймовірно, і з падінням Візантії (Константинополя). Одна з хвиль вимушеної імміграції греків з Волощини до України відноситься до 1631 р.

Імміграція греків відбувалася головним чином до українських міст як культурних та економічних осередків, незважаючи на державно-політичну належність цих населених пунктів: Львова, Києва, Ніжина тощо [11, с. 53-59].

Присутність греків у містах на території України, як вже згадувалося, була пов'язана з траєкторією торгівельних шляхів. У XVI ст. шлях Львів-Константинополь проходив через Сучаву, Ясси, Лопушно, Аккерман, морем до Кафи та Константинополь. В Аккермані у XV ст. відомий найбільший торговець східними товарами Іліан Валята. У Кафі було 28 вірменських та 15 грецьких церков. Занепад Кафи призвів до занепаду Аккерману як центру торгівлі, зростає натомість значення іншого міста, яке включається в мережу торгівельних шляхів – Кілії (з 1570-х рр.). Кілія стала головним складом для грецьких вин, що транспортувалися через Львів та Кам'янець до Західної Європи. Торгівельний шлях Крит-Константинополь-Кілія-Сучава-Кам'янець-Львів існував до кінця

XVIII ст., і греки вливалися в населення українських міст, у тому числі одружуючись з дочками місцевих православних міщан, як це було у Львові.

Однією з значних грецьких громад була громада королівського міста Львова [17]. Присутність тут грецьких купців зафіксували актові книги 1382 р.

До Львову прибували греки різного походження: італізовані з Криту, «волоського» походження тощо. Найбільше грецьких торговців побувало у Львові у другій половині XVI ст. У XVI – на початку XVII ст. у міських фінансових книгах було зареєстровано 700 грецьких купців. У Львові греки могли отримати міське право, постійне чи тимчасове.

Грецька громада Львову була неоднорідною за соціальним та професійним. Більшість становили представники купецтва. Крім того, у місті проживали представники православної церкви. Греки, поряд з вірменами, складали переважну більшість серед міських урядовців-перекладачів.

Існували купецькі професійні спілки. Греки, поряд з євреями та вірменами, сплачували значну частину митних податків Львова. За королівською постановою 1580 р. частина прибутків від торгівлі вином та цитринами мала йти на оборонні споруди міста. Становище грецького купецтва у XVI-XVII ст. не завжди було стабільним і знаходилося у залежності від стосунків між Річчю Посполитою та Османською імперією. Існували певні стереотипи, пов'язані з греками. Підґрунтям для економічного добробуту греків у Львові була торгівля вином [17].

Серед греків Львова цього часу заслуговує на особливу увагу постать Константина Корнякта, критського купця, що переїхав до Львова. Він займався торгівлею орієнтальними товарами, вином. Він став особистим секретарем короля Сигізмунда II Августа, мав посаду митника Руської землі. З 1571 р. його повноваження поширилися на Київщину, Поділля, Волинь. Він вважався найбагатшим міщанином Львова наприкінці XVI ст., був членом братства. У 1575 р. він одружився з Анною Дзедушицькою, отримавши перед тим

шляхетські привілеї. На прохання Константинопольського патріарха Єремії у 1571 р. почав фінансувати будівництво дзвіниці та церкви Успіня Пресвятої Богородиці. Також К. Корнякт відмовився від боргу в 1000 злотих, що місто мало перед ним. На ці кошти побудували відому вежу Корнякта [17].

Оформлення грецької громади відбулося з другої третини XVII ст. Найбагатшим серед греків Львова у другій половині XVII ст. був І. Мазаракі. Він сплатив 700 з 3000 злотих, що польське військо виплатило татарам після Зборівської битви [17].

Греки разом з іншим населенням дуже постраждали під час руйнації передмістя Львова у 1672-1674 рр.

У цей час більш швидкими темпами відбувалася польська асиміляція львівських греків в Речі Посполитій.

Велику роль греки відігравали в діяльності православних братств в Україні. Так, Арсеній, єпископ Елласонський, два роки був у Львові, разом з учнями опрацював і опублікував у 1591 р. греко-церковно-слов'янську граматику «Адельфотес». В її основу було покладено систему видатного візантійського богослова Константина Ласкаріса. Серед головних принципів, які пропагувалися в братській школі, були порядність, послух, сумління. Греки були серед викладачів школи й у XVII ст. У XVII ст. греки складали 1/4 від складу братств. У Львівському братстві у 1659 р. було 6 греків, але згодом вони становили 1/2 братства. Наприкінці XVII ст. 7 грецьких меценатів внесли до братської скарбниці 10500 злотих. Братство виступало й у ролі кредитора для греків [17].

У другій половині XVII ст., у Галичині та на Поділлі з'являються грецькі ремісничі осередки.

Греки часто перебували в Україні й у зв'язку з церковною історією загалом. Крім того, вони навчалися у різних закладах в Україні, зокрема, у Києво-Могилянській академії.

Греки в Гетьманщині. Греки, яких єднало з українцями православ'я, входили до складу українського козацтва. Більше того, грецьке походження мала значна частина козацьких старшинських родів: Мазаракі, Мадзапети, Моцокі, Левицькі, Драгоманови, Урсали,

Константиновичі, Томари, Мотоніси, Мануйловичи, Христофоровичі та ін. [11; 14, с. 165].

Грецьке походження мала й сім'я відомого українського діяча Василя Капніста (1758-1823). Його батька, теж Василя, всиновив ізюмський сотник Павлюк, згодом він був звинувачений навіть у спробі відірвати Гетьманщину від Росії та проголосити себе гетьманом (1750 р.), загинув у 1757 р. в бою з прусською кавалерією під Грос-Егерсдорфом. Його ж син Василь Капніст, український автономіст, прибічник ідеї відновлення козацького війська, вів переговори, у яких торкався майбутнього України, з пруським канцлером у 1791 р. [13, с. 78-79]. Його брат Петро Капніст-республіканець заснував у своєму маєтку «Трубайцівську республіку».

У цей період оформлюється Ніжинська грецька громада. До неї входили спершу купці, надалі інші верстви. Умовою входження до громади була нерухомість у Ніжині. Грецька ніжинська громада спершу постала як церковна парафія у 1680 р., а також до неї приєдналася торгівельна громада. Братство оформилося у 1696 р. Воно отримало санкцію київського митрополита та гетьмана І. Мазепи [14, с. 164].

Перший відомий гетьманський універсал, що визначав права ніжинських греків, відноситься до 1657 р. Згодом у 1710 р. ці права підтвердив Петро І. За його грамотою, греки могли вільно приїжджати та виїжджати з Ніжина, а двори ніжинських греків звільнялися від подворної повинності та солдатських постоїв [11, с. 53-59; 5, с. 130]. За ревізією 1782 р., у Ніжині проживало 11104 осіб, грецька громада складалася з 408 чоловіків та 357 жінок [11, с. 62-82]. До російсько-турецької війни 1787-1791 рр. торгівля Російської імперії з Дунайськими князівствами здійснювалась головним чином за допомогою ніжинських купців. Це місто було обов'язковим до відвідування для греків, що приїжджали до імперії. Однак згодом торгівельне значення Ніжина занепало.

У XVIII ст. грецькі юнаки отримували освіту в школах при православних братствах та монастирях, у колегіумах Чернігова, Києва, Вінниці, Львова та пансіонах.

Період другої половина XVIII – початку XX ст. Другий етап значного переселення греків А. Скальковський у XIX ст. пов'язував з кінцем XVIII ст. [25, с. 280] Для грецьких переселенців була властивою культурна та соціальна неоднорідність. Серед них були переселенці з Туреччини, греки-фанаріоти з Молдови та Валахії [19, с. 46], греки Кримського ханства.

Досвід першої хвилі колонізації у поєднанні з грецьким проєктом відновлення Візантії став підґрунтям для обрання топоніміки на півдні України. У зв'язку з цим з'явилися назви міст Херсону, Одеси, а також назви-новотвори на грецький взірць: Севастополь, Сімферополь. У Криму грецька діаспора була найбільш постійна, її наявність була наслідком давньогрецької колонізації та переселення з головних візантійських володінь на візантійську периферію.

У середині 1750-х – 1770-х рр. існувала грецька громада у фортеці св. Єлисавети (серед її керівників відомий Євтим Темеля) [11, с. 62], яка добивалася поширення на неї прав ніжинського братства.

Найбільший приток греків до Наддніпрянської України прийшовся на період з 1775 до 1812 рр. Велике значення для збільшення грецької діаспори мали події російсько-турецької війни 1768-1774 рр. Катерина II заохочувала греків до антиосманського повстання. У 1770 р. ескадра під проводом Г. Спиридова вперше увійшла до Середземного моря. З того часу граф Г. Орлов та Г. Спиридов заохочують перехід греків із суднами на російську службу. З 1770 р. до Яського миру до російського флоту приєдналися більше 500 грецьких судів, 2/3 яких були «призовими». Після загибелі турецького флоту при Чесмі (у червні 1770 р.) в Смирні відбулося масове знищення християн, у тому числі греків, що сприяло зростанню серед них опозиційних Османській імперії настроїв. Головною базою російського флоту став острів Парос.

Катерина II заохочує корсарство або крейсерство (з більш широкими функціями, ніж піратство). Одним з корсарів, що переїхав до Петербургу, зробивши висадку у Херсоні в жовтні 1794 р., був Ламброс Каціоні (Качіоні), який під час війни 1787-1791 рр. керував корсарською флотилією. Павло I навіть спробував його відправити до Одеси служити в гребній флотилії, але той відмовився. Відправившись до Криму, де йому подарований був маєток, він назвав його Лівадія. Іншим відомим корсаром, якого відзначав Г. Потьомкін, був Антон Глезі, який захопив турецьке судно під Хаджибеєм у березні 1788 р. (вів журнал плавання).

Важливою передумовою міграції греків до Російської імперії стало заснування в багатьох грецьких містах за Кючук-Кайнарджийським миром російських консульств. Також корсарські судна під виглядом торгівельних були проведені через Дарданелли й стали транспортом для переселенців.

Ще Петро I мав намір поширювати серед греків власне зображення з написом «Петро перший, русько-грецький імператор» (1711 р.). Катерина II мала «грецький проєкт», який відстоював Г. Потьомкін. Зміст його відбивається у написі на медалі на честь народження онука Костянтина: «Назад до Візантії».

1775 р. вийшов указ Катерини II, що дозволяв грекам впродовж року переселятися до імперії [11, с. 62-82].

У 1775 р. 8 батальонів добровольців «грецького війська» прибули до Керчі та Єнікале, у 1776 р. частина переселилася до Таганрогу, у 1784 р. – до Балаклави (Балаклавський грецький батальон) [5, с. 132].

У 1801 р. в Керчі та Єнікале грецька громада складала 805 осіб, а у 1818 р. до Балаклавського грецького батальйону входило 1194 осіб [4, с. 101].

Навколо Одеси були створені грецькі військові формування [5, с. 136-138]. 19 квітня 1795 р. вийшов наказ Катерини II «О поселении в окрестностях Одессы греков и албанцев, в последнюю войну в Архипелаге служивших». Був створений дивізіон з 348 осіб, які отримали земельні ділянки на р. Барабой та пільги. Цей дивізіон

значним чином складався з тих моряків, що діяли на боці Російської імперії під час російсько-турецької війни 1787-1791 рр. під керівництвом Ламброса Каціоніса. За повідомленням Катеринославського генерал-губернатора М. Бердяєва, в квітні 1797 р. греки були розміщені у форштадті й на ділянках, що прилягали до Грецької вулиці й становили 15 % жителів міста. Однак зі зміною політичного курсу у зв'язку з приходом до влади Павла I легіон було розформовано. У серпні 1803 р. знову було сформовано вже грецький батальйон з 584 чол., центр якого знаходився на Сухому Лимані. Батальйон брав участь у російсько-турецькій війні 1806-1812 рр. У листопаді 1810 р. Одеський грецький піхотний батальйон було перетворено на військове поселення в районі слободи Олександрівської. У 1819 р. його було розформовано, частина військових відправлена до Балаклавського грецького піхотного батальйону [19, с. 46; 28, с. 297]. Цей батальйон було створено на базі «албанського війська», сформованого у 1779-1783 рр., представники якого мешкали у Таганрозі, Керчі та Єнікале, і входили до складу Катеринославського козацького війська.

Значні грецькі громади були в Миколаєві, Ізмаїлі, Акермані, Рені, Кам'янці-Подільському та ін., значна кількість греків проживала в селах Бессарабії [5, с. 139-141].

Важливою подією в історії греків було їх переселення з території Кримського ханства в район Приазов'я. Лідерами грецької громади були релігійні діячі. Особливу роль у переселенні зіграв митрополит Ігнатій, який вів переговори з російськими урядовцями та представив імперії умови греків-переселенців, відомі як «Постанова грецьких християн» або «Пункти митрополита Ігнатія». Спершу планувалося не переселення, у 1771-1772 рр. митрополит Ігнатій звернувся до Російської імперії з проханням прийняти греків Кримського ханства у підданство. Але ситуація змінилася, і в 1778 р. він закликав греків до переселення. У «Пунктах митрополита Ігнатія» йшлося, зокрема, про надання переселенцям земель між Дніпром, Самарою, Ореллю, звільнення від кріпацтва, гарантія збереження національної окремішності поселень тощо. Жалувана грамота

імператриці (21 травня 1779 р.) врахувала частину вимог, на ревізьку душу виділялося 30 дес., звільнялися греки від рекрутської служби, однак для переселення греків була виділена територія Приазов'я, що викликало з їх боку значне невдоволення. Перші переселенці з Криму виїхали 28 липня 1778 р., а в серпні-вересні – 31 тис. осіб, серед яких греків було більше 18 (або 16 тис.) тис. У церковному відношенні спершу греки входили до Готфійсько-Кефайської єпархії, згодом до Катеринославської єпархії [11, с. 62-82].

У колишні селища греків згодом російський уряд розселяв болгар. Також у Криму створюється змішана греко-болгарська колонія з анатолійських переселенців Балта-Чокрак [20].

Низка дослідників підтримувала версію щодо добровільного характеру переселення греків з території Кримського ханства (А. Тимошевський, С. Ялі, О. Дружиніна, Г. Арш). Інші негативно оцінюють цей процес. (А. Петрушевський, К. Вернер, М. Головкинський та ін.). Ось що писав у своєму листі митрополит Ігнатій російському резиденту Константинову: «Все, про що ви говорили та обнадіювали, нічого того немає... Ви мене втягнули в пучину цію...» (на жаль, переселення греків супроводжувалося значними демографічними втратами – від 2 до 4 тис.). Різняться відомості, зі скількох пунктів вийшли греки, називаються цифри від 49 до 68. Митрополит Ігнатій повідомляв про 7 міст, 55 сіл, монастир святого Георгія. Складність вирішення ситуації з переселенням із Криму християн з кримськотатарським керівництвом докладно розглядає А. В. Гедьо [9; 10].

Кількість заснованих греками в Приазов'ї пунктів вказують від 19 до 24, зокрема, м. Маріуполь. Після свого переселення у 1779 р. до Приазов'я греки-румеї заснували м. Маріуполь та 12 сіл біля нього (Константинополь, Ялта, Великий та Малий Янисоль та ін.). Греки-уруми заснували 10 сіл (Старий Крим, Старий та новий Керменчик та ін.). У 1807 р. Маріуполь та 23 грецьких села утворили Маріупольську округу, що підпорядковувалась Таганрозькому градоначальству (снувала до 1873 р.) [14, с. 166].

А. Скальковський дає таке пояснення назві міста: «Маріямполь», тобто «місто св. Марії», назване так грецькими переселенцями з Криму в пам'ять вивезеної ними ікони Божої Матері. На 1854 р. це було невелике місто, що нараховувало, без матросів, близько 4 тис. осіб. Управління було «чисто общинним, навіть поліції та городничого немає». Водночас А. Скальковський звернув увагу на поступове зростання торгівельного значення міста [24].

У 1816 р. в Маріуполі та навколишніх селах було 11,5 тис. греків-чоловіків [4, с. 101]. Згодом, у 1826-1829 рр. греками-переселенцями з турецької Анатолії було засновано с. Анадоль.

Переселенці з Криму зберегли традиційні заняття – землеробство, скотарство та рибальство.

З огляду на те, що греки заселили не всі призначені їм спершу землі, у першій половині ХІХ ст. уряд розселяє в Маріупольському повіті ізраїльських християн, євреїв, менонітів. У 1859 р. не грекам дозволили селитися в Маріуполі, а у 1873 р. було ліквідовано особливу грецьку округу.

Частина греків реемігрувала до Криму. На початку ХІХ ст. там проживало більше 16 тис. греків, які включали й іммігрантів з Османської імперії. Заохочував їх до переселення «як одновірців та давніх жителів цього краю» до Криму (Феодосії) імператор Павло І (1798).

Грецькі громади існували також в Аккермані, Ізмаїлі, Рені, Кам'янці-Подільському, Львові, Хотині, Миколаєві, Херсоні.

У Києві на початку ХІХ ст. мешкав колишній господар Молдавії та Валахії Костянтин Іпсіланті [5, с. 153-154, 159]. У цьому місті ще в середині ХІХ ст. було засновано грецький чоловічий Катерининський монастир [14, с. 165].

На територію України переселяються й представники давніх візантійських аристократичних родин. Це мало місце після російсько-турецьких воєн другої половини ХVІІІ ст., коли знать Молдови та Валахії з фанаріотських родів Іпсіланті, Караджі та ін. одержали від російського уряду значні земельні ділянки на Чернігівщині, біля Вознесенська та ін.

У цей період продовжує існувати ніжинська грецька громада, яка отримувала підтвердження своїх прав від російських імператорів, у 1785 р. там створено грецький магістрат, який отримав право видачі закордонних та внутрішніх паспортів [5, с. 130]. У зв'язку з економічним занепадом Ніжина багаті греки переселялися в інші міста, продовжуючи використовувати пільги ніжинських греків. Ніжин ігнорується також з боку закордонних купців-греків, що ще більше погіршує становище місцевого братства [5, с. 145].

Водночас обмеження пільг починається з 1826 р. У 1855 р. Ніжин втратив ще більше значення грецького центру, коли грецькі храми приписали до Благовіщенського монастиря. У 1870 р. було скасовано Ніжинський магістрат [14, с. 164-165]. Місцеві греки асимілювалися на початку ХХ ст.

Велику роль у розвитку грецьких громад продовжували відігравати благодійники. Зокрема, на відсотки з капіталів братів Зосімадів утримувалися найбільшніші ніжинські братчики, вони також сприяли розвитку просвіти у Греції [5, с. 150-151].

Значна кількість греків з півдня отримувало освіту у Грецькій гімназії в Петербурзі при артилерійському шляхетному кадетському корпусі (заснована у 1775 р.) [5, с.134]. Також грецькі діти, поряд з іншими сиротами, могли навчатися у Полтаві, де у 1779 р. була відкрита семінарія та бурса для дітей Новоросійської та Азовської губерній. Створювалися навчальні заклади в місцях компактного проживання греків, зокрема, в Одесі, Карасубазарі, Маріуполі. Навчальні заклади були духовними та світськими.

У Ніжині Грецький магістрат для устрою Александрівського училища (відкрито у 1816 р.), зібрав 86 тис. крб. пожертвувань. У 1820 р. в Маріуполі за ініціативи І. Каподістрії було відкрито училище з викладанням новогрецькою мовою, незвичною для переселенців з Криму [5, с. 144].

Поступово уряд намагався сприяти мовній асиміляції греків. У грецьких навчальних закладах відкривалися російські відділення (Маріуполь, 1821).

Грецькі переселенці кінця XVIII ст. продовжували засновувати нові династії, які відігравали значну роль у Російській імперії та Україні, а також в історії власне Греції. При цьому політична орієнтація, лояльність могли відрізнятися серед членів однієї сім'ї. Прикладом є рід Аркасів, одні представники якого виявляли лояльність до Російської імперії або обирали, у тому числі під впливом шлюбних відносин, українську ідентичність, а інші члени роду зберігали свою відданість Греції. Так, М. А. Аркас став співзасновником Російського товариства пароплавства та торгівлі, а М. М. Аркас став автором опери «Катерина» та книги «Історія України-Русі» [7, с. 9-10].

У другій половині XIX ст., коли зменшується чисельність грецької громади в Україні внаслідок еміграції до Греції, греки діаспори в Україні продовжують відкривати навчальні заклади, в яких навчалися як греки, так і українці та росіяни. Так, у відкритому в Севастополі в 1884 р. на благодійницькі засоби приватному грецькому училищі навчалася 300 учнів. До навчальної програми входили грецька мова, історія, географія Греції.

На початку XX ст. неодноразово піднімалося питання стосовно організаційного об'єднання греків Російської імперії (1907, 1911 рр.) [12].

Греки в Одесі. Грецькі громади в Ніжині та Маріуполі поступово прийшли до занепаду. Протилежний приклад представляє собою історія греків Одеси. Греки в Хаджибеї знаходились ще в османський період. Очевидно, що це вплинуло на політику Катерини II та її урядовців стосовно тих греків, що перейшли на бік Російської імперії під час російсько-турецьких війн. Новозавойований Хаджибей мав стати опорним пунктом для перебування православних греків. У Хаджибеї, який був найменований з опорою на грецьку традицію Одесою, греки відігравали важливу роль і становили помітну частку в населенні. Грецька громада в Одесі як місті, що належало Російській імперії, почала формуватися ще у 1794 р. У 1795 р. греки склали близько 10 % населення міста [4, с. 141]. Саме місто «засновувалося», зокрема, і для перебування моряків-греків, що перейшли на бік

Російської імперії під час російсько-турецької війни. У 1814 р. у місті було вже 25000, у 1856 р. – 101302 грека [26, с. 184].

У місті лунала, поряд з іншими, грецька мова. Так, Г. Гераков, що був в Одесі у 1820 р., відзначив, що у Грецькій церкві літургія здійснюється грецькою мовою, на обіді у графа Ланжерона були присутніми і греки [1, с. 65-66]. За даними Г. Пятигорського, на 1817 р. греки склали 5 % населення Одеси (півтори тисячі осіб) [4, с. 100].

Зменшення грецької діаспори в Одесі відбулося після проголошення Грецької держави приблизно в 10 разів, однак і після цього представники грецької громади в місті продовжують помітно впливати на його розвиток. У 1897 р. грецькою мовою говорило 1,32 % населення міста. У 1910 р. в Одесі було близько 10 тис. греків (грекомовних) (1,8 % в населенні) [21, с. 33].

Соціально-економічна історія. Представники грецької етнічної групи в Одесі були неоднорідними у соціальному відношенні: купці, військові, священники тощо. Окрему групу представляли грецькі моряки, які тимчасово перебували в місті. Греки в Одесі поділялися також на іноземців та російськородданних.

З іншого боку, деякі греки, як Г. І. Маразлі, прибували в раніше приєднані до імперії землі, зокрема, до Херсону. Г. І. Маразлі наприкінці ХІХ ст. займався купецтвом у цьому місті та в Таганрозі. Відомо також, що грек Симон Аспоридис володів хаджибейською кав'ярнею, і вже наприкінці ХVІІІ – на початку ХІХ ст. грецькі кав'ярні та інші подібні заклади щільно оточували місце, де розташована була Олександрівська площа. Один з відомих грецьких ресторанів грека Кости розташовувався при готелі «Новоросійський». Трактир грека Каріоті «Ведмідь», описаний І. Бабелем в оповіданні «Любка Казак», знаходився на Буніна, 31.

Важливою верствою населення грецького походження було купецтво. Її формування було пов'язано зі сприянням з боку уряду Російської імперії, з розвитком грецького економічного класу в Греції та на островах, який супроводжувався накопиченням капіталів та розвитком значної інфраструктури, зокрема, торгівельних осередків та шляхів між ними у різних країнах Європи та світу. У 1800 р. з

38 одеських купців I та II гільдії 36 були греками [4, с. 102]. На 1817 р. 10 найбагатших купців – Т. Серафінос, А. Маврос, Д. Інглезіс, А. Кумбарис, Г. Маразліс та ін. – мали статок в 10 млн. карбованців [5, с. 142].

Одними з перших грецьких купців в Одесі була сім'я Сінадіно, які за О. Ланжерона входили до списку купців I гільдії.

Торгівля, особливо морська, була одним із головних занять греків в Одесі, тому вони заснували низку закладів, пов'язаних з торгівельною діяльністю: торгівельні будинки (Димитриса Інглезіс та ін.), страхові товариства («Греко-руське страхове товариство» (1808) та ін.). У 1814 р. було засноване «Товариство об'єднаних страхових агентів», яке залишалося на головних позиціях до 1861 р. [21, с. 25].

Видатну роль у розвитку торгівлі в Одесі та Азово-Чорноморському регіоні зіграла сім'я Петрококіно. Фірма, заснована у 1859 р., спершу належала Михайлу та Ніколасу Петрококіно [8, с. 13-14]. Фірма (торговий дім) займалася експортом зерна з Російської імперії, імпортом товарів з Франції, Італії, Англії, США, Китаю. В Одесі востаннє вона згадується в 1919 р., після чого власники емігрували.

Греки внесли свою лепту у створення особливого національного колориту Одеси [5, с. 148]. Грецька вулиця була одним з центрів зосередження грецьких магазинів та кав'ярень й трактирів. За Олександром Дерібасом, відвідувач цього району міста та прилеглих вулиць всюди міг побачити вивіски на кшталт: «Бакалейная и колониальная торговля Мавроматис», «Мясная лавка Пефани», «Пивная лавка Калифотиди», «Портняжная мастерская Кириако», «Первая на Юге греческая кондитерская К. Ф. Амбарзаки» та багато ще промовистих назв [16, с. 11; 23, с. 302-303]. Їх можна було побачити й на Ніжинській вулиці та на багатьох інших. Часто в Одесі будинки називалися за ім'ям їх власника, тому топографія міста створювалося за допомогою згадки про те, де знаходяться будинки Калафаті, Родоканакі, Врето та ін.

Багато грецьких будинків було розташовано навколо Грецького базару на Олександрівській площі.

Громадсько-політична діяльність. Греки в Одесі спершу мали особливе національне управління (магістрат, 1797 р.), а згодом часто кооптувалися до загальноміських органів влади. З 1818 до 1821 р. міським головою був представник грецької громади Одеси Дмитро Спиридонович Інглезі. Іван Іраклієвич Куріс був почесним мировим суддею Одеси, херсонським губернським предводителем дворянства.

Особливу відомість отримала діяльність на посаді міського голови Григорія Григоровича Маразлі (1831-1907). Г. Г. Маразлі народився в Одесі й був справжнім патріотом міста. Його батько Григорій (Іванович) Коїмдзі (справжнє прізвище) походив з Філіппополя, в Одесі займався торгівельною та культурницькою діяльністю, прийняв підданство Російської імперії, його близькі родичі мали стосунки до діяльності Філіки Етерія. Він подарував товариству свій будинок [26, с. 184] у Красному провулку, 20. До 1914 р. на фасаді будинку був напис: «Дар Г. И. Маразли обществу Филики Этерия. 1821 г.».

Грецька діаспора здійснювала вплив на еволюцію російсько-грецьких відносин та історію Греції. Мета громад полягала в боротьбі за звільнення історичної батьківщини та збереження грецької культури. Греки прибували до Російської імперії в основному в результаті втечі з Османської імперії (як форма боротьби). Греки виявляли в Одесі громадську й політичну активність, пов'язану з місцевими та власне грецькими національно-визвольними інтересами. У 1812 р., під час війни з Наполеоном, греки надали більше третини грошових пожертвувань: 100 тис. крб. з 280 тис. крб. [11, с. 62-82].

Одеса стала одним із центрів розвитку й керівництва грецьким визвольним рухом. У 1814 р. тут була заснована «Філікі етерія» [5, с. 167]. Вона була дуже утаємниченою організацією, що мала радикальний характер. Членами-засновниками були Емануїл Ксантос (1772-1852), Афанасіос Цакалов (1790-1851), Ніколас Скуфас (1779-1818) [21, с. 29]. Е. Ксантос у своїх спогадах писав: «багато моїх співвітчизників й іноземців дотримувалися й дотримуються хибної думки, що грецька нація не була достатньо освіченою для того, щоб отримати незалежність». Сам він вважав, що освіченість не могла

поширюватися в тих умовах, в яких тоді знаходилась Греція, тому чекати на поширення освіченості не варто. Організація була суворо конспіративною, її члени поділялися на «побратимів», «рекомендованих», «ієреїв», «пастирів», згодом «архіпастирів» [27, с. 170-171].

Філікі Етерія існувала в Одесі у 1814-1821 рр. Організаційним та ідеологічним взірцем для неї стала революційна організація «Етерія» Рігаса Велестинліса, що відстоював ідею створення на основі підкорених османами народів «Грецької республіки», був автором проекту Конституції. Етеристи в Одесі давали клятву бути вірними своїй релігії та вітчизні, пожертвувати заради них своїм життям. У 1818 р. головна філія організації знаходилася в Константинополі. У 1820 р. в Одесі з'явилася ефорія стамбульської «Філіки Етерії», активними діячами якої стали представники торгівельної верстви.

Греки входили до масонських лож Одеси. Існувала ложа «Понт Евксинський» (Шотландського обряду 9 Великої російської масонської провінції). Грецькі купці входили до «Анатолійської ложі».

У 1821 р. Етерію очолив Олександр Іпсиланті (1783-1828), який намагався спровокувати антитурецьке повстання у придунайських князівствах (Молдавії та Валахії) у 1821 р. Рішення про місце повстання було прийняте в Ізмаїлі у грудні 1820 р. Для участі у повстанні були сформовані «священні роти», де взяли участь як греки (зокрема, 1500 добровольців з Одеси), так і інші – албанці, болгари, серби. Під проводом В. Мосхуліса вели боротьбу 180 козаків. Повстання не вдалося, а Олександр Іпсиланті був відлучений від церкви Константинопольським патріархом. Його вчинок викликав захоплення О. С. Пушкіна, який палко цікавився справою визволення Греції.

Розгром повстання призвів до нової хвилі біженців до Російської імперії.

У серпні 1821 р. в Одесі починає діяльність нова Філікі Етерія (Одеська ефорія) [27, с. 178], зі своїм статутом, де були наступні слова: «У цей критичний момент для нації ми, греки, жителі Одеси,

що не приймали безпосередньої участі у збройній боротьбі за свободу, вважаємо себе учасниками цієї боротьби». Одеська ефорія в жовтні 1821 р. була перейменована на «Одеське грецьке філантропічне товариство», потім «Грецьке філантропічне товариство» [27, с. 179]. Вже у грудні 1821 р. тільки в Одесі було 2000 греків-етеристів.

72 грецькі купці міста перерахували кошти організації «Філікі етерія» [27, с. 178].

Представники грецької общини, що залишалися в Одесі після проголошення Грецької держави, продовжували здійснювати матеріальну підтримку визвольній боротьбі в Османській імперії. Наприклад, під час повстання на острові Крит у 1886-1889 рр. Тоді в Одесі не тільки була створений спеціальний Критський комітет, але й комітет по створенню грецького національного флоту.

Однак слід відзначити, що після здобуття Грецією незалежності греки в Україні зосереджуються в основному на участі у суспільному та політичному житті Російської імперії.

Грецька аристократична громада в Одесі (у 1893 р. – 140 чоловік) об'єднувала грецьку еліту міста [11].

Одним з головних напрямків діяльності греків стає благодійницький, причому благодійність стосувалася і греків та Греції, і Одеси. Були створені притулки для старих (у 1896 р. на кошти Г. Маразлі – будинок для догляду за літніми незаможними греками). У 1871 р. було засновано Грецьке благодійне товариство. Підтримував існування церков та незабезпечених людей дійсний статський радник М. Маврокордато. І таких прикладів багато, тому що благодійність була високою чеснотою серед заможних греків, ряд яких отримав почесне звання «евергетів» (благодійників) [11, с. 62-82]. Міський голова Г. Маразлі на потреби Грецького благодійного товариства дав пожертву у розмір 50 тис. карбованців та подарував будинок вартістю 100 тис. крб., подарував місту скульптурну композицію «Лаокоон». У 1874 р. Г. Маразлі помістив 10 тис. карбованців до банку під 6 % річного прибутку, з метою організації допомоги нужденним студентам Новоросійського університету,

запропонував також заснувати іменні стипендії в Новоросійському університеті та інших закладах. Важливою подією стало відкриття аудиторії для народного читання у 1899 р., на будівництво будівлі якої Г. Маразлі виділив 17 з 20 тис. карбованців [26, с. 186]. Генеральний грецький консул в Одесі І. Вучина спершу оголосив конкурс грецької поезії, що проходив в Афінах, але у 1876 р., коли з'явився Емський указ, він звернувся до Новоросійського університету з проханням змінити умови конкурсу, додавши роботи українською мовою. В Одесі існували грецькі товариства, зокрема, «Пандора», засноване у 1907 р. [12].

Розвиток культури. На 20-ті роки ХІХ ст. приходиться завершальний етап новогрецького просвітництва. В Одесі основними його проявами стали 1) будівництво церков; 2) створення шкіл та наукових закладів; 3) відкриття типографій з грецьким шрифтом; 4) створення центрів грецької культури (театрів) [21, с. 27].

В Одесі греки засновують низку православних храмів, серед яких найвідоміший – Свято-Троїцька церква, заснована у 1807 р. (веде свій початок з 1808 р.). До ювілею церкви у 1908 р. вийшла книга «Греческая церковь Святой Троицы в Одессе, 1808-1908 гг.». Склад прихожан був різноманітним: різночинці, купці, ніжинські греки, греки-іноземці, міщани. На 1 січня 1916 р. настоятелем Грецької церкви був Ангел Герасимов Пефаніос (або Пефані).

Згодом була заснована церков Св. Миколи та Св. Аріадни при грецькому притулку для престарілих [21, с. 27].

В Одесі в 1814-1820 рр. існував грецький аматорський театр, що ставив п'єси давніх та нових авторів. Зміст п'єс часто був підкреслено патріотичний, направлений на пробудження національної грецької свідомості (твори Фемістокла, Лассоніса («Еллада та іноземець»)).

Грецька мова була частиною комунікативного простору в Одесі того часу, що підтверджується включенням грецької мови до переліку предметів, які викладалися в одному з перших міських навчальних закладів – школі колезького асесора Врето (1800-1803) (поряд з італійською та російською). У ній навчалось 70 учнів [21, с. 28].

Представники грецької громади усвідомлювали важливість освіти для успішної торгівельної діяльності. За даними Н. Терентьєвої, родина Маразлі була першою, яка ще в 1794 р. фінансувала відкриття грецької школи в місті [26, с. 184]. У 1813 р. на кошти греків при Троїцькій церкві було відкрито початкове училище [14, с. 168]. У 1817 р. на його основі було відкрито грецьке комерційне училище, одним з авторів статуту був Г. І. Маразлі (він відраховував на користь закладу 20 % щорічного прибутку), а навчалися в ньому діти різних національностей [26, с. 185]. Відомий згодом дослідник та письменник О. Сенковський, який побував в училищі у 1819 р., писав в «Вестнике Европы», що «Одеса стає важливим пунктом з погляду наук грецьких» [4, с. 106]. Грецьке комерційне училище розташовувалося на розі Дерибасівської та Єкатерининської вулиць (будівля не зберіглася). Його фінансування забезпечувалося за рахунок 20 % прибутків страхового товариства, утвореного у 1817 р. Слід відзначити, що комерційне училище було об'єктом спеціальної благодійності й у вигляді персональних щорічних внесків, які сплачували, зокрема, Г. І. та Г. Г. Маразлі. Грецькі судновласники після кожного рейсу вносили до каси училища 10 крб. В училищі навчалися не тільки греки. У ньому існував загальний клас, де викладання велося російською мовою. Приймали до навчання й дітей із незаможних прошарків. З 1889 р. воно знаходилося під покровительством грецької королеви Ольги, а в 1894 р. отримало статус юридичної особи.

Існувала в Одесі й традиційна форма просвітництва у православ'ї – братство при Свято-Троїцькій церкві, до якого входили як греки, так і не греки.

Греки взяли участь у заснуванні Рішельєвського ліцею, входили до складу викладачів (Константинос Парадісопулос та ін.). Значна кількість молодих греків отримувала освіту в стінах Рішельєвського ліцею. Зокрема, слід згадати про майбутнього грецького історика та професора Афінського університету Костянтина Папаригопуло (головна праця – «Історія грецької нації», у 5 томах).

На 1821 р. в Одесі було 5 грецьких навчальних закладів, у 1833 р. – 23. В Одесі було відкрито жіночий пансіон для навчання 69 гречанок, що покинули Грецію в 1821 р.

Ще у 1818 р. одеські греки піднімали питання про створення типографії для друку книг грецькою та латинською мовами. Типографія була відкрита в 1828 р. Перша видана книга мала назву «Елементарні вправи в новогрецькій мові». Вона покривала потреби у підручниках, які раніше отримувалися з-за кордону, видавала й патріотичні книги, як книгу С. Сакелларі «Філікі Етерія». Незважаючи на поступове скорочення частки греків у населенні Одеси, к 1863 р. у місті працювало 7 грецьких типографій, виходило кілька газет грецькою мовою. Першою газетою в Російській імперії грецькою мовою стала газета «Космос» (з грудня 1906 р., головний редактор Т. Мосхопулос), з 1909 р. виходила щотижнева газета «Фос» для духовного об'єднання греків, з 1916 р. виходила газета «Іліос» [12]. За К. Авгитидісом [2], у період з 1829 до 1917 рр. в Одесі грецькою мовою вийшло 190 різних видань (за назвами). В Одесі проживав Х. Вулдимос, перекладач творів О. С. Пушкіна.

Г. Г. Маразлі надав пожертву 30 тис. карбованців для будівлі музею Одеського товариства історії та старожитностей та публічної бібліотеки, на його кошти побудована будівля бактеріологічної станції, куплено будинок на Софіївській для музею красних мистецтв тощо [22, с. 8-9].

З Одесою пов'язана біографія відомого художника Кирияка Костанді. Проживав Кирияк Костанді на Пастера, 46. Також у місті працювали грецькі архітектори. Зокрема, будинок на вул. Херсонській (Пастера), № 44/44-а, де у 1898-1900 рр. у квартирі свого тестя М. П. Цакні – видавця газети «Южное обозрение» – проживав І. Бунін, був побудований архітектором Діалегмено.

Будівлі, пов'язані з греками, дотепер складають архітектурну родзинку Одеси. Так, санаторій Горького на 16-й станції Великого Фонтану – це колишня дача Петрококіно. Резиденція міського голови Г. Г. Маразлі з унікальним парком, на утримання якого виділялося

30 тис. крб. на рік, входить до території санаторію ім. В. П. Чкалова на Французькому бульварі.

Греки в Україні у період Української національно-демократичної революції, 1917-1920 рр.

Для революційної доби була властива активізація національного життя. Цей процес відбувався й серед греків у Російській імперії. Влітку 1917 р. в Таганрозі відбувся Перший Всеросійський з'їзд еллінів (серед 40 делегатів були представники Одеси, Києва, Криму, Маріуполя). Однією з вимог греків було створення автономної грецької церкви. Була заснована Всеросійська спілка еллінів. У 1917 р. засновується її філіал – Маріупольська спілка еллінського народу. Серед програмних вимог спілки – національна автономія в економічній, культурно-освітній, фінансовій, церковній сферах, місцевому управлінні, військова служба греків тільки на Маріупольщині в національних частинах тощо.

Як і представники інших національностей, греки в цей період опинилися в різних політичних таборах, брали участь у боротьбі проти Добровольчої армії та в її складі, у повстанській армії Нестора Махна, у Червоній Армії тощо [11, с. 83-86].

Греки в Україні у 1920-1940-х рр. Грецьке населення значно скоротилося в порівнянні з 1913 р., наприклад, в Криму кількість греків зменшилася у 1926 р. на більше 7 тис. осіб. В УСРР у 1926 р. греків нараховувалося 104666 чол. (0,36 % в населенні).

Грецьке селянство було достатньо заможним. Неочікувано для влади за результатами перевиборів до місцевих рад у 1927 р. частка заможних селян становила 1/3 їх складу. Однак вже у 1929 р. частка членів партії у місцевих радах досягла 19 %.

Під час колективізації близько 20 % греків було позбавлено виборчих прав. Водночас у районних та сільських органах влади греків нараховувалось до 32-42 %.

Серед греків проводилася політика коренізації. Вона супроводжувалася значними проблемами, у першу чергу мовними – наприклад, місцеві органи влади просили визначити, як проводити еллінізацію греків, якщо вони розмовляють «татарсько-турецькою

мовою» (уруми). Загалом рідню мовою володіло близько 83 % греків, переважно сільське населення. У 1928 р. у Маріупольській та Сталінській округах вже було 65 шкіл, водночас на 1929/1930 навч. рік тільки 26,5 % греків навчалося в національних школах.

У вузах Києва, Одеси, Харкова, Донецька, Маріуполя та ін. створювалися грецькі національні групи, викладалася грецька мова. Для забезпечення викладачами, у 1930-1931 навчальному році Маріупольський педтехнікум з грецьким сектором було перетворено на Маріупольський грецький педтехнікум.

У першій половині 1930-х рр., незважаючи на згортання коренізації, у грецьких селах України було 66 національних шкіл та училищ.

Була заснована грецька радіостанція, ліквідована у 1938 р. Виходила періодика та література грецькою мовою (у 1926-1930-х рр. – 133 книги). У 1933 р. у Маріуполі відкритий театр.

На 1938 рік політика коренізації згортається з ліквідацією грецьких установ та видань.

Що стосується виділення національних адміністративних одиниць, важливо, що передумовою створення національних районів стало достатньо компактне проживання греків у Приазов'ї [18, с. 65]. У 1925-1926 рр. було створено 30 грецьких сільрад, з них 16 греко-еллінських та 14 греко-татарських. З 1926 р. ставилося питання про виділення національних грецьких районів. Це питання було непростим. Тому тільки 30 травня 1928 р. була затверджена постанова Президією ВУЦВК «Про створення національних грецьких районів на терені Маріупольської округи». У 1928 р. 2 грецькі райони (Мангуський (греки складали 77,2 %) і Сартанський (греки складали 58,9 %)) створені в Маріупольській округі. У 1932 р. ці райони були реорганізовані та приєднані до Маріупольської міськради. 9 жовтня 1928 р. ВУЦВК затвердило постанову «Про районування грецької національності на території Сталінської округи». Внаслідок цього створено Велико-Янисольський район (греки складали 58,6 %) [18, с. 66-67, 71]. У 1930 р. була зроблена ще спроба виділити національний район, але безрезультатно.

Політичні репресії. Політичні репресії також торкнулися греків. У 1937-1938 рр. було ув'язнено відомих діячів грецької культури, науковців: С. Ялі, В. Галлу, Г. Костоправа. Була сфабрикована справа «націоналістичної організації греків СРСР», якій інкримінувався намір створення у місцях компактного проживання греків «буржуазно-фашистської держави».

У січні-березні 1938 р. було винесено смертні вироки 3125 грекам, 109 відправлено до ГУЛАГу на строк 5-10 рр.

Під час Другої світової війни, після звільнення Криму згідно до постанови ДКО СРСР за № 5984сс від 2 червня 1944, підлягали виселенню «німецькі пособники» з числа греків, вірмен та болгар. Упродовж кількох днів органами НКВС були виселені з Криму на спецпоселення усі сім'ї греків, вірмен та болгар в кількості 38455 осіб, з них греків – 16006 осіб [6]. За іншими відомостями, 15040 або близько 20 тис. [3] греків Криму було депортовано за звинуваченням у колабораціонізмі під час окупації – до Сибіру, Казахстану, Киргизстану, частково до Узбекистану. Водночас ряд греків отримали звання Героя Радянського Союзу (К. Талах, І. Тахтаров) [11, с. 87-109].

Частина греків Криму воювала в радянських партизанських загонах. Відомо, що нацисти спалили три села – Лаки, Армутлук, Шейх-Мамай – за допомогу партизанам [3].

Грецька меншина в період перебудови та в незалежній Україні. Незадовго до проголошення незалежності України для греків був властивий високий рівень мовної асиміляції. У 1989 р. тільки 18,5 % греків називала рідною свою мову. Водночас у період перебудови відбувається активізація національного культурного життя на загальносоюзному рівні (у 1988 р. було засновано Всесоюзне товариство греків). В УРСР у 1989 р. створюються Маріупольське, Донецьке та ін. товариства греків, у 1990 р. – Керченське грецьке культурно-просвітницьке товариство, Київське міське національне товариство греків. Діяло Республіканське товариство греків України (1990 р.).

В Одесі у 1988 р. було створено клуб «Еллада».

Дальший розвиток грецького національно-культурного життя відбувається вже в умовах незалежної України, хоча частина греків емігрує. На 2000 р. існувало вже близько 50 грецьких товариств у семи областях України. Вони були об'єднані у три великі організації – Союз греків України (на основі Республіканського товариства греків України) (Донецьк), Федерація грецьких товариств України (Маріуполь), Федерація греків Криму (Сімферополь).

Було створено систему шкіл з грецькою мовою викладання. Грецька мова почала викладатися у закладах вищої освіти (в Одесі – з 1994 р.). Проводяться наукові дослідження історії грецької меншини в Україні.

Існує грецька національна періодика (газета «Логос» та ін.).

Традиції національної культури підтримують численні творчі колективи (наприклад, «Сартанські самоцвіти»), місячники грецької культури (перший – в Одесі у 1998 р.). Запроваджено радіомовлення та телебачення грецькою мовою.

Важливим святом для греків в Україні є 25 березня – національне свято Відродження Греції.

З проголошенням незалежності були створені всі умов для громадсько-культурного розвитку греків. У 1996 р. була заснована Одеська обласна громада греків «Відродження». Розвивається грецьке театральне мистецтво [11, с. 131-152].

Висновки. Греки пов'язані з територією України ще з періоду давньої історії. Формування грецької громади в середні віки та модерний час відбувалося завдяки спільності релігії, економічним інтересам. Більш масове переселення пов'язано з російсько-турецькими війнами другої половини XVIII ст., коли греки брали участь у війнах на боці Російської імперії, сподіваючись на визволення Греції з-під влади Османської імперії. У першій чверті XIX ст. Україна й Одеса, зокрема, стали важливими базами для розвитку визвольного грецького руху. Греки в різні періоди відігравали велику роль у розвитку міст в Україні. Особливо важливою у XIX – на початку XX ст. була їх діяльність в Одесі, хоча й мав місце процес рееміграції, пов'язаний із проголошенням

незалежності Греції. У ХХ ст. грецька меншина переживає період національного піднесення у революційний період 1917-1920 рр. У радянській Україні грецька національна меншина стає об'єктом політики коренізації, але також переживає всі ті негативні явища, властиві українському суспільству в цілому. Друга світова війна супроводжувалася депортаціями. У незалежній Україні грецька національна меншина має різні форми національно-культурного життя.

Контрольні питання:

1. Вкажіть на головні сфери діяльності греків в Україні до кінця XVIII ст.
2. Наведіть перелік козацьких родів, що мають грецьке походження.
3. Визначте особливості історії грецької складової населення Одеси.
4. Назвіть причини, які впливали на імміграцію та еміграцію греків в Україні.
5. Висвітліть особливості політики коренізації серед грецької меншини в Україні.

Тести:

1. Якого етнічного походження був засновник відомого роду Капністів: а) грецького; б) польського; в) єврейського; г) німецького.
2. Сартанський, Мангушський, Велико-Янисольський національний райони були створені у місцях компактного проживання:
а) євреїв; б) греків; в) вірменів; г) німців.
3. Яке місто було засноване греками-переселенцями з території Кримського ханства у 1779 р.?:
а) Херсон; б) Одеса; в) Балаклава; г) Маріуполь.
4. Чому грецьке населення УСРР вимагало особливих підходів у проведенні політики коренізації у порівнянні з іншими національними меншинами:

а) вони не хотіли навчати дітей національною мовою, бажаючи вивчати виключно українську мову; б) вони належали до двох різних мовних груп; в) греки ігнорували освітню політику держави загалом.

5. У якому році в Одесі було створено клуб «Еллада»? 1) 1985 р.; 2) 1988 р.; 3) 2001 р.; 4) 2011 р.

Джерела та література:

Джерела:

1. Гераков Г. Путевые записки по многим российским губерниям, 1820. Пг, 1828.

Література:

2. Авгитидис К. Г. Прогрессивная греческая эмиграция в Одессе (первая треть XIX в.). Киев, 1987. 40 с.

3. Араджионі М. А. Україна, держава: греки // Енциклопедія історії України: Україна-Українці. Кн. 1. Київ: В-во «Наукова думка», 2018. 608 с. URL: <http://www.history.org.ua/?termin=1.14.4>

4. Арш Г. Россия и борьба Греции за освобождение: от Екатерины II до Николая I. Москва: Индрик, 2013. 280 с.

5. Арш Г. Этеристское движение в России. Москва, 1970. 372 с.

6. Бажан О. Г. Депортація народів Криму в роки Другої світової війни // Енциклопедія історії України: Т. 2: Г-Д. Київ: В-во «Наукова думка», 2004. 688 с. URL: http://www.history.org.ua/?termin=Deportacii_narodiv_Krymu

7. Березовська Т. В. Род Аркасів: просопографічний портрет на історичному тлі доби: автореф. дис. ... к.і.н. Спеціальність 00.97.91-історія України. Одеса, 2003. 16 с.

8. Білоусова Л. Г. Династія грецьких купців Петрококіно в економічному і соціокультурному житті Російської імперії (XIX – початок XX ст.): автореф. дис. ... к.і.н. Одеса, 2007. 20 с.

9. Гедьо А. В. Переселення греків з Криму до Приазов'я у 1778 р. // Український історичний журнал. 2001. № 1. С. 73-84. URL: http://resource.history.org.ua/publ/journal_2001_1_73.

10. Гедьо Г. В. До питання про переселення греків Криму в Приазов'я // Історичне краєзнавство в Україні: традиції і сучасність: матеріали VII Всеукраїнської наук. конф. Київ, 1995. С. 175-176.

11. Греки на українських теренах: Нариси з етнічної історії. Документи. Матеріали. Карти / Центр. Держ. архів; В. Литвин та ін. ; вступ. ст. В. Смолія. Київ: Либідь, 2000. 488 с.

12. Греки России и Украины / ред.-сост. Ю. В. Иванова. СПб.: Алетейя, 2004. 624 с.
13. Дашкевич Я. Р. Василь Капніст – український політичний діяч // Український історичний журнал. 1991. № 7. С. 78-82.
14. Дьоміна М. О. Розвиток грецької діаспори на теренах України у XVIII – наприкінці XIX ст. // Записки історичного факультету / ОНУ імені І. І. Мечникова. 2003. Вип. 13. С. 163-170.
15. Етнічна історія грецької спільноти в Україні: бібліографічний довідник-показчик. Київ, 2003. 288 с.
16. Кряквин Д. В., Ткаченко С. Н. Самуил Жуховицкий. Секреты шахматного долгожителя. Москва, 2018. 352 с.
17. Лильо І. Нариси з історії грецької громади Львова XV - XVII ст. Львів, 2002. 190 с.
18. Наседкіна Л. Д. Грецькі національні сільради та райони в Україні (друга половина 20-х - 30-ті рр.) // Український історичний журнал. 1992. № 6. С. 64-72.
19. Наулко В. Хто і відколи живе в Україні. Київ: Головна спеціалізована редакція літератури мовами національних меншин України, 1998. 80 с.
20. Носкова И. А. Крымские болгары в XIX – начале XX в.: история и культура. Симферополь: СОНАТ, 2002. 152 с.
21. Одесская греческая община: прошлое и настоящее, 1795 - 1996 / И. К. Калмакан. Одесса, 1996. 155 с.
22. Решетов С., Ижик Л. Городской голова Одессы Г. Г. Маразли (1831 - 1907) и его родственное окружение // Дерибасовская-Ришельевская. 2007. Вып. 31. С. 6-31.
23. Рибас, де А. Старая Одесса: ист. очерки и воспоминания. Одесса: Кн. магазин Георгия Руссо, 1913. 379 с.
24. Скальковский А. А. Очерк Мариуполя // Русский дневник. 1854. 1 февр. (№ 26).
25. Скальковский А. Опыт статистического описания Новороссийского края. Ч. 1. Одесса: В тип. Л. Нитче, 1850. 366 с.
26. Терентьева Н. О. Благодійна діяльність родини Маразлі з будівництва та утримання установ Одеси культурно-освітнього напрямку // Проблеми історії України XIX - початку XX ст. 2006. 12. С. 183–190.
27. Терентьева Н. О. Філікі етерія та його роль у грецькому національно-визвольному рухові першої чверті XIX ст. // Український історичний журнал. 2006. № 1. С. 166-182.
28. Уварова О. О. З історії греко-болгарських поселень на Півдні України початку XIX ст. // Записки історичного факультету/ ОНУ імені І. І. Мечникова. 2003. Вип. 13. С. 294-303.

Рекомендовані електронні ресурси:

Федерація грецьких товариств України. URL: <https://uagreeks.com/>

Тема 9. Історія кримських татар в Україні

Загальні відомості

Термінологія. Самоназва народу – «кирим татарлар». Існує сучасна тенденція до зміни самоназви на «киримли», «киримлар» (кримці), яку історики розглядають як початкову самоназву [13, с. 77]. Прикметно, що така назва для кримських татар вживалася в історичній літературі XIX ст. поряд з назвою «кримські татари».

Етнонім «татари» (монгольський) зустрічається у джерелах ще VIII ст. У XIII ст. цей термін в Європі вживали як збірну назву, яку застосовували до кочових племен монголів та тюрків. Окремий етнонім «кримські татари» («кирим татарлар») поширився з 1475 р. після захоплення турками південного узбережжя Криму.

В етнічному відношенні кримські татари поділяються на групи: південнобережні, гірські, центральнокримські, степові. Кримськотатарська мова належить до кипчацької групи тюркських мов, вона має кілька діалектів. Як відзначає Я. Дашкевич, в умовах депортації внутрішні діалектні відмінності значно зменшилися [10].

Кількість кримських татар у сучасній Україні. За переписом населення 2001, в Україні проживало 248,2 тис. кримських татар, з них у АР Крим – 243,4 тис. осіб.

Кримські татари були визначені як один з корінних народів України в Законі України «Про корінні народи України» від 01.07.2021 р. (<https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1616-20#Text>).

Історіографія

Історія кримських татар як окремого народу або представників Кримського ханства достатньо рано з'являється у комплексі історичних праць, що створювався в державах, до складу яких входили українські землі в середні віки та в модерний період. У XVI-XVII ст. популярним предметом висвітлення у літописних (литовсько-руських, українських), та спеціальних працях (польських) була історія набігів татар на територію Східної Європи та організація оборони місцевими жителями. У XVII-XVIII ст. увага татарам приділяється в українській, французькій історіографії, у творах П. де

Шевальє (перекопські татари), у авторів козацько-старшинських літописів Самовидця, Г. Грабянки та С. Величка. Історія кримських та ногайських татар розглядається тоді і як окремий предмет, і у зв'язку з історією козацтва та України загалом.

У ХІХ ст. серед дослідників історії кримських татар слід згадати В. Смирнова та Ф. Хартахая [14]. Під час коренізації, у 1920 – 30-х рр., значний внесок в етнографічне та історичне дослідження кримських татар здійснив В. Філоненко. А. Кримський видав «Студії з Криму».

Сучасний етап української історіографії історії кримських татар розпочався в незалежній Україні. Важливим чинником досліджень є видання історичних джерел, а також річниці депортації 1944 р. Можна виділити такі основні напрямки, як вивчення історії Кримського ханства, в тому числі українсько-кримських відносин (зокрема, в працях Т. Чухліба, О. Галенка), історія кримсько-татарського національного руху ХХ ст., історія депортацій періоду Другої світової війни. Своєрідним енциклопедичним довідником стала науково-популярна праця «Крим: шлях крізь віки. Історія у запитаннях і відповідях» (2014).

Важливим стимулом до проведення досліджень виступають наукові конференції (наприклад, міжнародні конференції «Кримські татари: історія і сучасність» (Київ, травень 1994 р.), «Крим в історії України», присвячена 700 річчю спорудження мечеті хана Узбека в Старому Криму, та інші).

Здійснюється захист дисертацій, зокрема, у ЗДУ у 1995 р. була захищена дисертація В. Ганкевича «Життя та діяльність І. Гаспринського (1851 - 1914)».

Значний доробок у вивчення історії кримських татар належить проблемній науково-дослідній лабораторії СДУ «Етнічна історія та культурна спадщина народів Криму», Кримському відділенню Інституту сходознавства ім. А. Кримського НАН України, Інституту історії України НАНУ.

Історія кримських татар в Україні

Існують різні підходи до періодизації історії кримських татар в Україні. Зокрема, Я. Дашкевич вказує на виділення дослідниками наступних періодів [9]:

- 1) монголо-татарський і золотоординський, тривав від 1223 до 1437 (бл. 1261 утворено окремий Кримський юрт Золотої Орди);
- 2) Кримського ханату (1437 (цього року ханат вийшов зі складу Золотої Орди) – 1783 р. (приєднання його до складу Російської імперії);
- 3) життя на Батьківщині – у Криму (1783-1944 рр.);
- 4) повернення і облаштування кримських татар на Батьківщині – у Криму – у складі УРСР/України (рееміграція почалася наприкінці 1970-х рр.).

Ми пропонуємо наступний варіант періодизації історії кримських татар в Україні:

Перший етап – XIII-XVIII ст. – від Кримської орди до Кримського ханства.

Другий етап – кримські татари в кінці XVIII – на початку XX ст.

Третій етап – спроби національного державотворення в 1917-1918 рр.

Четвертий етап – кримські татари в Кримській АСРР у 1920-1930-х рр.

П'ятий етап – кримські татари під час Другої світової війни.

Шостий етап – друга половина XX ст. Репресивна діаспора і рееміграція на територію України.

Сьомий етап – кримські татари в незалежній Україні.

Від Кримської орди до Кримського ханства (XIII-XVIII ст.).

Кримськотатарська національна історіографія початок історії кримських татар іноді відносить до I тис. н. е. Однак в українській історіографії початок цієї історії пов'язується з XIII ст.

Формування кримських татар як народу відбувалося на території сучасної України у XIII-XV ст. Передумовою стала епоха монгольських завоювань. Внаслідок цього утворилася в Криму спершу Кримська орда, згодом Кримський юрт (ханат). У васальній

залежності від Кримського ханства перебували Буджацька, Єдисанська, Єдикульська, Ногайська орди (кочували від Дунаю до Кубані).

Утворення орди та ханства (ханату) відбувалося на території, що була населена до того представниками різних національностей. Поліетнічний характер складу населення в цілому зберігався і надалі.

Релігійність монголо-татар у XIII ст. була виражена шаманістськими віруваннями. У XIV ст. вони приймають іслам сунітського напрямку.

Спершу духовним головою мусульманства був кримський хан, надалі, з часів турецького султана Селіма I Явуза (Грізного) (1512-1520), духовна зверхність переходить до султана як халіфа. Високою духовною особою був муфтії.

Мусульманська релігія визначала суспільні норми моралі та зміст законів (хоча й зберігалися елементи домусульманського права), характер освіти. Впроваджуються релігійні судді (каді), виникають монастирі дервішів на чолі з шейхами, мережа шкіл при мечетях.

Традиційна система релігійних навчальних шкіл кримських мусульман складалася з двох типів – початкова (мектебе) та вища (медресе). Поняття «мектеб», «мектебе», «мактаб» означало: «місце, де пишуть». Саме давнє медресе було у Солхаті – медресе-мечеть Узбека (початок XIV ст.), а найбільш авторитетне – у Бахчисараї – Зинджерлі-медресе (1500 р.). Головною метою мусульманських конфесійних шкіл було навчання читання Корану арабською мовою. Мектебе ділились на три основні типи: при мечетях, заняття в яких вели представники місцевого мусульманського духівництва (імами, хатіпи, мулли, муедзини), громадські – «джемаатські» та приватні [7, с. 12-13].

Для суспільного становища було властиво те, що довгий час зберігалися традиції кочового способу життя, водночас поступово відбувався перехід до осілого побуту, в тому числі внаслідок спеціальної політики окремих ханів. У XIV – на початку XV ст. все

ще зберігався традиційний поділ на тисячі, сотні та десятки, родо-племінний лад.

Спершу Кримська орда підпорядковувалась Золотій Орді. Золотоординські татари залишили помітний слід в історії півдня. Відомо, що в першій половині XIV ст. Акерман (Білгород-Дністровський) був значним портовим центром Золотої Орди, у побуті жителів міста відобразилися риси, властиві для центральних районів Золотої Орди. Іншим золотоординським центром була Килія. Саме з золотоординським темником Ногаєм XIII ст. пов'язана одна з версій щодо походження козацтва, за якою він об'єднав вільних військових у загони.

Після короткого періоду незалежного існування, Кримське ханство у 1475-1478 рр. було підпорядковано Османській імперії. Кримські татари не тільки визнали зверхність імперії, але й сприяли поширенню її влади на українських землях. Так, з 1484 р. Туреччина, за допомогою кримського хана Менглі-Гірея, захоплює територію Буджака, Кілію, Аккерман, заселяє навколишню місцевість виведеними зі сходу ногайцями. Згодом виникла Білгородська (Аккерманська), інакше Буджацька орда. Чергове поширення влади Османської імперії мало місце у 1511-1512 рр. коли території навколо Аккермана та Кілії увійшли до вакуфу Селіма I. У 1636-1637 рр. була споруджена (відновлена) Кенан-пашею фортеця Татарбунар. У 1621 р. султан Осман II приєднав від Молдавського князівства місто Рені з низкою молдавських сіл. На цій території в 1622 р. було утворене окреме нахіє, яке пізніше було приєднане до Ізмаїльського, створеного ще в 1590 р. Це створило передумови для переселення у 1621-1626 рр. в Буджак значної групи кочових ногайців з Великої Орди. Ногайці та турки сповідували суннітський іслам ханафітського мазгаба [19, с. 39-40].

Кримські татари мали власну систему організації влади, яка включала елементи державної структури Золотої Орди та Османської імперії. Очолював управління хан – представник роду Гіреїв. Серед посад в управлінні відомі такі як калга-султан, нуреддин-султан,

каймакан (хан-агаси, везир, великий бей), мурзи (старші родів) та інші.

Територія півострову поділялася на бейлики, під управлінням окремих могутніх родів – Ширін, Барин, Кипчак, Мансур (Мангит), Седжет, Яшлав (Сулеш), Аргин [9].

Українські землі у складі інших держав часто були об'єктом татарських набігів та джерелом ясиру. У Криму невільники часто асимілювалися з кримськими татарами, або осідали на проживання в ханаті, про що свідчить відома історія про звільнення українських бранців, пов'язана з кошовим отаманом Іваном Сіркою.

Представляє інтерес те, що ремесло кримських татар мало цехову організацію. Торгівля і мануфактура розвивалися слабо, земля була власністю феодалів, релігійних інституцій та особисто вільних селян. У господарстві використовувалась праця рабів. У XVIII ст. виникає службове дворянство.

У містах розвивалася наука, архітектура, обробка каменю, металу, шкіри тощо.

Кримські татари проживали не тільки на території Кримського ханства. Вони мігрували на більш північні території з XIII-XIV ст. Це були втікачі від ісламізації, полонені під час військових походів, переселенці на територію Великого князівства Литовського. Вони розселялися переважно на території Волині та Галичини. Татари вливалися до складу міського населення, займаючись ремеслами, служили як військові у магнатів.

В історії України, як і Московської держави, були свої «вїжджі роди» серед знаті, засновані татарами (наприклад, Глинські).

Присутність татарського населення відобразилася в побуті та культурі низки населених пунктів України.

Серед помітних впливів на українців із боку кримських татар слід згадати запозичення тюркської лексики козацтвом, а також багатьох елементів побуту та одягу.

Як відзначає Я. Дашкевич, навіть архітектура мечетей мала вплив на церковне будівництво на території Полісся [9].

На українських землях поза межами Кримського ханства кримські татари або зберігали свою культуру, або переживали процеси асиміляції, у першу чергу через християнізацію (в Галичині ще у XVI ст.).

В історіографії достатньо широко висвітлений негативний вплив Кримського ханства та підпорядкованих йому орд на розвиток української історії. Відомі татарські шляхи – сакми – якими здійснювалися напади з метою захоплення худоби та ясиру. Дуже добре це питання висвітлено в працях Д. Багалія, зокрема, в «Очерках из истории колонизации степной окраины Московского государства» (М., 1887), «Історія Слобідської України» (Харків, 1991).

Водночас міжетнічні взаємовідносини на території України відрізнялися складною структурою. З одного боку, боротьба козаків з татарами (як християн із мусульманами) була поняттям, що визначало значним чином і самосвідомість козацтва, і його сприйняття ззовні. З іншого боку, можна знайти приклади поваги з боку козаків до конкретного татарського лідера-ворога, якщо він мав повагу у свого народу й заслуги перед ним [15]. Також існували періоди союзних взаємин: союзи Ханату з козаками під час Визвольної війни, з гетьманами І. Виговським, П. Дорошенком, І. Самойловичем, П. Орликом, Петриком Іваненко.

Також розвивалися торгівельні зв'язки, які здійснювалися, зокрема, по великому транзитному маршруту: Крим, Київ, Черкаси, Путивль, Львів, Кам'янець, далі – через Люблін, Краків, Москву – до Західної Європи, Скандинавії. За листуванням 1681 р. між козаками та татарами козакам було дозволено вільно ходити на Низ, у Крим за сіллю, рибою, звіром. Козаки, у свою чергу, дозволяли за податок переходити р. Кальміус для випасу худоби.

Відомі листи кримських ханів XV – першої половини XVII ст., «складені не дуже правильною українською мовою».

Укладалися міжетнічні (крос-культурні) шлюби з полоненими українками, відбувалася асиміляція частини українських полонених у Криму.

У Кримському ханстві розвивалася своя оригінальна культура, у тісному зв'язку з мусульманською культурою загалом. Багато праць поширювалося у копіях. Серед них твори золотоординського періоду – «Нехджуль-ферадіс» («Шлях до неба»), «Кетаб-уль-масабіх фіттесауфі» («Книга світочів суфізму»), «Хадісі масабіх» («Світочі хадісів»); поетичні збірки різних жанрів, зокрема, «ханська поезія» (твори кримських ханів XVI-XVIII ст.). Розвивався фольклор. Як відзначав А. Скальковський, у Бахчисараї при соборній ханській мечеті Бююк-Хан-Джамі знаходилася бібліотека [17].

Кримські татари в кінці XVIII – на початку XX ст. До 1783 р. в Кримському ханстві проживало 300 тис. осіб [16], з яких татари становили більшість. За 1774-1796 рр. татари залишили 687 сіл, 315 з них зовсім обезлюдніли. У 1790 р. татар нараховувалося 140 тис. осіб. Проводилася політика примусового переселення безземельних татар, водночас еліта спершу отримувала привілеї. У 1787 р. виселені представники татарської адміністрації. Спалахували місцеві повстання, ліквідовані владою [5, с. 50, 54]. До державної скарбниці були передані ханські маєтності та майно тих, хто виїжджав з Криму.

У 1804 р. герцог А.-Е. де Рішельє зупинив масову еміграцію «корисного» населення [5, с. 54].

За офіційними матеріалами 1827 р. татари проживали в Катеринославській та Харківській губерніях.

Перетворення татар впродовж XIX ст. на меншину в Таврійській губ. було пов'язано з масовою міграцією під час Кримської війни, будівництвом залізних доріг і масовим переселенням, асиміляційними процесами.

У 1856 р. спеціальним циркуляром визначалося, що не слід перешкоджати явній та таємній міграції татар (за визначенням Олександра II, «шкідливого населення», яке не здатне до землеробства), до Туреччини. Підштовхнули еміграцію чутки у 1860 р. про те, що імператор має намір переселити татар до Оренбурзької губернії [5, с. 55-56].

У 1860-1862 рр. емігрувало 192360 татар обох статей, за ними мігрували ногайці з Перекопу. Внаслідок еміграції 60-х рр. XIX ст. 200 тис. татар та ногайців переселилося в Туреччину. На початку 1863 р. на півострові було 103 тис. кримських татар [5, с. 56-57]. Влада докладала зусиль до забезпечення внутрішньої та зовнішньої колонізації спустілих земель представниками різних національностей.

За даними 1879 р., у Криму та причорноморських степах проживало 276 тис. татар (включно з ногаями). Третя, за Я. Дашкевичем, велика еміграція кримських татар мала місце у 1893-1900 (до 80 тис.) [9].

За першим загальним переписом Російської імперії 1897 р. в Київській губернії проживало 1954 татар. Серед них 910 – військові, 167 – торговці, 53 пов'язані з переробкою сільськогосподарської продукції, тільки 24 отримували доходи з капіталів та нерухомості. Робітники та селяни становили незначну кількість.

У Таврійській губернії проживало на той час 196800 татар (13,6 % від усього населення), росіян – 404500 (27,9 %), українців – 611100 осіб (42,2 %). Водночас у п'яти повітах Криму татари переважали (до 71 %) [20, с. 21].

На початку XX ст. з Криму виїхала до Туреччини близько 17 тис. татар. Під час Першої світової війни відбувалася депортація кримських татар як «неблагонадійного населення» вглиб імперії [5, с. 64]. Цьому певним чином сприяло й входження Османської імперії до Четверного союзу.

У XVIII – кінці XIX ст. серед господарських занять татарського населення були садівництво, виноградарство, городництво, вирощування тютюну, рибальство, тваринництво, вирощування проса, ячменя, пшениці, лісові промисли. Зростала кількість безземельних селян (у 1884 – 45 %, у 1916-1917 рр. – 65 %). Держава сприяла скороченню вакуфних земель на півострові [5, с. 62].

У містах кримські татари займалися золотарством, токарством, виготовленням повсті, кованого мідного посуду, обробкою сталі (ножі, кинджали, вогнепальна зброя), чинбарством, виправленням сап'яну та юхти, виготовленням селітри, пороху.

Розвиток культури в цей час набуває своєї специфіки, в умовах належності території колишнього Кримського ханства до Російської імперії. Свою роль зіграла і державна політика, і діяльність місцевої влади, яка часто залежала від ролі окремих особистостей на чолі місцевого управління. Державна політика полягала в розвитку світської освіти, з асиміляційними тенденціями, зокрема, поширенням вивчення російської мови.

На долю кримських татар впливали російсько-турецькі взаємини та війни (еміграція кримських татар здійснювалася на територію Османської імперії).

У 1829 р. російський уряд перестав видавати паспорти для здійснення хаджу в Мекку, нову мечеть можна було відкрити, якщо громада складалася не менше ніж з 200 людей. У 1833 р. за розпорядженням таврійського губернатора як «шкідливі» для населення були відібрані у мусульманського духовенства та простих людей тисячі старовинних книг та рукописів і за розпорядженням міністра внутрішніх справ спалені [20, с. 21].

З 1836 р. муллою, муфтієм міг стати тільки «благонадійний» кандидат, а ті представники духовенства, які відвідували Османську імперію, втрачали право на духовну діяльність [5, с. 54-55].

У 1871 р. було створено Таврійське духовне магометанське зібрання, для контролю над мусульманським населенням [5, с. 62].

Водночас уряд здійснював заходи, направлені на часткове задоволення духовних потреб кримських татар. Так, в «Одесском вестнике» у липні 1837 р. була вміщена інформація щодо відкриття по представленню виконуючого обов'язки попечителя Одеського учбового округу, який підготував спеціальні програми, татарських класів при Бахчисарайському та Карасубазарському приходських училищах. Ця ініціатива опиралася на перспективу майбутнього остаточного положення про відкриття татарських класів при повітових та приходських училищах та особливих татарських школах у Таврійській губернії.

На початку ХІХ ст. в Криму функціонували такі навчальні заклади першого рівня: при Сімферопольському повітовому училищі

було створене особливе Відділення татарського класу (1809-1911 рр.); Сімферопольське татарське училищне відділення (1827-1865 рр.); у 1837 р., як вже згадувалось, були створені особливі татарські класи, а в 1839 р. їх об'єднали з загальними повітовими училищами; училища міністерства державного майна (початок 40-х – початок 50-х р. XIX ст.). Існували також земські, місіонерські й приватні форми навчальних закладів [7, с. 14].

Першим закладом освіти другого, вищого ступеня для кримських татар було Татарське училищне відділення при Сімферопольській чоловічій гімназії (1827-1854 рр.). Випускники цього навчального закладу готувались для посад вчителів російської мови. У відділенні вивчали програму повітових училищ і деякі гімназичні дисципліни, мусульманське віровчення, арабську, перську й турецьку мови. Це був заклад, де вперше на високому рівні вивчалась і кримськотатарська мова.

26 березня 1870 р. в Санкт-Петербурзі були височайше затверджені «Правила о мерах к образованию населяющих Россию инородцев». Згідно з цим документом в Криму були створені російсько-татарські міністерські училища. На початку XX ст. було 33 училища, в яких навчались 945 осіб, серед яких було 40 дівчаток. Навчальними предметами в училищах були: Закон Божий, рідна мова й російська мова (розмова, читання, писання), арифметика і спів, а в двокласних училищах, окрім цих предметів, вивчали: російську історію, географію та ін. Вчителями в цих закладах часто працювали випускники Сімферопольської татарської вчительської школи, яка була відкрита у 1872 р. [7, с. 14-15].

Навчальний курс вчительської школи включав вивчення російської мови; арифметики, геометрії; географії з короткими відомостями про найважливіші історичні події країн, що вивчаються, особливо Росії; природознавства; основ педагогіки і дидактики; мусульманського віровчення, згодом введено викладання кримськотатарської мови, ремесел тощо. На 1913 р. у школі навчалось 95 юнаків [7, с. 15].

Продовжувала існувати система конфесійної освіти. На 1876 р. в Криму діяло 40 медресе, де навчалось кілька сот вихованців. Кількість коранічних мектебе наприкінці XIX ст. становила 330 мечетських мектебе, де виховувалось 4757 хлопчиків і 3428 дівчаток; та 138 приватних, в яких хлопчиків навчалось 1911, а дівчаток – 1615 осіб [7, с. 13-14].

Система виключно релігійної кримськотатарської освіти у другій половині XIX ст. вже не могла забезпечити сучасні потреби. Не задовольняли представників кримськотатарської інтелігенції й світські заклади, впроваджені російським урядом, особливо в умовах розвитку національного руху. Як результат усвідомлення важливості проблеми освіти постає джадідизм. Спершу цей рух виник наприкінці XIX ст. як спроба реформування насамперед початкову школу. У перекладі з арабської поняття «усуль джадід» означає «новий метод». Він став альтернативою для пануючого довгий час у системі мусульманської освіти «усуль кадім» – себто «старого методу». Принциповим кроком стало застосування так званого «усуль саутія» – «звукового методу», коли кожній букві алфавіту відповідав певний звук [8, с. 16].

Згодом джадідизм набув форми суспільно-політичного руху, його засновником та провідником, автором педагогічної літератури був видатний просвітитель і гуманіст І. Гаспринський (Ізмаїл Бей Гаспіралі (1851-1914 рр.), який очолив татарське національне відродження 80-х років XIX ст. [6].

У січні 1884 р. І. Гаспринський відкрив перший джадідистський навчальний заклад у Криму (в бахчисарайському приході Кайтаз Ага), де він викладав, використовуючи свій підручник «Ходжа и субьян» [7, с. 16]. Згодом просвітник запропонував вивчення ремесел та викладання російської мови, що призвело до відкритого протистояння між так званими новометодниками та кадимістами. З часу друку в типографії І. Гаспринського в 1909 р. «Программы и общих правил для крымских духовных татарских мектебе» всі кримські мектебе перетворились на новометодні (у 1910 р. було 33 таких медресе). На початку XX ст. джадідисти запропонували

створити між мектебе та медресе середню ланку під назвою мектеберуштіє, які проіснували кілька років (у Сімферополі, Карасубазарі, Бахчисараї та ін.), а потім були перетворені у медресе [7, с. 17-19].

Кримські татари навчалися й у світських вищих навчальних закладах Російської імперії. Зокрема, відомий діяч Сеїт Амет Озенбашли поступив у 1914 р. на медичний факультет Новоросійського університету, крім нього, на цьому та юридичному факультетах навчалося ще кілька кримських татар [19, с. 18, 20].

Велику увагу Ісмаїл Гаспринський приділяв організації випуску національних видань, в першу чергу газет. Одним з перших – нездійснених – проєктів стала газета «Закон». Важливу роль зіграло те, що І. Гаспринський отримав дозвіл на відкриття друкарні. У серпні 1882 р. він видав експериментальний примірник газети «Переводчик-Терджиман», а 12 лютого 1883 р. програму газети «Переводчик-Терджиман» (1883-1918), що мала виходити кримсько-татарською та російською мовами, було затверджено. У ній передбачалося вміщувати закони та юридичні коментарі; матеріали просвітницького, загальнокультурного та розважального спрямування, оголошення.

Крім того, І. Гаспринський добився (у 1905 р.) права на випуск журналу для жінок «Алієві Нісван» («Жіночий світ»). У 1906 р. він видав перший кримськотатарський гумористичний «аркуш» під назвою «Ха-ха-ха!»; суспільно-політичну газету «Міллет» («Народ») та в 1908 р. арабомовну газету «Аль Нахда» («Відродження») та ін. [7, с. 21].

Існували й інші кримсько-татарські видання, виходу яких сприяли події революції 1905-1907 рр., вони мали суспільно-політичне спрямування, просвітницьке, виходили в Російській імперії та за її межами. У Криму набула популярності газета «Ватан хадімі» («Слуга Вітчизни»), редагована відомим суспільно-політичним діячем кримських татар Р. Медієвим. Після закриття газети за радикалізм редактор намагався поновити під назвою «Голос мусульманина», але зрештою вона стала виходити як «Наш голос» [7, с. 22].

В останній чверті XIX ст. виникає кримськотатарська авторська художня література.

Особливу роль у суспільному русі татарської та турецької спільноти Криму зіграли ідеї панісламізму, засновником якого вважається Ісмаїл Гаспринський. Він, разом з однодумцями, виступав за утворення загальнотюркської мови – «тюркі» (з огузьких (турецьких) та кипчацьких (татарських) елементів). Першого організаційного оформлення ця теорія отримала після проголошення «Маніфесту 17 жовтня 1905 р.», коли відбувся I Всеросійський з'їзд мусульманських народів, на якому створена перша загальноросійська партія мусульман – Іттіфак на чолі з Ізмаїлом Гаспринським [20, с. 22]. Крім панісламізму, існувала його альтернатива – течія татаризму, розвивався младотурецький рух (1880-1905), формувалася течія за незалежність кримськотатарського народу.

З початком Першої світової війни татар звинувачують у непатріотичності, шпигунстві і т. п. Уповноважений кримських дворян Чорнов у листі до прокурора писав про «готовність татар до зради російському престолу», як наслідок, активізувалися чорносотенні організації.

Серед кримськотатарської громади зростають еміграційні настрої, прагнення виїхати до Туреччини.

Національне відродження кримських татар. Спроби національного державотворення в 1917-1918 рр. Кримські татари на 1917 р. становили 26,8 % населення Криму. Вже у березні 1917 р., під впливом революційних подій, відбулося кілька зібрань депутатів у Сімферополі, як вимагали виборності муфтія, скасування духовного управління, призначення особливого комісару з питань кримських татар (здебільшого духовних). 25 березня (7 квітня) 1917 р. в Сімферополі відбувся загальний з'їзд татар Кримського півострова – Курултай (більше 2000 делегатів), на якому обрали Тимчасовий кримсько-мусульманський виконавчий комітет (ТКМВК) у складі 50 членів. Головою виконавчого бюро мусвиконкому обрано Ч. Челебієва. Мова йшла також про створення мусульманського національного фонду, оновлення складу мусульманського духовного

управління та вакуфної комісії. Тимчасовими комісарами до духовного правління обрали Ч. Челебієва, а у вакуфну комісію – Д. Сейдамета.

Мусвиконком був визнаний Тимчасовим урядом як єдиний законний орган, який представляє усіх кримських татар. Мета його – домагатися через Установчі збори встановлення в Росії федеративно-демократичної республіки. «Татарський народ вимагає для себе культурно-національної автономії, котра одна може забезпечити вільний розвиток національної самосвідомості».

До кінця червня татарські національні комітети виникли також у Феодосії, Ялті, Карасубазарі, Євпаторії та ін.

На Всеросійський мусульманський з'їзд (14(1) травня 1917 р., Москва) від ТКМВК було делеговано 25 учасників.

У цей час діяльність мусвиконкому сприяла проявам суспільно-політичної активності кримськотатарського жіноцтва, яка викликала дискусію всередині кримськотатарської громади, серед прибічників шариату. Зокрема, на зібранні жінок з Ялти та низки інших населених пунктів, обговорювалися питання рівних прав, обиралися делегатки на Всеросійський з'їзд мусульманок, який планувався у Казані. У Феодосії було створено жіночий мусульманський комітет на чолі із вчителькою Аніфе Нурі Куртієвою.

Навесні 1917 р. піднімалося також питання повернення до Криму татар, які мали турецьке підданство й під час Першої світової війни були вислані у внутрішні губернії Російської імперії, насамперед у Тамбовську губернію.

У липні 1917 р. створена найвпливовіша серед татарського населення національна партія «Міллі-фірка».

Мусвиконком негативно поставився до жовтневого перевороту 1917 р. 26 листопада (за ст. ст.) 1917 р. за участю Міллі-фірки почав роботу Курултай (Татарські Кримські Установчі Збори), де було сформовано національний татарський уряд – Директорію. Була вироблена Конституція Криму (де стверджувалися рівні права всіх жителів Криму незалежно від національності), проголошено

Курултай Парламентом з однорічним терміном. Почалося формування власних кримськотатарських військових ескадронів.

Складність політичної ситуації й позиція різних урядів (радянського, добровольчого), зовнішні впливи в Криму в 1918-1920 р. та інші обставини не дозволили татарам сформувати власну державність. У лютому 1918 р. в Криму радянська влада ліквідувала національні органи влади, у серпні 1919 р. – представники білого руху. У цей час на всеросійському мусульманському військовому з'їзді в Казані обговорювалося питання про створення федеративної тюрксько-татарської республіки як основи для об'єднання всіх мусульман (мали увійти Крим, Кавказ, Туркестан, Киргизія, Урало-Поволжя).

Слід відзначити, що саме в цей період було засновано вищий навчальний заклад, який згодом пережив трансформації та зіграв важливу роль у вивченні та викладанні сходознавства – це Таврійський університет (у травні 1919 р. було прийнято рішення щодо організації Східного відділення).

Кримські татари в Кримській АСРР у 1920-1930-х рр. У 1920 р. в Криму проживало 186600 татар (26 % населення півострову, у тому числі серед міського – 11,6 %) [20, с. 23]. 51 % представляли росіяни та українці (включені під час перепису 1921 р. в одну групу). Не складаючи більшості у населенні Криму, кримські татари мали глибоку етнодержавну традицію, пов'язану з цим регіоном. Крім того, під час попереднього періоду організаційно оформився кримськотатарський національний рух. Ці чинники були враховані більшовиками, які по встановленні радянської влади в Криму запровадили державність на основі території півострову, а також надали статус кримськотатарській мові як однієї з державних. 18 жовтня 1921 р. була прийнята Постанова ВЦВК і РНК «Про автономію Кримської Радянської Соціалістичної Республіки», яка визначалася як територіальна автономія АРСР у складі РСФРР. Це положення увійшло до Конституції республіки [11, с. 244-245].

Дослідники визначають, що фактором територіальності для автономної республіки був поліетнічний характер населення

півострову. За даними перепису населення 1921 р. у Криму проживали представники 70 національностей. Найбільшими групами були росіяни, українці, татари, німці, євреї. За даними перепису населення 1926 р., в Криму проживали представники 190 етнічних груп. Татари склали 179094 осіб [11, с. 245].

При встановленні радянської влади татари виявили найбільшу серед всіх етносів активність у питаннях державотворення. Ініціативу взяла на себе партія Міллі-Фірка. У листопаді 1920 р. вона представила свої пропозиції Кримревкому щодо національної політики, які у грудні були відхилені Кримським обкомом партії як шкідливий і непотрібний пережиток. Боротьба з впливом Міллі-Фірки здійснювалася двома шляхами – її дискредитації та татаризації управлінського апарату. На думку Н. Господаренко, політика татаризації стала головним напрямком вирішення більшовиками національного питання в Криму [11, с. 245-246].

На початку 1920-х рр. у газеті «Красный Крым» піднімається питання щодо визнання татар корінним народом Криму та татаризації. У липні 1921 р. обласне татарське бюро вказувало на необхідність татаризації управління в місцях компактного проживання татар, а також введення кримських татар-комуністів на керівні посади. «Зокрема, було вирішено рекомендувати в колегію Кримземвідділу Кипчакського і Хаттатова, у колегію Кримнаробраза – Чебан-заде й Одабаша, у колегію Кримздраввідділу – Чапчакчи й Озенбешди тощо».

10 лютого 1922 р. ЦВК і РНК Криму схвалили перспективний план проведення татаризації радянського апарату, на що виділялося 4600000 карбованців. Тоді був виданий наказ ЦВК Кримської АСРР «Про татаризацію радянських державних апаратів та про застосування татарської мови в установах республіки» [11, с. 246]. Татарська мова була визнана офіційною, водночас заборонялося вести на ній телефонні розмови.

Вже у 1922 р. було створено 343 школи першого ступеню та 12 – другого з навчанням татарською мовою [4, с. 422].

Суспільна активність татар зростала. У квітні 1922 року була проведена Всекримська татарська безпартійна конференція, на якій були сформульовані наступні вимоги: закріплення за кримськими татарами 30 місць з 59 у КримЦВК; утвердження головою Крим РНК В. Ібрагімова, а заступником голови КримЦВК – Чебан-Заде; закріплення за кримськими татарами ряду Наркоматів, у тому числі Наркомзему, Зовнішторгу, Військкомату, використання татарської мови як державної; відкликання з Криму всіх керівників, присланих з центра; рееміграція кримських татар з Туреччини і Балкан; створення в Криму татарських ескадронів і командних курсів для татар [11, с. 246-247].

Бажання толерувати татар до радянської влади, їх власна суспільна активність призвели до того, що, на думку Н. Котляр, коренізація в Криму після XII з'їзду ЦК РКП(б) ототожнювалася з татаризацією, яка поширювалася на різні сфери, від просвітницької до сфери управління. У 1923 р. 8 обласна партконференція поставила за мету довести частку татар в обласному апараті управління до 49 %, на районному рівні – до 45 % [11, с. 247].

Татаризація (кримськотатарська) гальмувалася як Голодомором 1921-1923 рр., так і тим, що на чолі РНК у 1921-1923 рр. стояв казанський татарин С. Саїд-Галієв, який підтримував «своїх» татар, у зв'язку з чим кримські татари негативно сприймали його діяльність [4, с. 423-424].

Пільговий статус татар у різних сферах іноді призводив до напруження в міжнаціональних відносинах у регіоні. Особливий спротив викликав переклад діловодства на татарську мову у тих районах, де татари складали 50-60 %, тому що поставала необхідність вивчати татарську мову [11, с. 248].

У 1924-1925 рр. була створена система курсів по підготовці татарських кадрів (голів і секретарів сільрад, фінансових працівників, народних суддів, працівників зв'язку, для залізниці тощо). У КримЦВК було 32 татарина (з 75 чол.), у РВК – 42 (з 202).

У 1925 р. комісія ЦК РКП(б) вказала на успіхи татаризації й практичну відсутність роботи серед інших етнічних груп. Однак

місцева партійна організація (Бюро Кримського обкому ВКП(б)) у другій половині 1920-х рр. поставила нові завдання в справі татаризації – довести в національних татарських районах кількість татар-службовців до 90 %, в інших – до 80 %.

Ще у 1921 р., коли почалася соціалізація землі, постало питання про переселення на вільні землі в Криму до 100 тисяч татар-реемігрантів, які проживали на той час в країнах Близького Сходу, на Балканах [11, с. 248]. Під час Установчого з'їзду Рад Криму 11 листопада 1921 р. були внесені доповнення до земельного Кодексу, згідно з яким, крім безземельних та малоземельних селян, право на першочергове отримання земельного наділу отримали татари-емігранти, які були виселені з Криму до 1917 р. Очевидно, радянська влада хотіла виключити можливість зростання землеволодіння у кримських татар, що були учасниками національного руху попередньої доби.

Також піднімалося питання про наділення землею в степовій частині жителів гірської та передгірної зон. Пільг для татар у земельному питанні добивалися керівники КримЦВК Велі Ібраїмов та КримРНК Дерен-Айєрли. У 1925 р. був розроблений перспективний п'ятирічний план переселення та розселення, схвалений ВЦВК і РНК РСФСР 31 березня 1926 р. Він передбачав, що до кінця 1929 р. буде відведено 311792 дес. землі для розміщення 11727 селянських дворів.

Ще з 1924 р. розпочалася підготовка до переселення в Крим єврейських родин, що мало завершитися до весняної сівби 1925 р. Цьому протистояло керівництво Криму на чолі з Велі Ібраїмовим [11, с. 249].

Серед голів сільрад у 1927 році кримські татари склали 45,3 %, у в 1939 р. – 37 %. На думку Н. Котляр, причина зменшення відсотку полягала в згортанні коренізації та збільшенні частки росіян та українців на півострові [11, с. 250].

У 1930 р. була проведена адміністративна реформа, створено 16 замість 10 районів, серед яких були й національні. Серед татарських районів – Балаклавський, Бахчисарайський, Ялтинський, Алуштинський і Судакський, у літературі вказується, що був

виділений також ще один татарський район – Куйбишевський. Існували змішані райони [11, с. 250].

Поряд зі здійсненням політики коренізації й зовнішнього задоволення національних прав кримських татар, проводилася політика радянзації в соціально-економічній та суспільно-політичній сферах. Вже навесні 1921 р. Кримрадгоспу належало 25 % орної землі, близько 45 % садів. Це викликало негативну оцінку з боку кримських татар. Темпи колективізації серед них були достатньо повільними: у 1931 р. частка татар в радгоспах складала 8,4 % (українців 28,5 %), в 1932 – 10,5 % (українців 51,8 %) [20, с. 23].

Незважаючи на політичну направленість, політика коренізації сприяла підтримці окремих елементів національної культури. Велика робота була проведена в сфері організації освіти рідною мовою. У 1927 р. навчалася рідною мовою 90,6 % дітей. Розвиток освіти та культури ускладнювався реформами графіки. До 1929 р. вживалася арабська графіка, у 1928-1938 рр. – латинська (введена практично одночасно (трохи раніше) з введенням латинської абетки в Туреччині), від 1938 – кирилична. Як з'ясував Д. Урсу, розвиток радянської освіти кримськотатарською мовою мав багато проблем, пов'язаних із питаннями соцзабезпечення учнів, з наявністю прошарку вчителів, схильних до національних ідей тощо. Поступово створювалася вертикальна система навчальних закладів, у якій серед викладачів татари становили значну кількість тільки у початковій школі. Серед іншого, це було пов'язано з малочисельністю кримськотатарської інтелігенції в Криму – за підрахунками Д. Урсу, вона становила близько піввідсотку населення. Водночас інтелігенція користувалася високим авторитетом в суспільстві, особливо такі її представники, як Асан Айвазов, Осман Акчокракли, Усеїн Боданінський, Бекір Чобан-Заде, Амет Озенбашли, Абібулла Одабаш [21].

У травні 1928 р. в КАСРР діяли татарські технікуми – педагогічний, фельдшерсько-акушерський, південних культур (сільськогосподарський), училище кустарної промисловості, татарське відділення (факультет) при Кримському педінституті (колишньому Таврійському, на початку 1920-х Кримському

університеті), де 50 % учнів склали кримські татари. Водночас визначена для учнів-татар частка у нетатарських закладах (25%) не була досягнута [21].

У 1926 р. в Криму татари склали 32,7 % загальної кількості учнів, росіяни – 47, німці – 8, українці – 0,49. До кінця 1930-х років в Криму існувало 427 татарських шкіл (третина загальної кількості). Однак зберігалася проблема неписьменності дорослих, у тому числі представників місцевого керівництва.

У 1927 р. у складі республіканського ЦВК кримські татари та росіяни були представлені рівними частинами (по 34,7 %) (євреї – 6, українці – 6,7 %). У 1932 р. у ЦВК татари становили 50,4 %. У 1939 р. представництво татар у керівних органах зменшилася до 15,2 % (росіяни склали 47,6 %). Загалом на березень 1928 р. серед службовців татари склали близько 11 % (росіяни – 59, євреї – 11, українці 6,3 %). У 1932 р. у виконкомах райрад татари склали 40 %.

У 1920 р. на сцені Севастопольського театру виступали 6 труп (1 – татарська). У 1926 р. вийшов у прокат перший художній фільм «Алім» (за сценарієм У. Іпчі), створений на Ялтинській кіностудії (що належала УСРР) за участі кримських татар, який мав величезний успіх. У цей час діяв видатний композитор Асан Рефатов, який написав музику до першої кримськотатарської опери «Чора-Батир» (автор лібрето О. Акчокракли). Розвивалася галузь татарознавства, зокрема, на факультеті татарської мови та літератури Кримського педінституту (до 1941 р.). Значну роль відігравали музеї, зокрема, музей кримськотатарської культури в Бахчисарайському палаці, який оцінювався як визначний пам'ятник кримськотатарського будівельного мистецтва, його філіал – меморіальний музей І. Гаспринського, Східний музей у Ялті, Таврійське товариство історії, археології та етнографії та ін. [21].

Наприкінці 1930-х рр. серед 8 театрів республіки був 1 татарський і 5 російських. У 1937 р. видавалося з 65 видань періодичної літератури 10 газет та 2 журнали кримськотатарською мовою [20, с. 24]. Це був рік, коли спостерігалася остання потужна політика по розвитку татарської культури, провідником якої став

другий секретар обкому партії Сервер Трупчу. Зокрема, за його ініціативи з'явилася постанова про видання творів татарського поета Усеїна Шаміля Тохтар Гази тощо.

Вкрай негативно кримські татари ставилися до атеїстичної діяльності радянської влади, яка призводила до руйнації чи переходу в латентне існування традиційного релігійного життя.

З кінця 1920-х рр., в умовах посилення тоталітаризму, розгортання політичних репресій, переслідувань зазнали й представники кримськотатарського народу. Репресії 1929-1930 рр. переважно були щодо інтелігенції, що брала участь у революційних подіях 1917-1920 рр. У 1928 р. був репресований Велі Ібраїмов. Дослідник Криму М. Ернст був репресований у 1938 р. за звинуваченням у германофільській пропаганді в кримській науці, у тому, що він агент німецької фашистської розвідки. Репресований був і директор Східного музею Якуб Кемаль (раніше член Курултаю), Амет Озенбашли (звинувачений у головуванні партією Міллі-Фірка у 1925-1928 рр.) та ін. У 1930-х роках, у роки великого терору 1937-1938 рр. звинувачення стосувалися проведення «контрреволюційної мілліфірківської пропаганди». Арештовані були викладачі Кримського педінституту, вчителі, працівники газет («Ені-Дунья»), інші представники інтелігенції, партійного апарату. Смертельні вироки були виконані щодо Айвазова, О. Акчокракли, У. Боданінського, С. Трупчу та ін. [21].

У перебігу репресій була своя специфіка, зокрема, поряд зі звинуваченнями у буржуазному націоналізмі, куркульстві тощо з'являються звинувачення проти так званих «арабістів» (противників переведення на латинську абетку), «татарських мілліфірковців».

В той же час значними були втрати й від голодоморів 1920-1930-х рр. [4, с. 423]. Д. П. Урсу вказує на те, що від голоду у 1921-1922 рр. померло 100-110 тис. осіб. Голова ЦВК В. Ібраїмов вказував на те, що татари склали 60 % жертв від голоду в Криму [21].

Кримські татари під час Другої світової війни. На початок війни кримські татари проживали головним чином на території

Кримського півострова. За переписом 1939 р., вони склали близько 19 % населення півострова.

Війна стала потужним чинником розколу політичної ідентичності серед представників різних національностей, у тому числі кримських татар.

Частина кримських татар взяла участь у діях Радянської армії на фронтах Другої світової війни. У «перебудовній» статті «Виховання правдою історії» (за авторством П. Гарчева, О. Герцена, С. Секеринського, 17 трав. 1988 р.) йшлося про те, що п'ятеро кримських татар стали Героями Радянського Союзу, двоє стали повними кавалерами ордена Слави, загинули партизанські лідери А. Омеров, колишній секретар Бахчисарайського райвиконкому, А. Османов, колишній секретар Судакського райкому партії [2, с. 146].

Серед тих, хто брав участь у військових діях проти фашистської Німеччини, був льотчик, двічі Герой Радянського Союзу Аметхан (Амет-Хан) Султан, який народився у м. Алупці, 1920 (загинув при випробуванні двигуна літака у 1971 р.). Під час війни звання Героя він у 1943 р. отримав за те, що особисто збив 11 ворожих літаків, один з них – за допомогою повітряного тарану. Героєм Радянського Союзу був Бдураїм Решидов (1912-1984) (народився у с. Мамашай Севастопольського повіту), який закінчив Одеську льотну школу й збив 18 ворожих літаків. Сейтнафе Сеїтвелієв, що народився у 1919 р. у с. Тав-Кипчак Карасубазарського повіту, брав участь в обороні Одеси в 1941 р. [8].

Частина кримських татар, як вже було згадано, взяла участь у партизанському та підпільному антифашистському русі. На території Криму було створено південне, північне та східне з'єднання. Комісаром південного з'єднання був Мустафа Селімов (секретар Ялтинського районного комітету ВКП(б), підпільник). За його голову була обіцяна нагорода у 10 тис. марок. Сестра Мустафи Фатіма брала участь у партизанському русі. Однак повоєнне життя М. Селімова було пов'язано з Узбекистаном, місцем депортації кримських татар, так само як і інших учасників війни. Комісаром східного

партизанського з'єднання був Рефат Мустафаєв, який, незважаючи на його заслуги, також був депортований до м. Коканду в Узбекистані.

З іншого боку, під час фашистської окупації активізувався національний рух, що мав давнє коріння й отримав додатковий імпульс завдяки політиці коренізації в СРСР у довоєнний період, а також підтримувався політичною еміграцією. Частина представників національного руху пов'язувала національне визволення свого народу з допомогою з боку нацистської Німеччини. Представники кримськотатарської еміграції поширювали ідеї пантуранізму (об'єднання тюркських та угро-фінських націй), однак їх вимоги надати кримським татарам самоврядування були відкинуті з боку окупантів. Водночас у 1942 було сформовано 6 татарських стрілецьких батальйонів під німецьким командуванням. Восени 1944 р. кримськотатарський полк увійшов до складу дивізії «Східнотюркське формування зброї СС», у квітні 1945 у Берліні було створено Кримськотатарський центральний національний комітет [9].

Також суспільству в цілому під окупацією були властиві поширені під час війни прояви колабораціонізму як форми або опозиції радянському ладу, або пристосування до нових характеристик суспільно-політичного буття.

Під час звільнення території Криму від німецько-фашистських військ і зразу після радянське керівництво використовувало щодо ряду так званих антирадянських груп населення півострова репресивну переселенську політику. Перші її ознаки з'явилися ще у квітні 1944 р. (хоча стосовно німців Криму ця політика проводилася ще у 1941 р.). Л. Берія вказував у своїй доповідній записці Сталіну на «небажаність проживання кримських татар по прикордонній смузі Радянського Союзу». Так звані «зрадники-націоналісти» були звинувачені у знищенні 86 тис. мирних жителів, 42 тис. військовополонених, у вигнанні на роботу до Німеччини 85 тис.

11 травня 1944 р. ДКО прийняв постанову № 5859 про виселення кримських татар спочатку до Узбецької РСР (переселено 151604 особи) [20, с. 24]. Депортація кримських татар проводилася 18-20 травня. 21 травня 1944 р. ДКО прийняв постанову № 5937 про

додаткове переселення кримських татар на територію Марійської АРСР та ряд областей РРФСР. Всього до розряду спецпоселенців віднесли 188000 (188600) кримських татар. Створена спеціальна комісія з врахування та взяття на облік майна депортованих. Татари були розміщені також у Горьківській, Костромській, Свердловській областях РРФСР, близько 5 тис. відправлено в розпорядження «Москвугілля». На спецпоселення відправлялися й звільнені з армії кримські татари. Тому кількість депортованих кримських татар була більше 200 тисяч. У дослідницькій літературі щодо кількості депортованих вказується на «цифри Берії» – 183 тис. 155 осіб. За татарськими джерелами, за даними Я. Дашкевича, – 238 500, з яких за перших півтора року померло близько 110 тис. [9]

20 червня 1944 р. РНК СРСР видав розпорядження № 13287, за яким діти спецпоселенців не мали права вивчати шкільні предмети рідною мовою.

Після депортації кримських татар та інших національних груп з Криму відбулася зміна назв багатьох населених пунктів, пов'язаних з ними.

Кримськотатарська репресивна діаспора й процес репатріації на територію України у другій половині ХХ ст. У повоєнний час історія кримських татар була пов'язана з репресивною діаспорою у місцях спецпоселень. У 1944-1948 рр. померло від важких умов існування 44900 чол. Згідно з «Інструкцією для комендантів спецкомендатур МВС по роботі серед виселенців-спецпоселенців» кримські татари вважалися виселенцями і згідно зі Указом Президії ВР СРСР від 26 листопада 1948 р. «а) переведені на спецпоселення довічно, без права повернення їх на попередні місця проживання; б) за самовільний виїзд (втечу) із місць обов'язкового поселення цих виселенців чекала міра покарання ... 20 років каторжних робіт».

Представники кримсько-татарського народу здійснили вагомий внесок у розвиток різних галузей господарства та техніки, однак за межами своєї батьківщини (льотчик-випробувач Аметхан Султан

заступник президента АН сільського господарства Узбекистану М. Селімов).

У Криму відновити регіональний господарський комплекс вдалося лише у 1950-х рр. Під час війни переселялися росіяни та українці, однак мала місце і рееміграція. У записці переселенця можна прочитати наступне: «Хоча би виписали на колгосп по одному татарину, щоб він сам розповів, що де садить і звідки воду брати» [20, с. 25].

Реабілітація кримських татар в СРСР була довгим процесом, ще довшим було їх повернення до Криму. На півострові зазнала значних змін соціо-демографічна ситуація. Це стало наслідком урядової переселенської політики. Зокрема, було здійснено організоване переселення на півострів 101707 сімей (406828 чол.). З них з РСФРР прибуло 162100, з України – 244800 чол.

У 1956 р. кримські татари згідно з Указом Президії ВР від 28 квітня 1956 р. «Про зняття обмежень по спец поселенню з кримських татар...» були зняті з обліку спец поселень. Однак не поверталось конфісковане майно і не можна було повертатися в місця виселення.

Це стало однією з причин розвитку кримсько-татарського національного правозахисного руху у місцях депортації. Слід відзначити, що серед діячів цього руху були в цей період незаконно депортовані учасники Другої світової війни, такі, як Рефат Мустафаєв.

Урядова точка зору на вимоги щодо створення автономії у 1956 р. – Кримська область заселена на основі планового переселення, найбільш доцільним буде створення для кримських татар обласної автономії на території Узбецької РСР, де проживає близько 140 тис. кримських татар. У постанові ЦК КПРС від 24 лист. 1956 р., що визнавала відновлення автономії для низки народів СРСР, йшлося про недоцільність надання автономії кримським татарам. Серед аргументів: Кримська АРСР не була автономією лише татар, татари склали менше 1/5 населення. Другий аргумент – в РСФРР є вже Татарська АРСР. Крим є частиною УРСР і повністю заселений, тому кримські татари можуть оселитися на території ТАРСР.

За першим повоєнним переписом населення 1959 р. в Криму – 1800 кримських татар (0,1 %) [20, с. 26].

Представники кримських татар, що проживали в Україні за межами Криму й були учасниками руху за повернення кримських татар до Криму, проводили активну діяльність. Про це свідчить документація КДБ. Так, житель м. Жданова (Маріуполя) робітник, член КПРС Яків Умеров у 1965 р. звинувачувався у зборі підписів під листом до депутата ВР СРСР М. Шолохова «з питання відновлення в Криму автономної області та повернення туди кримських татар» [1, с. 85].

У вересні 1967 р. Указ «Про громадян татарської національності, що проживали в Криму» та постанова Президії ВР СРСР офіційно визнали безпідставними звинувачення щодо кримських татар, причому в УРСР вони не були надруковані, а інформація поширювалася з Узбекистану. Джерела КДБ (за 1967 р.) свідчать про те, що ці документи були переважно позитивно сприйняті з боку кримських татар, що проживали в УРСР здебільшого в Запорозькій, Херсонській та Одеській областях. Окремі кримські татари висловлювали сподівання, що через кілька років буде вирішене питання «про автономію татарської нації» [1, с. 86-87]. Представляє інтерес те, що голова КДБ УРСР В. Нікітченко повідомляв, що кримські татари розробили план переїзду у Крим, розрахований на 3–5 років.

Важливе значення мала активність кримських татар-прибічників автономії («автономістів»), що проживали в Узбекистані (члени «руху за повернення татар до Криму») та Таджикистані [1, с. 89-90]. Бекір Алієв з Москви прибув з своїми прибічниками до Криму для агітації з метою досягнення прав прописки та працевлаштування кримських татар. Однак вдалося тоді переселитися одиницям – переселення гальмувалося (дістати прописку можна було при наявності постійної роботи). З вересня 1967 р. на травень 1968 р. було прописано в Криму 383 представника кримських татар [1, с. 92].

Уряд намагався взяти під свій контроль національний рух, протиставляючи право переселення на основі оргнабору контрольованих груп кримських татар (почався в 1968 р.) агітації

автономістів [12, с. 90]. Один з керівників автономістського руху в Ферганській області, Муксим Османов, відзначав (1968 р.): «Це не простий оргнабір. Це робиться для того, щоб заспокоїти народ, зірвати масовий виїзд до Криму, закріпити татар у місцях висилки. Влада довела, що в Криму є і житло і робота. За оргнабором треба їхати, а кого не візьмуть – повинні їхати самі».

Водночас органи КДБ вказували на те, що не всі кримські татари хочуть повертатися до Криму, висилали активістів автономістського руху, які хотіли використати річниці депортації з Криму, 100-річчя В. Леніна тощо для боротьби за народні права. Особливо важливими були ювілейні річниці депортації, зокрема, 18 травня 1974 р. (30 років депортації) [1, с. 93; 2, с. 3].

У 1960-х рр. проти масового повернення виступало керівництво УРСР (П. Шелест, зокрема, писав, що «повернення татар до попереднього місця проживання і пов'язана з цим необхідність переселення з Криму великої кількості його населення спричинили б величезну шкоду державним інтересам і були б колосальною несправедливістю щодо сотень тисяч громадян теперішнього Криму» [12, с. 82]) та СРСР, допускаючи повернення окремих осіб без повернення конфіскованого майна.

Кримські татари оселялися в цей час і за межами Криму. Так, з вересня 1967 до лютого 1972 р. в Херсонській області оселилося 1594 людини. Серед них були й представники автономістів. Кримські татари намагалися відновлювати мусульманські релігійні обряди, засуджували змішані шлюби [1, с. 93-94].

Ситуація майже не покращилась навіть після Указу Президії ВР СРСР від 3 листопада 1972 р. «Про зняття обмежень у виборі місць проживання, передбачених в минулому для окремих категорій населення».

У 1972 р. у Сімферополі був проведений судовий процес над учасниками добровольчого 152 татарського батальйону СД. Водночас з'являються історичні дослідження автономістів, які заперечують масовий колабораціонізм татар з нацистами тощо [1, с. 97].

На лютий 1973 р. з вересня 1967 р. в УРСР оселилося 7000 кримських татар, з них найбільше в Кримській (3446 осіб), Херсонській та Запорізькій областях. Серед них органи КДБ вказували на автономістів, особливим авторитетом користувався Олексій Сеїтметов. За даними КДБ, кримські татари змінили тактику переселення, і замість навколишніх областей переселяються прямо до Криму (доповідна записка голови КДБ при РМ УРСР від 21 березня 1974 р.) [1, с. 95; 2, с. 3-5].

У другій половині 1970-х рр. члени автономістського руху підтримують зв'язки з правозахисниками, такими, як академік А. Сахаров, П. Григоренко [1, с. 99, 102].

Постійним завданням офіційних органів продовжували бути боротьба з впливом автономістів та стримування масового переселення кримських татар до Криму.

Зниження показників масового переселення татар спостерігалось внаслідок реалізації постанови Ради Міністрів СРСР від 15 серпня 1978 р. «Про додаткові заходи з укріплення паспортного режиму в Кримській області».

На грудень 1983 р. в УРСР проживало 15792 кримських татар, в тому числі в Кримській області 9203 осіб [1, с. 110]. На початок 1984 р. в УРСР проживало 18466 кримських татар, кількість на півострові збільшилась ненабагато. Прописку в першу чергу отримували учасники війни, нагороджені орденами та медалями, члени КПРС [12, с. 94].

Радянські дисиденти вимагали звільнення з в'язниць та таборів лідерів національного кримськотатарського руху, його вимоги підтримували міжнародні правозахисні організації, Національний центр кримських татар в США [12, с. 95].

Під час перебудови повернення кримських татар стало набувати більш масового характеру (з 1987 р., коли до Кримської області переселилися 2300 (2297) осіб) [2, с. 131]. Значну роль у формуванні ситуації навколо питання повернення кримських татар зіграла діяльність дисидентів, зокрема, Мустафи Джемілева. Представники інтелігенції звернулися до Президії ВР СРСР з проханням відновити права кримських татар. У листопаді 1989 р. ВР СРСР прийняла

постанову «Про підсумки роботи Комісії ВР СРСР по проблемах кримськотатарського народу». 14 листопада 1989 р. була прийнята ВР СРСР від «О признании незаконными и преступными репрессивных актов против народов, подвергшихся насильственному переселению, и обеспечении их прав» [2, с. 163].

За даними перепису населення 1989 р., в УРСР проживало 46800 кримських татар, у тому числі в Криму – 82 % від їх загальної кількості, в Херсонській області – 12,2 %. Влітку 1989 р. в Ферганській долині сталися міжнаціональні заворушення, що прискорило еміграцію кримських татар до Криму [12, с. 100].

На листопад 1990 р. в Криму проживало вже більше 97 тис. кримських татар [3, с. 6].

Документи, які пов'язані з діяльністю місцевої кримської влади, дозволяють ознайомитися з тими проблемами та успіхами, які супроводжували процес репатріації.

Достатньо гострою була проблема забезпечення переселенців, довгий час стихійних, земельними ділянками для ведення господарства та забудови. Спостерігалися випадки самозахоплення та самовільного будівництва, що призводило до соціальних конфліктів. Водночас обласна рада відзначала, що «повернення кримських татар на постійне місце проживання в область є важливою суспільно-політичною задачею, актом відновлення загальнолюдських принципів гуманізму та справедливості» (рішення Кримської обласної ради народних депутатів, 11.09.90 р. [3, с. 6-9]). Понад 70 % кримських татар до репатріації були міськими жителями, що необхідно було враховувати. Витрати на соціальну адаптацію йшли як з союзного, так і з українського бюджетів. З 1992 р. головні кошти вкладала вже незалежна Україна.

Ще одним важливим документом стосовно питання повернення кримських татар стала постанова ВР СРСР від 7 березня 1991 р. На липень 1991 р. в Криму проживало вже 135 тис. кримських татар. Вони отримували земельні ділянки, для забезпечення зайнятості було створено 4 будівельні організації, 2 радгоспи, малі підприємства тощо [3, с. 13].

У квітні 1991 р. була прийнята постанова Ради міністрів Криму, яка передбачала допомогу в оплаті тимчасового помешкання для кримських татар – ветеранів Другої світової війни, а також для інвалідів, ветеранів праці [3, с. 114].

Слід відзначити, що у 1989 р. рідною була визнана кримськотатарська мова з боку 92,6 % кримських татар (які зберегли її в діаспорі). Тому дуже важливим було проведення відповідної культурної роботи. Потреби освіти рідною мовою мала забезпечити спеціальна лабораторія, створена у 1990 р. за рахунок державних коштів, яка мала готувати шкільні підручники і посібники.

Вже на липень 1991 р. діяв кримськотатарський музично-драматичний театр. 24 вересня 1990 р. у Сімферополі була відкрита Республіканська кримськотатарська бібліотека ім. І. Гаспринського, за сприяння Координаційного центру з відродження кримськотатарської культури.

З ініціативи секретаря Кримського обкому КПУ А. Гиренка (1988 р.) [2, с. 144] почав видаватись щотижневий додаток кримськотатарською мовою «Достлук» («Дружба») до газети «Крымская правда» (з 1989 р., з 1991 р. вона стає самостійним виданням під назвою «Къырым»). З 1990 р. стали виходити газети «Авдет» («Повернення») («Янъы дюнъя» («Новий світ»)), «Голос Криму» (російськомовний додаток до «Голосу України»), «Арекет» («Рух»).

Ще з 1989 р. проводилися телепередачі та радіопередачі на національній мові, створена Головна редакція мовлення кримськотатарською мовою. Організовано вивчення кримськотатарської мови. Необхідні спеціалісти проходили підготовку на філфаці Симферопольського університету.

Було засновано професійний національний театр в Криму (актори С. Осман, А. Діттанов, М. Османов, І. Бакшиш). З 1990 р. починає розвиватися музейна справа.

Активізувалося суспільно-політичне життя кримських татар. Організація кримськотатарського національного руху (ОКНР) (створена у 1989 в Узбекистані на V Всесоюзній нараді представників

ініціативних груп, очолив відомий діяч М. Джемільєв [12, с. 99]), зіграла важливу роль у проведенні в Сімферополі 26-30 червня 1991 р. Курултаю, що створив представницький орган – Меджліс. Курултай висловився проти визнання відновленої за референдумом 20 січня 1991 р. КримАРСР, тому що це не була національна державність. Рішення Курултаю зустріли неоднозначне ставлення, були негативно сприйняті обласною владою, яка визнала рішення курултаю незаконними, такими, що суперечать Конституціям СРСР, УРСР та ін. Особливо це стосувалося таких рішень курултаю, як положення про Меджліс, декларація про національний суверенитет кримськотатарського народу, резолюції щодо національного гімну, прапору тощо [10, с. 585; 3, с. 13-14].

Було створено також у 1987 р. Національний рух кримських татар, який виступав за масову репатріацію кримських татар та, за його програмою, відтворення кримської національної державності.

Кримські татари в незалежній Україні. У період незалежності України продовжувався процес репатріації кримських татар до Криму. Історія депортації вимагала наукового вивчення, суспільної оцінки. Ці питання обговорюються на наукових форумах, зокрема, на міжнародній науковій конференції «Кримські татари: історія та сучасність» до 50-річчя депортації (Київ, травень 1994 р.).

9 грудня 1993 р. було прийнято постанову ВР Криму щодо відновлення «офіційної назви національності «кримські татари» [3, с. 29-30; 13, с. 6].

Розвиток культури набув сталих форм, діяв Кримськотатарський фонд культури.

Багато було зроблено для розвитку освіти, формування національної інтелігенції, створено Управління освіти кримськотатарською мовою при Міністерстві освіти АР Крим. За ухвалою ВР АР Крим з 1997 здійснювався поступовий перехід на латинську графіку у турецькому варіанті.

Кримськотатарська мова, а також українська та російська були на початку ХХІ ст. мовою викладання у Таврійському національному

університеті ім. В. І. Вернадського, Кримському державному індустріально-педагогічному інституті [13, с. 8].

Розвивається преса кримськотатарською мовою, виходять як газети, так і журнали різних напрямків – «Ватан» («Батьківщина»), «Салгир» та ін. [13, с. 8].

У 1991-2001 рр. різними вітчизняними й зарубіжними кіностудіями були зняті документальні фільми про історію та культуру кримських татар [13, с. 9].

У 1990-і рр. до Криму повернулися переважна кількість письменників-кримських татар, що сприяло становленню вже на півострові сучасної кримськотатарської літератури.

Розвивається театральна культура, Кримськотатарський музично-драматичний театр у 2002 р. отримав звання «академічний». Була перенесена до Криму з Узбекистану діяльність танцювального колективу «Хайтарма» (існував з 1956 р.). Створювалися різні творчі та музичні колективи. У вересні 1995 р. у м. Ялта відбулося Свято мистецтв кримських татар. Представники мистецтва об'єднані в Асоціацію кримськотатарських композиторів та Асоціацію кримськотатарських художників.

Дальшого розвитку зазнала музейна справа. У 1991 р. у Кримському краєзнавчому музеї було організовано відділ, присвячений побуту та культурі різних етносів Кримського півострова. На його основі виник етнографічний музей народів Криму.

Розвивається духовне життя кримських татар. 18 листопада 1995 р. відбувся перший Курултай мусульман Криму, в якому взяло участь 233 делегати від релігійних громад. На ньому була затверджена нова редакція Статуту духовного управління мусульман Криму, обраний новий муфтії мусульман Криму Нурі Мустафа.

На початку ХХІ ст. частина мусульманських громад підпорядковувалась Духовному управлінню мусульман Криму, частина – муфтіатові мусульман України. Важливе значення мала постанова ВР Криму «Об установлении праздничных дней для

громадян Республіки Крим, ісповедуючих іслам, 26 марта 1993 г.» («Курбан-Байрам» та «Ураза-Байрам») [3, с. 24-25].

У цей час продовжували свою діяльність суспільно-політичні організації, створені раніше, іноді їх діяльність, зокрема ОКНР, набувала доволі радикального характеру (Сімферополь, 1992 р.), також НРКТ.

На початку ХХІ ст. посилювався вплив правих, зокрема, партії «Адалет» («Справедливість»), яка створює парамілітарні загони аскерів та партії «Къырым ислям фиркаси» («Ісламська партія Криму») з фундаменталістським крилом).

Меджліс не був офіційно зареєстрований. Водночас він мав своїх представників при Президентові України з 1999 р., було створено мережу регіональних меджлісів. Ще у 1993 р. Меджліс кримськотатарського народу виступив за надання кримським татарам міжнародно-правового статусу «корінного народу» та поширення на нього дії резолюції МОП (Міжнародної організації праці) № 169 1989 р. «Про корінні народи і народи, які ведуть племінний спосіб життя у незалежних країнах» [22, с. 118].

Висновки. Формування кримсько-татарського народу пов'язано з територією сучасної України. Початок формуванню було покладено монгольською навалою ХІІІ ст. У подальшому кримські татари мали свою державність – Кримське ханство, що з ХV ст. знаходилося у підпорядкуванні Османської імперії. Специфіка суспільно-політичного розвитку Кримського ханату та підкорених йому ногайських орд впливала на відносини з українцями. Багато залежало від конкретної геополітичної ситуації окремих історичних періодів. Черговий етап в історії кримських татар починається після приєднання території Кримського ханства (ханату) до Російської імперії. Впливали на становище кримських татар чергові російсько-турецькі війни. Одним із наслідків була періодична масова еміграція татар з Криму. Наприкінці ХІХ – на початку ХХ ст. формується модерний кримськотатарський національний рух. У ХХ ст. були спроби встановлення кримськотатарської державності. У 1920-1930-х рр. в КАСРР здійснювався свій варіант коренізації. Під час Другої

світової війни кримські татари були політично диференційовані, як і інші громади. Кримські татари були депортовані у 1944 р. з Криму, довгий час повернення не дозволялося. У незалежній Україні продовжилась репатріація кримських татар, що сприяло різкому збільшенню їх кількості в Україні. Кримські татари відновлюють та зберігають свої культурні та релігійні особливості.

Контрольні питання:

1. Визначте специфіку просвітницької діяльності І. Гаспринського.
2. Висвітліть історію кримських татар у період Української національно-демократичної революції 1917-1920 рр.
3. Вкажіть на головні особливості історії кримських татар в Кримській АСРР у 1920-1930-х рр.
4. Визначте особливості історії кримських татар під час Другої світової війни.
5. Визначте головні етапи в історії кримських татар в Україні, дайте їм коротку характеристику.

Тести:

1. Який етнос свою етнічну батьківщину поєднує з сучасною територією України?:
а) греки; б) гагаузи; в) кримські татари.
2. Кількість якої етнічної групи в населенні України збільшилась у 5,3 разів на 2001 р., у порівнянні з 1989?:
а) євреї; б) болгары; в) кримські татари; г) німці.
3. У якому році була створена Організація кримськотатарського національного руху?: 1) 1985 р.; 2) 1989 р.; 3) 1990 р.; 4) 1991 р.
4. Хто був репресований за звинуваченням у головуванні партією Міллі-Фірка у 1925-1928 рр.?: 1) А. Озенбашли; 2) В. Ібраїмов; 3) А. Кримський; 4) І. Гаспринський.
5. Вкажіть прізвище видатного кримськотатарського композитора 1920-х рр.: 1) У. Іпчі; 2) О. Акчокракли; 3) С. Трупчу; 4) А. Рефатов.

Джерела та література:

Джерела

1. Документи радянських спецслужб з історії кримськотатарського національного руху 1940-х – 1980-х рр. / Бажан О., Лошицький О. // З архівів ВУЧК-ГПУ-НКВД-КГБ. 2004. № 1-2 (22-23). С. 80-111.
2. Кримські татари: шлях до повернення: Кримськотатарський національний рух (друга половина 1940-х – початок 1990-х років) очима радянських спецслужб: зб. док. та матеріалів / ред. кол.: В. А. Смолій (голова) та ін. Ч. 1. Київ: Інститут історії України, 2004. 396 с. <http://history.org.ua/LiberUA/966-02-3287-X/966-02-3287-X.pdf>
3. Депортовані кримські татари, болгары, вірмени, греки, німці: збірник документів Автономної Республіки Крим (1989 -1999). Київ: Абрис, 1999. 416 с. URL : <http://history.org.ua/LiberUA/966-531-082-8/966-531-082-8.pdf>.
4. **Література:**
5. Бикова Т. Кампанія «татаризації» в Криму (1921-1928 рр.) // Крим від античності до сьогодення: історичні студії / редкол.: В.Смолій (відп. ред.) та ін. Київ; Ін-т історії України, 2014. С. 421-431.
6. Бикова Т. Б. Кримські татари в імперській Росії: витіснення з Батьківщини // Український історичний журнал. 2017. № 4. С. 47-67. URL: http://resource.history.org.ua/publ/UIJ_2017_4_6
7. Ганкевич В. Ю. Видатний кримсько-татарський просвітител ь // Відродження. 1993. № 8. С. 43-52.
8. Ганкевич В. Ю. Джадидистська реформа просвіти кримських татар (межа ХІХ – ХХ ст.). 07.00.02. Всесвітня історія: автореф. дис... докт. іст. наук. Київ, 2000. 35 с.
9. Герои Советского Союза: Краткий биографический словарь в двух томах. Москва: Воениздат, 1987-1988. Т. 1: Абаев - Любичев. Москва, 1987. 911 с.; Т. 2: Любов - Ящук. Москва, 1988. 863 с.
10. Дашкевич Я. Р. Кримські татари // Енциклопедія історії України: Т. 5: Кон – Кю / НАН України. Інститут історії України. Київ, 2008. 568 с. URL: http://www.history.org.ua/?termin=Krimski_Tatari
11. Котигоренко В. О. Етнічні протиріччя і конфлікти в сучасній Україні: політологічний аспект. Київ: Світогляд, 2004. 772 с.
12. Котляр Н. Політика коренізації в Криму в 20-30-ті рр. ХХ ст. // Проблеми історії України: факти, судження, пошуки: Міжвід. зб. наук. пр. 2003. Вип. 9. С. 243-251. URL: <http://dspace.nbuv.gov.ua/handle/123456789/50676>
13. Кульчицький С. Боротьба кримських татар за повернення на Батьківщину (1956-1989 рр.) // Український історичний журнал. 2018. № 2. С. 75-109.

14. Латишева О. В. Відродження освіти та культури кримських татар на етапі становлення незалежності України (1991-2001 рр.): автореф. дис. ... канд. іст. наук: 07.00.01; Харк. нац. ун-т ім. В. Н. Каразіна. Харків, 2004. 18 с.
15. Новікова Л. Історія держави чи історія народу : до питання щодо концепцій історії Криму у працях дослідників ХІХ ст. // Крим від античності до сьогодення: історичні студії / редкол. : В.Смолій (відп. ред.) та ін. Київ; Ін-т історії України, 2014. С. 366–375.
16. Новікова Л. Про особливості українсько-турецьких та українсько-татарських відносин в останній третині ХVІІ - на початку ХVІІІ ст. // Чорноморська минувшина. Записки Відділу історії козацтва на півдні України науково-дослідного Інституту козацтва Інституту історії Національної Академії Наук України. Одеса, 2019. Вип. 14. С. 29-47.
17. Полухіна О. М. Населення Криму в 1783-1917 рр. // Український історичний журнал. 1988. № 9. С. 27-35.
18. Скальковский А. Общественное образование Новороссийского и Бессарабского края в 1840 годах // Журнал министерства народного просвещения. 1847. Ч. 54. С. 27-60 (Отд. 5).
19. Урсу Д., Вінцковський Т. Кримські татари – випускники Новоросійського (Одеського) університету та їх доля // Краєзнавство. 2011. № 4. С. 17-25.
20. Худайбердієва Оксана. Етапи проникнення ісламу в Буджак // Етнічна історія народів Європи. 2014. Вип. 44. С. 37-42.
21. Яремчук В. Д., Безверхий В. Б. Татари в Україні (історико-політологічний аспект) // Український історичний журнал. 1994. № 5. 18-28.
22. Урсу Д. П. Очерки истории культуры крымскотатарского народа (1921-1941). [Симферополь]: Крымучпедгиз, 1999. 143 с. Глава 1.
23. Кримські татари: «національна меншина» або «корінний народ»: політичні та юридичні аспекти питання: матеріали круглого столу 5 лютого 1999 р. Київ, 1999. 120 с.

Тема 10. Проблеми історії національних меншин України в літературі ХІХ – першої половини ХХ ст.

Художня література є важливим джерелом для вивчення своєї доби, у ній відображені не лише притаманні суспільству властивості, але й сприйняття їх з боку історичного суб'єкту – людини, людських спільнот. Це повною мірою відноситься й до тієї літератури, авторами якої були представники етнічних (національних) меншин в Україні. Для досягнення мети курсу особливу важливість становлять ті твори, у центрі уваги яких життя тієї чи іншої національної меншини, або національна історія, що виявляє причини міграції етнічних груп з так званої історичної вітчизни тощо. До уваги пропонується ознайомлення з життям та творчістю кількох письменників: Шолом-Алейхема, В-З. Жаботинського, М. Лєскова, В. Друмева. Кожний з них так чи інакше був пов'язаний з історією України, а їх твори відображають специфіку інтеграції або ізоляції окремих національних та конфесійних груп в умовах іншокультурного (мовного, релігійного) суспільства.

Шолом-Алейхем

Спершу слід звернутися до творчості видатного єврейського письменника Шолом-Алейхема (1859-1916). Справжнє ім'я його - Рабинович Шолом Нохумович. Він писав на жаргоні, як називали ідиш, а також на івриті та російською. Шолом-Алейхем народився в м. Переяславі Полтавської губернії у сім'ї спершу заможного, згодом збіднілого власника заїжджого двору у Переяславі Менахема-Нохума Рабиновича. У його будинку бували відомі люди свого часу, зокрема, Арнольд з Подворків, під впливом якого Нохум згодом віддав свого сина на навчання у Переяславське повітове училище. З 13 років Шолома виховувала мачуха, яка дуже жорстко ставилася до нього. Як згадував пізніше в автобіографічному творі сам Шолом-Алейхем, першим його «твором» став список прокльонів з боку мачухи, який він поставив в алфавітному порядку [15, с. 41]. З одного боку, у сім'ї дотримувалися єврейських традицій, ідишкайту [10], з іншого, певний вплив мали ідеї Гаскалі, які передбачали вихід з традиційного

суспільства в оточуючий світ. Свої дитячі враження, отримані у містечку Вороньково на Київщині, Шолом-Алейхем відобразив згодом у своїх творах. Освіту отримав майбутній письменник традиційну, у хедері, а потім у російськомовному Переяславському повітовому училищі, після чого працював домашнім учителем російської мови. Його творча біографія почалася з оповідання «Еврейский Робинзон Крузо».

Важливі зміни у житті принесла праця у 1877-79 рр. домашнім учителем у сім'ї багатого орендатора Е. Лоєва в містечку Софіївка Київської губернії. Після розриву з волі орендатора з його ученицею Ольгою Лоєвою, у яку він був закоханий, він працює далі у Лубнах казеним рабином, друкується на івриті та російській мові у єврейській періодиці. Перші художні твори, підписані Шолом-Алейхем – «Мир вам», на жаргоні або ідиш з'явилися у 1883 (Санкт-Петербург) у щотижневику А. Цедербаума «Юдішес фолксблатт». У цьому ж році Шолом-Алейхем зрештою одружився з Ольгою Лоєвою проти волі її батька.

У 1887-1890 рр. Шолом-Алейхем живе в Києві, вдаючись до ризикованих операцій на біржі після того, як отримав спадок від свого тестя. Невдалий досвід письменник згодом відобразив у своїх творах. Йому прийшлося ховатися від кредиторів, при цьому він побував в Одесі, Чернівцях, Парижі, Відні.

У 1888 він засновує щорічник «Ді ідіше фолксбібліотек» («Єврейська народна бібліотека»), де друкує власні твори – першими в серії стали романи «Стемпеню» (1888) та «Йоселе-Соловей» (1889), – а також твори Менделе Мойхер-Сфоріма, І.-Л. Переца, І. Линецького та ін. Шолом-Алейхем матеріально підтримує талановитих єврейських письменників та авторів. Але банкрутство не дозволило йому продовжувати цю справу. Цікаво, що його п'єса «Якнегов» про київський діловий світ була заборонена цензурою, бо багато хто впізнав себе.

У цей час письменник постійно декларує свою повагу до народної мови – ідишу (жаргону), яка далеко не всіма представниками єврейської інтелігенції розглядалася в якості

національної літературної мови. У 1899 р. Шолом-Алейхем писав: «Щоб бути народним письменником, треба бути талановитим письменником, патріотом і другом людей, треба любити народ ... , треба бути відданим народові» [12, с. 123]. Розумів Шолом-Алейхем і своє завдання саме як національного письменника. У передмові до роману «Степеню» він зазначав: «Я зрозумів, чим має відрізнитися єврейський роман: адже все єврейське життя, особливо умови, в яких виникають любовні стосунки, зовсім не ті, що в інших народів. До того ж єврейському народові властиві свої особливі риси, свої звичаї, манери, свій життєвий уклад. Всі ці своєрідні національні особливості мають бути відтворені в романі, якщо він претендує на життєву правду» (Шолом-Алейхем. Степеню // Шолом-Алейхем. Собрание сочинений в шести томах. Москва, 1988. Т. 1. С. 45) (тут і далі переклад українською Л. Новікової).

У 1891-1892 рр. Шолом-Алейхем жив у важливому економічному та культурному центрі з помітним прошарком єврейського населення – Одесі. Тут він працював в «Одесском листке», видавав журнал «Кол мевасер». З 1893 і до погрому в жовтні 1905 р. Шолом-Алейхем проживав у Києві, де займався творчістю.

Важливою подією в цей час стала публікація у 1894 р. в альманасі «Друг дому» (т. 4, Варшава) першої повісті з циклу «Тев'є-молочник», згодом публікація продовжена була в Кракові (1894-1914). Письменник у цьому творі зображує єврея-трудівника та його сім'ю, руйнуючи тим самим негативні суспільні стереотипи, які пов'язували євреїв тільки з явищем соціальної експлуатації.

Також у цей період Шолом-Алейхем виявляє інтерес до палестинофільства та сіонізму, які стали відповіддю на модерні виклики національного характеру та на антиєврейські погроми.

Приділяючи увагу життю містечок, Шолом-Алейхем видає цикл «Весь Бердичів», «У маленькому світі маленьких людей» та ін.

Письменник був вражений Кишинівським погромом 1903 р., на підтримку жертв якого видає збірку «Допомога», запросивши відомих письменників Л. Толстого (у листі до Л. Толстого Шолом-Алейхем наголосив на своїй ролі як народного письменника: «Я

єврейський народний побутописець, що пише єврейським розмовним наріччям, який іменується жаргоном...» [12, с. 124]), А. Чехова, В. Короленка та Максима Горького. Л. Толстой у своїй відповіді вказував, що погром повністю інспірований царським урядом, а народ у цьому не винен [15, с. 40-41].

Революція 1905 р. знайшла відображення у його творах. Погром 1905 р. змусив його переїхати до Львову в Австро-Угорщині (до 1907 р.). У львівському «Літературно-науковому вістнику» в 1906 р. друкувалися, на думку М. Гона, перші переклади творів письменника українською мовою – «Дядько Піні та тітка Рейся» (переклад Г. Кернеренка), «Німець» (переклад Л. Буди).

У цей час письменник багато подорожує Європою, влаштовує творчі вечори. У жовтні 1906 р. він приїхав до Нью-Йорка. Місцева єврейська громада зустріла його дуже добре, письменник друкує перші розділи повісті «Хлопчик Мотл». У 1908 р. Шолом-Алейхем відправився у творчу поїздку до Російської імперії. У цей час він важко захворів на туберкульоз.

Одним із визначних творів цього періоду став роман «Блукаючі зірки» (1909-1911), яким завершувалася трилогія про тяжку долю єврейських талантів. Роман не раз друкувався багатьма мовами світу, ставилися вистави, знімалися кінофільми. Реакцією на справу М. Бейліса став роман «Кривавий жарт» (1912), більш відомий у сценічному варіанті як «Важко бути євреєм».

З 1908 до 25-річчя творчості Шолом-Алейхема у Варшаві почало виходити «Юбілеум-ойсгабе» («Ювілейне видання», т. 1-14, 1908-1914), куди ввійшли майже всі твори письменника, опубліковані до 1914 р., а у 1909 видавництво «Современные проблемы» (Санкт-Петербург) випустило зібрання творів Шолом-Алейхема російською мовою.

Творчості Шолом-Алейхема властиво певне переплетення єврейсько-українських реалій. Важливість Києва для письменника відображена у низці джерел. Так, у листі з Італії від 4 лютого 1909 р. письменник пише: «Як жалюгідно виглядає Київ після блискучого Парижа й після чистенького Берліна! І все-таки коли б мені

запропонували вибрати одне з цих трьох міст, я зупинився б тільки на Києві, хоча він не такий духмяний і не так облаштований. І чим частіше я чую, що мені прийдеться лишатися тут не один сезон і не один рік, тим сильніше мене тягне туди, додому». У листах до С. Дубнова від 1888 р. і М. Бейліса за 1913 р. Київ названий святим містом – М. Гон вважає, що це виразний перегук із шевченковими словами: «Святий Київ наш великий» [12].

У грудні 1914 р. письменник переїхав до Нью-Йорка, де працював над автобіографічним романом «З ярмарку» тощо. У 1916 р. письменника не стало. Але залишилися твори, в яких відображено життя українських євреїв, переважно «маленьких людей». Цікаво, що твори Шолом-Алейхема для читача ставлять завдання певного культурного дешифрування, бо письменник придумав свої назви для існуючих міст та сіл: Київ – Єгупець, Боярка – Бойберик, Одеса – Чорноморськ та ін.

Меморіалізація пам'яті Шолом-Алейхема в Україні включає в себе, зокрема, Київ, де у 1999 р. було відкрито музей-квартиру письменника, а ще раніше, у 1997 р. – пам'ятник.

Значення своєї творчості визначив сам письменник у своєму заповіті: «Де б я не помер, нехай мене поховують не серед аристократів, багатіїв та знаті. Нехай мене поховують там, де поховані прості євреї робітники, справжній народ...» [15, с. 41].

Роман «Тев'є-молочник»

Роман присвячений історії однієї простої єврейської сім'ї, з різними соціальними зв'язками, які її оточували, з різною долею дітей. Цей твір почав виходити частинами з 1894 р., і відображав становище простої єврейської сім'ї в умовах Російської імперії. Форма роману – це листи, у яких послідовно розгортається перед читачем низка подій та біографії членів родини. Головний герой, Тев'є-молочник, спершу не мав корови і був на більш низькій позиції на соціальній драбині. Випадок допоміг йому вибратися з бідності. Цей випадок пов'язаний з допомогою місцевим багатіям, які опинилися в скрутному становищі, і в нагороду Тев'є отримав у

подарунок корову. У Тев'є була дружина Голда та п'ять дочок. Як говорив сам Тев'є, «...гроші-то у Бродського, а у мене – дочки».

У творі відображений багатий внутрішній світ простої людини, яка в той же час має уявлення про традиційну єврейську освіту. Одним з важливих засобів боротьби з несприятливими обставинами є гумор Тев'є, допомагають йому й численні говірки, якими пересипана його мова, при цьому деякі очевидно українського походження: «Взимку снігу не пожалієте», «Не було у Микити грошів і не буде». Багато говірок власне єврейських, наприклад, «І швидкому коневі кнут потрібний, і мудрій людині необхідна порада», «давайте поговоримо про більш веселі речі. Що чути щодо холери в Одесі?».

Значну роль для євреїв відігравала релігія, автор говорить про це або у властивій напівгумористичній манері, або представляє трагедією залишення власної віри. Так, в одному фрагменті він пише «Однак про те, що ти єврей, забувати не можна: сонце на заході...Молитва хоч не коза, нікуди не втече, а помолитись все ж таки час...». Однак справжньою трагедією для сім'ї, її руйнацією, зображується перехід однієї з дочок (Хави) у православ'я і шлюб з православним. До речі, відомий єврейський історик Шимон Дубнов не розмовляв зі своєю дочкою, яка одружилася з православним. Згодом подібні ремінісценції побачимо у творі іншого автора – В. Жаботинського.

Показує Шолом-Алейхем добре знайомі з особистого досвіду картини бідняцького життя, що породжували міфи про швидке збагачування при торгівлі акціями. Жертвою цих сподівань став і Тев'є, позичивши гроші Менахему-Мендлу.

Відображена на сторінках роману і тема антиєврейських погромів, і справа М. Бейліса (за висловом Тев'є, «нам краще, ніж Менделю Бейлісу!»), і виселення євреїв із сільської місцевості у місто, перетворення містечок на села.

У долях дочок розкриваються зовнішні та внутрішні проблеми єврейської громади в Україні. Вище вже згадувалося про Хаву.

Трагічною була доля Шпринци, яка закохалася у багатого юнака Арончика, але він її залишив, як нерівню. Внаслідок цього Шпринца вкоротила собі життя.

Цейтл вийшла за ремісника портного Мотла Камзола, залишилася вдовою з дітьми на руках.

Годл одружилася з Феферлом-Перчиком, за яким вона поїхала у місце, де він відбував засудження. На питання батька про його провину вона відповіла, що «вся його турбота – про благо інших, про загальне благо, і, головне – про робітників, про трудящий народ!».

Бейлка одружилася з підрядником Педоцуром, але він втратив багатство й вони змушені були мігрувати до Америки. Зараз, пише Тев'є дочка, трохи полегшало, «вони в'яжуть панчохи на машинці і «роблять життя» – так це у них в Америці називається. А по нашому це значить – перебиваються з хліба на квас» [6; 7].

Отже, в творі «Тев'є-молочник» автор відображає різні долі членів однієї сім'ї, на прикладі якої виявляє багато специфічних аспектів соціального життя євреїв в умовах Російської імперії.

Володимир-Зєєв Жаботинський

Важлива роль в ознайомленні з особливостями становища єврейської громади в Україні на початку ХХ ст. належить окремим творам В.-З. Жаботинського (1880-1940) (псевдонім Альталена).

В.-З. Жаботинський народився в Одесі. Це місто мало особливе значення для формування його особистості й зберігало його впродовж всього життя письменника та політичного діяча. Найвідоміший його твір про Одесу – роман «П'ятеро» – з'явився друком російською мовою у 1936 р. Однак і в інших творах виявляється його любов до міста. Так, у роботі «Моя столиця» В. Жаботинський писав: «Я не впевнений, чи належить людині мого прапора зізнаватися у патріотичній пристрасті до місця, що лежить не під покровом цього прапора, – але нічого не зробиш». Справжній панегірик Одесі вміщений в романі «П'ятеро», «Одесу, як Вавилонську башту, з першого каменю будували всі племена, і кожне вклало в неї шматочок своєї гордості» [10]. Згадки про Одесу можна

знайти у самих неочікуваних місцях у його творчості. Так, у передмові до збірки «Causeries. Правда об острові Тристан-да-Рунья» можна зустріти наступний пасаж: «Прежде, когда не было в России дешевых желтых книжек «Универсальной библиотеки», я старался при всех скитаниях пользоваться по возможности магистралью Одесса-Петербург...Почему такая привязанность? От любви к просвещению. В курьерском поезде Одесса-Петербург есть вагон-ресторан и в нем библиотечный шкаф, и в этом шкафу все такие книги, каких мы, люди занятые, в обычное время не читаем. Толстого взрослые не читают, а он там есть. Чехов тоже есть. Александр Дюма-пер тоже; Эжен Сю тоже; кроме того, Немирович-Данченко, Скальковский [мається на увазі Константин – Л. В.] и г-жа Марлит» [2 (Вместо предисловия)].

В одній зі своїх статей В. Жаботинський згадував про особливості умов формування свого покоління в Одесі, покоління другої половини 1890-х рр.: «У нас у прогімназії я рахувався дискантом та співав у хорі всі молебни, у тому числі і на Пасху. До цих пір ще пам'ятаю, як нас вчили співати по-грецькі...І це нікого не хвилювало ... Євреї приносили до класу на Пурім повні ранці своєї гаменаухи, на свою Пасху – мацу – і пригощали руських; натомість один співученик завжди зберігав для мене шматок кулича і приносив після канікул до класу (тепер він жандармський ротмістр). І довго ще після того я любив, коли траплялося бути навесні в Одесі, поштовхатися у пасхальну ніч на Соборній площі. Так приємно було відчувати, що у багатьох тисяч людей легко й світло на душі, що вони йдуть додому здійснювати хороші, гарні, наївні, чисті, глибокі обряди; забувалося, що це не мої обряди, взагалі не йшла в голову думка про моє та твоє». «Коли у сусіда горе, треба з ним посумувати, коли радість – порадіти. Усе наше покоління було так налаштоване, у крайньому разі те, яке зросло та виховалось у нашому місті. Одеса дуже своєрідне місто; один з головних елементів її своєрідності – відсутність того, що називають «устоями»». Це становище змінилося після чергового погрому, що відбувся в Кишиневі в 1903 р. В. Жаботинський згадує київського вченого Сикорського, який,

виконуючи певне замовлення, зробив хімічний аналіз маці й ніби знайшов там «кров православних малюків». З цього часу православні почали боятися Песаху, а євреї/іудеї – Пасхи (Жаботинский В. Вскользь. II // Одесские новости. 1912. 28 марта) [14]. Колишня гармонія багатокультурних взаємин була втрачена, щоб згодом, за переконанням автора, повернутися у новій формі. Тобто 1903 р., рік Кишинівського антиєврейського погрому, виявився переламним у долі єврейського населення, в історії стосунків між євреями та неєвреями, почався процес болісної диференціації, який, на думку В. Жаботинського, мав завершитися постановням окремих народів, які будуть знову у майбутньому поважати один одного, але вже у нових історичних формах [14].

У 1898-1901 р. письменник працює як закордонний кореспондент газет «Одесский листок» та «Одесские новости».

У 1903 р. В. Жаботинський переїхав до Санкт-Петербурга, редагував єврейські журнали «Еврейская жизнь», «Рассвет». Під час революції 1905-1905 рр. він взяв участь у створенні «Ліги оборони прав єврейського народу в Росії», у 1906 р. – у виробленні Гельсінгфорської програми [8].

Частина публіцистики В. Жаботинського присвячена українському національному рухові, він був за визнання окремішності українського народу, працював з українськими виданнями.

Коли йому було 17 років, він здійснив переклад російською «Ворона» Едгара По. На початку ХХ ст. його дві п'єси вже ставилися міським театром, а поема «Бедная Шарлотта» (Корде) була добре сприйнята критикою. Це був початок літературної діяльності В. Жаботинського, а говорив і писав він на 7 мовах, надаючи перевагу італійській з сентиментальних почуттів, івриту – з ідеологічних міркувань, російській – як своїй культурній традиції [10].

Гострою проблемою була для В. Жаботинського проблема асиміляції єврейського населення, що, на його думку, позбавляло єврейський народ інтелігенції в нових умовах існування націй.

Він звертається до питання як культурної, так і соціальної асиміляції, без розуміння його позиції важко глибоко зрозуміти роман «Пятеро».

Найкращим прикладом його поглядів на це питання є виступ у Товаристві поширення просвіти між євреями [4]. У своїй промові В. Жаботинський ставив питання, як ставитися до ідеї асиміляції єврейства? Він відзначав, що все залежить від обставин, епохи, її потреб. «Є моменти, коли асиміляція постає безумовно бажаною, коли вона є необхідний етап прогресу». Приклади асиміляції є у різних народів на певному історичному етапі. Так само й із євреями, коли почався розпад традиційного способу життя й необхідно було розвиватися далі, «боротися за існування», то знярядям боротьби стала сучасна культура. «Це природнім чином змусило єврейську інтелігенцію, що народжувалася, з жадністю накинутися на мови оточуючого середовища. При цьому нею керував далеко не намір порвати з єврейством, а навпроти – в основі тодішнього «асиміляційного» руху лежали ясні та конкретні потреби національного інтересу ... асиміляція тоді була й об'єктивно, і в очах її діячів не зреченням від єврейського народу, а навпроти – першим кроком єврейської національної самодіяльності, першою сходинкою до оновлення та відродження нації». Далі В. Жаботинський зазначав, що смішно тепер насаджувати просвіту між євреями (російською мовою), коли між ними й так є великий потяг до освіти. «Публічні бібліотеки, лекції, театри відвідуються євреями з великим старанням». Тепер треба «насаджувати» власне єврейські принципи у вихованні нових поколінь, тому що «...на очах ще перших поколінь «просвітителів» здійснилася метаморфоза: початкова ідея – засвоїти чуже, щоб потім з новою силою розвивати своє – виродилася в намір ліквідувати своє й безслідно розчинитися в чужому, асиміляція з фактору національного прогресу стала фактором національного розпаду». Серед іншого, В. Жаботинський відзначив: «Заглиблення у національні цінності єврейства має стати головним, основним, переважаючим елементом єврейського виховання. Це необхідно не для того, щоб потішити націоналістів. Це необхідно для того, щоб утримати

на єврейській ниві її орачів, що розбігаються, щоб єврейська маса не залишилась без керівників, єврейська справа без робітників, «народ Книги» – страшна іронія долі – без інтелігенції» [4].

Соціальною асиміляцією можна назвати процес зміни традиційних занять євреїв на ті, які мають потребу в Російській імперії початку ХХ ст., зокрема, на присяжних повірених. У своїй дореволюційній статті «Диалог» він критикував «надмірне» формування єврейської інтелігенції: «Ви, хто любляете гучні слова, називаєте це тяжінням до знання, «властивим єврейській нації» ... Справа тут не у спразі до знань, а у принадах російського режиму. Цей режим створює багато болісних явищ, і одне з них те, що євреї, замість здорової економічної диференціації, починають намагатися перетворитися на суцільну націю присяжних повірених...» [10].

В. Жаботинський звертається також, в умовах початку справи М. Бейліса, до питання про ставлення до єврейського населення. У статті «Вместо апологии» (1911 р.) він писав: «Нас не люблять не тому, що на нас зведені всілякі звинувачення: на нас зводять звинувачення тому, що не люблять. Тому цих звинувачень так багато, вони різні та суперечливі. Сьогодні нам кричать, що ми експлуатуємо бідних, завтра кричать, що ми сіємо соціалізм, ведемо бідних проти експлуататорів...» [10].

У 1911 р. В. Жаботинський заснував в Одесі видавництво «Тургеман» (Перекладач), що мало на меті видання світової літературної класики у перекладі на іврит. В цей же час він обстоює необхідність введення івриту в єврейських школах як мови викладання. Його ідеї підтримала організація Тарбут. На початку світової війни виїхав за кордон як кореспондент газети «Русские ведомости». Після того, як Туреччина вступила у жовтні 1914 р. у війну на боці Німеччини, В. Жаботинський починає діяльність по створенню національного Єврейського легіону у складі британських військових сил для ведення дій в Палестині. Незважаючи на протидію з боку Сіоністської організації та інші перепони, у 1917 р. В. Жаботинський отримав від англійського уряду необхідний дозвіл.

Однак у бойових діях взяв участь тільки перший батальйон. Цим подіям присвячена книга В. Жаботинського «Слово про полк» (1928).

Проект Ліги Націй щодо Палестини – мандат передано Великобританії. У 1920 р. В. Жаботинський переїхав до Єрусалиму, зайняв жорстку позицію у арабсько-єврейському протистоянні. За власною ініціативою він організував після розпуску Єврейського легіону з його бійців загони самооборони. Загони самовільно перейшли у 1920 р. у старе місто Єрусалима під гаслом захисту єврейського населення. За сприяння цьому В. Жаботинський отримав вирок 15 рр. каторжних робіт, однак, завдяки протестам, вирок був анульований англійською владою. У 1921 р. В. Жаботинський очолив відділ агітації у раді директорів Керен ха-ієсод, увійшов до виконавчого комітету Всесвітньої сіоністської організації. Разом з головою Всесвітньої сіоністської організації Х. Вейцманом, незважаючи на протидію радикальних кругів, висунув ідею відновлення Єврейського легіону під британською протекцією. Під час XII Сіоністського конгресу у 1921 р. підписав з представником УНР в екзилі М. Славинським угоду про створення єврейської міліції з метою захисту населення від погромів під час майбутнього походу Армії УНР на територію радянської України [8].

Після того, як Англія скоротила територію, що призначалася для переселення євреїв за мандатом Ліги націй, за рахунок Заїорданья, а також публікації у 1922 р. Білої книги, В. Жаботинський виступив з різким осудом політики англійського уряду. Його позиція призвела до розриву з керівництвом Сіоністської організації, яке намагалося підтримати стосунки з Англією.

З 1923 р. В. Жаботинський займався пропагандистсько-просвітньою роботою, працює в різних періодичних виданнях. Всупереч соціалістичним напрямкам сіоністського руху, він проводив думку про пріоритет ідеї створення національної держави, пропагував ідею соціального миру. Територіальні межі держави, вважав В. Жаботинський, мають включати території з обох боків Йордану. Така позиція, з огляду на її вплив на міжнародну ситуацію та

відносини з арабами, не була підтримана на сіоністських конгресах 1927 та 1931 рр.

У 1924 р. з'являється стаття В. Жаботинського «Про залізну стіну». В ній він обстоює наступні ідеї: право народу-мандрівнику отримати частину території, на якій проживають латифундисти – араби, щоб знайти своє вогнище та заселити свою давню батьківщину Ерец-Ізраель. Гарантом майбутнього євреїв В. Жаботинський вважав тільки єврейську державу та її збройні сили, а не опору на міжнародні гарантії. Він засновує партію Союз сіоністів-ревізіоністів (1925) [8] і робить ставку на виховання молоді в дусі гасла «Хад нес» («тільки один прапор» (національний)).

Після нападів арабів на єврейські квартали в Єрусалимі та кривавих подій в Хевроні В. Жаботинський очолює новостворену Національну воєнну організацію. Англійська влада у 1930 р. заборонила йому в'їзд до Палестини, і В. Жаботинський проживав у Парижі.

Після приходу до влади у Німеччині А. Гітлера (1933) В. Жаботинський закликав до організації всесвітнього бойкоту німецьких товарів, а також згодом запропонував план евакуації 1,5 млн. євреїв з території Східної Європи. Саме це явище вождівства, яке виникає у міжвоєнну добу, було йому чужим. У статті «Вождь» В. Жаботинський писав: «Важко зрозуміти тих, хто мріє про «вождів». У часи моєї молодості було зовсім інше. Наша думка була така: кожний рух складається з людей однакової цінності: кожний з них герцог, кожний з них король» [10].

Неузгодженість поглядів призвела до того, що Союз сіоністів-ревізіоністів вийшов із Всесвітньої сіоністської організації. У 1935 р. була створена Нова сіоністська організація, яку очолив В. Жаботинський. З 1936 р. він проживає у Лондоні, де знаходилася штаб-квартира організації. Тоді ж з'явився російською мовою його роман «Пятеро».

З початком другої світової війни В. Жаботинський виїхав до США, з метою створення єврейської армії, що боролась би проти нацистської Німеччини.

4 серпня 1940 р. він помер біля Нью-Йорку. У 1964 р. його було перепоховано в Ізраїлі на горі Герця в Єрусалимі.

Роман «Пятеро»

У романі «Пятеро» роздуми про значення асиміляції для євреїв, на прикладі асиміляції в Російській імперії, отримали свій дальший розвиток. Вже у вступі до роману В. Жаботинський прямо вказує на причину своєї уваги до долі одеської сім'ї на початку ХХ ст.: «...ті п'ятеро мені запам'ятались не випадково, і не тому, що Марію та Серьожу я дуже любив, і ще більше їх легкодумну, мудру, багатостраждальну матір, – а тому, що на цій сім'ї, як на власному прикладі з підручника, – дійсно звела з нами рахунки – і добрі, і злі – вся попередня епоха єврейського обрусіння».

Звертає на себе увагу той момент, що роман В. Жаботинського присвячений історії сім'ї Мільгром, батькам – Анні Михайлівні та Ігнацу Альбертовичу (він «внутрішньо пропудрений культурою» і водночас із світу «ділов», який дуже добре розумів характери своїх синів та «провіщав» їх можливе майбутнє), їх дітям. Так само, як присвячений твір Шолом-Алейхема «Тев'є-молочник» долі дітей єврейської сім'ї в Російській імперії.

Автор постає на сторінках роману як свідок історії сім'ї, з часу свого знайомства з її представниками, причому це знайомство часто відбувається у таких місцях як театр, літературно-артистичний гурток, тобто в місцях публічної культури, що розглядалися в іншій роботі В. Жаботинським як місця культурної асиміляції, хоча у романі «літературка» відігравала роль оазису в підцензурний час, центру духовної сутолоки. Водночас В. Жаботинський згадує й про іншу унікальну рису цього місця – «Обертаючись на все це через тридцять років, я, однак, думаю, що найцікавішим було тоді у нас мирне братання народностей. Всі вісім або десять племен старої Одеси зустрічалися в цьому клубі, і дійсно нікому ще не приходило в голову хоча би мовчки для себе відзначити, хто хто».

Першим за часом було знайомство з Серьожою. Це відбулося на відомому пляжі Ланжерон. Прикметно, що знайомство запам'яталося автору тим, що він почув справжнє місцеве наріччя в умовах впливу

культурної асиміляції: «Лінгвістика завжди була справжньою пристрастю мого життя і, живучи в кругу просвіченому, де всі старалися вимовляти слова на великоруський лад, вже давно я не чув справжнього наріччя Фонтану, Ланжерона, Пересипу та Дюківського саду». Водночас Серьожа невимушено продемонстрував володіння ще й французькою та грецькою. В. Жаботинський показує, як дорослішання талановитого Серьожи неочікувано супроводжувалося його моральним падінням.

Марко, брат Серьожи, характеризувався батьком як «фантазер». Батько очікував від нього або життєвого успіху, або провалу. Внутрішні ідейні пошуки Марка були болісними, зрештою він зблизився з жінкою, яка не мала значних культурних потреб. Завершення розповіді про Марка страждає двозначністю, як і оцінка його з боку батька. Він кинувся рятувати людину, а, можливо, себе від того життя, яке мав на той момент, і зник. Сам В. Жаботинський так характеризує Марка наприкінці роману: «Все чудо, кожна пилінка – чудо, Марко це знав, тому і очі мали бути постійно витарашені. І якими могли бути, якщо не розтопиреними, у цієї людини вуха, щоби все життя вслухатися, чи не зве хто – однаково, Грузія чи Росія, з ріки чи набережної, утопаючи у прорубі чи сп'яну? Звуть і баста, треба піти».

Марія є світлим персонажем роману. Вона уособлює любов до життя та людей, не допускаючи її проявам зайти за певну «межу». Водночас життя несподівано поставило її перед вибором – обрати кохання з православним чи шлюб з представником своєї віри – іудеєм. Зробивши важкий для неї тоді вибір на користь своєї традиції, емоційно Марія зазнала глибокої кризи. Уникнувши ззовні культурної асиміляції і обравши єврейське культурне та побутове середовище, Марія не змогла витримати розколу між емоційним станом та свідомим вибором. Тому В. Жаботинський завершує й її життя трагедією.

Окремо стоїть постать Віктора, або, як його називали у сім'ї – Торика. Наймолодший син подавав великі сподівання, добре вчився, грав на скрипці, виказував якості майбутньої «ділової людини».

Однак діловитість виявилась надмірною, життя Торики він сам підкорив виробленому плану, сприймаючи свою культуру як вже непотрібний корабель, який всім набрид і з нього треба зіскочити. Його «діагноз» був встановлений безповоротно: «Єврейський народ розбрідається куди завгодно й назад до себе вже не повернеться». Він особливо й методично вразив своїх батьків власним життєвим вибором, неочікувано, такий «традиційний», обравши перехід в іншу віру.

Зовсім окремо у сім'ї стоїть постать «металевої» Ліки, що бачила свій шлях як шлях до стану тих, хто «руйнує та спалює», розпочавши його з участі в демонстрації проти самодержавства [3].

Отже, у центрі роману В. Жаботинського опинилася єврейська сім'я, доля її дітей на початку ХХ ст. Це був час, наповнений багатьма альтернативами дорослого життя. Кожний з дітей потрапляє у вир однієї з альтернатив, робить свій життєвий вибір, який входить у суперечність або з особистістю, або з традицією, або з класичною системою цінностей, або з самим часом, перетворюючи тим самим їх долі на низку трагедій.

Микола Семенович Лєсков

М. С. Лєсков (1831-1895) народився в Орловській губернії. Його батько, Семен Дмитрович (1789-1848), був дворянин за заслугою, надвірний радник.

Микола навчався в Орловській гімназії, у роки навчання він познайомився з Афанасієм Васильовичем Марковичем, який був чоловіком письменниці Марко Вовчок. Відомий фольклорист та етнограф, А. Маркович був висланий до Орла за участь у Кирило-Мефодіївському братстві. Про глибину впливу А. Марковича М. Лєсков пізніше згадував: «зобов'язаний йому всім моїм напрямком та пристрасстю до літератури» [16, с. 6].

Не закінчивши гімназії, М. Лєсков став чиновником Орловської кримінальної палати, отримавши безпосередній доступ до проблем народного життя. Згодом свої враження цього часу письменних відобразить у численних творах.

У 1849 р. М. Лєсков був переведений чиновником казенної палати в Києві, згодом став «помощником столоначальника по рекрутському столу ревизского отделения». У Києві М. Лєсков знайомиться з перевагами значного культурного центру з університетом. У будинку свого дядька по матері, професора медицини С. Алфер'єва, він зустрічався майже з усіма молодими професорами «тодішнього університетського гуртка», а у верхньому саду у своєму так званому «ліцеї» проводив «цілі ночі до білого світла, слухаючи того, хто нам здавався розумнішим – хто володів більшими супроти інших відомостями й міг розповісти нам про Канта, про Гегеля, «про почуття високого та прекрасного» та про багато чого іншого...» [16, с. 7].

М. Лєсков знайомиться з багатьма київськими вченими, серед них професор сільського господарства та лісоводства І. Якубовський, ад'юнкт кафедри російських державних законів Київського університету І. Вигура, юрист С. Богословський, видатний вчений, прибічник звільнення селян, статистик Д. Журавський. Згодом М. Лєсков сказав про нього: «Він ледве не перше живе лице, яке в дні юнацтва мого в Києві заставляв мене розуміти, що чеснота існує не в одних «отвлечениях» [16, с. 7]. М. Лєсков дуже поважав українську культуру, був близько знайомим Т. Шевченка і дуже цінував його, присвятив поетові кілька статей, а від нього отримав «Буквар южнорусській» [17], згодом відвідував його могилу в Каневі. Київські спогади згодом відбилися в таких творах як «Печерские антики», «Импровизаторы», и др. Згадуючи Київ, він писав, що це місто впродовж десяти років був його життєвою школою, а також що «після України вже немає рівного куточка в Росії» [16, с. 8].

У 1853 М. Лєсков одружився з дочкою місцевого комерсанта Ольгою Смирною. Перебуваючи в Україні, вивчив українську та польську мови.

Значний досвід і знання як Росії, так і України, М. Лєсков отримав після того, як залишив державну службу й став працювати у чоловіка своєї тітки, англійця А. Шкотта, який був управляючим у графів Перовських та Нарішкіних. Супроводжуючи переселення

селян, письменник багато мандрував по імперії, від Пензи до Одеси. В Одесі М. Лєсков написав статтю «Очерки винокуренной промышленности» (опублікована у 1861 р.). За порадою одеського літератора С. Громеки та видавця О. Вальтера у 1860 р. він почав співпрацю з періодичними виданнями. У цей же час М. Лєсков служив у канцелярії київського, волинського та подільського губернатора І. Васильчикова. У 1861 р. він переїжджає до Санкт-Петербургу, згодом до Москви, продовжуючи публіцистичну діяльність [17].

За дорученням міністра народної освіти О. Головніна він досліджував питання про школи для розкольників.

Перебуваючи в Києві у 1864 р., М. Лєсков завершив свій відомий твір «Леди Макбет Мценского уезда» (надрукований 1865 в журналі «Епоха»).

З початку 1874 р. М. Лєсков був членом особливого відділу Вченого комітету Міністерства народної освіти з розгляду книжок, призначених для народного читання, у 1877 був зарахований чиновником з особливих доручень при міністрові державних маєтностей П. Валуєві, звільнений з цієї посади за власним проханням. М. Лєсков негативно поставився до антиєврейських погромів 1881 р. та підготував для урядової комісії з розгляду причин погромів, скоєних у 1881-1882 рр., роботу «Еврей в России: несколько замечаний по еврейскому вопросу» (надрукована у 1884 р.) [17].

У 1883 р. М. Лєсков був звільнений від служби в чині колезького секретаря без пенсії.

Один з принципів М. Лєскова був сформульований ним у 1881 р.: «Ми в міру шануємо наших героїв, але безмірно вище за них ставимо праведників» [17].

М. Лєсков брав активну участь у літературно-мистецькому Пушкінському гуртку, в якому у 1882 р. прочитав свого відомого «Лєвшу». Його літературна діяльність зазнавала утисків та цензури, зокрема, 6-й том зібрання його творів був арештований. Після цього письменник важко захворів, але не змінив своєї позиції. У повісті

«Заячий ремиз», яку він завершив у 1894 р., він сатирично зобразив провокаційні дії охранки. Помер М. Лєсков у Санкт-Петербурзі [17].

Письменник все життя зберігає інтерес до духовного життя народу. За згадками сучасників, у нього вдома у Петербурзі можна було зустріти й старообрядців, і хлистов, і монахов, і богомольців, що повертались з паломництва. Не було секти або єресі, які б він не вивчив досконально, цікавився також народними легендами й повір'ями. Належачи до народницького напрямку в літературі, М. Лєсков писав, що «Я не вивчав народ ... я виріс в народі на густомельському вигоні з казанком у руці, я спав з ним на росистій траві нічного під теплим овчинним кожухом ... Я з народом був своєю людиною» [16, с. 9]. Така позиція визначала його інтерес до суспільних питань, вирішення яких він пропонував у публіцистиці, присвяченій робітникам, жіночій емансипації тощо. У записці канцелярії Санкт-Петербурзького поліцеймейстера «Про літераторів та різночинців» зазначалося: «Єлісеєв, Слепцов, Лєсков. Співчують всьому антиурядовому». Водночас сам М. Лєсков революціонерів називав нетерпеливцями, був переконаний у поступовому характері розвитку суспільства, виступав проти нігілізму, особливо його крайніх форм [16, с. 12].

«Запечатленный ангел»

Твір М. Лєскова «Запечатленный ангел» вперше був надрукований у 1873 р. Відповідаючи інтересам письменника до старообрядництва та ікон, він був написаний під впливом художника Микити Рачейского.

Твір присвячений старообрядцям, які працювали на будівництві моста в Києві. Автор приділяє увагу ставленню простих майстрів до духовних питань, показує багатство внутрішнього світу громади трудівників, які були старообрядцями. Віра для старообрядців визначала коло проблем, які впливали на долю цієї невеликої громади.

Сюжет твору був задуманий як розповідь одного з присутніх на постоялому дворі у заволзькому степу підчас святка наперед Васицьким днем – Марка Александрова – про духовний досвід

пізнання ангела та відчуття його керівництва. Як зазначив автор розповіді, «рукомеслом я каменярь, а народжений у старій російській вірі». Будучи сиротою, він працював в різних місцях з однією артілью на чолі з Лукою Кириловим, «який пристрасно любив іконописну святиню» та мав зібрання давніх ікон. З цих ікон дві особливо почиталися, а одну ікону – ангела, освячену ще «по требнику Петра Могили» – Лука носив завжди з собою на грудях. Як відзначає розповідач, такої піднесеності він ніде більше не бачив. І цей ангел вів завжди артіль у добре місце, у тому числі в місто над Дніпром для будівництва кам'яного мосту, під керівництвом англійців. Однак завдяки чуткам про особливу допомогу Бога старообрядцям-будівникам, про них та їх ікони стало відомо «немаловажливій персоні». Далі в творі показані складні відносини старообрядницької громади будівельників мосту з місцевими урядовцями, які з їх найближчим оточенням керувалися лише власними інтересами та хотіли використати на свою користь чудотворну силу ікони, що зберігалася у старообрядців. Обставини, у які потрапив чиновник, що прихав ревізувати місто, де головну роль відігравали єврейські купці, з яких він взяв хабар, підштовхнули його дружину до того, щоб вимагати у старообрядців спершу значну суму грошей для погашення заборгованості чоловіка. Після невдачі з грошима чиновники силою почали відбирати ікони, що викликало спротив артілі, яка кинулася на порятунок своїх святинь. Чудотворну ікону ангела чиновник «накопивши сургучну палку, прямо як тне киплячою смолою з вогнем у самий ангельський лік!». Було прийнято рішення викрасти ікону та распечатліти ангела. З огляду на те, що її забрав на збереження у церкву місцевий архієрей, залишалася тільки одна можливість – скопіювати її та підмінити. Особливо вражають пошуки майстра-іконописця, який би міг створити копію ікони, при цьому виявляються глибокі знання з боку старообрядців іконописних традицій. Зрештою копію вдається зробити, і Лука, голова артілі, разом з двома іконами (новою, з новою «печаттю», та старою, зі зчищеною печаттю) повертається до архієрея в церкву, щоб підмінити ікону. Переправитись через Дніпро йому допомагає ангел,

а на іконах не залишається слідів сургуча. Це було сприйнято як знак, що ікона з церкви допомогла старообрядцям, щоб вони перейшли до «однодушія» з вітчизною через церков [5].

Васил Друмев (митрополит Климент Тирновський)

Болгарський письменник, відомий церковний діяч Васил Друмев ([1841]-1901) народився у болгарському місті Шумені. Його мати Керуша, яку виховали албанці-християни, вважала себе албанкою [13, с. 17].

У другій половині XVIII ст. у Шумені була церковна община, розміщувалася Преславська митрополія, з початку XVIII ст. діяли десятки церковно-приходських шкіл. Саме в цьому місті було організовано перше почитання святих братів Кирила та Мефодія 11 травня 1813 р. Навчався В. Друмев у найкращих педагогів – Теодоракі Пархомія, Стефана Ізворського, Савви Філаретова, Савви Доброплодного. Однак під час Східної війни 1853-1856 рр. навчання В. Друмева перервалося, школи закрилися. Юнак здійснює втечу й приєднується до російських військ. У 1855 р. він знову повертається до навчання, Савва Доброплодний водить учнів до руїн давнього Преслава. В. Друмев став помічником вчителя. Після отримання стипендії на навчання він їде до Одеси, де йому допомагає Одеське болгарське настоятельство. Він познайомився з Г. Раковським [11]. Г. Раковський був видатним представником болгарського визвольного руху, саме під його впливом В. Друмев зацікавився його проблемами [13, с. 17-18].

У 1860 р. В. Друмев написав повість «Несчастливая фамилия, българска народна повесть». В Одесі він створює свою другу повість «Ученик и благодетели» (1864-1865).

В. Друмев навчався в Херсонській духовній семінарії до червня 1865 р., з перервою, коли він у 1861-1862 рр. приєднався до Першої болгарської легії Г. Раковського. Згодом він повертається до семінарії.

У своїй курсовій роботі «Нравственные недостатки болгарского духовенства, пагубное влияние их на самых пастырей и паству,

причини этих недостатков и средства избавиться от них» В. Друмев аналізує недоліки сучасного йому болгарського духовенства.

Перебуваючи в Одесі, разом з Павлом Калянджи, Димитром Благоевим, І. Гюзелевим та іншими у 1862 р. він створює «Літературне товариство». Саме з цим моментом пов'язана його подальша публіцистична та літературна діяльність. У 1865 р. В. Друмев навчався у Київській духовній академії, вивчав духовні та світські предмети, увагу приділяв церковним та історичним питанням. Його дисертація мала назву «Греко-римские законы о преступлениях против веры и Церкви». 4 березня 1870 р. він став кандидатом богослов'я [13, с. 18].

Після цього В. Друмев перебував в Румунії, очолював болгарську школу в Браїлі, діяв у Болгарському літературному товаристві, яке стало згодом Болгарською академією наук. При заснуванні товариства у 1879 р. він став секретарем, але фактично був керівником, тому що голова товариства Марин Дринов перебував у Російській імперії [13, с. 18].

Своєю літературною та просвітницькою діяльністю В. Друмев посприяв процесові формування болгарської національної свідомості серед болгар у Константинополі, у Румунії та Російській імперії. Літературна праця періоду представлена історичною драмою «Иванко, убийца Асеня I» [9].

В. Друмев надавав великого значення організації системи освіти, приділяв увагу мовному питанню, вважаючи, що літературна мова має бути зрозуміла народові, вважав науку важливою для розвитку болгарського суспільства. За суспільно-політичними поглядами, після романтичних захоплень юності, він був прибічником просвітництва та суспільної еволюції. Під впливом І. Канта, Г. Бокля та Д. Дрепера він вважав еволюцію головним двигуном прогресу, а революційні вибухи – небажаними катаклізмами. В. Друмев вважав, що необхідно опиратися на дію законів. Ці ідеї втілювалися у його діяльності та творчості [13, с. 19].

У 1872 р. було проголошено Болгарський екзархат. У 1873 р. В. Друмев прийняв чернецтво під ім'ям Климент, став

архімандритом, здійснював службу в Доростоло-Червенській митрополії. Під час російсько-турецької війни врятував м. Русе (де був єпископом) від знищення. З 1874 р. був єпископом у Тирнові, з 1884 р. мав сан митрополита Тирновського.

Після проголошення Болгарії В. Друмев вів активну політичну діяльність, брав участь у Тирновському великому народному зібранні (1879), у формуванні уряду, був прем'єр-міністром та міністром просвіти тощо, відстоював тотожність болгарської національної ідентичності з православ'ям, наполягаючи на православній вірі болгарських монархів, у чому протистояв прем'єр-міністру С. Стамболову (навіть був підданий його супротивниками арешту у 1893 р.) [9; 13, с. 21-24].

«Нещасний рід».

Твір написаний під впливом поезії Д. Чинтулова та поеми Г. Раковського «Горски пътник» [11]. Ця повість є раннім художнім твором зовсім ще молодого автора, однак вона важлива тим, що передає весь трагізм долі болгар в Османській імперії, який і штовхав їх на переселення, в Російську імперію й Україну. Події розгортаються в районі Преслава, знову ми зустрічаємо такий популярний у письменників прийом, як історія сім'ї. Батько Вилко та мати Рада, багатостраждальне подружжя, стали свідками страшного злочину, вчиненого з їх маленькою дочкою Недкою. Їх двоє синів – Велико і Стоян – потрапили до рук розбійників. Вони допомагали тим, хто страждав від «зłodіїв-яничар». Однак «шайка Еміна» взяла їх в полон і стала вимагати викуп.

Далі розповідь торкається долі ще однієї сім'ї, мати загинула, а батько Петро з сином Владі жили відлюдниками там, де вона була похована. За розповіддю батька, раніше його батько жив в Шумені та був дуже заможним. У нього були три сини – Петро, Вилко та Іван. Однак очільник шуменських яничар вирішив вбити батька за те, що він підтримав сина Івана та його дружину, яка сподобалася й голові яничар Джамал-бею, що хотів обернути її на мусульманство. Будинок їх було спалено. В. Друмев показує, як безкарність яничар руйнувала життя болгарських родин, призводячи до значних жертв. І відновлене

господарство знову було зруйновано. Зникла й сестра Владі Пета. Один з шляхів порятунку був ліс та гори, чим скористався Іван, але він згодом загинув. Випадковість звела до зустрічі двох братів – Петра й Вилко. Ще одне сподівання на порятунок зв'язувалось з загонами-дружинами юнаків. Саме така дружина мала звільнити синів Вилко. Роззброївши розбійників Еміна, всі переможно поверталися в Преслав. Водночас Джамал-бей проводив пошуки своєї дружини та сина, що таємно прийняли християнство. Діями яничар та кирджаліїв керувала помста. У розділі «Кирджалії» автор вміщує емоційні рядки: «Кирджалії! Чиє чуттєве серце не здригнеться при цьому страшному ля наших предків імені? Який болгарин не заплаче, згадавши всі біди, що терпіли наші прадіди від кирджаліїв? Скільки поселень стало їх жертвою, скільки невинних дівчат та малюків, розділених зі своїми батьками, потерпали від страшних знущань і в муках закінчили своє коротке життя! Батьки та матері гинули тисячами від адської злоби кирджаліїв ... Та хіба від одних тільки кирджаліїв терпіли муку наші прадіди? А від яничар? Від делібашей?». Возз'єднання сімей відбувалося силою випадку, як, наприклад, сестер Ради та Стоянки, Пети та Владі. Завершується повість загибеллю сім'ї від нападу кирджаліїв та Божим покаранням злодіям [1].

Висновки. Зроблений огляд дозволив ознайомитися з творчістю письменників – представників різних національностей – доби формування модерних націй. Їх твори ілюструють різні процеси, що переживали окремі етнічні меншини в цей час, а також частина з них зіграла, завдяки своїм ідеям, важливу роль у збереженні національної традиції та формуванні національної свідомості. Три письменника відобразили особливості становища національної громади за допомогою звернення до жанру історії сім'ї, роду. Це дозволило їм показати не тільки зріз ситуації в конкретно-історичний час, але й виявити стосунки між поколіннями. У всіх творах так чи інакше відображена державна політика та ставлення оточуючого суспільства, що дає можливість доповнити власне історичну інформацію.

Контрольні питання:

1. Висвітліть біографію В.-З. Жаботинського.
2. Охарактеризуйте життєвий та творчий шлях Шолом-Алейхема.
3. Назвіть головні віхи біографії М. Лєскова.
4. Висвітліть біографію В. Друмева.
5. Вкажіть, хто з письменників, про яких згадано в лекції, був пов'язаний з Одесою.

Тести:

1. Встановіть відповідність між прізвищем письменника та назвою його твору: 1) В. Жаботинський; 2) В. Друмев; 3) М. Лєсков; 4) Шолом-Алейхем.
  - а) «Левша»; б) «Запечатленный ангел»; в) «Нещасний рід»; г) «Пятеро»; д) «Тев'є-молочник».
2. Встановіть відповідність між іменами літературних героїв та назвами творів: 1) Мільгром; 2) Вилко; 3) Лука; 4) Хава.
  - а) «Левша»; б) «Запечатленный ангел»; в) «Нещасний рід»; г) «Пятеро»; д) «Тев'є-молочник».
3. Про які події згадується у романі «Тев'є-молочник»: 1) погроми; 2) справа М. Бейліса; 3) еміграція євреїв до Америки; 4) всі ці події згадуються.
4. Від дій кого, у зображенні В. Друмева, найбільше страждали болгари у своїй вітчизні?: 1) від яничарів; 2) від кирджаліїв; 3) від султана; 4) від делібашей.
5. Біля якого міста працювали у творі М. Лєскова старообрядці на будівництві?: 1) Катеринославу; 2) Києва; 3) Одеси; 4) Полтави.

Джерела та література:**Джерела:**

1. Друмев В. Несчастный род // Болгарские повести и рассказы XIX и XX вв.: пер. с болг.: в 2-х т. Москва: Гослитиздат, 1953. Т. 1. 512 с.
2. Жаботинский В. Causeries. Правда об острове Тристанда-Рунья. URL: <https://books.google.com.ua/books?id=mCmXDQAAQBAJ&printsec=frontcover&dq=жаботинский&hl...>

3. Жаботинский В. Пятеро. Харьков: Фолио, 2011. 251 с.
4. Жаботинский В. Речь в Обществе распространения просвещения между евреями в Одессе. URL: <http://gazeta.rjews.net/Lib/Jab/Feuilletons.html#linktostr18>
5. Лесков Н. С. Запечатленный ангел // Лесков Н. С. Собрание сочинений в двенадцати томах. Москва: Правда, 1989. С. 397-456.
6. Шолом-Алейхем. Тевье-молочник // Шолом-Алейхем. Собрание сочинений в шести томах. Москва, 1988. Т. 2. 576 с.
7. Шолом Алейхем. Тев'є-молочник. Переклад з ідишу. Київ: Котигорошко, 1993. 128 с.

Література:

8. Бондарчук П. М. Жаботинський Володимир (Зеєв) Євгенович // Енциклопедія історії України: Т. 3: Е-Й. Київ: В-во «Наукова думка», 2005. 672 с. URL: http://www.history.org.ua/?termin=Zhabotynsky_V
9. В. В. Климент-митрополит Тырновский // Энциклопедический словарь Брокгауза и Ефрона. URL: https://ru.wikisource.org/wiki/ЭСБЕ/Климент,_митрополит_тырновский
10. Вайскопф М. Любовь к дальнему: литературное творчество Владимира Жаботинского // Вестник Еврейского университета. 2006. № 29(11). URL: <http://gazeta.rjews.net/Lib/Jab/vaisk.shtml>
11. Васил Друмев. Биографични бележки. URL: <http://www.slovo.bg/showbio.php3?ID=222>
12. Гон М. Творчість Шолома-Алейхема: українська модель рецепції (1920-1930 роки) // Актуальні проблеми сучасної філології. Літературознавство. 2010. Вип. 19. С. 123-131.
13. Игнатовский Д. Ц. Васил Друмев: личность и деятельность русского воспитанника в период возрождения и после освобождения Болгарии: автореф. Дис. ... докт. ист. наук. 07.00.03. Екатеринбург, 2000. 29 с.
14. Канунникова О. Жаботинский – корреспондент «Одесских новостей» // Всемирные одесские новости. 2002. № 3 (47).
15. Рубина Р Шолом-Алейхем. Критико-биографический очерк. URL: <https://itexts.net/avtor-r-rubina/256628-sholom-aleyhem-kritiko-biograficheskiy-ocherk-r-rubina.html>
16. Троицкий Вс. С думой о России: [Н. Лесков] // Лесков Н. С. Собрание сочинений в двенадцати томах. Москва: Правда, 1989. С. 3-44.
17. Усенко П. Г. Лесков Микола Семенович // Енциклопедія історії України: Т. 6: Ла-Мі. К.: В-во «Наукова думка», 2009. 790 с. URL: http://www.history.org.ua/?termin=Leskov_M_S

КОРОТКА ПІСЛЯМОВА

У запропонованому нами курсі лекцій (змістовий модуль 2) була здійснена спроба висвітлити різні аспекти історії низки етнічних (національних) меншин в Україні. Звичайно, що з нашого боку був неминуче задіяний вибірковий підхід, тому що більш-менш цілісно відобразити історію в Україні представників всіх етносів, які в ній проживають, неможливо як у межах курсу лекцій, що розрахований на певну кількість годин, так і з огляду на кількість етнічних груп (згідно даним Всеукраїнського перепису населення 2001 р., в Україні проживають представники більше 130 національностей). Крім того, у надрукованих у 2018 р. лекціях до першої, загальної частини курсу (змістового модулю 1), так чи інакше згадується історія в Україні більшої кількості етнічних груп, у порівнянні з другою частиною (змістовим модулем 2).

Сподіваємося, що в майбутньому у нас буде можливість доповнити цю частину курсу лекціями з історії ще низки етнічних (національних) меншин в Україні.

Навчальне видання

Новікова Людмила Володимирівна

**ІСТОРІЯ ЕТНІЧНИХ (НАЦІОНАЛЬНИХ)
МЕНШИН В УКРАЇНІ**

*Змістовий модуль 2. Історія окремих етнічних
(національних) меншин в Україні*

КУРС ЛЕКЦІЙ

В авторській редакції

Підп. до друку 1.12.2021. Формат 60x84/16.

Ум.-друк. арк. 23,13. Тираж 25.

Зам. № 2336.

Видавець і виготовлювач

Одеський національний університет імені І.І. Мечникова

Свідоцтво суб'єкта видавничої справи ДК № 4215 від 22.11.2011 р.

Україна, 65082, м. Одеса, вул. Єлісаветинська, 12

Тел. (048) 723-28-39. E-mail: druk@onu.edu.ua